

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ**

**ЗБІРКА
НАУКОВИХ ПРАЦЬ**

до 80-річчя доктора історичних наук, професора,
заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата
Державної премії України в галузі науки і техніки
Марії Федорівни Дмитрієнко

ЧИСЛО 26–27

КИЇВ–2015

УДК 930-2
ББК Т 2

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 4 від 28 квітня 2015 р.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць до 80-річчя доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки Марії Федорівни Дмитрієнко / Відп. ред. Г.В. Боряк; Упорядник: В.В. Томазов. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2015. — Число 26–27. — 528 с.

Збірка наукових праць розрахована на фахівців у галузі спеціальних знань історичної науки, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю.

Редакційна рада:

д.і.н., проф., акад. НАН України В.А. Смолій (голова),
д.і.н., проф., член-кор. НАН України Г.В. Боряк (відп. ред.),
д.і.н., проф. Я.В. Верменич, д.і.н., проф. І.Н. Войцехівська, д.і.н., проф. О.І. Гуржій,
д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко, д.і.н., проф., член-кор. НАН України Л.А. Дубровіна,
д.і.н., член-кор. НАН України М.Ф. Котляр, д.і.н. Ю.В. Легун, д.і.н., проф. Г.В. Папакін,
д.і.н., проф., член-кор. НАН України О.П. Реєнт, д.і.н., проф. О.С. Рубльов.

Редакційна колегія:

д.і.н., проф., член-кор. НАН України Г.В. Боряк (відп. ред.),
к.і.н. В.В. Томазов (заст. відп. ред.), к.і.н. О.А. Алфьоров (відп. секретар).

Упорядник:

к.і.н. В.В. Томазов.

Рецензенти:

- доктор історичних наук, проф. Г.Д. Казьмирчук;
- доктор історичних наук, проф. І.Б. Матяш;
- доктор історичних наук, проф. Я.С. Калакура.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку, що не обов'язково співпадає з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за дотримання наукової етики та достовірність наведених фактів.

У разі передруку статей із даної збірки узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «історичні науки» (постанова президії ВАК України від 6.10.2010, № 1–05/6).

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 6934 від 04.02.2003 р. видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

ISSN 2307-3144

© Автори, 2015

© Інститут історії України НАН України, 2015

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Збірник, який пропонується до Вашої уваги, присвячений ювілею відомого українського історика — доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, кавалерства всіма ступенями ордена княгині Ольги Марії Федорівни Дмитрієнко. Завдяки бажанню багатьох науковців — колег ювілярки, її учнів та навіть уже «наукових онуків» — засвідчити свою шану, редколегія прийняла рішення зробити зведеною випуск збірника, який містить статті з архівознавства, біографістики, боністики, вексилології, генеалогії, джерелознавства, епістолології, зброєзнавства, іконографії, історичної метрології, книгознавства, літописознавства, мемуаристики, нумізматики, палеографії, пам'яткознавства, просопографії, уніформістики. Аналіз цих публікацій свідчить про формування вітчизняної школи спеціальних галузей історичної науки, до становлення якої додала багато зусиль М.Ф. Дмитрієнко.

Усі автори збірника, як авторитетні та досвідчені, так і молоді, торкаються актуальних та малодосліджених проблем, їхні студії ґрунтуються на значній джерельній базі, причому більшість джерел вводяться до наукового обігу вперше.

Ми запроваджуємо також нову рубрику — «Праці з шухляди», в якій плануємо публікувати розвідки, що свого часу через різні обставини не побачили світ.

Уже традиційно в розділі «Рецензії, огляди, анонси, дискусії» містяться матеріали, які знайомлять читачів із новими працями в галузі спеціальних дисциплін та порушують складні, неоднозначні питання історичної науки.

Редакційна колегія залишає авторам право на висловлення власних оригінальних думок, навіть якщо вона не поділяє їх. Запрошуємо всіх до обговорень, дискусій, рецензування наукових праць, які обов'язково знайдуть місце на сторінках нашого видання.

Статті, відгуки й побажання просимо надсилати на адресу:

*01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4,
Інститут історії України НАН України, кім. 505.*

**МАРІЯ ФЕДОРІВНА ДМИТРІЄНКО:
ВЧЕНИЙ, УЧИТЕЛЬ, ЛЮДИНА**

Ім'я доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, багаторічної завідувачки відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України, яскравої культурної та громадської діячки Марії Федорівни Дмитрієнко добре відоме історикам як в Україні, так і за її межами. Її наукові та науково-популярні праці, зокрема ґрунтовні монографії й студентські підручники, її наполеглива діяльність з утвердження авторитету національної школи спеціальних галузей історичної науки, а також із пропагування історичних знань та втілення їх у практичне життя, особливо в період розбудови української держави, неможливо переоцінити.

Народилася Марія Федорівна 19 березня 1935 р. у місті Таганрог Ростовської області в родині вчителів-словесників Федора Григоровича Дмитрієнка та Євгенії Костянтинівни Охріменко. У родовідному дереві майбутнього історика переплелися гілки старовинного польсько-литовського роду Биховців та донських козаків, серед її родичів було багато цікавих осіб — військовиків, агрономів-селекціонерів, революціонерів. Дружні та родинні зв'язки представники родини мали з Коцюбинськими та Гаршиними.

Середовище освічених й інтелігентних людей сформувало в маленькій Марійці тягу до знань, повагу до праці та уявлення про високі моральні цінності, створило той стрижень, який сприяв самореалізації, постійному інтелектуальному та духовному зростанню, вмінню відстоювати власні погляди.

Однак дитинство Марії, як і багатьох представників її покоління, було затьмарене воєнним лихоліттям, яке зруйнувало звичний плин життя. Їй разом із батьками довелося пережити нищівні бомбардування, евакуацію до Астрахані та Казахстану. Повернулася родина до України лише 1944 р. та оселилася в Ямполі Вінницької області, де батьки отримали педагогічну роботу. Невдовзі дівчинку чекало ще одне випробування — у віці одинадцяти років вона втратила найближчу людину — померла її мати. Але з властивою їй уже тоді силою духу, вона не зламалася, а ще й стала підтримкою розгубленому та хворому батьку.

1953 р. дівчина блискуче закінчила курс середньої школи. Окрім навчання, Марійка захоплювалася театром — брала активну участь у драматичному гуртку при місцевому Будинку культури, а також виявляла значний літературний хист. Того ж року вона успішно склала вступні іспити на історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Університетське життя, яке співпало зі значними суспільними змінами — «хрущовською відлигою», було бурхливим, яскравим: наполегливе навчання, новинки літератури, зокрема твори заборонених авторів, театральні вистави

та концерти, цікаві зустрічі, обговорення та дискусії в колі друзів — усе це було саме для Марії та її натури.

Надзвичайне враження на юну студентку справило знайомство з Люділою Сергіївною Чіколіні, завідувачкою кафедри середніх віків, відомим істориком та непересічною особистістю. Тому недивно, що Марія обрала в якості спеціалізації медієвістику. Талановита дівчина в ці студентські роки підготувала свою першу наукову працю, присвячену видатному іспанському художнику Ренесансу — Дієго Веласкесу. Спершу її було успішно захищено як дипломну роботу (1958), а за два роки в переробленому вигляді видруковано у видавництві «Знання».

До цієї теми Марія Дмитрієнко поверталася неодноразово. 1965 р. «Дієго Веласкес», збільшений до розміру великої біографічної студії, вийшов друком у знаменитій московській серії «ЖЗЛ». За п'ять років белетризований життєпис іспанського живописця з аналізом його творчого спадку, значно доопрацьований, був виданий київським видавництвом «Мистецтво» під назвою «Лицар без меча». 1973 р. ця студія була надрукована грузинською мовою в Тбілісі.

Свій творчий шлях Марія Федорівна розпочала молодшим редактором у видавництві «Політвидав України». Згодом вона стала завідувачкою відділу суспільних наук популярного республіканського часопису «Наука і життя». Ця робота збагатила її безцінним досвідом роботи з текстами та людьми.

1963 р. М.Ф. Дмитрієнко вступила до аспірантури відділу історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР. Науковим керівником молодшої дослідниці став відомий український учений, доктор історичних наук, член-кореспондент АН УРСР Іван Олександрович Гуржій. Під його керівництвом Марія Дмитрієнко пройшла ґрунтовну школу й стала знаним істориком-джерелознавцем. Незважаючи на те, що це була зовсім нова ділянка для молодого науковця, вона, як завжди, наполегливо долала труднощі, ґрунтовно опрацьовуючи теоретичні й методологічні проблеми обраного напрямку студій, виявляючи неабиякі здібності та хист. 1965 р. Марія Федорівна достроково захистила кандидатську дисертацію, присвячену більшовицькій пресі України 1917–1918 рр.

1967 р. за матеріалами кандидатської дисертації було підготовлено й випущено друком окрему книгу. Однак інтереси Марії Дмитрієнко не обмежувалися лише цією проблематикою. У її науковому доробку з'явилися нариси про діячів громадянської війни та робітничі династії в Донбасі, праці, присвячені долі угорського революціонера Лайоша Гавро і творчості французького художника Ежена Делакруа, бібліографії документальних матеріалів з історії Радянської України й огляди археографічних праць тощо.

На початку 1970-х рр. на замовлення спеціалізованого московського агентства «Новости» дослідниця підготувала довідкове видання про Україну, яке побачило світ чотирма мовами — англійською, німецькою, французькою та іспанською. Утім, її подальша успішна кар'єра й творче зростання опини-

лися під загрозою через виключення 1972 р. із лав КПРС. Однак через рік це рішення було скасоване. Попри обставини, М.Ф. Дмитрієнко продовжувала плідно працювати у відділі стародруків ЦНБ АН УРСР та відділі наукової інформації Секції суспільних наук Президії АН УРСР.

У результаті тривалих і копітких пошуків у архівах понад двох десятків міст вона підготувала й успішно захистила 1985 р. докторську дисертацію, в якій із джерелознавчого ракурсу проаналізувала листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр.

1986 р. М.Ф. Дмитрієнко очолила сектор історії відділу наукової інформації Секції суспільних наук Президії АН УРСР. Утім, рутинна робота з упорядкування інформаційних потоків не приваблювала досвідчену та знану дослідницю, вона прагнула нових цікавих проектів. Тому незабаром повернулася до Інституту історії АН УРСР, де очолила сектор історичної географії та картографії.

Визначні соціальні зміни, що відбулися на межі 1980–1990-х рр. — розвал СРСР, проголошення незалежності України, звільнення від тиску марксистсько-ленінських догм та «опіки» ідеологічних органів, відкрило перед гуманітаріями надзвичайно широке поля діяльності. Марія Федорівна, з притаманними для нею енергією та завзятістю, взялася за розв'язання нових проблем вітчизняної історії. Це був час найбільшого розквіту творчого потенціалу науковця, її організаторських, публіцистичних, дослідницьких талантів. В умовах розбудови незалежної України постали нагальні потреби в розробці нової державної атрибутики, відновленні старих символів і традицій, тому М.Ф. Дмитрієнко багато часу та сил віддала розробці теорії та методики спеціальних історичних дисциплін (СІД), практичній роботі в галузі фалеристики, боністики, нумізматики, уніформістики. Вона сприяла піднесенню на новий фаховий рівень студій з обсягу СІД.

1992 р. за ініціативою М.Ф. Дмитрієнко та професора В.О. Замлинського видається перший в Україні навчальний посібник-довідник із СІД, в якому висвітлено близько 60 дисциплін. Водночас, учена була залучена як науковий експерт-консультант до розробки концепції української нагородної системи: працювала в Комісії Президії Верховної Ради України з питань заснування державних нагород України та Комісії з державних нагород та геральдики при Президентові України, брала участь у підготовці законодавчих проектів і нормативних актів. Її знання потребував і Національний банк України, де вона була членом Комісії з питань дизайну національної валюти та Експертної ради з питань дизайну пам'ятних та ювілейних монет України.

Упродовж 1994–2006 рр. М.Ф. Дмитрієнко очолювала відділ спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України. Протягом цього часу вона підготувала цілу когорту молодих фахівців із боністики, вексилології, геральдики, генеалогії, зброєзнавства, сфрагістики, іконографії, уніформістики, фалеристики та багатьох інших дисциплін, тим самим долучившись до формування нової генерації українських джерелознавців.

Багато років Марія Федорівна була членом Ученої ради та Спеціалізованої вченої ради Інституту історії України НАН України, членом редакційної колегії «Українського історичного журналу» та «Енциклопедії історії України».

М.Ф. Дмитрієнко заснувала та багато років була відповідальним редактором авторитетного фахового видання «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики». Під її керівництвом поновилося видання спеціалізованого збірника «Історико-географічні дослідження в Україні», в якому вміщуються цінні студії з історичної географії та картографії.

У науковому доробку дослідниці понад 800 наукових та науково-популярних праць, зокрема низка фундаментальних досліджень: «Нагороди України: історія, факти, документи» (К., 1996), «Гроші в Україні: факти і документи» (К., 1998), «Все про Україну» (К., 1999), «Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти» (К., 2000), «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» (К., 2004), «Рід Патонів: історико-генеалогічне дослідження. Документи» (К., 2013).

Марії Федорівні вистачало сил і часу також для активної громадської діяльності: була одним із засновників та членом Головної ради Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги, членом Головної ради Всеукраїнського товариства «Просвіта».

Наукові досягнення М.Ф. Дмитрієнко здобули широке суспільне й академічне визнання. Вона отримала почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України (1995) та Державну премію України в галузі науки і техніки (1999), нагороджена орденом княгині Ольги 3-го (1998), 2-го (2004) та 1-го (2007) ступенів.

Користуючись нагодою, хочемо засвідчити свою глибоку повагу та величезну вдячність Марії Федорівні, побажати їй здоров'я, творчої наснаги та подальших звершень у царині історичної науки.

АРХИВОЗНАВСТВО

АРХІВОЛОГІЯ ЯК НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПРОГАЛИНИ У ФОНДАХ*

Свого часу професор Московського історико-архівного інституту Євген Васильович Старостін запропонував розглядати «архівологію» як окрему джерелознавчу дисципліну, що досліджує процес документування, і наголосив на необхідності з'ясувати, які чинники впливають на документування, визначаючи загальні та часткові закономірності створення документів. Ця проблема донині має істотне прикладне значення. Є.В. Старостін зазначав, що «переважання тих чи інших помилкових теорій і методик [в архівознавстві. — *В.П.*] може спричинити невиправні помилки в документуванні різних сегментів життя суспільства, штучне створення так званих «білих плям» у його документальній пам'яті»¹. У даній статті проаналізовано механізм формування лакун на прикладі фондів, створених на території СРСР і Європи в 1939–1945 рр., і запропоновано деякі способи збирання відомостей про процеси, які складно документувати, і методи комплектування фрагментарними джерелами.

Навіщо документувати крайнє й нетипове?

Сьогодні кожному фахівцю доводиться або описувати фонди з інформацією про природні, технологічні та гуманітарні катастрофи, або приймати їх на зберігання, або організовувати їх використання. Непересічні ситуації, «катастрофічні» події часто є об'єктом історичних спекуляцій. Чим краще спрацює система документування та комплектування, тим менше буде прогалин у джерельній базі, а відтак — можливостей для помилок та фальсифікацій. Цікаво розглянути цю проблему на прикладі Франції, де архівознавство пов'язане з концепцією «національного надбання» сукупністю наукових і управлінських принципів, що визначають політику країни в галузі архівної, музейної, бібліотечної справи та захисту пам'яток архітектури й археології. Концепція має охоронний характер — теоретично обґрунтовує й практично забезпечує максимально можливу повноту джерельної бази національної історії, однак не забезпечує архівний фонд від прогалин. Але для Заходу, що пережив «кінець історії», «усе — національне надбання», і механізми захисту нових джерел тут виникають дуже швидко. Ці два чинники пояснюють важливість французького досвіду.

* Переклад з російської Ірини Матяш.

¹ Старостин Е.В. Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии. — М., 1997. — С. 3–4.

Типологія лакун у фондах

Типологія лакун у фондах була нами намічена в статті «Сучасні архіви банків і підприємств Франції на прикладі групи “Ля Пост”», опублікованій 2005 р. Але знайомство з відмінними за складом фондами дозволило уточнити й розвинути раніше висловлені положення².

Регламентация діяльності фондоутворювача визначає надлишок або нестачу інформації у фонді. Думку про те, що чим більше будь-який аспект діяльності регламентований, тим краще він буде документований, засвідчили приклади різних фондів, причому одна й та сама правова норма спричинює надлишок інформації в одному сегменті фонду та її нестачу в іншому. Як правило, недостатньо регламентовані малоавтоматизовані галузі діяльності з переважанням ручної праці, де створюється лише 1% проміжних архівів фондоутворювача (ручне сортування бандеролей, сезонний збір врожаю). Такі процеси документуються опосередковано у звітах, листівках профспілок, у справах з особового складу, про відшкодування шкоди, у листуванні службовців, у публікаціях³.

Інший варіант: фондоутворювач усвідомлює незаконність своєї діяльності й свідомо її не документує. Типовий приклад: нарахування зарплати, що частково виплачується в «конвертах». Якби не звіти трудової інспекції, статті журналістів і блоги співробітників, у істориків під час знайомства з фондом склалося б неправильне уявлення про ринок праці. Іншим прикладом відмови від документування є й дана фашистським солдатом білоруській селянці розписка про вилучення корови з текстом «живий-здоровий, їм радянських корів». Вона не давала права на компенсацію в німецькій комендатурі й збереглася, бо селянка віднесла її до партизанів⁴. Наведемо страшніший приклад: знищення нацистами людей у таборах смерті. Арешти «ненадійних» описані поліцією Віші дуже докладно. Конвоювали їх за загальними списками, які містять менше відомостей. У таборі доля в'язнів майже не документувалася, і лише прагнення залишити про себе пам'ять вирвало їхню смерть із забуття. Оскільки катаклізми рідко розвиваються лінійно, вони й документуються уривками порівняно з «плановими» подіями, описуваними паралельно процесу. Під час землетрусу на Гаїті й Таїті в січні 2010 р. доступ до Інтернету мали лише 10 осіб; вони й виклали в Мережі перші фотографії та інформацію з місць трагедії. Однак із часом гарантії збереження цих фотографій, першоджерел про подію, істотно зменшуються.

Другий різновид лакун — прогалини, що виникли під час стихійної деформації фонду: природного лиха або несанкціонованого знищення архівів. Стихійні однократні деформації фонду, як правило, спричиняють більші руй-

² Прозорова В.Б. Современные архивы банков и предприятий Франции на примере группы «Ля Пост» // Вестник архивиста. — 2005. — № 1 (85). — С. 164–178.

³ Там же.

⁴ Національний архів Республіки Білорусь (далі — НАРБ), ф. 4П, оп. 9, спр. 66, арк. 80.

нування, ніж періодичні, незалежно від їх «усвідомленості». Велика пожежа, викликана терактом у Суді великої інстанції в Сен-Бріє (Бретань) у грудні 1975 р., знищила масу справ тривалого й постійного зберігання, тоді як періодичні чистки клерками своїх архівів або затоплення підвалів інших установ, як правило, знищували документи без доказової та історичної цінності. Усвідомлена стихійна деформація фонду — знищення архівів під час зміни влади. Причому, чим вище становище чиновника й ширше коло його повноважень, тим більше його архів постраждає. Фонди, які фіксують факти Геноциду й конфіскації майна осіб єврейського походження в 1939–1944 рр., постраждали двічі: під час відступу німців 1944 р. і «відновлення законності» 1946 р. Німці палили архіви, щоб приховати сліди злочинів. Згідно з циркуляром французького Міністерства внутрішніх справ від 6 грудня 1946 р., знищувалися всі документи про расові відмінності між французами з метою «національного примирення». Але 31 січня 1947 р. вийшов циркуляр про збереження цих справ для відновлення зневажених прав громадян⁵. Політична стабільність не гарантує захист архівів: перемога лівих на місцевих виборах у Франції 2004 р. викликала хвилю знищення архівів мерій правими, що відходили від влади⁶. Новий приклад масової загибелі архівів центральної влади в політичних катаклізмах дають події в арабських країнах. У січні 2011 р. у Тунісі найбільше постраждали документи саме тих структур, якими цікавилися комісії нового уряду щодо боротьби з корупцією. Армія охороняла будівлі, але чіткого наказу перешкоджати знищенню та виносу архівів не отримала⁷. У кращому випадку фондоутворювач знищує документи про минуле, бажаючи порвати з ним, коригуючи образ в уявленнях нащадків, у гіршому — знищує докази своїх злочинів.

Найчастіше зустрічається такий різновид лакун, як прогалини, що виникли в результаті проведення експертизи цінності. Вони створені архівістами й стосуються більше обсягу документів, ніж інформації. У Франції відбір на зберігання ведеться переважно за переліками. Оскільки ця процедура змінює джерельну базу історії, загальна інформація про виділені до знищення документи вважається доджерельним знанням, обов'язковим за міжнародними стандартами опису архівів ISAD / G (елемент 3.3.2) і EAD (tag <appraisal>). Експертиза цінності — ключова процедура, коли інформацію кожного документа аналізують з точки зору загальних принципів формування архівного фонду країни. Працюючи з документами про нетипове й вивчаючи лакуни

⁵ Guide des recherches dans les archives des spoliations et des restitutions. — Paris, 2000. — P. 15–16.

⁶ Communiqué de presse de l'AAF «Destruction d'archives d'exécutifs locaux» 26 mai 2004. — www.archivistes.org.

⁷ Des fonctionnaires ont protégé les archives après la chute du régime, mais des documents compromettants ont disparu // Figaro. — 2011, 8.02. — <http://www.lefigaro.fr/international/2011/02/07/01003-2011>.

фондів, ми помітили, що характер спотворень інформації при частковому документуванні нетипового залежить як від автора джерела, так і від носія.

«Епіцентр подій», або «обличчям до обличчя — обличчя не побачити»

У трикутнику «автор-джерело-історик» архівологію цікавить автор як чинник процесу документування, адже як свідок надзвичайної ситуації, він може бути її творцем, учасником, жертвою, рідше — особою, яка одержала відомості від інших. Активна або пасивна позиція автора стосовно події визначає відбір ним інформації. Документування «з епіцентру» не лише є неточним, а й завжди необ'єктивним, причому часто з найнесподіваніших причин. Найважливіша — емоційний шок учасників подій. Нерозуміння того, що відбувається, пронизує перші записи в «Сувоях із попелу», знайдених в Освенцимі, відображає потрясіння жертв. Свідчення в'язнів висвітлюють їхній емоційний стан, менше — організацію табору, про яку можна дізнатися за матеріалами допитів нацистів у повоєнних судових процесах. Філософське неприйняття трагедії в мемуарах змінює нерозуміння, розкриває деталізацію подробиць. Чи може джерелознавство точно з'ясувати, наскільки спостереження за будь-яким процесом змінює його хід?⁸

Друга причина — ідентичність автора інформації. Працюючи з базою даних «Пам'ять людей» Міністерства оборони Франції (<http://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/>), ми помітили, що учасники Опору, котрі народилися в Ризі, Гельсінгфорсі, Лемберзі, називалися вихідцями з Росії. Розбіжність цих даних із межами країн 1939–1944 рр. багато говорить про наших героїчних співвітчизників. Опитані Державною надзвичайною комісією з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (далі — ДНК) свідки Геноциду найчастіше говорять про жертви, як про «мирних радянських людей», «населення». «Євреями» ж жертв Геноциду називають або самі нацисти, або нечисленні радянські євреї, котрі працювали в ДНК. Тут ідентичність автора інформації визначає зміст джерела. Важлива й професійна приналежність автора: ДНК співпрацювала з пресою, спрямовувала до партизанських загонів журналістів із завданням написати про злочини загарбників. Але описані журналістами реальні факти часто подавалися у звітах від імені свідків і учасників подій, що шкодило репутації ДНК у середовищі західних дослідників⁹. Сучасний приклад: із 10 осіб, котрі мали доступ до Інтернету під час землетрусу на Гаїті, троє були журналістами. Їхні повідомлення розійшлися в Мережі й, напевно, були відібрані на зберігання «роботами», не здатними визначити професію автора першоджерела, важливу для історика.

⁸ История дневника З. Градовского описана в публикации: «В сердце вине ада»: записки, найденные в пепле возле печей Освенцима / Перевод А. Полян. — <http://lib.rus.ec/b/300232/read>.

⁹ НАРБ, ф. 4П, оп. 33, спр. 627.

Четверта причина — відсутність у джерелі будь-якої ідентичності чи емоції. Показники датчиків дорожнього руху Інституту проблем транспорту (INRETS) інформативні для його співробітників, але «німі» для історика. Для використання більшості баз технічних даних із дорожньо-транспортних подій, пожеж у метро, авіакатастроф 1950–1980 рр. потрібні протоколи опитування свідків як ключ для інтерпретації події. Таким чином, нові технології документування зовсім не знецінили свідчення учасників і очевидців подій.

П'ята причина — дублетність інформації. Хоча комплекс джерел про надзвичайну ситуацію часто обмежений, він має високу приховану дублетність. Наприклад, у звітах білоруської ДНК інформація синтезувалася за кількома параметрами, а найбільш кричущі факти використовувалися як «ілюстрації»¹⁰. Так само синтезували відкриті дані про правопорушення та природні катаклізми у фондах Управління пошти департаментів Франції — Вогези (88) і Івлін (78). Можливо, ці алгоритми поширення інформації постійні, і необхідно зберігати максимум первинних (особливо не використаних для «ілюстрації») джерел про кожен нетипову ситуацію. Близькість автора до епіцентру надзвичайної ситуації підсилює суб'єктивність інформації, тому додаткові джерела абсолютно необхідні вже на етапі опрацювання фондів, що описують нетипові події, катаклізми, катастрофи.

Носії для документування нетипового

Тип носія також впливає на повноту документування події. Коли з'являються нові носії, то передусім на них фіксують (уперше) або переносять інформацію про непересічні факти. Зі зниженням вартості носія й баналізації технології з її допомогою документують більшість однотипних фактів. Якщо з'явився новий носій, який зберігає більше фактів при менших витратах, то колишня технологія поступово зникає, використовується лише для «престижних» подій. Саме так батальні замальовки й картини військових художників були витіснені фотографією і кінозйомкою. Заміна традиційних носіїв менш трудомісткими продовжується й сьогодні.

Коли держава документує, або «все — надбання»

Держава, звичайно, прагне зберегти нетипову інформацію, розширюючи коло історичних джерел. На початку ХХ ст. архівісти зрозуміли потенційну цінність «нецікавих» документів і впровадили «вибіркове зберігання» та «заборонені дати»: будь-які документи, створені раніше цих дат, не знищуються. У Франції — це 1830 р., у Великобританії — 1660 р., в Італії — 1870 р., у Данії — 1848 р.¹¹ Важливим інструментом збереження інформації про нетипову ситуацію стала корекція вибірок. Найчастіше у Франції застосовують алфавіт-

¹⁰ Прозорова В.Б. Указ. соч.; НАРБ, ф. 4П., оп. 9, спр. 66.

¹¹ Manuel d'archivistique. Théorie et pratique des archives publiques en France. — Paris, 1991. — P. 163–165.

ну або хронологічну вибірку з кроком у п'ять років. Поступово стали зберігати документи, створені в роки суспільних потрясінь (наприклад, 1968 р. і 1991 р.) для забезпечення репрезентативності вибірки, до якої вони не потрапили.

Французький закон про архіви не універсальний, він стосується лише комплектування документами з паперовими та електронними носіями. Тому у Франції створили «надзвичайні» процедури комплектування для інформації про нетипове, зокрема — і за межами архівного законодавства. Найстарішим і дуже ефективним заходом є арешт архівів чиновників високого рангу після їхньої смерті. Перший арешт фонду померлого канцлера Дюпара було зроблено за указом Франциска I 1535 р. Саме шляхом «арешту спадщини» Франція зберегла папери Баррасса (1829 р.), Дюмон-Дюрвіля (1842 р.) і Гамбетти (1906 р.). Дуже гнучким інструментом комплектування став ордонанс Франциска I від 28 грудня 1537 р. «про обов'язковий примірник» книжкової продукції, дію якого було поширено 1648 р. на естампи, карти й плани, 1793 р. (після трирічної перерви, викликаної Революцією 1789 р.) — на партитури, 1925 р. — на фотографії та фонограми, 1941 р. — на афіші, 1963 р. — на аудіозаписи, 1975 р. — на рухомі й фіксовані відеозображення, 1977 р. — на кінофільми, 1992 р. — на бази даних, радіо- й телепередачі. Закон про обов'язковий примірник входить до Кодексу національного надбання (ст. L 131-1 та 133-1) і регулює з 2006 р. ще й комплектування електронними ЗМІ, програмами та Інтернет-сайтами¹². Процедура комплектування обов'язковими примірниками змінилася: для книг створюється вичерпна сукупність джерел, а для сайтів — репрезентативна вибірка з 1,5 млн сайтів домену «.fr», результат активного комплектування за допомогою «робота з відбору сайтів»¹³. Національна бібліотека Франції (далі — BNF) і Національний аудіовізуальний інститут (далі — INA) з 2006 р. є депозитаріями «обов'язкових примірників» сайтів і розробляють методику їх відбору. У INA, який комплектується з-понад 10 000 сайтів теле- і радіоканалів та передач, вважають «одиницею зберігання» сайт, із якого приймають на зберігання затверджений список сторінок із досить великою періодичністю (від декількох разів на місяць до 20 хвилин) залежно від змісту. BNF з 2001 р. зберігає близько 870 сайтів передвиборних кампаній, а з 2004 р. відбирає сайти домену «.fr» за допомогою «Робота BNF» — програми, що переміщується за гіперпосиланнями, відстежуючи соціологічно та історично значущі дані за заданими ключовими словами. Незрозуміло, що вважати «одиницею зберігання» (сайт або його сторінку) зібраних BNF даних і як регулювати в майбутньому доступ до

¹² Bastien H. Droit des archives. — Paris, 1996. — P. 69–70.

¹³ Jeanneney J.-N. Pour la mémoire de la Toile // Le Monde. — 2004, 22 juin; Chabin M.-A. Le management de l'archive. — Paris, 2000. — P. 139; Ежегодная конференция FULBI «Я вспоминаю... Интернет. След и память в цифровых технологиях» // Документирование и архивное дело за рубежом. — 2010 — № 1 (28) — С. 35–37.

відібраних сайтів із персональними даними громадян¹⁴. Найбільш оптимальний підхід до комплектування електронними ЗМІ розробила Місія Національного архіву при Управлінні Прем'єр-міністра. Сайт розглядається як фонд, а його рубрики — як види документів, зміст і функції яких обумовлюють їхнє зберігання. При цьому знімається дублетність між юридично незначущою електронною інформацією та юридично значущою паперовою.

Закон про обов'язковий примірник не є кращим інструментом відбору для зберігання віртуальних документів, бо бібліотеки застосовують до зібраних «обов'язкових екземплярів» пертинентні класифікації, а автоматична вибірка не гарантує відбір критичних документів, які швидко зникають. Так, в інтерв'ю журналу «Кур'єр Інтернаціональ» творець «Вікілікс» Д. Ассанж підтвердив, що «цілі пласти наших інтелектуальних архівів зникають так, що неможливо сказати, чи існували вони коли-небудь», і навів приклад заснованих на джерелах «Вікілікс» викривальних статей «Гардіан» і «Дейлі Телеграф» про фігуранта справи щодо компанії «Ельф», які були вилучені з Мережі під загрозою судового процесу з боку їхнього героя. Оскільки посилання на статті не відповідали протоколу ARC*, їх переміщення та видалення ніде не задокументовано¹⁵.

Коли держава не документує, або «рукописи не горять»

Найскладнішим видається питання: що відбувається, коли держава з якихось причин не документує надзвичайну ситуацію? Прикладом ігор «антипам'яті» є довідник «Весь Ленінград» 1930 р. Деяких жителів цього міста в ньому не згадано, інших — названо кілька разів, як представників певних професій і як приватних осіб. У 1936–1937 рр. довідники «Весь Ленінград» містили списки осіб, раніше включених до видання, але «вибулих із міста» за час його підготовки. Створені в надзвичайних обставинах джерела свідчать, що індивідуум (окрема людина або група) прагне залишити «продукти свого душевного життя», передати інформацію про себе та своє місце у світі. Непорушним свідченням цього стали вже згадані «Сувої з попелу» — знайдені біля печей Освенцима записи в'язнів Залмана Градовського, Лейби Лангфуса й Залмана Левенталю, котрі працювали в «Зондеркомандо», ризикнули повстати й загинули. Адресовані «читачу», «громадянину», «другу», «Сувої» не тільки описували Катастрофу, але й передавали інформацію про авторів і їхніх близьких¹⁶. Свідчення в'язнів, котрі вижили, написані по гарячих слідах і дуже відрізняються від передсмертних записок: містять більше

¹⁴ Ежегодная конференция FULBI «Я вспоминаю... Интернет. След и память в цифровых технологиях»...

* ARC — формат архівування.

¹⁵ *Orbist H.U.* Un an de feuilleton judiciaire // *Courrier international. Supplément d'été.* — 2011, 28.07. au 17.08. — № 1082–1084. — P. 44–47.

¹⁶ Див.: «В сердцеvine ада»: записки, найденные в пепле возле печей Освенцима...

інформації про побут, дати, процеси¹⁷. Не можна порівнювати об'єктивність цих двох груп джерел, бо вони достовірно відображають різні пласти реальності: психічну реальність почуттів однієї особи або ж фактичну реальність побуту групи осіб.

Можливо документування надзвичайної ситуації третіми особами. Прикладом цього є як зібрані партизанами в Білорусі в 1941–1943 рр. і ДНК в Україні свідoctва про Геноцид¹⁸, так і дані моніторингу МАГАТЕ та ВНДІАЕС після аварії на АЕС Фукусіма. Основний недолік цих джерел — односторонність. Очевидно, що інженер аналізує технологічну катастрофу інакше, ніж соціолог. Селянин буде майже так само довго говорити про своє спалене в коморі збіжжя, як і про розстріляну родину сусіда. Військовий медик опише тіла розстріляних інакше, ніж випадкові свідки. Необхідно вже на етапі комплектування розуміти специфіку погляду на ситуацію автора документа й виявити максимум додаткових джерел. Особливо важливими вони є, якщо дані отримані за допомогою автоматичних систем фіксації: камер на узбережжі, що зафіксували цунамі, датчиків у тунелях, які вимірювали інтенсивність руху. Для моделювання критичної ситуації фахівцям буває потрібно «людське» свідчення, нехай навіть настільки необ'єктивне, як записані в протоколі відповіді учасника дорожньо-транспортної події, котрий вижив.

Як зупинити мить?

Французькі закони про захист історичної спадщини гарантують достатнє документування реальності, що зникає. Положення про «невідчужуваний характер державного майна» включає до складу архівного фонду Франції будь-який документ, створений французькою владою незалежно від строку давності (Кодекс національного надбання, ст. L 212-1). Інструкції про вибіркове зберігання затверджує Міжміністерська архівна служба Франції (SIAF), але кожен департамент адаптує «національну вибірку». На підставі аналізу долі архівів у декількох революційних ситуаціях можна запропонувати такі заходи.

Виникнення лакун, які надалі не можна буде заповнити, архівіст може упередити лише на стадії діловодства¹⁹. Вибірка повинна бути досить гнучкою, щоб адаптуватися до виду джерела й до типу документованого процесу, відбитого у справах чи інших сукупностях, які об'єднують кілька видів документів. Інструкції про вибірку повинні супроводжуватися списком винятків, що дозволяють адаптувати її до конкретної ситуації, щоб зберегти репрезентативність фонду. Проблема швидкого зникнення «критичних» даних може бути вирішена через алгоритми відбору, що враховують дані моніторингу змісту та індекс цитування. Термін захисту персональних даних повинен за-

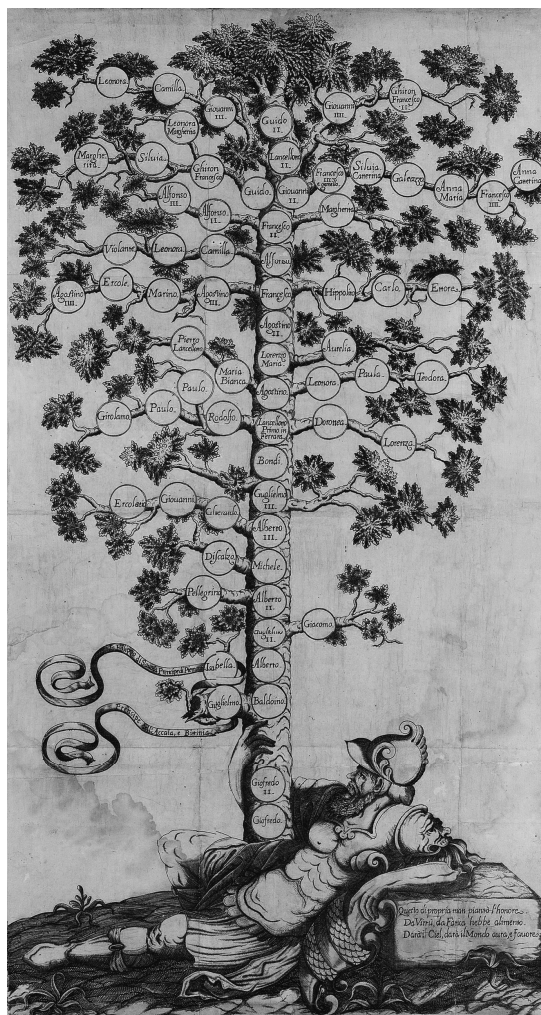
¹⁷ НАРБ, ф. 1450, оп. 2, спр. 8, арк. 172–174.

¹⁸ НАРБ, ф. 4П, оп. 1, спр. 61.

¹⁹ Прозорова В.Б. Указ. соч.

лежати від виду інформації, а не від способу комплектування та носія. Зберігання «критичних» документів державних компаній за кордоном (зокрема й локалізація сервера) має бути законодавчо заборонено. У Франції така вимога стосується лише податкової звітності та документів із особового складу. Система документообігу «Електронного уряду» повинна дозволяти знищення дублів усіх «критичних» документів протягом мінімум 15–16 днів при візуванні значною кількістю осіб через серйозні проміжки часу. Знеструмлення урядових будівель, відключення в них Інтернету та скасування віддаленого доступу до документів можуть зберегти архіви в перехідний період. Силіві структури повинні мати чіткі інструкції, щоб не допустити знищення архівів установ, які вони охороняють, у момент політичної нестабільності. Існуючий у Франції арешт особистих документів чиновників вищого рангу після їхньої смерті, при зміщенні з посади або від'їзді за кордон має стати звичайною практикою в багатьох країнах світу, а активне комплектування інформацією про надзвичайні події з джерел приватного походження в Мережі — звичайною реакцією архівістів.

Для кожної надзвичайної ситуації має бути розроблена програма з усної історії та активна політика комплектування джерелами приватного походження. У разі неможливості прийняти додаткові джерела на зберігання разом із фондом (наприклад, якщо їх створення потрібно ініціювати) необхідно скласти їх список і постійно поповнювати його посиланнями на особисті фонди учасників подій, опубліковані інтерв'ю, мемуари, офіційні звіти. Наявність додаткових джерел полегшує використання фондів як у період відомчого зберігання, так і в якості історичних джерел. Але питання про достатність механізмів документування та комплектування для збереження необхідного мінімуму інформації про надзвичайні й нетипові ситуації залишається відкритим.

БІОГРАФІСТИКА, ГЕНЕАЛОГІЯ ТА ПРОСОПОГРАФІЯ

РЕКОНСТРУКЦІЇ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ МНЕМОНІЧНОГО ПРОСТОРУ

*Вічно жіноче є водночас і вічно тривалим,
фігурою перед- і постісторії, тим, що їй передувало,
і тим, що відбудеться після неї.
Аляйда Ассман. Простори спогаду.
Форми та трансформації культурної пам'яті*

Будь-яке історичне дослідження передбачає наявність певного морального, політичного та ідеологічного вибору, яким би прихованим він не був, оскільки вчений не може розпочати свою роботу, не проблематизуючи риси власного світосприйняття. Історики знаходять і відбирають ті постаті, події, явища, які, на їхню думку, варто зберегти в колективній пам'яті, пропонуючи сучасникам і нащадкам реконструйовані ними образи. І цей свідомий або інколи інтуїтивний відбір викликає інтерес при аналізі історичних текстів.

Тексти виступають своєрідними маркерами культурних епох. Українське культурно-національне відродження, як органічна складова так званого «модерного», за Ф. Артогом, періоду історії, має свою унікальну текстову палітру, яка відображає спектр ключових ідеологем, орієнтованих на пробудження колективної свідомості. Саме тоді, як вважає французький учений, відбулась «легітимізація національних та інших ідентичностей»¹.

У контексті викликів культурно-національного відродження, яке охоплює ХІХ — перші десятиліття ХХ ст., поняття «символу» набуло особливого значення. На це звертає увагу німецька дослідниця А. Ассман, вивчаючи напрями актуалізації культурної пам'яті та мнемотехніки з огляду на трансформації тогочасного гуманітарного простору².

Українські історичні студії, перебуваючи в руслі європейських культурних тенденцій, переконливо демонстрували пошук найбільш адекватних наративних образів / символів. Одним із таких став образ жінки як традиційного уособлення демократизму українського суспільства, втілення правової природи гендерної рівності, паритетності стосунків між представниками протилежної статі, патріотизму та самопожертви. Запроваджуючи глорифікаційне трактування жіночого статусу, наративні практики формували уявлення про ідеал української жінки в соціокультурному, правовому та релігійному вимірах.

¹ Артог Ф. Порядок времени, режимы идентичности [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.magazines.russ.ru.

² Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. — К., 2012. — С. 239.

Окрім наукової та евристичної цінності, реконструкції жіночих образів мали потужний духовний потенціал, асоціюючись із національними символами. Вони апелювали до історичної пам'яті, безпосередньо пов'язаної з ідентичністю та свідомістю, перетворювались на органічну складову пам'яттєвого простору, репрезентуючи один із його важливих сегментів.

Структурні елементи колективної пам'яті, зокрема мнемонічний ряд, як сукупність символів, до яких звертається суспільство у своїх споминах, уважаючи їх найважливішими для формування власної ідентичності, існують у вимірах певного часу, оперативно реагують на його запити та виклики³. Цей алгоритм функціонування пам'яттєвого простору зумовлює змінність та рухливість його системоутворюючих конструкцій.

Упродовж культурно-національного відродження пам'яттєвий простір у його жіночих образних репрезентаціях мав різноманітну конфігурацію. Вона визначалась як загальними тенденціями історичного поступу, так і закономірностями історіографічного процесу. Мінливість галереї жіночих образів, яким відводилась роль українських символів, є її домінантною характеристикою. З часом одні жіночі образи відходили на маргінеси історіографічних практик, поступаючись місцем іншим. Незмінним при цьому залишався принцип відбору об'єкту дослідження, зокрема, увага науковців, у першу чергу, концентрувалась на неординарних, талановитих, найбільш яскравих та самобутніх представницях жіночої статі.

До «пантеону» жіночих образів ХІХ ст. були включені особи з давнього минулого, котрі відіграли помітну роль у суспільно-політичних процесах, відзначились особливістю характерів, незвичністю долі та ввійшли в історію України як самостійні постаті або як дружини відомих діячів. Наприклад: княгиня Ольга, Галшка Гулевичівна, відома своєю підтримкою Київської братської школи, Марія-Магдалена — мати гетьмана Івана Мазепи, Ганна Золотаренко — дружина гетьмана Богдана Хмельницького, Олена Горностаєва (уроджена княжна Чарторийська) — фундаторка Пересопницького монастиря, Ганна Гойська — засновниця Почаївського монастиря. Цю жіночу галерею доповнювали портрети-реконструкції Анни Ярославни, Раїни Вишневецької (Могилянки), Софії Острозької (уродженої Тарнавської), Анастасії Полуботок, дружин Івана Гонти та Семена Палія. Ініціаторами таких публікацій виступили найбільш авторитетні представники тогочасного наукового середовища, знані вчені, зокрема В. Антонович, М. Костомаров, О. Лазаревський, О. Левицький, Д. Мордовець.

Культурна епоха *fin de siècle* висунула на порядок денний інший ідеал жінки. Постатями «першого плану» стали жінки-сучасниці, долучені до літературної, наукової, громадської діяльності. Тогочасні суспільно-політичні та культурні трансформації в Україні сприяли виникненню абсолютно нового

³ Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / Кер. авт. кол. А. Кирдон. — К., 2013. — С. 231–232.

явища — явища жінки-письменниці, жінки-вченої, жінки-громадської діячки, що викликало наукові рефлексії з метою його всебічного осмислення.

Новий історіографічний зріз репрезентував, у першу чергу, українську жінку-інтелектуала. Таким чином, у фокусі уваги науковців опинились талант, розум, творча енергія, громадська діяльність жінок, спрямовані на служіння народу. Історіографічний простір позначився варіативністю інтерпретацій, зміною акцентів, в яких відобразилися світоглядні позиції нової генерації дослідників, зокрема й розуміння місця жінки в культурних процесах, коли особисті та приватні інтереси мали поступитися місцем суспільним та громадським. Накреслювалися риси ідеалу українки, що відповідав уявленням нової епохи: нею, на думку А. Ніковського, рухає «любов до народу України, політичної волі»; вона мала бути готовою до «великої самопожертви», не відмовляючи ані сина, ані чоловіка від «походу та громадських справ»⁴.

З огляду на виклики часу відповідного коригування зазнала галерея жіночих образів, які відтепер мали посісти місце в просторі пам'яті. Героїнями студій перших десятиліть ХХ ст. стали ключові постаті української історії та культури — Наталія Кобринська, Марко Вовчок, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Ганна Барвінок.

Особливу увагу вчених привернули жінки, чия доля була пов'язана з науковою та дослідницькою діяльністю, оскільки тоді це було скоріше винятком, аніж закономірним явищем. Це поодинокі, проте масштабні постаті, передусім, Олександра Єфименко. Пелагея Литвинова (уроджена Бартош), Леся Українка, Олена Пчілка, Марія Загірня поєднували в собі науковий і літературно-публіцистичний талант.

Спектр праць перших десятиліть ХХ ст., присвячених життю, творчості, діяльності знакових жіночих постатей, відрізнявся різноманітною спрямованістю, форматом, контекстом. Важливим елементом історіографічних реконструкцій жіночих портретів була авторська внутрішня ієрархія оціночних критеріїв, що впливала на інтерпретацію та репрезентацію досліджуваного об'єкту. Оскільки залежність дослідника від сучасності є не лише світоглядною, ідеологічною, екзистенційною, але й значною мірою гендерною, то наративні образи неодмінно мали на собі відбиток чоловічого й жіночого світосприйняття. Ініціатива та пріоритетність в осмисленні феномену жіночої присутності в українських культурно-суспільних і наукових процесах, як і на попередньому часовому відрізку національного відродження, належали чоловікам-історикам. Публікації Д. Багалія, М. Василенка, М. Грушевського, Д. Дорошенка підтвердили прагнення наукового чоловічого співтовариства пропагувати жіночу присутність у національно-культурному просторі. Органічною складовою наративу, присвяченого жінкам-письменницям, стали розробки літературознавців М. Драй-Хмари, О. Маковея, А. Музички, М. Могилянсько-го, С. Ніковського, М. Євшана, С. Єфремова.

⁴ Ніковський А. Передмова // Левицький О. Ганна Монтовт. — К., 1926. — С. 10.

Тексти, написані чоловіками, у вимірі реконструкцій жіночих образів, за рідким винятком, не виходили за межі канонів, визначених академічним дискурсом. Вони, зазвичай, відрізнялися відсутністю всього того, що вважалося відхиленням від офіційно існуючої «норми».

Лише в поодиноких випадках самі жінки, зокрема Ївга Спаська, Софія Русова, виступали дослідницями новітніх зрушень в історії українського жіноцтва. У їхніх текстах, як правило, значна увага приділялась приватному життю, внутрішньому стану, стосункам із представниками протилежної статі. У них домінували емоційність, особисті симпатії та співчуття до героїнь, акцентувалась гендерна приналежність.

Звернення до наукового тексту, його стилістики, мови, структури надає можливість виявити спільні та відмінні риси, характерні для «чоловічого» та «жіночого» сегментів нарративу, а отже, порівняти ці два погляди на присутність жінки в науковій та культурній сферах, провести аналогії між сприйняттям, розумінням, відтворенням образу жінки у вимірах соціокультурних ідеалів та процесів з огляду на гендерні відмінності та зміну парадигми мнемонічного простору перших десятиліть ХХ ст.

Чоловічий погляд

Образ першої української жінки — доктора історичних наук Олександри Єфименко — сформувався завдяки послідовним ініціативам Д. Багалія, який відіграв ключову роль у презентації її наукового таланту. Ще на початку ХХ ст. він одним із перших висвітлив наукові здобутки дослідниці та представив її заслуги широкій громадськості. Перший огляд праць О. Єфименко був так само підготовлений ним 1910 р., як і перший огляд її наукової діяльності, коли він виступив ініціатором надання цій неординарній жінці ступеня почесного доктора російської історії без захисту дисертації. Крім того, дав оцінку праць О. Єфименко в передмові до її «Історії українського народу» (Харків, 1922) та в огляді української історіографії, зазначаючи важливе місце в ній ученої. Наголошуючи на тому, що мова йшла про жінку-історика, яка не мала вищої освіти, тоді як учені ступені магістра й доктора надавались лише тим, хто закінчив університет, «та й то, звичайно, чоловікам, коли університетський статус не передбачав права жінок набувати вчений ступінь доктора», Д. Багалій тим самим підкреслював винятковість наукового таланту своєї «протеже»⁵.

1930 р. науково-дослідницька кафедра історії української культури Харківського університету, очолювана Д. Багалієм, на вшанування пам'яті О. Єфименко випустила присвячений їй збірник. Побудований за класичною структурою, він уміщував спогади сучасників та аналітичні матеріали про наукову діяльність дослідниці, тісно пов'язану зі Слобожанщиною та Харківським університетом⁶.

⁵ Багалій Д. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879–1906) // Збірник науково-дослідчої кафедри історії української культури. — 1930. — Т. X. — С. 6.

⁶ Там само. — С. 5–16; Білик [П]. Огляд головних праць Олександри Яковлевни Єфименкової // Там само. — С. 17–32; Ветухов О. Праці О.Я. Єфименкової в галузі етнографії // Там само. — С. 33–36; Хоткевич Г. Єфименкова (Спомини) // Там само. — С. 37–44.

Образ О. Єфименко в контексті цих презентацій відповідав академічним стандартам. Особливий наголос було зроблено на наукових здобутках, глибокому осмисленні вченою історичних процесів. Її зараховували до прихильників порівняльно-соціологічного методу, який активно поширювався в тогочасних європейських та вітчизняних історичних практиках. Тим самим підкреслювався не лише високий науковий рівень досліджень О. Єфименко, але й їхня актуальність та відповідність запитам наукового середовища.

Непростим завданням виявилась реконструкція образу Лесі Українки в контексті масштабності її творчості, про що засвідчили вже перші спроби вчених. М. Грушевський назвав цю видатну жінку «поетом, котрий виніс нашу поезію на висоти вселюдських символів, вічних проблем світового життя»⁷. 1913 р. у «Літературно-науковому віснику», присвяченому її пам'яті, було вміщено декілька публікацій, де робились кроки щодо осмислення феномену поетеси. У статтях А. Ніковського й М. Євшана висловлювалася думка з приводу недооцінювання її творчості сучасниками. Перший справедливо зауважував, що «широка популярність Лесі Українки почалася тільки в день її смерті»⁸. «Українська дійсність не дуже-то стоїть у згоді з творчими аспіраціями та вірлиним польотом поетичної думки», — наголошував М. Євшан⁹. Репрезентуючи Лесю Українку як людину, котра не має «своєї біографії», він звернув увагу на закритість особистого життя жінки, його прихованість від широкого загалу. Цим М. Євшан прокладав шлях до її образу «вічно хворої», а міркування А. Ніковського з приводу «екзотичності» її ідей, незрозумілості для «широкого народного загалу» надавали право в майбутньому спрочувати її творчість. Щоправда, вже тоді С. Єфремов зробив акцент на «поезію самотності» Лесі Українки, що найбільш органічно, на його думку, відповідало характеристиці писань поетеси¹⁰. Отже, з поступовим «відкриттям» Лесі Українки чоловіками водночас з'явилися тенденції щодо стереотипізації її образу.

Новий етап образних персоніфікацій Лесі Українки на тлі вивчення її творчості розпочався від середини 1920-х рр., коли одразу з'явилось декілька узагальнювальних праць Д. Донцова, М. Зерова, М. Драй-Хмари, присвячених поетесі¹¹. Спробою використати біографію та спадщину Лесі Українки в інтересах нової влади, представити її діяльність у контексті марксистських ідей стала монографія А. Музички. Концепція життя та творчості поетеси, викладена в ній, надалі виступила орієнтиром для наступних досліджень радянської епохи. Автор не приховував поставленої мети, прагнучи представи-

⁷ Грушевський М. Пам'яті Лесі Українки // Літературно-науковий вісник (далі — ЛНВ). — 1913. — Кн. 10. — С. 10.

⁸ Ніковський А. Екзотичність сюжету і драматизм у творах Лесі Українки // Там само. — С. 58.

⁹ Євшан М. Леся Українка // Там само. — С. 51.

¹⁰ Єфремов С. Історія українського письменства. — К., 1995. — С. 526.

¹¹ Донцов Д. Поетка українського рiсорджiмента (Леся Українка). — Львів, 1922; Зеров М. Леся Українка. Критично-біографічний нарис. — Х.-К., 1924; Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя і творчість. — К., 1926.

ти «образ цієї великої людини як громадської діячки та душевний образ митця з чисто марксівським світоглядом»¹². З огляду на це, одне з центральних місць у монографії було приділено «марксистській» тематиці в житті поетеси, що звучало як «знайомство з марксистськими гуртками та марксистською літературою», «марксизм Лесі Українки в теорії», «марксизм у практиці». Акцент робився на її «класовому розумінні людності та класових симпатіях», праці в революційних гуртках, серед сільського пролетаріату тощо.

Подібна інтерпретація в середині 1920-х рр. іще не могла бути сприйнята однозначно, і М. Куліш навіть у передмові до монографії А. Музички зазначав, що Лесю Українку не можна вважати «поступовою чистою марксисткою». Натомість він наполягав, що, «бувши під великим впливом свого дядька, відомого вченого й політичного діяча Драгоманова, який у своїх поглядах хитався між марксизмом і анархізмом і за межі звичайного радикалізму не вийшов, Леся Українка до кінця життя свого з драгоманівщини не виросла»¹³. Отже, за одними канонами, які формувались, поетеса виявилась марксисткою, «що знаходилась у гушніні пролетаріату та селянства», за іншими — анархісткою, «відкинутою від народних мас на недосяжну відстань».

Водночас з'явилися й інші підходи в конструюванні образу Лесі Українки. М. Драй-Хмара життя і творчість поетеси аналізував у контексті «європеїзму», зміст якого пояснював так: «по-перше, прилучення себе в широкій мірі до європейської культури, по-друге, розглядання всяких справ національних в європейському масштабі»¹⁴. При цьому наголошувалось, що Леся Українка мала класичну європейську освіту, володіла англійською, німецькою, французькою, італійською мовами, знала латинську й грецьку, а також чудово розуміла європейську культуру й була ближча до космополітизму, ніж до націоналізму. Не відокремлюючи європеїзм від космополітизму, М. Драй-Хмара зазначав, що М. Драгоманов уводив свою племінницю в коло європейського культурного життя, надихаючи її «космополітичними ідеями», і тим самим відривав її від «вузького націоналізму».

Екзистенційний конфлікт матері й доньки в цьому випадку інтерпретувалася суто в ідеологічній площині. «Коли мати її вживала всіх заходів, щоб вона стала українською письменницею, то дядько її зробив те, що вона стала людиною і борцем. Мати їй дала тіло, дядько — душу, міцну, як криця, й бунтівливу, як буря», — підсумовував дослідник¹⁵. М. Драй-Хмара вибудовував концепцію європеїзму у творчості Лесі Українки, складовими якої були критичне ставлення до «архаїчних національних святощів» та розгляд «національного питання у площині інтернаціональній». Завершальним, а отже, і під-

¹² *Музичка А.* Леся Українка. Її життя, громадська діяльність і поетична творчість. — Одеса, 1925. — С. IX.

¹³ Там само. — С. VIII.

¹⁴ *Драй-Хмара М.* Вказ. пр. — С. 28.

¹⁵ Там само.

сумовуючим штрихом образу Лесі Українки стало твердження про те, що вона «боролась за нове соціалістичне суспільство»¹⁶.

Тож вивчення творчості Лесі Українки, що особливо активно розпочалось на хвилі українізації, свідчило про підвищену увагу науковців до постаті поетеси. Вийшло нове видання її творів, друкувались її листи, про неї писались статті, що поповнювали загальний наративний простір, у якому ще до кінця 1920-х рр. зберігався плюралізм підходів до спадщини цієї «безсмертної» жінки як одного із символів української культури.

Іншою героїнею студій стала Марко Вовчок (Марія Маркович) — не менш знакова постать української культури, хоча еволюція її образу була складною та суперечливою. Свого часу П. Куліш одним із перших порівняв Марка Вовчка з Тарасом Шевченком з огляду на месійну роль письменниці «яко речника народного», котрий говорить не від себе, а від самого народу. У сучасників вона асоціювалася з Жорж Санд і Гарріет Бічер-Стоу¹⁷.

Одними з перших посмертних матеріалів, присвячених письменниці, були публікації І. Франка в «Літературно-науковому віснику» та Д. Дорошенка в журналі «Україна» 1907 р. І. Франко запропонував свого роду алгоритм щодо образу Марка Вовчка, який із деякими корекціями залишався домінуючим упродовж тривалого часу. Метафорично він назвав її «ясною зорею нашого письменства», порівнюючи з «кометою, що з великим блиском явилася на нашім духовнім обрії, щоб швидко відвернутися від нас і тільки десь колись, мов із-за хмари, із-за туману, кинути на нас промінчик свого сяйва»¹⁸. Увага зверталась на «глибоко правдиві психологічні й соціальні студії» письменниці у висвітленні долі «жінок і дівчат-кріпачок». Стосовно карколомних поворотів приватного життя Марка Вовчка І. Франко делікатно зауважив, що вони «не скрізь ясні й повні», щоб можна було їх зрозуміти. Пріоритетним для нього було презентувати письменницю як яскраву представницю «борців за волю й людські права поневолених народних мас»¹⁹.

Більш критично охарактеризував Марка Вовчка Д. Дорошенко. Наголошуючи на тому, що письменниця набула слави в літературі, а з її оповіданнями ознайомлений кожний освічений українець, він звернув увагу на недоліки її творчості, зокрема «сентиментально-підвищений тон» та «ненатуральність у змалюванні деяких характерів»²⁰. Д. Дорошенко не залишив поза увагою один із найбільш помітних елементів зовнішності письменниці, підкреслюючи, що це була «блондинка з сірими гарними очима, з рівними, плавними, спокійними рухами...»²¹.

¹⁶ Там само. — С. 156.

¹⁷ Павличко С. Фемінізм. — К., 2002. — С. 79.

¹⁸ Франко І. Марія Маркович (Марко Вовчок). Посмертна згадка // ЛНВ. — 1907. — Т. 39. — С. 381.

¹⁹ Там само. — С. 383.

²⁰ Дорошенко Д. Пам'яті М.О. Маркович (Марко Вовчок) // Україна. — 1907. — Т. III (липень-серпень). — С. 224.

²¹ Там само. — С. 220.

На відміну від безпосереднього осмислення самотнього таланту Лесі Українки, зацікавленість постаттю Марка Вовчка мала певний час опосередкований характер, зумовлений, передусім, вивченням феномену П. Куліша як одного з провідників українського національного відродження. У публікаціях О. Дорошкевича, С. Єфремова, В. Петрова, М. Могилянського Марко Вовчок фігурувала неодмінно в ракурсі його життя і творчості.

При цьому вчені виявляли одностайну солідарність у своїх позитивних оцінках на адресу письменниці. М. Могилянський, зокрема, позиціонував її жінкою «незалежних поглядів і незвичайної біографії», стверджуючи, що Марко Вовчок «була людина, мабуть, надзвичайно чарівна, коли в неї так чи інакше були закохані, так чи інакше романували з нею такі видатні люди, як Тургенев, Куліш, Шевченко, Костомаров, Писарев, не кажучи вже про О. Марковича, В. Пасака, М. Макарова і врешті про двох братів Лобач-Жученків...»²².

Образ Ганни Барвінок так само здебільшого реконструювали у світлі впливу на неї П. Куліша. Проте, на думку М. Могилянського, така «видатна жінка», як Ганна Барвінок, заслуговувала на увагу дослідників не лише тому, що була дружиною відомого письменника, супутницею його життя, жила «відбитим світом», але й тому, що посідає в українській літературі «самостійне місце». Особливо прискіпливого вивчення, як зазначалось, потребувала її багата епістолярна спадщина, що охоплює понад шістьдесят років її життя. Рецензуючи монографію О. Сікиринського, випущену з нагоди сторіччя від дня народження письменниці, М. Могилянський наголошував на тому, що в Чернігівському музеї зберігається тільки до одного І. Шрага 425 листів Ганни Барвінок за 1897–1911 рр., які містять цінну інформацію не лише про найближче оточення П. Куліша, але й додають до вже відомого образу письменниці «людського змісту», «яскравіше й переконливіше висвітлюють особисті прикмети обличчя Ганни Барвінок»²³.

Проте сучасники звертали особливу увагу на її загадкову відданість своєму чоловікові, намагаючись навіть витворити на цьому ґрунті універсальний образ української жінки, здатної до безмежного кохання, попри будь-які виклики долі. Згадуючи Ганну Барвінок, М. Шаповал писав у проникливо-романтичній тональності, що вона «пестила образ єдиної постаті... Говорила до останнього часу про єдине: як кохає українська жінка і що з того виходить. Ми казали, що це — етнографія... А то справді — поема української душі... З смертю Куліша і Ганни Барвінок навіки вмерла і поема їхнього життя»²⁴.

М. Могилянський порівнював Ганну Барвінок із Сольвейг, котра «терпляче чекала, аж поки повернеться мандрівник. І дочекалася... І образіві

²² Чубський П. [Могилянський М.]. Кохання в житті Шевченка та Куліша // Записки Історично-філологічного відділу (далі — ЗІФВ). — 1928. — Кн. XXI–XXII. — С. 115.

²³ Сікиринський О. Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах 1902–1911 р. (Одеса, 1928) // Там само. — С. 412.

²⁴ Шаповал М. Ганна Барвінок (замість некролога) // Українська хата. — 1911. — № 7–8. — С. 329–330.

цьому аж ніяк не суперечать ні *terre a terre*'ність Олександри Миколаївни, ні примітивізм її думання, класова обмеженість і міщанські забобони, ні її листування, багатотомне й беззмистовне»²⁵.

Образ Марії Грінченкової відзначений синтезом письменницького таланту й наукового дару цієї неординарної постаті. Риси її портрету як жінки широкого світогляду та інтелекту, співробітниці Академії наук, члена-редактора Комісії Словника живої української мови, «невтомної робітниці на ниві українського письменства» одним із перших накреслив С. Єфремов. Наголошуючи на тому, що Марія Грінченкова присвятила своє життя й талант творенню українського культурного простору, він акцентував увагу на її перекладах творів Г. Ібсена, М. Метерлінка, Г.-Х. Андерсена, Марка Твена, Г. Бічер-Стоу, діяльності з упорядкування колекції музею та бібліотеки В. Тарновського в Чернігові, публікації серії праць про Сократа, Жанну д'Арк, Олександра Македонського, Авраама Лінкольна з метою популяризації наукових знань серед народу.

Реконструюючи портрет Марії Грінченкової як ученого, С. Єфремов виокремив чотирьохтомне видання «Словаря української мови», працюючи над яким разом зі своїм чоловіком, вона внесла багато власного матеріалу. «Чернетки словника, — підкреслював дослідник, — і переписаний рукою Марії Миколаївни примірник показують, що в цій роботі вона була свідомою співробітницею й помічницею своєму чоловікові, додаючи силу непомітної, але конче потрібної праці, яку доведеться колись документально визначити й освітити»²⁶.

Літературна творчість, громадська та видавнича діяльність однієї з центральних постатей українського феміністичного руху — Наталії Кобринської — стали предметом багатьох досліджень, серед яких особливо помітною була стаття М. Грушевського, надрукована 1900 р. у «Літературно-науковому віснику». Вона відіграла роль своєрідного конструкту для подальших досліджень, які мали повніше розкрити образ жінки, акцентуючи на цьому тлі соціокультурні проблеми галицького середовища в цілому.

Високо оцінюючи літературну діяльність Н. Кобринської як «однієї з визначніших та інтересніших фігур у нашій письменстві та взагалі культурнім житті»²⁷, М. Грушевський значно скромніше охарактеризував її зусилля, спрямовані на емансипацію галицького жіноцтва. На переконання вченого, у жіночого руху не могло бути перспектив, тому «не можна дивуватися, що заходи Н. Кобринської знайшли в суспільстві не тільки байдужість, а й глум та ворожнечу. Навіть і в тих радикальних кругах, з котрими хотіла йти Н. Кобринська, її феміністичні ідеї стрічали не у всіх співчуття, декому вони

²⁵ Чубський П. [Могілянський М.]. Вказ. пр. — С. 118.

²⁶ Єфремов С. Марія Грінченкова // ЗІФВ. — 1928. — Кн. XXI–XXII. — С. XXXVI.

²⁷ Грушевський М. Наталя Кобринська // ЛНВ. — 1900. — Т. IX. — С. 1.

здавались маловартними й навіть смішними забаганками поруч тих загальних справ, що стояли на порядку денному»²⁸.

Головну причину невдач створеного Н. Кобринською 1884 р. у Станіславові жіночого товариства М. Грушевський пояснював відсутністю соціальної бази, здатної сприймати прогресивні думки, низьким рівнем розвитку галицького суспільства, зокрема його жіночого середовища. Утім, видавничу діяльність Н. Кобринської — організація та випуск альманахів «Перший вінок» і «Наша доля», де друкувались праці про жіночий рух, літературні та критичні матеріали, що висвітлювали становище жінки, — на думку історика, не минула безслідно, а збудила «численні одиниці з поміж жіноцтва до інтелегентної праці, до вищої освіти, до публічної й письменницької діяльності й мала свій внесок в тім загальнім культурнім поступі, що починається в Галичині»²⁹.

Жіночий погляд VS чоловічий погляд

Яскравим прикладом гендерного розмежування в реконструкціях жіночого образу постають публікації, присвячені П. Литвиновій. Багатоплановий портрет прогресивної жінки-науковця в інтер'єрі епохи було реконструйовано завдяки віднайденому родинному архіву. Біографічно-історичний нарис І. Спаської, доповнений спогадами етнографа О. Малинки та коментарями академіка М. Василенка, яскраво відображав жіноче й чоловіче сприйняття П. Литвинової — етнографа, публіцистки, громадської діячки, письменниці³⁰.

Праця І. Спаської являє собою своєрідний зразок біографічно-історичного нарису, у якому образ П. Литвинової було представлено в цілому у вимірах соціокультурних процесів ХІХ ст., на тлі розмаїття складових життя: родоводу Туманських-Бартошів, родинного виховання, навчання в московському Єлизаветинському інституті, одруження, сімейних перипетій, літературної та публіцистичної діяльності, власних етнографічних досліджень, стосунків та листування з провідними українськими вченими.

Позиціонуючи П. Литвинову «видатною людиною», І. Спаська, передусім, звернула увагу на несправедливе забуття цієї постаті. З огляду на це, дослідниця вважала своїм обов'язком повернення її до простору колективної пам'яті. Окреслюючи мету розвідки, вона зазначала: «Хоч цим способом зняти з нас, чернігівців, справедливий докір, що ми не пам'ятаємо таких щирих черніговок, якою була Пелагея Яковівна»³¹.

Штрихом до портрета П. Литвинової, що підкреслював її освіченість, інтелект, соціальну комунікативність, було київське оточення, яке складало

²⁸ Там само. — С. 4.

²⁹ Там само.

³⁰ *Спаська І.* Пелагея Яковівна Литвинова (1833–1904) // *Етнографічний вісник*. — 1928. — Кн. 7. — С. 168–199; *Василенко М.* П.Я. Литвинова (Післяслово до статті І. Спаської) // Там само. — С. 200–203; *Малинка О.* Мої спогади про П.Я. Литвинову // Там само. — С. 204–206.

³¹ *Спаська І.* Вказ. пр. — С. 168.

тогочасні «передові жінки» — О. Толочинова, В. Антонович, О. Кістяківська, Л. Драгоманова. У нарисі згадувалось також про зустрічі П. Литвинової з Ф. Вовком та його дружиною, а також із майбутньою дружиною професора Київського університету М. Владимирського-Буданова.

Ї. Спаська вбачала в П. Литвинової, окрім її захоплення етнографією, послідовну прихильницю жіночого руху в Наддніпрянській Україні, запропонувавши для більшої виразності образної конструкції термін «мати-нігілістка». Підставою стала доповідь П. Литвинової в жіночому товаристві, що відображала її погляди на жіноче питання й де відстоювалась ідея «раціонального» виховання жінок, усебічної їхньої освіти з метою надання їм змоги працювати нарівні з чоловіками.

Реконструюючи образ жінки, Ї. Спаська робила це з особливою симпатією до своєї героїні. Ця постать викликала повагу, захоплення й водночас співчуття. Усупереч багатобарвному світлому образу П. Литвинової, її чоловік був представлений у різко негативному ракурсі, як обмежена та брутальна людина, котра мала «примітивно-егоїстичну звірячу вдачу», була «завзятим кріпосником», «любив тільки своє солодке, спокійне, красиве життя», «витрачав багато грошей на їжу»³².

Елементи чоловічого сприйняття, а саме емоційна стриманість, зовнішня відстороненість, раціональність, відбилися на образі П. Литвинової у післяслові М. Василенка до нарису Ї. Спаської. Учений віддавав належне тому, що дослідниці вдалось виконати складне завдання — охарактеризувати П. Литвинову як «людину та наукового робітника» та водночас, що було особливо важливим, «вивести її із забуття»³³. Високо оцінюючи роботу Ї. Спаської, яка збирала рідкісні архівні матеріали, проаналізувала їх та створила змістовне й всеохопне дослідження, академік зазначав, що попри несприятливі обставини родинного життя, «бачити в П.Я. [Литвинової. — Л.Б.] елемент виключно страждальний було б помилково». На думку М. Василенка, такі риси характеру, як «настирливість та упертість у досягненні своєї мети, визначали життя П.Я. Литвинової»³⁴. Він вважав, що енергійні, наполегливі, цілеспрямовані особи не можуть бути жертвами обставин, оскільки вміють дати собі раду та домогтися свого.

На відміну від Ї. Спаської, яка слідом за своєю героїнею звинувачувала в її бідах «монстра-чоловіка», М. Василенко по-своєму інтерпретував цей сімейний конфлікт, вбачаючи його причини в принципових світоглядних розходженнях подружжя, на тлі яких зазвичай відбувалась боротьба батьків і дітей, оскільки чоловік П. Литвинової був значно старший за неї. Більше того, М. Василенко був переконаний, що для П. Литвинової взагалі не існувало сімейної драми, адже її протистояння з чоловіком тривало недовго, і во-

³² Там само. — С. 178.

³³ Василенко М. Вказ. пр. — С. 201.

³⁴ Там само. — С. 202.

на, не розриваючи з ним офіційно, прожила більшість життя на відстані — у Москві або Києві, в оточенні дітей та спілкуючись із цікавими для неї людьми, з якими її чоловік не мав нічого спільного. Нарешті, причину цього розриву М. Василенко оцінював через призму суспільних процесів, що відбувались на хвилі ліберальних реформ 1861 р. Він писав: «П.Я. Литвинова належала до категорії тих жінок, які не задовольнялися з рутинного сімейного життя, їй хотілося піднести в собі людину, бажалося працювати. Коли це зустріло опір од чоловіка, вона зуміла побороти цей опір. Вона керувала вихованням своїх дітей, а не чоловік, і це виховання йшло зовсім протилежним шляхом, ніж цього міг бажати П.О. Литвинов»³⁵. Отже, на думку М. Василенка, П. Литвинова поставала аж ніяк не жертвою чоловічих переслідувань, а емансипованою жінкою-інтелектуалом, особистістю, суголосною своєму часу.

Ще один важливий елемент у досліджуваних текстах розкриває особливості жіночого та чоловічого підходів щодо образної репрезентації П. Литвинової. Ї. Спаська проігнорувала маловиразну зовнішність героїні свого нарису, у той час, як М. Василенко та О. Малинка зупинили на ній увагу як на суттєвій складовій жіночого образу. У пам'яті М. Василенка зберігся портрет П. Литвинової як жінки немолодої, середнього зросту, «згорбленої від сидіння за письмовим столом». До того ж, «обличчя її вже щедро бороздили зморшки. Короткозора, вона дивилася на вас здалека, приплющуючи очі, через що вони здавалися дуже маленькими, а обличчя робило гримасу. Одягнена була П.Я. [Литвинова. — Л.Б.] простенько, недбайливо, не по моді. Пам'ятаю її більше в чорному з дрібними білими гороховінками»³⁶. Подібний погляд на зовнішність П. Литвинової висловлював О. Малинка: «в темній сукні, невеличка, сухенька, в зморшках, з ласкавою, трохи сором'язливою посмішкою в очах...»³⁷. Водночас мужність характеру, на якому особливо акцентував М. Василенко, енергійність, делікатність, скромність, несхожість на інших, про що згадував О. Малинка, підкреслювали привабливість та унікальність жінки, образ якої необхідно було пам'ятати й плекати.

Узагалі, висновок М. Василенка стосовно П. Литвинової був стриманим і не цілком однозначним. Називаючи її «видатним явищем серед глухівчан, не тільки жінок, але й чоловіків», «людиною оригінальною», він вважав, що їй все ж таки бракувало творчості, що вона стояла осторонь «суспільного життя» та «ідейної боротьби». Народним життям жінка цікавилась лише як людина кабінетної праці, письменниці, публіцист, що, з чоловічої точки зору, було недостатнім і вважалось вартим дорікань. Щоправда, М. Василенко був іншої думки щодо наукової цінності праць П. Литвинової. Попри те, що, як зазначав академік, вона була самоука, науковість розробок П. Литвинової з питань народного життя не піддавалась сумніву. Наголошуючи на необ-

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. — С. 201.

³⁷ Малинка О. Вказ. пр. — С. 204.

хідності їхнього подальшого вивчення, він писав: «Тоді ще яскравіше стане, чом не можна забувати Пелагеї Яковівни Литвинової та її праць в галузі студій над народним життям. Вони мають досі значення і посідають своє місце в історії науки»³⁸.

Жіночий погляд

Першим і єдиним тогочасним комплексним виданням, де в синтезованому вигляді аналізувалась громадська, наукова, літературна діяльність українського жіноцтва, стала праця С. Русової «Наші визначні жінки», надрукована вперше в Коломиї 1934 р. з нагоди ювілейного Українського жіночого конгресу. У цей час, будучи професором педагогіки в Українському високому педагогічному інституті імені Михайла Драгоманова в Празі, вона перебувала в еміграції в Чехословаччині. Як зауважує О. Кисілевська, наукові думки С. Русової, які вона розвиває у своїх виступах і працях, визначаються гостротою, хоча й нав'язні «глибоким, аж до жертв, патріотизмом»³⁹.

Як і решта публікацій авторки, котра поєднувала в собі якості науковця й громадської діячки, ця теж не була типовим історичним дослідженням. У ній багато патетики у висвітленні ролі жіноцтва щодо творення українського культурного простору. Жіночі біографії розглядались виключно під кутом зору боротьби за визволення «рідного народу» — незалежно від того, з якою сферою діяльності вони асоціювалися.

Праця С. Русової — це збірка, за її власним визначенням, «характеристик-силуетів», своєрідних есе, які мають на собі яскравий відбиток жіночого погляду. Тональність праці, з огляду на публіцистичність жанру та пропагандистський характер, зумовлювала глорифікаційність характеристик. Репрезентуючи своїх героїнь, С. Русова виокремлювала їхні основні риси, пріоритетними серед яких вважала «відданість справі», «невгасаючий патріотизм», «самовідданість у служінні народу», «незламність духу», «тверду волю», «бурхливу енергію». Ці жінки, як зазначала дослідниця, «зоріли в нашому громадянстві, в нашій світлій науці в тяжкі часи знуцання над нашим народом; вони йшли тернистим шляхом, не знаючи ні компромісів, ні боязкового дезертирства — і стоять перед нами як моральні зразки свідомих і шляхетних українських жінок»⁴⁰.

Створюючи портретну галерею найбільш знакових жіночих постатей, С. Русова репрезентувала їх у єдиному наративному комплексі. Серед героїнь нарисів — відомі на той час жінки: Наталія Кобринська, Уляна Кравченко, Марко Вовчок, Ганна Барвінок, Олена Пчілка, Леся Українка, Дніпрова Чайка (Людмила Василевська), Грицько Григоренко (Олександра Косач), Христи-

³⁸ Василенко М. Вказ. пр. — С. 203.

³⁹ Русова С. Наші визначні жінки. Літературні характеристики — силуети. — Вінніпег, 1945. — С. 9.

⁴⁰ Там само. — С. 16, 24.

на Алчевська, Ольга Кобилянська, Марія Загірня (Грінченко), Олександра Єфименко, Любов Яновська.

Ще в травні 1930 р. у Жіночому союзі С. Русова виступила з доповіддю, присвяченій Н. Кобринській. Це можна вважати початком її роботи над біографіями окремих жінок, що ввійшли до її наративу про визначних українок. І цілком природно, що «характеристика-силует» Н. Кобринської — «апостола ідеї визволення жінки», завдяки якій «українське жіноцтво в Галичині можна визнати одним із найбільш поступових по своїх скарбах, так і по його громадській організованості», опинилась у монографії С. Русової на одному з перших місць.

Марія Загірня, О. Єфименко, Олена Пчілка позиціонувались у монографії як жінки, безмежно віддані науці. До когорти жінок-учених С. Русова віднесла й Лесю Українку, яку представила не тільки видатною поетесою, хоча наголошувала на значущості її літературної спадщини, але «як визначного етнографа», «знавця народних звичаїв, народних казок і пісень». Творчість Олени Пчілки, як і її образ, так само подані під кутом зору літературної та наукової етнографічної діяльності.

Внесок жінок у науку чи культуру подавався в контексті драматичності, інколи трагічності їхнього особистого життя. Творчість кожної з них інтерпретувалась як свого роду альтернатива особистій жіночій драмі. Про М. Загірню дослідниця писала, що вона кохала свого знаменитого чоловіка «з якоюсь побожною відданістю, з одним бажанням допомогти йому в його великій [...] громадській праці»⁴¹. Переживши втрату чоловіка і єдиної доньки та залишившись на самоті, М. Загірня обрала наукову роботу в галузі української філології як єдину мету в житті й водночас спасіння для себе, про що свідчили її слова: «Життя порожнє, все спустіло. Нема чим жити. Лишилась тільки праця, і я житиму для праці»⁴².

Образ О. Єфименко мав не менш драматичне забарвлення. Його реконструкція була здійснена на тлі трагічних обставин сімейного життя вченої — тяжкої хвороби її чоловіка та передчасної смерті старшої доньки: «...серед цього суму, розпуки робота не стояла, й думки талановитої письменниці не вгасали, навпаки, вони прямували до глибоких питань людського життя»⁴³. Образ Олени Пчілки, яку 1925 р. було обрано членом-кореспондентом Всеукраїнської академії наук, трагічно позначений смертю її талановитих дітей — Михайла та Лесі на початку століття. Отже, наукові досягнення жінок-учених в інтерпретації С. Русової виглядали не лише як надбання їхнього таланту та власних здібностей, а як виклик долі, всупереч якій вони самозречено реалізовували себе в науці.

⁴¹ Там само. — С. 86.

⁴² Там само. — С. 88.

⁴³ Там само. — С. 92.

Праця С. Русової окреслила коло тих жінок, котрі тоді вже стали й залишилися символами творення українського культурного простору в умовах нових історичних реалій перших десятиліть ХХ ст. Творчий та науковий доробок жінок, як і їхні образи, були представлені як єдина цілісна галерея й водночас — складова загального мнемонічного простору Галицької та Наддніпрянської України. Втілення цієї ідеї мало особливе значення, оскільки українські землі на той час знов опинилися поділеними між різними державами, а історична наука в радянській Україні дедалі більше ідеологізувалася.

Отже, у жіночих образах, що з'явилися унаслідок історіографічних практик перших десятиліть ХХ ст., був закладений відчутний ідеологічний імпульс, суголосний суспільно-політичним трансформаціям. Усвідомлення важливості жіночих образних реконструкцій підсилювалось усе більш зростаючою присутністю жіноцтва в національно-культурних процесах. Проте домінуючим у жіночих портретах залишався відбиток чоловічого сприйняття, зумовленого алгоритмом епохи. Поодинокі приклади наративного масиву в жанрі «жінка про жінку», позначені жіночими елементами світосприйняття, вносили різноманітність, але були скоріше винятком, ніж закономірністю.

Водночас подальші політичні та ідеологічні процеси в Україні, зумовлені радянською владою, спричинили появу інших тенденцій — знакові жіночі постаті зі сфери професійних досліджень або переводилися в широкий формат публіцистики, що супроводжувалося втратою науковості, її розчиненням, або канонізувалися відповідно до насаджуваних стереотипів.

За лаштунками образу-символу, продуктом якої б епохи він не був, зазвичай залишається багато такого, що ідентифікує людину в людині. Перебування в конструкціях мінливого мнемонічного простору ще більше віддаляє недосяжні образні репрезентації, як і належить бути символам, від реалій життя. З огляду на це, робота над подальшим переосмисленням здебільшого стереотипізованих та канонізованих жіночих образів, звільнення їх від численних ідеологічних нашарувань залишається актуальною, адже водночас відкриває шлях до реконструкції в новітніх інтерпретаціях як тих жіночих постатей, котрі зникають за завісою минулого, так і сучасних, котрі своєю присутністю збагачують соціокультурний простір України. Наукова робота щодо реконструкції жіночої галереї триває, що має врешті-решт сприяти кращому розумінню нашої власної ідентичності й місця в мінливому світі.

*Ірина Войцехівська
Наталія Коломієць*

КАВАЛЕРСТВЕННІ ПАНІ ОРДЕНА КНЯГИНИ ОЛЬГИ: МОДЕЛЮВАННЯ ОБРАЗУ УСПІШНОЇ УКРАЇНКИ

Визначальним напрямом сучасної соціогуманітарної політики України є забезпечення високих соціальних стандартів життя на основі реалізації людського потенціалу. Це зумовлює необхідність дотримання рівноправ'я людини та громадянських свобод, подолання гендерної нерівності, сприяє підвищенню життєвого та культурного рівнів населення, формуванню в суспільній свідомості системи національних цінностей, що базуються на відносинах довіри й громадянської відповідальності¹.

Потужним чинником стабільності держави та її невід'ємним атрибутом є нагородна система як дієвий стимул трудового та духовного зростання, активності громадян на ниві будівництва своєї країни. Акт нагородження — не лише спосіб відзначити високий результат досягнень людини, а й оцінка її громадянської позиції, вшанування високих життєвих принципів, рівня самовдосконалення та усвідомлення власної історичної місії. Громадяни, відзначені найвищими нагородами, є гордістю своєї країни, свідомими патріотами держави, гідними провідниками її національної ідеї.

Уже 3 січня 1992 р. Постановою Президії Верховної Ради України було сформовано Комісію з питань заснування державних нагород, основним завданням якої стало розроблення національної концепції нагородної системи. Серед багатьох пропозицій за основу був взятий проект, розроблений відомими українськими істориками — Марією Дмитрієнко, Віктором Бузалом та Олександром Кучеруком, у якому було представлено концепцію системи нагород України, упорядковано комплекс правових та організаційних засад її функціонування та визначено правовий статус державних відзнак і нагороджених ними². Не всі пропозиції вчених були прийняті і реалізовані, проте основні структурні комплектуючі нагородної системи (ордени, медалі, державні премії, почесні звання) були враховані при її формуванні. Отже, з 1992 р. розпочалася практична робота зі створення національної нагородної системи.

До складу Комісії ввійшли не тільки спеціалісти з питань фалеристики, геральдики, символіки, але й народні депутати, члени Кабінету Міністрів України, представники громадськості та відомі політичні діячі, що свідчило про розуміння важливості створення вітчизняних нагород, їхнього надзвичай-

¹ Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року: проект. — К., 2012. — С. 3, 14, 20, 33.

² Нагороди України: історія, факти, документи / Д. Табачник (кер. авт. кол.), І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитрієнко та ін. — К., 1996. — Т. 3. — С. 7–8.

но великого значення для розбудови незалежної держави³. Правове поле визначало існування двох рівнів нагород: державні нагороди, засновані законодавчою владою (поправки 1992 р. до Конституції УРСР 1978 р.), і президентські відзнаки.

На початок XXI ст. в Україні склалася національна нагородна система зі своєю ієрархією: вищим ступенем відзнаки є звання Герой України (1998 р.), що складається з двох орденів — «Золота Зірка» й орден Держави; орден князя Ярослава Мудрого (1995 р., п'яти ступенів); орден «За заслуги» (1996 р., трьох ступенів); орден Богдана Хмельницького (1995 р., трьох ступенів); орден «За мужність» (1996 р., трьох ступенів); орден княгині Ольги (1997 р., трьох ступенів); орден князя Данила Галицького (2003 р.); орден «За бездоганну шахтарську працю» (2008 р., трьох ступенів); орден Свободи (2008 р.). До нагородної системи ввійшло 41 почесне звання та 5 державних премій⁴.

Прикметне місце в розгалуженій нагородній системі України посідає жіночий орден княгині Ольги, заснований згідно з Указом Президента України Л. Кучми від 15 серпня 1997 р. № 827/97 «Про встановлення відзнаки Президента України «Орден княгині Ольги» I, II, III ступеня задля відзначення внеску людини у розвиток української держави, духовного відродження нації, у виробничій, громадській, освітянській, культурній та інших сферах діяльності»⁵.

Ця нагорода стала шостою в ієрархії нагородної системи незалежної України. Згідно зі статутом ордену, нагородження здійснюється послідовно, починаючи з III ст.; також нагороду можуть отримати й іноземці та особи без громадянства, причому вищого ступеня, залежно від їхніх заслуг; нагородження ордену наступного ступеня проводиться не раніше ніж через три роки після отримання ордену попереднього ступеня; посмертно нагородження не відбувається; позбавлення ордену здійснюється Президентом України в разі засудження нагородженої особи — за поданням суду та в порядку, встановленому законодавством⁶.

У статуті визначено порядок представлення до нагородження ордену княгині Ольги, порядок його вручення, носіння та зберігання, видачі дублікатів тощо. В описі нагороди констатується, що орден має єдиний подібний за дизайном для всіх трьох ступенів знак. Орден I ст. виготовляється зі срібла й має форму овалу, з'єднаного вгорі з декоративною колодкою у вигляді банта. На лицьовому боці знака на білій емалі — зображення княгині Ольги, обрамлене орнаментом і прикрашене чотирма аметистами прямокутної форми.

³ Воронін В.М. Люди, держава, нагороди... Нагородна система України XX–XXI століть: виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства. — Х., 2013. — С. 186.

⁴ Дмитрієнко М.Ф. Фалеристика // Енциклопедія історії України. — К., 2013. — Т. 10. — С. 260.

⁵ Відзнаки Президента України: ордени, медалі, нагородна зброя / Автори-упорядники М.П. Білоблочкий, В.Й. Бузало, В.М. Куценко, В.М. Литвин, В.П. Рябоконт. — К., 1999. — С. 116.

⁶ Там само. — С. 120–121.

На колодці — накладна кругла пластинка із зображенням малого Державного Герба України, з обох її боків — стилізоване зображення гілки калини та фігурно витягнуті скоби для закріплення банта. Орнамент, зображення княгині Ольги, пластинка на банті — рельєфні позолочені. Знак ордена княгині Ольги II ст. такий самий, як і I ст., але зображення княгині Ольги й пластинка на банті — рельєфні срібні. Знак ордена княгині Ольги III ст. теж тотожний I ст., але виготовляється з посрібленого томпаку.

Стрічка ордена княгині Ольги шовкова муарова бузкового кольору з поздовжніми посередині білими смужками: для I ст. — з однією (шириною 14 мм); для II ст. — теж з однією (шириною 6 мм); для III ст. — з двома (шириною по 2 мм кожна) і однією бузковою (шириною 2 мм) між ними. Планка Ордена прямокутна й обтягнута відповідною стрічкою.

Знак ордена княгині Ольги всіх ступенів носить на лівому боці грудей і розміщується після всіх відзнак Президента України, але перед іншими нагородами, зокрема колишнього СРСР. При нагородженні вручається орденська книжка⁷.

Досліджуючи еволюцію функціонування цього ордена в Україні, В. Бузало зазначає, що серед перших відзначених були тогочасний ректор Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія» Валентина Астахова (III ст. — 1997 р., II ст. — 2004 р.); голова міжнародної організації «Жіноча громада» Марія Драч (III ст. — 1997 р., II ст. — 2006 р.); директор Інституту педіатрії, акушерства та гінекології АМН України Олена Лук'янова (III ст. — 1997 р.); народна артистка України Ніна Матвієнко (III ст. — 1997 р.); голова громадської організації «Союз українок» Алена Пашко (III ст. — 1997 р.). Нагородженими орденом княгині Ольги вперше стали неодноразова чемпіонка олімпійських ігор Яна Клочкова (III ст. — 1999 р., I ст. — 2000 р.); громадська діячка й активістка Діна Проценко (III ст. — 1998 р., II ст. — 2001 р.); співачка Софія Ротару (Євдокименко) (III ст. — 1999 р., I ст. — 2002 р.)⁸.

Орденом княгині Ольги всіх трьох ступенів протягом 1997–2014 рр. за визначний внесок у соціальний, політичний та культурний розвиток країни було нагороджено 27 жінок України.

Бахтєєва Тетяна Дмитрівна — відомий український політик, лікар. Доктор медичних наук, заслужений лікар України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки.

Народилася 27 листопада 1953 р. у м. Донецьк. Закінчила лікувальний факультет Донецького державного медичного інституту ім. М. Горького (1977 р.) та факультет післядипломної освіти Донецького державного університету економіки та торгівлі імені М. Туган-Барановського. Працювала на посадах

⁷ Дмитрієнко М.Ф. Відзнаки Президента України в системі державних нагород // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 5 / Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. — К., 2000. — Частина 1. — С. 147–148.

⁸ Бузало В.Й. Ордені України // Енциклопедія історії України. — К., 2010. — Т. 7. — С. 627.

дільничного терапевта (1977–1985 рр.), заступника головного лікаря Донецької міської лікарні № 3 (1986–1990 рр.), очолювала Донецьку обласну радіологічну Медико-соціальну експертну комісію з огляду чорнобильців (1991–1994 рр.), була генеральним директором та головним лікарем Донецького обласного клінічного територіального медичного об'єднання (1997–2002 рр.), тричі обиралася народним депутатом Верховної Ради України, була головою Комітету Верховної Ради України з питань охорони здоров'я.

Одна з авторів законопроектів у галузі медицини, зокрема «Про фінансування охорони здоров'я і обов'язкове соціальне медичне страхування», програми з профілактики й боротьби з епідемією СНІДу, Закону «Про заходи з попередження та зменшення вживання тютюнових виробів та їхнього шкідливого впливу на здоров'я населення» та ін.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 23 вересня 2002 р., Указ Президента України № 856; II ст. — 25 жовтня 2004 р., Указ Президента України № 1315; I ст. — 3 грудня 2008 р., Указ Президента України № 1133)⁹.

Безсонова Ганна Володимирівна — відома українська спортсменка, абсолютна чемпіонка світу з художньої гімнастики (2007 р.), дворазова бронзова призерка Олімпійських ігор (2004 р. та 2008 р.), багаторазова срібна призерка чемпіонатів Європи та світу, вихованка Школи художньої гімнастики Альбіни та Ірини Дерюгіних. Переможниця Всеукраїнської церемонії «Герої спортивного року 2007» у номінації «Найкраща спортсменка року». З 2010 р. займається тренерською роботою.

Народилася 29 липня 1984 р. у м. Києві в родині спортсменів. Батько Володимир Безсонов — відомий футболіст, мати Вікторія Безсонова — чемпіонка світу в групових вправах із художньої гімнастики.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги: за досягнення високих спортивних результатів на XXII Всесвітній літній універсіаді в м. Дегу (Республіка Корея) — III ст. (26 грудня 2003 р., Указ Президента України № 1525); за досягнення значних спортивних результатів на XXVIII літніх Олімпійських іграх в Афінах, піднесення міжнародного авторитету України — II ст. (18 вересня 2004 р., Указ Президента України № 1104); за перемогу на XXIX літніх Олімпійських іграх в Пекіні — I ст. (4 вересня 2008 р., Указ Президента України № 804)¹⁰.

Бойко Олена Олександрівна — відома українська діячка в галузі книговидання, заслужений працівник культури України.

Народилася 3 січня 1933 р. у м. Києві. Закінчила факультет французької філології Київського державного педагогічного інституту іноземних мов. Працювала вчителем французької мови в середній школі (1954–1955 рр.), бібліотекарем, бібліографом, завідувачем сектору міжнародного книгообміну

⁹ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://file.liga.net/person/660-tatyana-bahteeva.html>.

¹⁰ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://uateka.com/uk/news/59>.

Державної республіканської бібліотеки (1959–1961 рр.). З 1962 р. — редактор, згодом старший, українського відділення Всесоюзного об'єднання «Зовнішторгвидав». У 1967–1969 рр. — керівник групи відділу науково-технічної інформації Інституту надтвердих матеріалів АН УРСР; 1969–1973 рр. — завідувач редакції видавничого об'єднання «Вища школа», з 1973 р. — директор Державного спеціалізованого видавництва «Либідь», книжки якого неодноразово нагороджувалися престижними видавничими призами та преміями. За цикл підручників видавництво відзначене призом «Срібний Нестор Літописець». Головний приз «Золотий Нестор Літописець» присуджено за унікальне дослідження «Греки на українських теренах». Гран-прі удостоєні книги «Історія української ікони Х–ХХ століть», «У пошуках омріяної України» та багато ін.

Кавалерственна пані ордена княгині Ольги (III ст. — 19 липня 1999 р., Указ Президента України № 878; II ст. — 27 грудня 2002 р., Указ Президента України № 1229; I ст. — 28 листопада 2007 р., Указ Президента України № 1162)¹¹.

Ботушанська Ольга Федорівна — відомий фахівець у галузі бібліотечної справи, заслужений працівник культури України.

Народилася 22 жовтня 1938 р. у с. Суха Маячка Новосанжарського району Полтавської області. Закінчила Харківський державний бібліотечний інститут за спеціальністю «бібліотекознавство і бібліографія» (1960 р.). Працювала бібліотекарем читального залу Хмельницької обласної бібліотеки для дітей (1961–1962 рр.), старшим інспектором Хмельницького обласного управління культури (1962–1965 рр.), завідувачем методико-бібліографічного відділу (1965–1973 рр.), згодом — директор (1973–1985 рр.) Одеської обласної бібліотеки для дітей ім. Н.К. Крупської. З 1986 р. — генеральний директор Одеської національної наукової бібліотеки імені Максима Горького.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 29 вересня 1999 р., Указ Президента України № 1232; II ст. — 28 вересня 2004 р., Указ Президента України № 1150; I ст. — 20 серпня 2007 р., Указ Президента України № 715)¹².

Бочарова Ніна Антонівна — відома українська гімнастка, дворазова олімпійська чемпіонка зі спортивної гімнастики (1952 р.), заслужений майстер спорту СРСР.

Народилася 1924 р. у с. Супрунівка Полтавського району Полтавської області. У віці 14 років здобула золоту медаль на чемпіонаті України серед юніорів. Закінчила Київський державний інститут фізичної культури (1948 р.). 1953 р. на Всесвітніх іграх студентів виборола 5 золотих та одну срібну медаль. 1954 р. на чемпіонаті світу в Римі завоювала золоту та срібну медаль. Після закінчення спортивної кар'єри працювала тренером-вихователем в українській Раді добровільного спортивного товариства «Спартак». 2004 р.

¹¹ Хто є хто в Україні. — К., 2007. — С. 95.

¹² Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.

Ніні Бочаровій була надана честь першою нести факел естафети олімпійського вогню на українській землі.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 29 листопада 2002 р., Указ Президента України № 1132; II ст. — 10 вересня 2009 р., Указ Президента України № 944; I ст. — 25 грудня 2012 р., Указ Президента України № 1202).

Булавка Галина Іллівна — відомий державний службовець та громадська діячка, заступник голови правління громадського обласного фонду «Час, події, люди» (м. Дніпропетровськ).

Народилася 11 серпня 1953 р. у с. Кіпешка Шолданештського району МРСР. З 1972 по 1973 рр. навчалася на хімічному факультеті Дніпропетровського державного університету, працювала на заводі будівельних матеріалів у м. Первомайську (Миколаївська область), на Дніпропетровському харчовому комбінаті. З 1977 по 1981 рр. — інженер науково-дослідного сектору кафедри неорганічної хімії Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту ім. Ф.Е. Дзержинського, 1981–1999 рр. — завідувач канцелярії, інструктор, завідувач оргінструкторського відділу, керівник справами виконкому Дніпропетровської міськради. У 1999–2002 рр. — заступник голови, керівник апарату Дніпропетровської облдержадміністрації, у 2002–2006 рр. — голова, заступник голови Дніпропетровської облради. З 2008 р. — перший заступник начальника, а згодом начальник Головного управління Пенсійного фонду України в Дніпропетровській області.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 13 вересня 2001 р., Указ Президента України № 839; II ст. — 7 серпня 2003 р., Указ Президента України № 824; I ст. — 3 березня 2008 р., Указ Президента України № 185)¹³.

Вантух Валентина Володимирівна — відома діячка культури, народна артистка України, заслужений діяч мистецтв України, директор та художній керівник Дитячої хореографічної школи (створена 1992 р.) при Національному заслуженому академічному ансамблі танцю України імені Павла Вірського.

Народилася 7 жовтня 1944 р. За її керівництва вихованці школи стали лауреатами телевізійного фестивалю «Браво-бравіссімо, діти — вундеркінди» (1996 р., м. Кремона, Італія), дитячого фестивалю «Золота осінь Славутича» (1997 р., Україна), телевізійного фестивалю «Діти — зірки, дітям планети» (1997 р., Нідерланди). Колектив отримав Гран-прі у Вітебську за високу виконавську майстерність на фестивалі «Слов'янський базар» (1998 р.); Гран-прі Першого Всеукраїнського фестивалю — конкурсу народної хореографії імені Павла Вірського (2002–2003 рр.); Гран-прі XVII Міжнародного фестивалю «INTERGRACIE» (2007 р., Польща); Гран-прі й Золоту медаль на II Всесвітніх Дельфійських іграх SECOND WORLD DELNIC GAMES (2008 р.,

¹³ Портрет успішного сучасника. Фотоальбом. — К., 2009. — Т. 2. — С. 48.

Росія); II місце та срібний кубок у номінації «Народний танок» на V Молодіжних дельфійських іграх держав-учасниць СНД (2008 р., Мінськ); I місце на VIII Московському міжнародному фестивалі слов'янської музики; I місце на Міжнародному мистецькому фестивалі «Молодіжні Дельфійські ігри: міжнародна зустріч столиць країн-учасниць СНД та Європи» (2012 р., Київ); Гран-прі в номінації «Хореографія» та I місце в першій та другій вікових групах у народних танцях на Міжнародному арт-фестивалі «Сузір'я в Несебре» (2012 р., Болгарія).

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 19 травня 2003 р., Указ Президента України № 417; II ст. — 20 березня 2007 р., Указ Президента України № 226; I ст. — 18 серпня 2009 р., Указ Президента України № 619)¹⁴.

Вернигора Надія Федорівна — відома громадська діячка, заслужений економіст України (1998 р.).

Народилася 15 липня 1949 р. у с. Коженики Білоцерківського району Київської області в селянській родині. Трудову діяльність розпочала 1967 р. на Київському міському молокозаводі № 1 робітницею іонітного цеху. Закінчила інженерно-економічний факультет Київського технологічного інституту харчової промисловості (1975 р.). Пройшла шлях від інженера-економіста до начальника планово-економічного відділу Київського обласного виробничого об'єднання молочної промисловості Міністерства м'ясо-молочної промисловості України. Обіймала посади начальника відділу трудових ресурсів управління праці Київського міськвиконкому, завідувача відділу комплексного економічного та соціального розвитку Харківського виконкому, заступника начальника відділу розташування виробничих сил і балансів трудових ресурсів Київського міськвиконкому. З 1991 р. працювала в Головному управлінні Пенсійного фонду України, 1996 р. — його начальник.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 29 вересня 1999 р., Указ Президента України № 1232; II ст. — 28 вересня 2004 р., Указ Президента України № 1150; I ст. — 18 серпня 2009 р., Указ Президента України № 620)¹⁵.

Вовченко Ольга Василівна — господарник, директор підприємства «Агрофірма «Промінь»» Біляївського району Одеської області. Займається пошуками новітніх технологій у вирощуванні високоякісного посівного матеріалу.

Народилася в с. Косиківці Новоушицького району Хмельницької області. 1969 р. закінчила Одеське медичне училище № 2, працювала медичним працівником у с. Василівка Одеської області. Закінчила економічний факультет

¹⁴ Електронний ресурс. — Режим доступу: http://virsky.kiev.ua/biografiya_vantuh.html.

¹⁵ Портрет успішного сучасника. Фотоальбом. — К., 2009. — Т. 2. — С. 51; Жіноче серце, сповнене любові: портрети киянок на початку XXI ст.: збірка нарисів / Упор. Г.М. Менжерес. — К., 2003. — С. 105–113; В Україні жіноче обличчя. — К., 2011. — Вип. I. — С. 27; Золоте сузір'я України. — К., 2011. — С. 242; Успішна жінка. — К., 2010. — Вип. 1. — С. 31.

Одеського державного сільськогосподарського інституту. З 1985 р. обіймала посаду директора радгоспу «Червоний промінь», що 2000 р. був реорганізований у приватне підприємство «Агрофірма “Промінь”», яка 2004 р. була нагороджена знаком «Лідер АПК», а 2005 р. здобула статус елітного насінневого господарства. 2006 р. О. Вовченко обрана депутатом Біляївської районної ради.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 13 листопада 2001 р., Указ Президента України № 1078; II ст. — 16 листопада 2004 р., Указ Президента України № 1418; I ст. — 13 листопада 2007 р., Указ Президента України № 1095)¹⁶.

Гошовська Валентина Андріївна — відомий український політик, юрист, громадська діячка. Доктор політичних наук, професор, почесний професор кількох університетів, член-кореспондент Української академії політичних наук України, заслужений працівник освіти України, член Національної спілки журналістів України.

Народилася 19 січня 1949 р. у с. Великі Кринки Глобинського району Полтавської області. Закінчила філологічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1972 р.) та Національну юридичну академію України ім. Ярослава Мудрого (1996 р.). Працювала вчителем у середній школі на Львівщині, викладачем Дрогобицького педагогічного інституту, доцентом, а згодом професором Харківського державного педагогічного університету та Харківського університету внутрішніх справ. З 2010 р. очолює вперше створену в Україні кафедру парламентаризму та політичного менеджменту Національної академії державного управління при Президентіві України. Ініціатор створення та директор Центру перспективних соціальних досліджень Міністерства праці та соціальної політики України та НАН України. Була головою Всеукраїнського жіночого об'єднання «Солідарність», першим заступником Міністра оборони України з гуманітарної політики та у зв'язках з Верховною Радою України (2003–2004 рр.), заступником Секретаря Ради національної безпеки та оборони України (2004–2005 рр.), членом координаційного комітету боротьби з корупцією та організованою злочинністю при Президентіві України (2004–2005 рр.). Народний депутат II та III скликань (1994–2002 рр.).

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 22 серпня 1998 р., Указ Президента України № 919; II ст. — 23 серпня 2004 р., Указ Президента України № 988; I ст. — 3 березня 2008 р., Указ Президента України № 185)¹⁷.

Гузун Тетяна Іванівна — відомий український балетмейстер та хореограф, народна артистка України, заслужений працівник культури України,

¹⁶ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://svitppt.com.ua/turizm/misto-bilyaivka.html>.

¹⁷ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.

відмінник народної освіти, почесний громадянин м. Житомира, художній керівник Житомирської школи хореографічного мистецтва «Сонечко».

Народилася 30 квітня 1951 р. у м. Житомирі. Закінчила Краснодарський інститут культури (1973 р.). Працює доцентом кафедри музики й хореографії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 21 серпня 1999 р., Указ Президента України № 1051; II ст. — 2 березня 2007 р., Указ Президента України № 163; I ст. — 14 жовтня 2009 р., Указ Президента України № 830)¹⁸.

Дмитрієнко Марія Федорівна — відомий український історик та громадська діячка, доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії України в галузі науки й техніки за цикл праць з української фалеристики та боністики, член Національної спілки журналістів України, член Комісії з питань заснування державних нагород при Президентові України (1994–2004 рр.), експерт-консультант та розробник концепції української нагородної системи, заслужений діяч науки й техніки України. Одна з ініціаторів заснування Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги.

Народилася 19 березня 1935 р. у м. Таганрозі Ростовської області РРФСР в родині вчителів-словесників. Навчалася в Ямпільській середній школі № 1 Вінницької області. Закінчила історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1958 р.), працювала молодшим редактором у Держполітвидаві УРСР та завідувачем відділу суспільних наук у редакції журналу «Наука і життя» (1958–1960 рр.). З 1963 р. — в Інституті історії АН УРСР: аспірантка (1963–1965 рр.), молодший та старший науковий співробітник (1965–1972 рр.), провідний науковий співробітник, завідувач сектору географії та картографії (1986–1994 рр.). 1994 р. очолила новостворений відділ спеціальних історичних дисциплін в Інституті історії України НАН України та ініціювала вихід у світ галузевого періодичного видання «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики».

Підготувала близько 20 кандидатів та докторів історичних наук, автор понад 800 науково-дослідних та популярних праць, серед яких монографії: «Веласкес» (М., 1965), «Більшовицька преса України 1917–1918 рр. як історичне джерело» (К., 1967), «Рыцарь без меча» (К., 1970), «Лайош Гавро» (М., 1977), «Листівки більшовицьких організацій України 1917—1920 рр. як історичне джерело» (К., 1980), «Нагороди України: історія, факти, документи» (К., 1996), «Гроші в Україні: факти і документи» (К., 1998), «Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії» (К., 2000), «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» (К., 2004), «Спеціальні історичні дисципліни. Довідник» (К., 2008), «Рід Патонів» (К., 2013) та ін.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 26 листопада 1998 р., Указ Президента України № 1312; II ст. — 29 жовтня

¹⁸ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zt-rada.gov.ua/pages/p46>.

2004 р., Указ Президента України № 1329; І ст. — 20 серпня 2007 р., Указ Президента України № 715)¹⁹.

Довженко Валентина Іванівна — відома громадська діячка, державний службовець 1-го рангу, голова Всеукраїнського політичного об'єднання «Жінки за майбутнє», член Наглядової ради Національного фонду соціального захисту матерів і дітей «Україна — дітям», член Президії Спільки жінок України.

Народилася 1 січня 1947 р. у м. П'ятихатка Дніпропетровської області. Закінчила Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут (1970 р.). Працювала інженером-технологом, начальником техвідділу Орджонікідзевського ремонтно-механічного заводу «Укрремтрест» (1970–1981 рр.). Обіймала посади голови Орджонікідзевського міськвиконкому (1981–1985 рр.), першого секретаря Орджонікідзевського МК КПУ (1985–1987 рр.), заступника голови комісії ЦК КПУ по роботі з жінками (1987–1991 рр.), заступника голови президії Спільки жінок України (1991–1996 рр.), голови Державного комітету України у справах сім'ї та молоді (1999–2004 рр.), міністра України у справах сім'ї, дітей та молоді (1997–1999 рр.).

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (ІІІ ст. — 24 вересня 1999 р., Указ Президента України № 1069; ІІ ст. — 5 березня 2003 р., Указ Президента України № 196; І ст. — 23 серпня 2004 р., Указ Президента України № 988)²⁰.

Дронова Ганна Василівна — працівник харчової промисловості, генеральний директор акціонерного товариства «Херсонська кондитерська фабрика» (з 1985 р.), заслужений працівник промисловості України.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (ІІІ ст. — 17 жовтня 2000 р., Указ Президента України № 1132; ІІ ст. — 14 жовтня 2004 р., Указ Президента України № 1247; І ст. — 16 жовтня 2008 р., Указ Президента України № 939)²¹.

Жупіна Олена Григорівна — відома українська спортсменка (стрибки у воду), заслужений майстер спорту, призер Олімпійських ігор, дворазова чемпіонка світу (1996 р. та 1998 р.), дворазова чемпіонка Європи, срібний призер Ігор доброї волі (1998 р.), бронзовий призер літніх Олімпійських ігор у Сідней (2000 р.), призер Всесвітньої універсиади (2001 р.), лауреат конкурсу «Жінка третього тисячоліття» (2008 р.). Нині працює в галузі журналістики — спортивний коментатор ТРК «Апекс».

Народилася 23 серпня 1973 р. у м. Запоріжжі. З дитинства займалася спортивною гімнастикою. Закінчила факультет фізичного виховання (1994 р.) та філологічний факультет Запорізького державного університету (2002 р.).

¹⁹ Жінки-вчені Києва. — К., 2003. — С. 164; Джерелознавство історії України: довідник. — К., 1998. — С. 165.

²⁰ Назаренко Е. Змінюючи світ на краще // День. — 2009, 14 жовтня. — № 184. — С. 3.

²¹ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://hersonska-konditerska-fabrika.business-guide.com.ua>.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 23 вересня 1999 р., Указ Президента України № 1210; II ст. — 6 жовтня 2000 р., Указ Президента України № 1114; I ст. — 18 січня 2007 р., Указ Президента України № 21)²².

Кириченко Раїса Опанасівна — відома українська співачка (меццо-сопрано). Народна артистка України, лауреат Державної премії УРСР імені Тараса Шевченка (1986 р.), член комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка (1999–2001 рр.). Герой України (Указ Президента України № 1236 від 31 жовтня 2003 р.).

Народилася 14 жовтня 1943 р. у с. Землянки Глобинського району Полтавської області. Закінчила Харківський інститут мистецтв. Солостка Полтавської, Житомирської, Херсонської філармоній (1962–1968 рр.), Черкаського народного хору (1968–1983 рр.) та Черкаської філармонії (1983–1985 рр.). 1987 р. ініціювала створення концертного ансамблю «Чураївна».

Пішла з життя 9 лютого 2005 р. Ім'ям Р. Кириченко названа одна з вулиць у центральній частині Полтави, у Полтавському державному педагогічному університеті відкрилася її меморіальна кімната-музей, а в Землянківській середній школі — світлиця імені цієї славетної співачки.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 3 березня 1998 р., Указ Президента України № 178; II ст. — 4 березня 1999 р., Указ Президента України № 191; I ст. — 3 березня 2001 р., Указ Президента України № 197)²³.

Кордюм Єлизавета Львівна — відомий учений, доктор біологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, лауреат Державної премії України в галузі науки й техніки та премії ім. М.Г. Холодного НАН України, заслужений діяч науки й техніки України.

Народилася 3 листопада 1932 р. у м. Києві. Закінчила з відзнакою біологічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Підготувала близько 20 кандидатів та 5 докторів наук. Є автором понад 300 наукових праць. Дійсний член Міжнародної академії астронавтики та Нью-Йоркської академії наук.

Відзначена золотою, двома срібними та трьома бронзовими медалями Виставки досягнень народного господарства СРСР.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 10 квітня 1998 р., Указ Президента України № 284; II ст. — 15 травня 2003 р., Указ Президента України № 405; I ст. — 28 листопада 2007 р., Указ Президента України № 1162)²⁴.

²² Енциклопедія олімпійського спорту. — К., 2004. — Т. 5: Олімпійський спорт в Україні. — С. 356.

²³ Золоте сузір'я України. — К., 2011. — С. 99.

²⁴ Жінки-вчені Києва. — К., 2003. — С. 202.

Костевич Олена Дмитрівна — відома українська спортсменка, (стрільба з пневматичного пістолета), заслужений майстер спорту України, олімпійська чемпіонка (Афіни, 2004 р.), володарка кубка світу (2003 р.). На Олімпійських іграх 2012 р. у Лондоні виборола дві бронзові медалі.

Народилася 14 квітня 1985 р. у м. Хабаровськ. Закінчила Чернігівський технологічний університет, отримала диплом магістра за спеціальністю «фінанси» в Київському національному університеті технологій та дизайну, де нині навчається в аспірантурі. Є членом збірної України й Федерації стрільби України.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 27 червня 2003 р., Указ Президента України № 557; II ст. — 15 серпня 2012 р., Указ Президента України № 474; I ст. — 25 липня 2013 р., Указ Президента України № 392)²⁵.

Лисенко Людмила Олександрівна — відома українська журналістка, головний редактор Національної телекомпанії України, ведуча програми «Не все так погано в нашому домі». Член Національної спілки художників України, заслужений журналіст України. Доцент кафедри теорії та історії мистецтва Національної академії образотворчого мистецтва й архітектури.

Народилася 25 жовтня 1948 р. у м. Нова Ушиця Хмельницької області. Закінчила факультет журналістики Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1971 р.), Київський державний художній інститут, факультет теорії та історії мистецтва та аспірантуру Науково-дослідного інституту при Академії мистецтв у Москві. Захистила кандидатську дисертацію. Працювала на посадах сількора Новоушицької районної газети (1962–1966 рр.), старшого редактора молодіжної редакції та коментатора-ведучої Держтелерадіо України (1971–1975 рр.). Обіймала посади літературного співробітника відділу художньої спадщини в журналі «Юний художник» та співробітника Музею Лесі Українки в Києві. З 1990 р. — віце-президент, згодом головний редактор ТВО «Культура» Держтелерадіо України.

Автор, співавтор та куратор виставкових художніх проєктів в Україні: ювілейна виставка «Скульптор Михайло Лисенко та його учні» (Київ); виставка «Українська скульптура XX ст.» (Київ) та ін. Автор книги художньо-публіцистичних нарисів «Намисто» та низки сценаріїв, за якими проводилися зйомки на Даманському півострові (1968 р.), в Афганістані (1980 р.), у Чорнобилі (1986 р.). Є членом Всесвітньої комісії з політики телебачення й радіомовлення.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 5 жовтня 1999 р., Указ Президента України № 1280; II ст. — 3 червня 2004 р., Указ Президента України № 608; I ст. — 5 березня 2009 р., Указ Президента України № 121)²⁶.

²⁵ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.

²⁶ Хто є хто в українській журналістиці. — К., 2011. — С. 167.

Мітченко Марія Іванівна — перший заступник генерального директора (1988 р.) та голова Наглядової ради ПАТ «Київська виробнича компанія «Рapid»», заслужений працівник транспорту України. Обиралась депутатом Дарницької районної ради (м. Київ) двох скликань, очолювала комісію з питань планування бюджету.

Народилася 21 вересня 1949 р. у с. Требухів Броварського району Київської області, закінчила Требухівську середню школу (1966 р.). Працювала на Броварському заводі торгового машинобудування. Навчалася в Київському автомобільно-дорожньому інституті за спеціальністю «економіка та організація автомобільного транспорту» (1969–1974 рр.). Працювала інженером відділу праці та заробітної плати Київського управління вантажного транспорту, інженером виробничого меблевого об'єднання «Бровари-меблі», начальником планово-економічного відділу ПАТ «Київська виробнича компанія «Рapid»», що має статус Національного міжнародного автомобільного перевізника.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 1999 р., Указ Президента України № 345; II ст. — 2003 р., Указ Президента України № 608; I ст. — 27 жовтня 2011 р., Указ Президента України № 1003).

Орлик Марія Андріївна — відома державна та громадська діячка, доктор філологічних наук, голова Спілки жінок України (з 1991 р.), заслужений працівник культури УРСР, депутат Верховної Ради УРСР 9–11 скликань, народний депутат СРСР (1989–1991 рр.).

Народилася 15 березня 1930 р. у с. Косищево Монастирщинського району Смоленської області. 1933 р. родина переїхала на Кіровоградщину. Батько пропав безвісти в роки Великої Вітчизняної війни. Закінчила історичний факультет Кіровоградського педагогічного інституту ім. О.С. Пушкіна (1953 р.). Працювала вчителем історії, згодом завучем Золотниківської середньої школи на Тернопільщині; заступником голови Київського міськвиконкому (з 1971 р.). Обіймала посаду голови президії Українського товариства дружби та культурних зв'язків із зарубіжними країнами, заступника голови Ради Міністрів Української РСР.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 18 серпня 1997 р., Указ Президента України № 828; II ст. — 22 березня 2000 р., Указ Президента України № 495; I ст. — 3 березня 2005 р., Указ Президента України № 409)²⁷.

Пахолок Тамара Іванівна — у 2000-х рр. обіймала посаду відповідального секретаря Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих (Київське відділення).

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 26 листопада 2001 р., Указ Президента України № 1138; II ст. — 20 грудня

²⁷ В Україні жіноче обличчя. — К., 2011. — Вип. 1. — С. 37–41; Успішна жінка. — К., 2010. — Вип. 1. — С. 82.

2004 р., Указ Президента України № 1501; І ст. — 5 березня 2009 р., Указ Президента України № 121).

Пономаренко Ганна Олександрівна — відомий український правознавець, доктор юридичних наук, заслужений юрист України, ректор Харківського національного університету внутрішніх справ, генерал-майор міліції у відставці.

Народилася 21 березня 1956 р. у с. Мала Олександрівка Великоолександрівського району Херсонської області. Закінчила Харківський юридичний інститут ім. Ф.Е. Дзержинського (1982 р.). Обіймала посади інспектора дитячої кімнати міліції, дільничного інспектора у справах неповнолітніх у Херсонській області, начальника інспекції у справах неповнолітніх у Запорізькій області (1977–1980 рр.). Працювала слідчим, заступником начальника Управління МВС України в Херсонській (1997–2000 рр.), Полтавській областях (2000–2001 рр.), АР Крим (2001–2002 рр.), згодом обійняла посаду начальника слідчого управління ГУ МВС України в АР Крим (2002–2004 рр.). З 2007 по 2010 рр. — ректор Харківського національного університету внутрішніх справ.

Кавалерстvenна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (ІІІ ст. — 24 квітня 1998 р., Указ Президента України № 326; ІІ ст. — 3 березня 2006 р., Указ Президента України № 191; І ст. — 16 грудня 2009 р., Указ Президента України № 1065)²⁸.

Стеф'юк Марія Юрївна — відома українська співачка (лірико-колоратурне сопрано), солістка Національного академічного театру опери та балету імені Тараса Шевченка, заслужена артистка УРСР, народна артистка УРСР та СРСР, лауреат Державної премії УРСР імені Тараса Шевченка, Герой України.

Народилася 16 липня 1948 р. у с. Рожнів Коснівського району Івано-Франківської області. У 1967–1973 рр. навчалася на вокальному факультеті Київської консерваторії (нині — Національна музична академія України імені П.І. Чайковського), де з 2000 р. викладає на кафедрі сольного співу. Гастролювала по 22-х країнах світу, зокрема США, Канаді, країнах Західної Європи.

Кавалерстvenна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (ІІІ ст. — 23 липня 1998 р., Указ Президента України № 814; ІІ ст. — 7 вересня 2001 р., Указ Президента України № 807; І ст. — 15 липня 2003 р., Указ Президента України № 660)²⁹.

Турчина Зінаїда Михайлівна — відома українська гандболістка, дворазова олімпійська чемпіонка (1976 р. та 1980 р.), бронзовий призер олімпіади в Сеулі (1988 р.), дворазова чемпіонка світу (1982 р. та 1986 р.), заслужений майстер спорту, президент гандбольного клубу «Київ-Спартак».

²⁸ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.oblrada.ks.ua/index.php?id=10088>.

²⁹ Золоте сузір'я України. — К., 2011. — С. 171.

Народилася 17 травня 1946 р. у м. Києві. 13 разів виграла Кубок Європейських чемпіонів та 20 разів — чемпіонат СРСР. 2002 р. Європейська федерація гандболу визнала Зінаїду Турчину найкращою гандболісткою ХХ ст. Є засновницею Кубку й Фонду імені Ігоря Турчина.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 22 листопада 1997 р., Указ Президента України № 1189; II ст. — 29 листопада 2002 р., Указ Президента України № 1078; I ст. — 16 січня 2009 р., Указ Президента України № 26)³⁰.

Хортяні Ярослава Юрївна — голова Європейського конгресу українців (з 2005 р.), перший заступник Президента Світового конгресу українців, голова Товариства української культури в Угорщині (з 1991 р.), голова державного самоврядування українців Угорщини.

Народилася на Тернопільщині. Закінчила Тербовлянське культосвітнє училище та історичний факультет Будапештського університету. Живе в Угорщині з 1979 р.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 27 листопада 2001 р., Указ Президента України № 1156; II ст. — 17 серпня 2006 р., Указ Президента України № 684; I ст. — 18 серпня 2009 р., Указ Президента України № 623)³¹.

Шевченко Валентина Семенівна — відома державна та громадська діячка, голова правління Всеукраїнського благодійного фонду сприяння розвитку фізичної культури, спорту й туризму, голова Конгресу ділових жінок України, відмінник народної освіти СРСР, заслужений юрист України.

Народилася 12 березня 1935 р. у м. Кривий Ріг Дніпропетровської області в родині шахтаря. Закінчила географічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Кандидат педагогічних наук. Працювала вчителем, секретарем Криворізького міському комсомолу та Дзержинського райкому партії (м. Кривий Ріг). З 1968 по 1972 рр. обіймала посаду заступника Міністра освіти УРСР. З 1972 р. — голова Українського товариства дружби й культурних зв'язків із зарубіжними країнами. У 1985–1990 рр. — Голова Президії Верховної Ради УРСР. Була депутатом Верховної Ради УРСР трьох скликань та Верховної Ради СРСР двох скликань, заступником Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1997 р. займається громадською роботою.

Кавалерственна пані трьох ступенів ордена княгині Ольги (III ст. — 24 квітня 1998 р., Указ Президента України № 326; II ст. — 3 березня 2005 р., Указ Президента України № 4091; I ст. — 16 січня 2009 р., Указ Президента України № 26)³².

³⁰ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.

³¹ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://hungary.mfa.gov.ua/ua/ukraine-hu/ukrainians-in-hu>.

³² Портрет успішного сучасника. Фотоальбом. — К., 2009. — Т. 2. — С. 262–263.

Орденем княгині Ольги першого ступеня за вагомий внесок у соціальне, культурне та міжнародне співробітництво України з іноземними державами нагороджено також шість представниць зарубіжних країн. Це:

- графиня **Ліліан Інга Ліза Алефельд-Лорвіг (Нюмберг)** (9 серпня 1914 р. — 27 серпня 2008 р.) — засновник і президент фундації Сержа Лифаря, відома громадська та культурна діячка, піддана Королівства Данія (нагороджена орденом княгині Ольги I ст. 12 березня 2003 р., Указ Президента України № 133);

- **Ліліта Затлере** (народилася 24 лютого 1953 р.) — дружина Президента Латвійської Республіки, громадська та культурна діячка (нагороджена орденом княгині Ольги I ст. 25 червня 2008 р., Указ Президента України № 582);

- **Раджа Істері Пенгіран Анак Хаджа Салеха** (народилася 7 жовтня 1946 р.) — королева Бруней-Даруссалам (нагороджена орденом княгині Ольги I ст. 7 березня 2004 р., Указ Президента України № 320);

- **Монсеррат Кабальє** (народилася 12 квітня 1933 р.) — відома оперна співачка, громадянка Королівства Іспанія (нагороджена орденом княгині Ольги I ст. 20 квітня 2006 р., Указ Президента України № 322);

- **Рут Корреа Лейті Кардозу** (? — 24 червня 2008 р.) — громадська та політична діячка, дружина Президента Федеративної Республіки Бразилія, ініціатор та керівник програми «Солідарна співдружність», яка спрямована на проведення ефективної соціальної політики щодо подолання бідності та нерівноправ'я в Бразилії (нагороджена орденом княгині Ольги I ст. 15 січня 2002 р., Указ Президента України № 23);

- **Мері Фенех Адамі** (13 жовтня 1933 р. — 8 липня 2011 р.) — політична та громадська діячка, дружина Президента Республіки Мальта, віце-президент Благодійного фонду громади Мальти (нагороджена орденом княгині Ольги I ст. 09 липня 2008 р., Указ Президента України № 632).

Проведені кількісні підрахунки свідчать, що серед 27 кавалерствених пані ордена княгині Ольги 7 — державні та громадські діячки, 7 — представниці культурної та мистецької галузей, 5 — відомі спортсменки, 4 — науковці гуманітарного та природничого фаху, 3 — підприємці та господарники, 1 — лікар за фахом.

Вивчення наявної інформації про життєвий шлях, професійну та громадську діяльність українок та іноземних представниць, нагороджених єдиним жіночим орденом України — орденом княгині Ольги, дало нам підстави змоделювати образ сучасної жінки з активною життєвою позицією, високоосвіченої, самодостатньої, професіонала в обраній галузі, національно свідомої громадянки своєї країни.

ОСОБОВИЙ ФОНД ФЕДОРА ШТЕЙНГЕЛЯ В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Роль Федора (Теодора) Штейнгеля у вітчизняній історії першої половини ХХ ст. важко переоцінити. Депутат І Державної Думи, заступник голови Українського наукового товариства в Києві, член ради Товариства українських поступовців, голова комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, голова виконкому Київської міської думи з березня 1917 р., член президії Всеукраїнського національного конгресу, посол Української Держави гетьмана Павла Скоропадського в Німеччині — такими були віхи його громадсько-політичної кар'єри в добу українських визвольних змагань.

Матеріали Державного архіву Рівненської області, які стосуються родини Штейнгелів, датовані другою половиною ХІХ ст. Вони інформують про життя Ф. Штейнгеля до його виходу на широку арену української історії. Спираючись на фамільний архівний фонд, ми можемо побачити, яким він був у перший період своєї діяльності, яка ще не виходила за межі Волинської губернії.

В історіографії вже існують дві публікації, засновані на матеріалах фонду. Т. Нахратова робить огляд сімейних фотографій Штейнгелів із колекції Рівненського краєзнавчого музею та документів, які зберігаються в обласному архіві і є корисними для дослідників¹. Стаття Н. Миронець присвячена аналізу рукописних матеріалів, які свого часу збирав Ф. Штейнгель для власної бібліотеки в с. Городок Рівненської області².

Особовий фонд Ф. Штейнгеля складається зі 102 одиниць зберігання. У ньому зосереджені документи, які висвітлюють господарську діяльність у маєтку самого Ф. Штейнгеля і його батька Рудольфа. Документи фонду за тематикою можна поділити на п'ять груп. До першої з них належать матеріали бібліотеки, заснованої в с. Городок, а друга — невелика кількість уцілілих етнографічних пам'яток музею, який існував у маєтку. Серед них варто назвати фотографії замків, дерев'яних хат, церковного оздоблення Волинської губернії, етнографічні матеріали про народні обряди та ремесла, датовані 1890 р.³

¹ *Нахратова Т.* Життя та діяльність Федора Рудольфовича Штейнгеля (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Рівненської області) // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. — Рівне, 2006. — Вип. ІV: (Матеріали наукової конференції 25—26.10.2006 р.). — С. 194—197.

² *Миронець Н.* Рукописні матеріали бібліотеки барона Ф.Р. Штейнгеля в Державному архіві Рівненської області // Архіви України. — № 4—6 (252). — 2003. — С. 155—164.

³ Державний архів Рівненської області (далі — Держархів Рівненської обл.), ф. 366, оп. 1, спр. 75, 76.

Збереглися докладні описи бондарного ремесла, єврейського весілля в м. Бережниця, описи с. Великі Цепцевичі⁴. Є також тексти пісень, зібраних по селах Рівненської області особисто Ф. Штейнгелем для цього музею⁵, а також записаних В. Мошковим 1891 р. зі слів солдатів Варшавського гарнізону — уродженців Волинської губернії⁶.

До третьої групи відносяться описи маєтку в с. Городок протягом років, документи про здачу в оренду майна та землі. Рудольф Штейнгель був високоорганізованою людиною, яка все тримала під контролем. Тому у фонді зберігаються не лише дані про прибутки та витрати маєтку, але й відомості про робочу силу, характеристики робіт, які виконували наймити, умови контрактів, укладених із різними людьми⁷.

Масмо також схеми та креслення маєтку, побудованого угорським графом Естергазі згідно із затвердженим 17 серпня 1856 р. генерал-ад'ютантом Чевкніним планом. Загальне присутствіє правління округу розглянуло план фасаду 5 травня 1860 р. і дозволило будівництво, але без права продажу. Також зазначалося, що правління «не приймає на себе відповідальність за точну належність власнику тієї землі, на якій бажає возвести будівлю означеного дому»⁸. Серед документів цієї групи особливо цікавий опис маєтку за 1878 р., на який саме тоді між інженером Рудольфом Штейнгелем та землевласниками Павлом і Антоном Безереді було укладено купчу⁹.

Волинська губернія ввійшла в Російську імперію внаслідок поділу Речі Посполитої між Росією, Австрією та Пруссією. Тут, як і на всьому Правобережжі України, зберігався польський тип фільваркового господарства. На відміну від російських поміщиків, які займалися господарюванням у невеликих масштабах, волинські ж (частіше за все — поляки, рідше — українці, росіяни й німці) надавали перевагу фільварковій системі, яка трималася на дармовій праці кріпосних селян. Після скасування кріпацтва поміщицькі господарства підприємницького типу почали зникати, але історична назва фільварку закріпилася за маєтком. Навіть спосіб господарювання не змінювався, якщо поміщик був здатний оплачувати працю наймитів.

Рудольф Штейнгель купив цей маєток, у першу чергу, заради свого третього сина Федора, якому на той час виповнилося 8 років. Хлопчик був хворий на епілепсію, і клімат Санкт-Петербурга, де він народився, не підходив для його слабкого здоров'я. Родина Штейнгелів переїхала в Україну, де барон придбав у Києві 1877 р. будинок на вулиці Бульварно-Кудрявській, 27 (з 1924 р. у цьому приміщенні розташований Інститут травматології та ортопедії). Тут сім'я проживала в холодну пору року, а в теплу, як це було прийнято в більшості заможних родин того часу, переїздила в сільський маєток.

⁴ Там само, арк. 1–2, 3, 6.

⁵ Там само, спр. 77.

⁶ Там само, арк. 4.

⁷ Там само, спр. 2–17, 19, 20, 22.

⁸ Там само, спр. 43, арк. 4.

⁹ Там само, спр. 7, арк. 1.

В описі, складеному в червні 1878 р., зазначено: «Маєток, що знаходиться на відстані 1 ½ верст від полустанку Обори Києво-Брестської залізниці, оточений проточними ставками, поєднаними з річкою Горинь, має вигляд острова на просторі 4 десятин землі, на яких розташований парк, що має дороги для їзди і багато красивих різних старих дерев, поєднання маєтку з селом і залізницею здійснюється через міцно влаштований дерев'яний міст на палях, через який і в'їзд в оний. В парку ближче до правої сторони оного знаходиться панський будинок — кам'яний двоповерховий, що виходить переднім фасадом на ставок і газон з довгою перед будинком куртиною, прикрашеною квітами; будинок цей з 2-ма кам'яними в один поверх флігелями, розташованими уздовж бічних його фасадів, які впираючись в кам'яну церкву (що існує більше 140 років) утворюють невелике внутрішнє подвір'я»¹⁰.

Будинок разом із флігелями мав 1878 р. 22 кімнати¹¹. На нижньому поверсі були розташовані парадні сіни, кімнати старшого сина, виховательки, дитяча, що виходила в кімнату покоївки, та прислужника. У лівому флігелі були три кімнати для гостей, у правому — кімната прикажчика, повара, гостьові, а також парадні сходи з передпокоєм. На другому поверсі — вітальня, кабінети баронеси та барона, їдальня, буфетна кімната, кабінет спальня, вбиральня, кімната покоївки¹².

1878 р. фільварок складався з таких приміщень: будинок для прикажчика, два магазини для зберігання збіжжя, клуня, скотний двір, вівчарня, сарай для коней з усіма до нього надбудовами, постійний двір «Баварка» з окремим будинком, де розміщувалася харчевня, та плетеним сараєм¹³. На рухоме майно було заведено окремий опис. Загальна кількість зручної й незручної землі в маєтку складала 722 дес.¹⁴ У документі вказувалися орендарі млинів, рибної ловлі, городів, які укладали договори з попередніми господарями маєтку, визначалися їхні права на орендокористування.

Збереглися відомості доходів і витрат по маєтку за різні роки, книги Городоцької економічної каси, дані про кількість і суму податків, що сплачували господарі, і навіть відомості про заробітну плату для найманої робочої сили. 1878 р., тобто на час купівлі маєтку, у ньому працювало 20 осіб. Серед них були робітники, які отримували платню в сумі 22 руб., пастухи великої рогатої худоби — від 20 до 24 руб., столяр та кучер — по 30 руб., садівник — 80 руб. Найбільшу суму (240 руб.) мав прикажчик Альберт Борковський¹⁵. За період з 1 жовтня 1877 по 1 січня 1878 р. тут працювало 8 робітників, які отримували за свою роботу 5 руб. 50 коп. сріблом, 2 пастухи (один мав 5 руб., інший — 5 руб. 50 коп.), сажотрус — 4 руб., три сторожі (від 5 руб. 50 коп.

¹⁰ Там само, спр. 2, арк. 1.

¹¹ Там само, спр. 7, арк. 2.

¹² Там само, спр. 2, арк. 3, 4 зв.

¹³ Там само, спр. 7, арк. 3 зв.

¹⁴ Там само, арк. 2.

¹⁵ Там само, спр. 5, арк. 1 зв.

до 6 руб.), повар — 10 руб., столяр — 7 руб. 50 коп., два кучери (5 руб. та 7 руб. 50 коп.) та ін.¹⁶ Окрім вищеназваного люду, працювали також польові робітники.

Загальна сума витрат маєтку 1878 р. становила 8,3 тис. руб. Доходи були наступними: з сінокоосу — 996 руб., млина — 825 руб., рибної ловлі — 200 руб., саду — 232 руб., панського будинку — 750 руб. тощо. Увесь прибуток складав 9,9 тис. руб.¹⁷ У відомості містилися також дані про посів таких ярових сільськогосподарських культур, як овес — швидкозрілий та простий, горох, ячмінь, просо, гречиха, ріпак¹⁸. Нові власники серйозно поставилися до свого господарства й намагалися всьому дати лад. Придбали й землі. Якщо при купівлі маєтку 1878 р. загальна кількість земельної площі становила 722 дес., то на початок 1890 р. вона збільшилася до 548 дес. зручної землі та 188 дес. лісу, а всього — 736 дес. За користування нею барон Р. Штейнгель платив у Волинську казенну палату щорічно податки на суму 233 руб. Сюди ж входив державний поземельний податок, губернський земський збір, збір на причтові будови, приватний збір із дворянських маєтків і навіть збір на утримання духовенства¹⁹.

Рудольф Штейнгель любив порядок у усьому. Завдяки такій якості його, а потім і сина, ми маємо унікальні дані з історії цієї родини й характеру поміщицького господарювання. Зокрема, у фонді зберігся опис рухомого та нерухомого майна за 1881 р.²⁰ Перечитуючи його, пересвідчуємося, що сім'я жила досить-таки заможнo. У листопаді 1885 р. Рудольф Штейнгель мав у своєму господарстві 3 коней та 18 голів великої рогатої худоби, які разом були оцінені в 1627 руб. Також тут знаходилися різноманітні екіпажі, такі як ландо, дорожні візки, брички, лінійки, сани тощо²¹. У маєтку були англійський парк площею понад 4 дес., левади — 4 дес., городи та фруктовий сад — 4 дес.²²

У фонді знаходимо навіть перелік спиртних напоїв, які зберігалися у винному льосі. Наприклад, 1883 р. він складався з 222 найменувань і включав: червоні вина, мадеру, херес, портвейн, рейнвейн, шато-лафіт, шампанське, горілку, різноманітні наливки, такі як слив'янка, вишнівка, малинівка, тернівка, смородинівка тощо²³. Наливки, скоріше за все, були місцевого виробництва, бо з великого саду отримували безліч фруктів і ягід, та й робочих рук не бракувало. Червоне вино могло постачатися з маєтку на Кубані, власник якого, брат Рудольфа Максим, котрий проживав у Києві на вулиці Великій Підвальной, 3 (зараз Ярославів Вал), займався виробництвом і продажем вин.

¹⁶ Там само, спр. 4, арк. 27.

¹⁷ Там само, спр. 6, арк. 2–2 зв.

¹⁸ Там само, арк. 14.

¹⁹ Там само, спр. 30, арк. 160.

²⁰ Там само, спр. 18.

²¹ Там само, арк. 2 зв.

²² Там само, арк. 3.

²³ Там само, спр. 21, арк. 1а.

Станом на 1890 р. маєток складався з наступних приміщень: двоповерхового панського будинку, флігеля з комірною кухнею й льодовнею, кам'яного погребя, окремої льодовні, погребя для молока, пральні з банею, винного погребя, плетеного сараю в парку, будинку для садівника та сараю у фруктовому саду, дерев'яної купальні, дерев'яного мосту через ставок довжиною в 70 сажнів, ще одного пішохідного мосту, навісу для дров, навісу з піччю й котлом для нагрівання води, туалету²⁴.

Флігель мав п'ять кімнат, двокімнатну кухню з льодовнею та комору з льохом, стайню на 32 коней, пекарню з коморою, дві кімнати для служби, два каретні дровники й корівник²⁵. На час укладання договору купівлі-продажу в маєтку розташовувалися ще два дровники й два окремих льохи, оранжерея без квітів, пральня з лазнею, льодовня, кузня, три дерев'яні млини, зруйнована сукновальня, п'ять будинків для економічної прислуги, постійний двір, сараї. Окрім цього, у лісі, в урочищах «Цепковщина» та «Тлереско», розміщувалося по будинку²⁶.

Між 1862 і 1914 рр. площа дворянського землеволодіння у Волинській губернії скоротилася з 2675 до 1760 дес., тобто на 34%. Тут, як і в інших губерніях Правобережжя, поміщики втратили менше землі, ніж загалом по Україні (52,9%)²⁷. Вони воліли господарювати самостійно, коли ж не могли оплачувати працю селян на своїй землі, то здавали її в оренду. За даними «Статистики землевладення 1905 года», у губернії налічувалося 803 дворянські маєтки земельною площею 1799 дес., що становило 2241 дес. у розрахунку на один маєток²⁸. Отже, фільварок Штейнгелів можна назвати досить невеликим.

Варті уваги договори та контракти щодо орендування землі, млинів та іншої власності родини в с. Городку. Документи такого характеру є цінні не тільки тим, що відтворюють загальну картину господарювання. У них, як правило, подається опис наданого в оренду майна. Таким чином, дослідник може скласти повну картину того, що являв собою маєток.

Як уже було сказано, Рудольф Васильович жив із родиною в с. Городку лише в теплу пору року, а в холодну сім'я мешкала переважно в Києві, тоді як господар, зайнятий бізнесом та іншими справами, постійно перебував у Санкт-Петербурзі. Маєток залишався без хазяїна, тому було прийнято рішення здати його в користування. У фонді зберігається договір на оренду, укладений із австрійським підданим Здіславом Висоцьким у липні 1880 р. строком на 12 років²⁹. Здавався весь городоцький фільварок з економічними, орними, сінокісними, садибними землями, городами, садами, пасовиськами й

²⁴ Там само, спр. 29, арк. 21.

²⁵ Там само, спр. 7, арк. 2 зв.

²⁶ Там само.

²⁷ Рубач М.А. Очерки истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. — К., 1956. — С. 16.

²⁸ Там само. — С. 11.

²⁹ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп.1, спр. 15, арк. 3.

вигонами, господарськими жилими та нежилими будівлями, молотильними машинами, з правом водопою у ставках та ріках. Усього було здано 456 дес.³⁰ За 12 років оренди З. Висоцький мав заплатити 35 тис. руб.³¹ Барон Р. Штейнгель зобов'язувався безкоштовно надавати орендару необхідні матеріали на підтримку в робочому стані економічних і жилих будівель, лагодження доріг та гребель на орендних землях, відпускати безкоштовно очерет і потрібну кількість дров на опалення приміщень³². Орендару заборонялося самостійно, без дозволу власника, будувати шинки, заводи, фабрики чи продавати вино. Навіть у випадку продажу маєтку, якщо орендний термін не вичерпався, контракт зберігав свою силу. Не були забуті й городоцькі робітники: З. Висоцькому було надано право безкоштовного користування млином барона Р. Штейнгеля для вимолоту зерна для їхніх потреб³³.

Поряд із цим маємо контракт, укладений між бароном Р. Штейнгелем і міщанином Рещинським про здачу в оренду ферми в урочищі Торськ строком на 6 років, починаючи з 20 серпня 1878 р.³⁴ В описі землі, яка разом з іншим була надана в орендне користування Здіславу Висоцькому з 1881 р., згадується город, орна, лугова земля та болота в урочищі Торськ³⁵. Документи, які могли б прояснити цю справу, відсутні у фонді. Можливо, Рещинський орендував частину земель в урочищі, у той час як в орендне користування З. Висоцького теж входила певна частка цієї землі. Можна припустити також, що договір із Рещинським з невідомої нам причини був розірваний через декілька років, і тому земля разом із маєтком у с. Городку була пізніше орендована З. Висоцьким.

Окрім маєтку, останній взяв в оренду три водяні млини на строк з 1884 по 1889 рр.³⁶ У користування З. Висоцького переходила також корчма в с. Городку, право рибної ловлі у ставку та прилеглих річках. Встановлювалася орендна плата в розмірі 2 тис. руб. щорічно. Орендар повинен був також щорічно виплачувати половину страхової премії за млини й корчму³⁷. Після самого тексту контракту в документі присутні записи про внесення орендної плати, щоразу особисто підписані Здіславом Висоцьким. В одному з таких записів занотовано, що оренда корчми за згодою сторін припинилася з 1 січня 1886 р. Надалі З. Висоцький вносив орендну плату лише за користування млинами³⁸.

Натомість корчму з прилеглими до неї городами й землею цього ж 1886 р. було передано в оренду селянам с. Городок строком на три роки,

³⁰ Там само, арк. 5–5 зв.

³¹ Там само, арк. 6.

³² Там само, арк. 7–7 зв.

³³ Там само, арк. 8–8 зв.

³⁴ Там само, спр. 8 арк. 1.

³⁵ Там само, спр. 15, арк. 19 зв., 20.

³⁶ Там само, спр. 20, арк. 1.

³⁷ Там само, арк. 1–2.

³⁸ Там само, арк. 4.

починаючи з 1 січня 1887 р. по 1 січня 1890 р., із щорічною платою 200 руб. Ремонт корчми, за згодою сторін, лягав на плечі орендарів, але необхідний матеріал для робіт повинен був надавати Рудольф Штейнгель³⁹. 6 серпня 1889 р. між городоцькими селянами та бароном було заключено новий договір про подальше орендування корчми, починаючи з 1 січня 1890 р. по 1 січня 1893 р., за таку ж саму плату⁴⁰.

У фонді зберігається документ з описом водяних млинів маєтку баронів Штейнгелів, переданих в оренду острозькому купцю А. Глибі. Він датований 1894 р. і містить детальний опис млинів⁴¹. 26 березня 1899 р. барон уклав другий договір з А. Глибою щодо оренди двох водяних мукомельних млинів строком на 6 років і 5 місяців. Їхній ремонт покладався на орендаря. Він також зобов'язувався підтримувати нормальний рівень води у ставку, своєчасно відкривати під час дощів та весняного розливу шлюзи з тим, щоб вода не завдала шкоди греблі й не затопила угіддя та луги, розташовані біля млинів⁴².

Документи четвертої групи представлені звітами на утримання лікарні св. Бориса за період з 1894 по 1899 рр. Для більшої інформативності варто розглянути їх у поєднанні з листами, що зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Інформацію про діяльність цього благодійного закладу можна отримати переважно з особистого листування Федора Штейнгеля з Федором Ріхтером. Збереглося 313 листів, що створюють більш-менш повну картину функціонування установи⁴³.

Медичний заклад було засновано в с. Городок 1893 р. на кошти Федора Штейнгеля для лікування місцевих селян, а також мешканців інших сіл Волині. Заклад утримувався за рахунок фундатора. Спочатку хворих приймали амбулаторно, пізніше була побудована лікарня і став проводитися стаціонарний прийом. Лікарем спочатку в амбулаторії, а потім у лікарні був з 1893 р. Федір Ріхтер. Він був запрошений на 4–5 місяців⁴⁴, але настільки полюбив це село, що залишився тут разом із дружиною та синами на довгі роки. Молодий лікар виявився гарним спеціалістом і дуже відповідальною людиною, за що отримав від місцевих селян прізвисько «великий лікар»⁴⁵.

Уже в перші місяці існування амбулаторії виникла ідея побудови в селі стаціонарної лікарні. Усі клопоти, пов'язані з оформленням документів та керівництвом будівництва, взяв на себе Ф. Ріхтер, який знаходився в постійному листуванні з Федором Штейнгелем і радився з ним із будь-яких питань. Між ними встановилися на довгі роки теплі, дружні стосунки. Молоді люди були однодумцями й підтримували один одного в будь-яких починаннях.

³⁹ Там само, спр. 25, арк. 1.

⁴⁰ Там само, спр. 28, арк. 1.

⁴¹ Там само, спр. 33, арк. 1.

⁴² Там само, спр. 43, арк. 13.

⁴³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 109, оп. 1, спр. 226, 227–299.

⁴⁴ Там само, спр. 282, арк. 125.

⁴⁵ Там само, спр. 226, арк. 132.

Як уже зазначалося, лікування та ліки були безкоштовними, хоча на початку лікар Ф. Ріхтер радився з власником щодо встановлення мінімальної плати в 15–20 коп., але пропозиція була відкинута. Федір Пилипович власноруч готував багато мазей та ліків для хворих⁴⁶. Замовляючи інструменти та ліки, завжди шукав, де можна купити дешевший, але якісний товар. В одному з листів писав: «Відсилаю завтра, дорогий Федір Рудольфович, два листи з вимогою ліків і перев'язочних матеріалів..., до речі, і 2–3 інструменти — одне за кордон, інше — в Пітер, вийде рублів трохи більше 200 загалом, але проте вистачить надовго, місяців на 8 — усе буде дешево й сердито, чудова якість. Я буду просити тебе якомога швидше, не відкладаючи, якщо можна, щоб не загальмувати висилку медикаментів, відправити 100 руб. чи чек на цю суму на який-небудь берлінський банк за кордон на адресу: Німеччина — Дармштадт — Хімічна фабрика Е. Мерка»⁴⁷.

Амбулаторія з перших місяців роботи набула неймовірної популярності серед простого люду, який не мав коштів заплатити за лікування. 1893 р. у с. Городок привезли молодого хлопця, який роздробив собі пальці на віяльці. Ф. Ріхтеру частково вдалося врятувати бідолашу від каліцтва. Це був для нього останній шанс, бо інший лікар, не маючи на це права, вимагав у пацієнта 30 руб. за лікування, яких у хлопця, звичайно, не було⁴⁸. І це був не поодинокий випадок.

Хоча лікарня була побудована пізніше за амбулаторію, стаціонарних хворих тут почали приймати значно раніше, про що маємо відомості з листа, датованого 26 грудня 1893 р.: «функціонувала наша лікарня і як стаціонарна вже, лежало в ній двоє хворих»⁴⁹.

Про важливість такого закладу в сільській місцевості, де нерідко були відсутні не лише фельдшерські пункти, а й навіть звичайні аптеки, переконливо зазначав сам Ф. Ріхтер у листі до Ф. Штейнгеля: «Хворих маса, не лякає їх ані дорога, ані потяги, і звідки тільки вони не з'являються: з Рожища, Луцька, Олехи, Степані й навіть прикордонної Мінської губернії, ідуть цілий день і ніч, щоб потрапити сюди... І звідки така слава і популярність? Нова ще і давно назріла така полужемська установа, яку ти покликав до життя. Казна, влаштовуючи сільські лікарні, відпускає на них занадто мало, так що лікарі пов'язані, не говорячи вже про те, що приймають лише свою ділянку за необхідністю та в силу скудного утримання повинні піклуватися про сторонню практику, пов'язану, зрозуміло, із втратою часу для справи, якій вони власне покликані служити, ну а адміністрація повинна миритися з цим, бо розуміє, що в існуючих обставинах інакше не можна»⁵⁰.

⁴⁶ Там само, арк. 3.

⁴⁷ Там само, арк. 45.

⁴⁸ Там само, арк. 4.

⁴⁹ Там само, арк. 3.

⁵⁰ Там само, арк. 131–132.

Коли 1894 р. Ф. Ріхтер відвідав замок Радзівілів в Олиці Волинської губернії й завітав до тамтешньої лікарні, то, порівнюючи її роботу з городоцькою, писав Ф. Штейнгелю: «сільська лікарня — халупа порівняно з нашою, уяви собі, що там разом з повторними хворими по 12 жовтня було не більше 1164 відвідини, незважаючи на те, що лікарняний пункт існує там вже 10 років, і прийом, і видача ліків також безкоштовні; мій сусід взагалі дивувався і ніяк не міг пояснити собі тієї швидкої популярності, якої досягла в такому великому районі і за такий короткий термін наша лікарня; у нього за журналом найбільший прийом за весь час — 16 осіб, а то, звичайно, 5, 8, 3 хворих, а то й нікого немає»⁵¹.

В особовому фонді Ф. Штейнгеля поряд з іншими матеріалами зберігся звіт про діяльність амбулаторії в с. Городку за цей період. Для порівняння: за п'ять місяців із січня по травень 1894 р. по допомогу до лікарні звернулося 1738 хворих, які зробили 3142 відвідини. Хірургічна допомога була надана 235 хворим, а вартість відпущених ліків склала 495 руб. 71 коп.⁵² Продовжуючи далі звітувати, Ф. Ріхтер писав: «Ліки готувалися по можливості в аптеці лікарні й відпускались виключно тим, хто лікувався в останній, таким чином лікування кожного хворого обходилося в 28 коп., а кожні відвідини в загальному — у 15 коп. Пацієнтам із хворими очима відпускалися окуляри й піпетки... Хворим із таких місць, де існують аптеки, чи з дуже віддалених сіл, ліки не видавалися, за виключенням випадків гострих, зрозуміло, де вимагалася швидка допомога... Користувалися допомогою хворі зі 123 сіл, причому деякі приїздили за 80 верст, усіх хворих з часу заснування правильного щоденного прийому було 2278 осіб, які дали 4087 відвідин. Віспа була прищеплена 40 дітям у травні місяці, у всіх без виключення прищепилася добре...»⁵³. Далі додає, що окрім прийому хворих безпосередньо в амбулаторії було зроблено 144 відвідини на дому, для чого довелося виїжджати в села 26 разів⁵⁴.

Окрім Ф. Ріхтера, у лікарні працювала медична сестра, фельдшер, а під час тяжких операцій з міста запрошували хірурга. Але все-таки основна робота лягала на плечі Федора Пилиповича.

Відомі випадки, коли лікар працював як дантист: «Отримав велику популярність як дантист, який легко видаляє..., що, гадаю, не дивно, якщо згадати, що робили їм раніше зуби різні доморошені фельдшери-«цирульніки» ключами та ін. інструментами, тягаючи і водячи їх де-факто мало не півгодини по кімнаті...»⁵⁵. Федір Рудольфович постійно цікавився справами лікарні й усіяко допомагав їй, про що свідчить черговий лист Ф. Ріхтера: «...Я ще виписав декілька інструментів, головним чином, зубні щипці, але й дорогі

⁵¹ Там само, арк. 55.

⁵² Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 34, арк. 15.

⁵³ Там само, арк. 15, 16.

⁵⁴ Там само, арк. 16.

⁵⁵ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 226, арк. 21.

вони прокляті — по 4 руб. пара, а менше ніж п'ятьма парами не обійтися... Ось тобі і 20 руб. готово, на щастя, я від тебе отримав багато інструментів у подарунок»⁵⁶.

Доводилося іноді займатися й акушерською практикою: «...удостоївся двічі запрошення на пологи, раз в Городку, другий в Аборові, які, на щастя, закінчилися без щипців»⁵⁷.

Нерідкими були випадки хірургічного втручання: «У четвер ми знову оперували п'ятьох — це вже четвертий раз. Взагалі, останнім часом доволі багато ріжу, дрібні — сам, а більш крупні з Менделем»⁵⁸. Дуже серйозний в усьому, Ф. Ріхтер був незадоволений недбалим ставленням Менделя до своїх обов'язків, були навіть випадки, коли той ставив неправильні діагнози. Тому він вирішив відмовитися від його допомоги та взяти натомість військового лікаря. Хоча іноді Федір Пилипович оперував сам, і результати були вельми позитивними. Часом траплялося багато випадків, які вимагали оперативного втручання. Наприклад, за січень 1898 р. у лікарні було проведено 14 великих операцій⁵⁹.

Займався Ф. Ріхтер також і вакцинацією населення: «вчора отримав з лікарняного відділення безкоштовну віспу, яку почну прищеплювати бажаним, запити, й доволі численні, вже були...»⁶⁰. У листах зустрічаємо також його роздуми про необхідність запобіжних щеплень, які того часу ще не були добре розроблені й викликали різні думки⁶¹.

Окрім своїх безпосередніх обов'язків, були випадки, коли лікар змушений був у господарстві Федора Штейнгеля виконувати роботу ветеринара, до якої він, як і до всього іншого, ставився дуже серйозно: «Йду зараз на фільварок рятувати корову, два дні як не відділяється дитяче... А я серйозно хотів би не за домашнім лікарським порадином, а по-серйозному керівництву вивчити дещо з ветеринарії коней і корів, можна було б принести деякого роду користь; не знаю, де б дістати керівництво з анатомії порожнин і терапії...»⁶². Відомі випадки, коли він вдало лікував коней, при цьому зауважуючи, що ця справа не важка, якщо людина має лікарняні навички, лише дози повинні бути іншими⁶³.

1895 р. у Городку та найближчих селах спалахнула епідемія холери. Тоді Федір Штейнгель прийняв рішення про заснування лікарні для таких хворих. На цей час Ф. Ріхтер був призначений лікарем у Ставках, Зозові та на 10

⁵⁶ Там само, арк. 5.

⁵⁷ Там само, арк. 21.

⁵⁸ Там само, арк. 238.

⁵⁹ Там само, спр. 289, арк. 137.

⁶⁰ Там само, спр. 226, арк. 26.

⁶¹ Там само, спр. 252, арк. 55.

⁶² Там само, спр. 226, арк. 226.

⁶³ Там само, спр. 278, арк. 113.

сіл довкруги⁶⁴. На жовтень 1895 р. хвороба у Ставках пішла на спад, хоча в с. Городку вона ще тривала, але селяни, навчені лікарем, її не запускали, тому до тяжких випадків не доходило⁶⁵. 10 жовтня 1895 р. Ф. Ріхтер надіслав Ф. Штейнгелю офіційний звіт про холеру у Волинській губернії⁶⁶. Хоча холерні випадки ще траплялися, спалах її був придушений. Зазначимо, що з першого року функціонування амбулаторії, а пізніше лікарні, дотримувалася сувора звітність та реєстрація. Офіційні звіти про діяльність медичного закладу висилалися Ф. Штейнгелю щороку. В особовому фонді барона збереглися звіти за 1894–1899 рр. Окрім цього, Ф. Ріхтер планував надсилати їх кожні три місяці, а на практиці в листах він часто щомісячно, а то й щоденно інформував барона про свою діяльність у лікарні й долю пацієнтів, описуючи найбільш цікаві та тяжкі випадки.

Поряд із цим, у листах він часто скаржитись на халатне ставлення селян до лікування: «В одній хаті і холера, і скарлатина, незважаючи на те, що залишаєш все, нічого не робиться, так як бачиш у батька-гренадера руки трясуться, коли треба змазати горло... Результат — смерть від скарлатинозного дифтериту, ех, скільки цих діток помирають на святій Русі даремно, ні з того ні з сього...»⁶⁷. На жаль, треба відмітити, що такі випадки в практиці доктора були непоодинокі. Він робив усе від себе залежне, а селяни, зі свого боку, не приймали ліки, запускали хвороби своїх дітей, що призводило до невтішних наслідків.

Про ефективність лікарської роботи говорить і той факт, що, коли 1897 р. на селі трапилися масові захворювання кору, на 60–70 випадків був лише один летальний, і в тому були винні батьки, які не давали ліки дитині вчасно⁶⁸. Ф. Ріхтер настільки переймався, що вирішив запровадити в щойно відкритій Федором Рудольфовичем чайній лекції для селян із різних предметів, зокрема, спершу дати основи медичних знань: «...хотілося б мені влаштувати для них популярні читання з медицини спочатку, хоча б раз на тиждень... Спишуся в Києві з ким-небудь з лікарів для виписки таких брошур, нехай надішле мені з комісії для народних читань. Якщо справа піде, тоді вже можна буде й розширити справу, додати туманні картини...»⁶⁹.

Не встигли в с. Городку справитися з холерою, як отримали новий клопіт. Невдовзі повинні були прибути на військові навчання 80 солдат, і Ф. Ріхтер отримав листа з проханням від командира не лише віддати в тимчасове користування кімнату в чайній для марширувань, а й дозволити за платню лікувати солдат в Городоцькій лікарні, видавати їм в амбулаторії ліки. При цьому начальство, покладаючись на те, що в селі є лікарня, не надіслало ні

⁶⁴ Там само, спр. 226, арк. 149.

⁶⁵ Там само, арк. 151.

⁶⁶ Там само, арк. 155.

⁶⁷ Там само, арк. 154.

⁶⁸ Там само, спр. 256, арк. 65 зв.

⁶⁹ Там само, спр. 226, арк. 6.

фельдшера, ні ліків, ні лазаретної фури. Ця додаткова кропітка робота цілком лягла на плечі Федора Пилиповича, а фінансова її частина — на Федора Рудольфовича⁷⁰.

Роботи в лікарні та за її межами завжди було багато. Нерідко доводилося виїздити на виклики: «Численні роз'їзди, які мені доводилося робити у справах служби, майже кожні день-два; не можна не рахувати найбільш вдалим днем той, коли в мене було 54 хворих і роз'їзди в два кінці, всього 46 верст, з яких я повернувся лише в 5 ½ ранку, так що було не до листів, а тепер нагодилися річні звіти в департамент медичний. Довкруги скарлатина потужна, крупи, дифтерити...»⁷¹. Наприклад, у січні 1895 р. у лікарні св. Бориса отримало допомогу 761 чоловік, а Ф. Ріхтер виїздив на допомогу по селах 21 раз⁷².

Окрім приватної служби в Городоцькій лікарні Ф. Ріхтер мав право, за лікарським статутом, у вигляді особливої пільги, бути зарахованим на державну службу без платні, але маючи всі права до надання чину. Для цього Федір Штейнгель повинен був подати в Житомир прохання губернатору. Це було зроблено, і Федора Пилиповича з вересня 1894 р. було офіційно затверджено на державній службі⁷³. Отже, під час літньої відпустки він не лише відпочивав у Криму разом із дружиною та синами, але й поєднував дозвілля з роботою в державній лікарні: «...я більше в місті, тому що працюю в лікарні, бажаючи поєднати приємне з корисним: особливо з практичних міркувань цікавить акушерство й операції, де чим більше побачиш, тим краще для своєї лікарняної діяльності набиваєш руку; поряд із цим іде, зрозуміло, і теорія»⁷⁴. Ф. Ріхтер цікавився також новинами в галузі медицини, доказом цього є його участь 1897 р. у медичному з'їзді, який проходив у Санкт-Петербурзі. На ньому були присутні 8 тис. делегатів. Поряд із російськими лікарями в цьому зібранні брали участь французькі, німецькі та ін.⁷⁵

У травні 1897 р. Федір Ріхтер отримав за свою сумлінну роботу медаль. У листі до барона він так описав цю подію: «...можеш і нас привітати з царською чи що милістю, так як нам піднесли «цацкі» — нагрудні знаки. Багато було академічних спорів відносно цього, але мають інженери [...] чому б не мати й нам для втіхи, так що будь вони в Рівному, зустрів би Вас немовби доктором медицини...»⁷⁶. Отримував лікар і грошові винагороди. Федір Штейнгель цінував роботу свого друга й до невеликої зарплатні (за 1897 р. він отримав 1800 руб.) додавав надбавки⁷⁷.

⁷⁰ Там само, арк. 187.

⁷¹ Там само, арк. 95.

⁷² Там само, арк. 116.

⁷³ Там само, арк. 9, 45, 47.

⁷⁴ Там само, спр. 233, арк. 12–12 зв.

⁷⁵ Там само, спр. 271, арк. 92–93 зв.

⁷⁶ Там само, спр. 266, арк. 83 зв.

⁷⁷ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 37, арк. 9; ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 282, арк. 125 зв.

Будівництвом у с. Городку стаціонарної лікарні для хворих Ф. Штейнгель керував дистанційно, через листування з Ф. Ріхтером, який взяв на себе всі обов'язки: починаючи від обрання місця та оформлення документів, закінчуючи безпосередньо процесом будівництва лікарні та криниці при ній для задоволення потреб хворих. Спочатку він планував, що вона буде вмішувати 8–10 ліжок⁷⁸. У травні 1894 р. був майже готовий фундамент лікарні та затверджений губернатором її план⁷⁹. 1895 р. було складено перелік інвентарю, необхідного для майбутнього медичного закладу. Його вартість склала 2 тис. руб., утримання ж лікарні та амбулаторії, разом із зарплатнею персоналу та безпосередньо лікарю, складало додатково ще 5 тис. руб.⁸⁰ У серпні 1896 р. було отримано статут лікарні, а разом із ним — дозвіл на будівництво⁸¹. Окрім фінансового утримання закладу, Федір Рудольфович та його дружина допомагали також речами⁸².

Лікарня в с. Городку завдячувала Федору Штейнгелю не лише своєю появою. Щороку барон щедро фінансував заклад, який для успішного функціонування потребував нового медичного обладнання, постійного поповнення ліків, виплати зарплатні лікарю та медперсоналу. Наведемо декілька цифр: за січень–травень 1894 р. вартість відпущених ліків склала в амбулаторії 495 руб., 1895 р. витрати становили 4133 руб., 1896 р. — 6628 руб., у 1897 р. — 7327 руб.⁸³

Щоб більш повно ознайомитися з діяльністю цього медичного закладу, варто детально проаналізувати один зі звітів Федора Ріхтера, які щороку надсилалися її власнику. Для прикладу, візьмемо 1897 р. Тоді в с. Городку вже функціонувала не лише амбулаторія, а й повноцінна лікарня для стаціонарних хворих.

За звітний період на стаціонарному лікуванні перебувало 218 хворих, з них на кінець року виписалося 204 особи. Серед хворих трапилося 17 летальних випадків⁸⁴. На амбулаторному лікуванні перебувало 8836 хворих (як зазначав лікар, це було на 2443 хворих більше в порівнянні з минулим роком) із 384 населених пунктів. Було здійснено 12563 відвідини, з них у лікарні — 11684, на дому в с. Городку — 608, виїздів по ділянці — 271. Окрім цього, було зроблено щеплення від віспи 92 дітям⁸⁵. Хвороби, які доводилося лікувати, складають досить довгий список, ось деякі з них: віспа, скарлатина, дифтеріт, круп, кір, кашлюк, грип, черевний тиф, дизентерія, холера, венеричні хвороби, малярія, зоб, короста, катар дихальних органів, хвороби серця, шлун-

⁷⁸ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 226, арк. 8.

⁷⁹ Там само, арк. 23, 25, 26.

⁸⁰ Там само, арк. 119, 120.

⁸¹ Там само, спр. 234, арк. 14, 15 зв.

⁸² Там само, спр. 226, арк. 188.

⁸³ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 34, арк. 15; спр. 35, арк. 11; спр. 36, арк. 2 зв.; спр. 37, арк. 9.

⁸⁴ Там само, спр. 37, арк. 2 зв.

⁸⁵ Там само, арк. 4 зв.

ково-кишкового тракту, печінки, епілепсія, запалення головного мозку, нервові захворювання, хвороби очей та вух, золотуха, доброякісні та злоякісні пухлини, забої, рани тощо⁸⁶. Окрім звичного огляду та призначення лікування було проведено 123 операції. У звіті хворі поділялися за віковими групами (найбільше хворих було зафіксовано у віковій категорії від 20 до 50 років — 4619 осіб) та віросповіданням (найбільше православних — 6635 осіб, католиків — 1100 осіб, протестантів — 732 особи)⁸⁷.

Вартість утримання закладу 1897 р., включаючи не лише ліки та предмети догляду за хворими, а й продукти харчування, зарплатню лікарю та медичному персоналу, консультації інших лікарів під час операцій тощо, становила 7327 руб. 52 коп. Лікування кожного хворого коштувало 24,2 коп., а відвідини — 17 коп. При лікарні існував кухоль для пожертв, але за рік там назбиралося лише 33 руб. 74 коп. Тобто її утримання повністю брав на себе Федір Рудольфович Штейнгель⁸⁸.

Підсумовуючи сказане, треба згадати, як влучно висловився про її необхідність у селі Ф. Ріхтер в одному з листів до барона: «Лікування йде доволі вдало, так що я гадаю, не одна душа молиться за тебе — не одна згадає добрим словом»⁸⁹.

Нарешті, до п'ятої групи документів належать ті, що стосуються участі Ф. Штейнгеля у відкритті жіночої гімназії в м. Рівному. 26 квітня 1900 р. відбулося зібрання гласних Рівненської міської думи з даного питання. Міський голова заявив, що від попечителя Київського учбового округу надійшов лист, в якому повідомлялося: на влаштування приміщення необхідно 52 тис. руб., на утримання закладу — 11 тис. руб. щорічно. Міністр народної освіти повідомив Управління Київського учбового округу, що відкрити такий учбовий заклад немає можливості й запропонував натомість обмежитися утворенням жіночої прогімназії⁹⁰. На засіданні було вирішено просити про відкриття такого закладу на таких підставах: а) місто бере жіночу гімназію під свою опіку й утримання; б) плата за навчання, 60 руб. з учениці, надходить в міські кошти на утримання гімназії; в) до побудови власної будівлі жіноча гімназія буде розташовуватися в орендованому приміщенні⁹¹. Цього ж дня на доповнення постанови міська дума ухвалила «уповноважити барона Федора Штейнгеля прийняти на себе клопотання про прискорення заснування в м. Рівному жіночої гімназії»⁹².

Обрана загальними зборами гласних Рівненської міської думи комісія вирішила пристосувати для гімназії будинок поблизу тюремного замку, який

⁸⁶ Там само, арк. 3–4 зв.

⁸⁷ Там само, арк. 6.

⁸⁸ Там само, арк. 6 зв., 9, 10.

⁸⁹ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 226, арк. 10.

⁹⁰ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 41, арк. 11–11 зв.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само, арк. 7.

був переданий волинському військовому начальнику під збірний пункт на випадок мобілізації. Після огляду будинку комісія визнала його придатним за умови певного ремонту й просила міського голову звернутися до начальника губернії з клопотанням про тимчасову передачу цього будинку на влаштування там жіночої гімназії⁹³. Було розглянуто також навчальну програму та включено до обов'язкового списку два додаткові уроки малювання в кожному класі. Було вирішено просити дозволу на відкриття з початку 1900–1901 навчального року трьох підготовчих класів, а при наявності охочих (не менше 20 осіб) — ще одного. Кошторис витрат на утримання школи та зарплатню педагогам склав 6,8 тис. руб. Враховуючи те, що в кожному з перших трьох класів в середньому планувалося навчати по 30 учениць, а в підготовчому — 40, передбачалося отримати за навчання дівчаток 7,8 тис. руб.⁹⁴

Довіреність на ведення цієї справи була видана Федору Штейнгелю. Збереглася чернетка листа, адресованого попечителю Київського учбового округу, щодо виконаної роботи. Повідомлялося, зокрема, що барон Ф. Штейнгель як уповноважений від міста Рівного особисто звернувся зі словесним клопотанням до міністра народної освіти під час відвідин останнім міста. Той погодився дати дозвіл на відкриття гімназії, але за умови надання в Київський учбовий округ статистичних даних, які доведуть необхідність створення подібного навчального закладу. На виконання цієї умови було розіслано 900 запитальних листів особам, які проживали в м. Рівному та повітових містах Волинської губернії, — чиновникам різних відомств, військовим, землевласникам, духовенству, купцям, управляючим, бухгалтерам, лікарям, технікам, архітекторам, адвокатам, аптекарям, агентам, домовласникам та ін.⁹⁵ Федір Рудольфович так обґрунтовував необхідність побудови гімназії: «в усій Волинській губернії є тільки одна жіноча гімназія в м. Житомирі, то звичайна річ, що друга гімназія в краї повинна цікавити не одних тільки жителів цього міста, де будується нова гімназія. Рівне як центральний пункт губернії, вузол залізничних доріг, військовий центр і торгове місто є найбільш зручним містом для гімназії»⁹⁶. Оскільки відкриття планувалося на осінь 1900 р., термін надання відповідей обмежувався початком червня⁹⁷.

Кошти на влаштування гімназії жертвували різні люди, хто скільки міг. Щоб зібрати необхідну суму, було проведено два аматорських спектаклі, на яких було зібрано 2752 руб.⁹⁸

У вересні 1900 р. Рівненський міський голова повідомив Ф. Штейнгеля про те, що міністр народної освіти та попечитель Київського учбового округу дозволили відкриття гімназії й запропонували підшукати для неї відповідне

⁹³ Там само, арк. 15.

⁹⁴ Там само, арк. 15 зв., 16.

⁹⁵ Там само, арк. 2–3.

⁹⁶ Там само, арк. 3.

⁹⁷ Там само, арк. 3–3 зв.

⁹⁸ Там само, арк. 10–10 зв.

приміщення⁹⁹. Це відбулося в грудні 1900 р. Для гімназії було орендовано будинок, що містився поруч із в'язницею. Найбільший вклад у її відкриття поряд із міським головою О. Буховичем був зроблений бароном Ф. Штейнгелем, який прагнув, щоб якомога більше дітей отримали ґрунтовні знання та застосували їх у власному житті¹⁰⁰.

Отже, дослідницький особистий фонд містить матеріали, які дають можливість історику істотно доповнити уявлення про життя та діяльність однієї з ключових осіб української національної революції 1917–1920 рр. — Федора Штейнгеля, а також є цінним джерелом з вивчення особливостей поміщицького господарства й повсякденного життя сільської глибинки українського Правобережжя в пореформену добу.

⁹⁹ Там само, спр. 42, арк. 1.

¹⁰⁰ Прищепя О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. — Рівне, 2006. — С. 155.

ДО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ОЛЬВІЇ 380–340 рр. до н. е.

В останні десятиліття завдяки дослідженням Ю.Г. Віноградова, С.Р. Тохтасьєва, А.С. Русяєвої, О.В. Білоусова, Л. Дюбуа (L. Dubois), О. Калору (O. Caloru) та інших у науковий обіг уведено відносно велику кількість магічних написів Ольвії, що походять переважно з некрополя. Серед багатогранних аспектів вивчення цих пам'яток найбільш поширені лінгвістичні та ономастичні розвідки¹. Водночас, видавець великої групи магічних написів С.Р. Тохтасьєв цілком слушно зазначив, що нам ще тільки належить навчитися перетворенню ономастичного матеріалу в повноцінне історичне джерело в умовах, коли традиційних джерел або не вистачає, або вони відсутні зовсім². Між тим, у результаті виконання синхронізації епонімного каталогу *IosPE*. I². 201 (з похибкою +2 / -4 рр.) запропонована хронологічна основа соціально-політичної історії Ольвії IV–I ст. до н. е., а арсенал дослідників написів цієї грецької колонії поповнився новими просопографічними інструментами: інтерпретацією, датуванням і реконструкцією³. Це відкриває перспективу вивчення, зокрема, магічних написів на якісно новому рівні з опорою на хронологічну шкалу й просопографічні відомості з вищевказаного каталогу й у сукупності з іншими синхронними написами (з тотожними іменами). З урахуванням викладеного, метою пропонованої розвідки є просопографічний, а також історичний аналіз опублікованого С.Р. Тохтасьєвим магічного списку імен *SEG 50:702,IV*: Διονύσιος, Ἀριστομένης, Κρίτων, Κόνων, Ἐκατέων, Εὐμένης, Ἠγήμων(?), Φίλιππος, Ἀριστομένης, Ἐλικράτης, Ἠρόδοτος. Дослідження спирається на лінгвістичні й ономастичні реконструкції видавця, відомий факт обмеженого кола осіб, які впливали на історичний процес в Ольвії, існування характерних родових імен тощо.

Магічний список *SEG 50:702,IV* привернув нашу увагу гіпотезою видавця⁴ та наявністю відносно великого переліку імен (при відсутності патроніміків), багато з яких асоціюються з характерними іменами ольвійської еліти, котра займала епонімні посади близько середини IV ст. до н. е. згідно з каталогом *IosPE*. I². 201: Διονύσιος, Φίλιππος, Ἐλικράτης, Ἠρόδοτος та інші.

¹ Щиро дякуємо С.Р. Тохтасьєву та О.В. Білоусову за дружні поради.

² Тохтасьєв С.Р. Остракон с поселения Козырка XII ольвийской хоры // *Hyperboreys*. — 2002. — № 8. — С. 97.

³ Ніколаєв Н.И. О новом направлении исследований надписей позднеклассической и эллинистической Ольвии // *Вопросы эпиграфики*. — М., 2012. — № 6. — С. 445–514.

⁴ Тохтасьєв С.Р. Новые tabellae defixionum из Ольвии // *Hyperboreys*. — 2000. — № 6. — С. 314, сноска 67: «...навіть чи доводиться сумніватися в тому, що окремі імена (каталогу *IosPE*. I². 201. — М.Н.) належали тим же персонам, що і в наших закляттях».

Першим у списку згадується Διονύσιος — це характерне ім'я найпотужнішого роду Діонісіїв. Діонісій — цілком вірогідно — одне й те ж обличчя з епонімом 355 р. до н. е. з верхньої частини I стовпця епонімного каталогу *IosPE. I². 201* — Διονύσιος Ἀριστείδου. Зазначений епонім ідентифікований на підставі системних міркувань; група інших імен, наведених у списку *SEG 50:702,IV*, також ідентифікується з персонами з верхньої частини I стовпця епонімного каталогу (див. нижче).

З урахуванням хронологічних відповідностей і рідкості в Ольвії імені Ἡρόδοτος з досліджуваного списку вірогідна ідентифікація з цією особою епоніма 354 р. до н. е. Ἡρόδοτος Μητροδώρου, родова приналежність якого недоступна, однак деякі міркування щодо ідентифікації його з гілкою роду Пантаклів-Клеомбротів, сподіваємося, будуть обґрунтовані в майбутньому при вивченні напису *IGDOLbia 102*.

Для інтерпретації особистості на ім'я Φίλιππος ми звернулися до С.Р. Тохтасьєва — відомого фахівця з ономастики та лінгвістики, який підтвердив, що семантика імен Φίλιππος і Φίλιπκος практично ідентична й теоретично носія імені Φίλιπκος у побуті могли іменувати як Φίλιππος. Це, з урахуванням хронологічних відповідностей, дозволяє нам ототожнити Філіста зі списку *SEG 50:702,IV* з епонімом Ольвії 345 р. до н. е. Φίλιπκος Ἡροδώρου з роду Протогенів-Гіросонів-Гіродорів.

Хтось Κόνων⁵ носить характерне ім'я роду Батаків та просопографічно ідентифікується як дід відкупщика Конона з декрету *IosPE. I². 32* на честь Протогена. Пік активності цієї особистості обчислюється згідно зі стеммою Батаків (мал. 1)⁶: за датами епоніматів його родича (племінника?) Βάτακος Τζοθέου (313+30; непарні покоління) і нащадка в четвертому поколінні Κόνων Βα[τάκου] (223+[30x4]; парні покоління)⁷. Як видно, розрахунки за двома епонімами повністю збігаються: пік активності Конона (Батакова) — 343 р. до н. е.

⁵ У написі фактично присутній фрагмент імені [(?)]ONON. Як вказано вище, автором приймається реконструкція видавця — Κόνων.

⁶ Коментар до мал. 1: рідним братом Конона (Батакова) був Тимофій (Батаків) — монетний магістрат (TIM і TI). У свою чергу, родоначальником Батаків — батьком цих двох особистостей — є якийсь Батак, син такого-то. Він сучасник групи тираноборців і, очевидно, після повалення тирана займав високі посади в Ольвії, що успадкували і його нащадки. Не виключено, що Батак увійшов до групи перших епонімів — жерців Аполлона Дельфінія. Імовірно, він виконав посаду монетного магістрату, залишивши монети з легендою ΒΑ. Див.: *Николаев Н.И.* Просопография Ольвии Понтийской V в. до н. э. — I в. н. э. — К., 2014. — С. 273.

⁷ Щоб не захарашувати дослідження великою кількістю генеалогічних обчислень, тут і далі вони будуть виконуватися без значних збитків для точності у спрощеній формі по одному персонажам.

Βά[τακος τοῦ δεῖνος]

Μονηι... ΒΑ

/ \

Κόνων (Βατάκου) Τιμοθέος (Βατάκου)

SEG 50:702,IV

Μονηι ΤΙ, ΤΙΜ

|

Βάτακος Τιμοθέου

IosPE. Γ². 201; 313 г., епонім

|

Κόνων τοῦ δεῖνος

IosPE. Γ². 32, відкупщик

/ \

Βάτακος Κόνωνος Αθήναιος Κόνωνος

I.Olbia 72, сiтон

|

Κόνων Βα[τάκου]

IosPE. Γ². 201; 223 г. ; *I.Olbia 28+29+123+IosPE. Γ². 240*

Епонім і жрець з декрету на честь синів Аполлонія

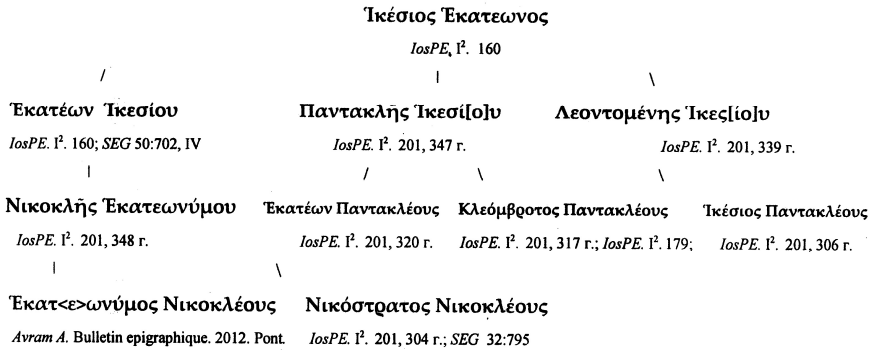
|

Βά[τακος τοῦ δεῖνος]

Μονηι ΒΑΕΗΡ (?)

Μαλ. 1. Фрагмент стемми роду Батаків

Ім'я Ἐκατέων зі списку SEG 50:702,IV характерне для найпотужнішого роду Пантаклів-Клеомбротів і його гілки — Нікоклів (мал. 2). Ця особистість відсутня в каталозі *IosPE. Γ². 201*, однак просопографічна інтерпретація Гекатеона можлива на ґрунті спільного дослідження цього каталогу та присвяти Зевсу Елевтерію *IosPE. Γ². 160 (=IGDolbia 7)*: Ἐκατέων (Ἴκεσίου) — старший брат епонімів Ольвії, відповідно, 347 і 339 рр. до н. е. Пантакλῆς Ἴκεσίου і Λεοντομένης Ἴκεσίου і одночасно дедикант присвяти *IosPE. Γ². 160 (=IGDolbia 7)*. Орієнтовний пік активності Гекатеона тяжіє до 350 р. до н. е., відповідно, можливий період активності — 370–340 рр. до н. е. Просопографічна та історична інтерпретація присвяти *IosPE. Γ². 160 (=IGDolbia 7)* проаналізована в другій частині статті.

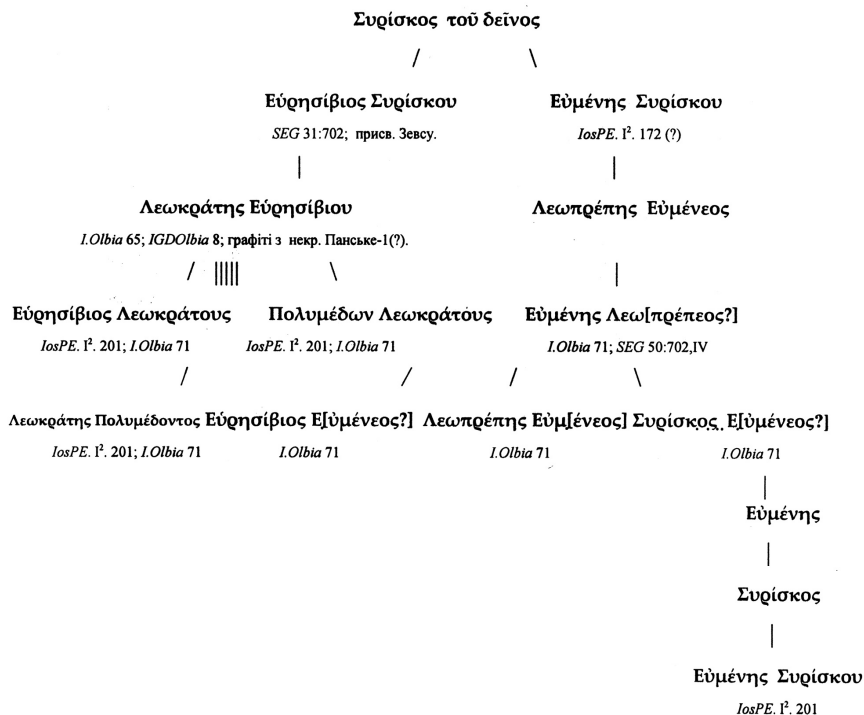

Мал. 2. Фрагмент стемми (тільки IV ст. до н. е.) роду Пантаклів-Клеомбротів (з гілкою Нікоклів)

Що стосується особи на ім'я Εὐμένης зі списку *SEG* 50:702,IV, скористаємося дослідженнями В.Ф. Столби⁸, який, на нашу думку, переконливо ототожнив цього Євмена з деяким Εὐμένης Λεω[πρέπεος?], батьком трьох синів — Εὐρησίβιος Ε[ὐμένεος?], Λεωπρέπης Εὐμ[ένεος], Συρίσκος Ε[ὐμένεος?] (мал. 3)⁹, з присвяти *Iolbia* 71 жерців Євресибія близько 328–322 рр. до н. е. Факт одночасної присутності імен Євмена Леопрепова та трьох його синів у списку *Iolbia* 71, безумовно, є доказом поважного віку Євмена в 328–322 рр. до н. е. Також слід взяти до уваги просопографічну складність зазначеної присвяти. Наприклад, різниця у виконанні епонімата двома братами, імена яких присутні в цьому написі — [Ε]ὐρησίβιος Λεωκράτ[ου]ς і Πολυμέδων Λεωκράτους, — становить 38 років (356 і 318 рр. до н. е. відповідно).

⁸ *Stolba V.F A Prosopographical Note on Olbia 71 (Dubois IGDOlbia 11) // Miscellanea. Mnemosine. — 2012. — С. 5, сноска 14.* Наші зауваження щодо гілки Леопрепидів, запропонованої В.Ф. Столбою, стосуються інших поколінь. Див.: *Николаев Н.И.* Аксиома ольвийской просопографии IV–I вв. до н. э. // *Историчний архів. — 2014. — Вип. 12. — С. 156–164.*

⁹ Коментар до мал. 3. Реконструкція фрагмента стемми Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів передбачає родоначальника на ім'я Συρίσκος тоῦ δεῖνος (пік активності близько 410–405 рр. до н. е.), в якого було, принаймні, двоє синів — Εὐμένης Συρίσκου і Εὐρησίβιος Συρίσκου (тираноборець). Схоже, що між братами, з яких старшим був Євмен, існувала різниця у віці не менш 10–15 років. У гілці Євмена присутній його син Λεωπρέπης Εὐμένεος, сучасник сина тираноборця Леократа Євресибієва. У свою чергу, у Леопрепа був син Εὐμένης Λεω[πρέπεος?] — один із дедикантів присвяти *Iolbia* 71 і особистість, котра, досить імовірно, згадується у списку *SEG* 50:702,IV. Цей Євмен — племінник сина тираноборця Леократа Євресибієва. Звертаємо увагу на те, що пропонована стемма, розвиваючи матеріали В.Ф. Столби, виявляє спільного родоначальника Леократидів-Євресибіадів та Леопрепидів. Див.: *Николаев Н.И.* Просопография Ольвии Понтийской... — С. 268.

Мал. 3. Фрагмент стемми Леократидів-Євресибіадів-Леопрепідів

Ідентифікація особи на ім'я Ἐλικράτης має альтернативні варіанти, утім, сподіваємось, що наші контраргументи будуть переконливі. По-перше, Епикрат, вірогідно, одна й та ж особа з якимось Ἐλικράτης Ἴσοκράτου, котрий відноситься до гілки роду Аристокритидів-Сократидів і відомий за надгробним написом *SEG 27:444 = IGDOlbia 46*. Публікатори, як і Л. Дюбуа, датують цей напис на основі палеографії першою половиною IV ст. до н. е. Раніше запропоноване¹⁰ нами датування 350–330 рр. до н. е. згодом було уточнене¹¹ — 340–320 рр. до н. е. Пік активності Ἐλικράτης Ἴσοκράτου — 362 р. до н. е. — обчислюється на підставі року обіймання посади епоніма його сином Ποσειδώνιος Ἐλικράτου (332+30) і нібито відповідає отриманим вище хронологічним параметрам інших осіб зі списку. Разом із тим, альтернативний варіант ідентифі-

¹⁰ Николаев Н.И. Просопография в интерпретации и датировке лапидарных надписей догетской Ольвии // Боспорский феномен. — СПб., 2011. — С. 475. Також див. коментар А. Аврама до цієї статті: Avram A. Bulletin épigraphique. — Paris, 2012. — Лемма 313.

¹¹ Николаев Н.И. Просопография Ольвии Понтийской... — С. 295.

кації — якийсь Ἐλικράτης Ἦροσῶντος, — імовірно, син епоніма 353 р. до н. е. Ἦροσῶν Ἦροδόρου, котрий походить із роду Протогенів-Гіросонів-Гіродорів; тоді пік активності Епикрата — 323 р. до н. е. (353–30)¹². Зауважимо, що дата впливає з отриманої вище сукупності фактів. На користь ідентифікації Епикрата Гіросонова свідчить те, що це ім'я також міститься в платівці *SEG* 44:669 (= *IGDOLbia* 106), датованій Ю.Г. Виноградовим і Л. Дюбуа 360–340 рр. до н. е. Однак на основі наших просопографічних міркувань датування списку *IGDOLbia* 106 потребує уточнення¹³. Долаємо альтернативу на користь Епикрата Ісократова з урахуванням того, що у списку *SEG* 50:702,IV присутні майже всі елітні роди, а також, очевидно, і Аристокритиди-Сократиди. Але найважливіший аргумент прихований у фрагменті правого нижнього рядка присвяти жерців Євресибія *IOLbia* 71. На основі *de visu* цей рядок запропоновано до реконструкції В.Ф. Столбою¹⁴ як [Πο]σειδώνιος? або [Πο]σειδίπτος?. Оскільки в написі *IOLbia* 71 присутні імена найвпливовіших осіб Ольвії 320 р. до н. е., наша просопографічна реконструкція цього рядка іменами реальних історичних осіб передбачала епонімів, відповідно, 332 та 321 рр. до н. е., Ποσειδώνιος Ἐλικράτου чи [Πο]σειδώνιος Ἀριστοκρίτου¹⁵. На перший погляд, альтернатива тут не здолана. Однак, якщо врахувати, що в досліджуваному списку *SEG* 50:702,IV присутні імена Ἐλικράτης (Ἰσοκράτου?) та Εὐμένης (Λεωπρέπτος?), то цілком вірогідною є гіпотеза, що через покоління в правий рядок присвяти *IOLbia* 71 внесені, окрім самого Εὐμένης Λεωπρέπτος?, імена трьох його синів та, відповідно, сина Епикрата Ісократова. Таким чином, альтернатива в реконструкції нижнього рядка присвяти *IOLbia* 71 долається на користь епоніма 332 р. до н. е. Ποσειδώνιος Ἐλικράτου. Тобто Леопрепиди та Аристокритиди-Сократиди входили до єдиного клану, представники якого зазначені в досліджуваному списку; через покоління у списку жерців Євресибія зазначені вже їхні сини.

Просопографічна ідентифікація імені Κρίτων як належного до роду Нікератів умовна. Вона базується лише на тому, що в каталозі *IosPE*. Γ². 201 відомий епонім 210 р. до н. е. Κρίτος Νικηράτου. Виходячи з близькості імен Κρίτων і Κρίτος, імовірно, Критон може бути старшим братом епоніма 322 р. до н. е. Πλειστῶναξ Νικηράτου. Діючи за спрощеною процедурою обчислення піку активності Критона через дату епонімата його ймовірного нащадка Крита Нікератова, отримуємо 330 р. до н. е.¹⁶

На заключному етапі просопографічної інтерпретації списку *SEG* 50:702,IV необхідно виключити з нього імена, вперше зафіксовані в Ольвії й нехарак-

¹² Ім'я Епикрат у кінці III ст. до н. е. зустрічається й у роду Нікератів. Див.: *IosPE*. Γ². 190; *IosPE*. Γ². 191.

¹³ Такого уточнення потребують й інші пам'ятки з ім'ям Епикрат: *IGDOLbia* 109, *SEG* 3:595.

¹⁴ *Stolba V.F.* A Prosopographical Note on Olbia 71 (Dubois *IGDOLbia* 11) // *Miscellanea. Mnemosine.* — 2012. — С. 1.

¹⁵ *Николаев Н.И.* Просопография Ольвии Понтийской... — С. 147.

¹⁶ (210+30x4). Повна процедура обчислення піку активності Критона дає 337 р. до н. е.

терні для групи відомих родів — Ἡγήμων(?)¹⁷ і Ἀριστομένης, при цьому останнє в досліджуваній платівці зустрічається двічі. Автор не є фахівцем у галузі технологій магічного впливу, але, як варіант, можна припустити, що таке повторне згадування цього імені у списку мало на меті посилити негативний прояв потойбічних сил. Для підтвердження цієї гіпотези наведемо матеріали підготовленого нами до видання магічного графіті з некрополя Ольвії, в якому імена Εὐμένης і Εὐκράτης написані двічі: по зовнішньому колу й по внутрішньому — дрібним шрифтом. Гіпотеза про присутність у списку двох особистостей з унікальним у Північному Причорномор'ї ім'ям Ἀριστομένης нам здається менш реальною внаслідок низької ймовірності такої події.

Список SEG 50:702,IV датується С.Р. Тохтасьєвим у «традиційному» для таких документів діапазоні — 350–300 рр. до н. е. Однак наявність у ньому представників кількох родів створює можливість уточнення датування шляхом обчислення діапазону перетину інтервалів активності¹⁸ (табл. 1). З таблиці випливає, що ці інтервали перетинаються в п'ятирічному хронологічному відрізьку — 352–347 рр. до н. е. Навіть якщо виключити гіпотезу про приналежність Критона до роду Нікератів, перетин інтервалів складе 358–347 рр. до н. е., тобто не перевищуватиме десятиліття. Думаємо, виходячи з отриманих цифр, реально прийняти уточнене датування списку в межах 360–340 рр. до н. е.

Отже, в магічному написі SEG 50:702,IV перераховані імена, імовірно, найвпливовіших осіб Ольвії середини IV ст. до н. е., більшість із яких обіймала епонімні посади чи є дедикантами відомих присвят. Для таких осіб, як Διονύσιος (Ἀριστείδου), Ἡρόδοτος (Μητροδώρου), Φιλίσκος (Ἡροδώρου), виконання епонімної посади підтверджено каталогом *IosPE*. I². 201; для Ἐλικράτης (Ἴσοκράτου?), Ἐκατέων Ἴκεσίου і Εὐμένης (Λεωπρέπεος?) — вірогідно (але не пізніше 358 р. до н. е.). Крім того, Διονύσιος (Ἀριστείδου), можливо, є дедикантом присвяти *Iolbia* 66 та сином тираноборця з боку Діонісіїв, Ἐκατέων Ἴκεσίου — син тираноборця з боку Пантаклів-Клеомбротів та дедикант монументальної присвяти *IosPE*. I². 160. Εὐμένης (Λεωπρέπεος?) — племінник сина тираноборця Леократа Євресибієва та один із дедикантів присвяти *Iolbia* 71. Що стосується Ἐλικράτης (Ἴσοκράτου?) з гілки видатного роду Аристокритидів-Сократидів¹⁹, то відома його, рідкісна для Ольвії, віршована епітафія на мрамурі SEG 27:444. Очевидно, син цього Епикрата є дедикантом присвяти *Iolbia* 71. Таким чином, персональний склад досліджуваного магічного спис-

¹⁷ Схоже ім'я відомо в Херсонесі (*IosPE*. I². 403 = SEG 40:615), відповідно, у дорійському діалекті — Ἀγήμωνος.

¹⁸ Слід нагадати читачеві, що пік, інтервал і, відповідно, перетин інтервалів активності є хронологічними моделями. Вони базуються на датах обіймання епонімної посади предками та / або нащадками особи й близькі за змістом поняттю математичного очікування. Див.: Корн Г., Корн Т. Справочник по математике для научных работников и инженеров. — М., 1977. — С. 544.

¹⁹ Nikolayev N.I. Νέα ανάγνωση της επιγραφής *IosPE* I² 161 από την Ολβία // ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΟΝ. — ΑΘΗΝΑ, 2013. — № 2. — Σ. 67–70.

ку суперечить думці Т.М. Кніпович²⁰, яка вважала, що соціальне становище осіб, котрі згадуються в написах на свинцевих пластинках, навряд чи було високим.

Для подальшої історичної інтерпретації списку *SEG 50:702,IV* значний інтерес має встановлення його автора. Це можливо зробити тільки побічно, на основі виключень. Отже, є відомим перелік головних елітних родів Ольвії²¹: Аристократида, Діонісії, Леократида-Євресибіади, Пантакли-Клеомбрати, Протогени-Гіросони-Гіродори, Нікерати, Аристокритида-Сократида. При цьому, згідно з таблицею 1, список *SEG 50:702,IV* містить імена представників усіх перерахованих родів, за винятком Аристократидів. Таким чином, намічений шлях вирішення, на перший погляд, нерозв'язаного завдання — пошук авторства магічного закляття *SEG 50:702,IV*. Звичайно, мова не йде про персоналії. Є велика ймовірність того, що це, дійсно, можуть бути Аристократида — питання кланової політичної боротьби Діонісіїв, Леократидів-Євресибіадів і Пантаклів-Клеомбратів із Аристократидами неодноразово висвітлювалися в наших дослідженнях. Можливо, не випадково першим у списку *SEG 50:702,IV* зазначено ім'я представника Діонісіїв — головних ворогів Аристократидів.

Підсумувавши отримані просопографічні відомості про групу представників вищої ольвійської еліти зі списку *SEG 50:702,IV*, стає можливим більш чітко уявити відрізок соціально-політичної історії Ольвії приблизно від 380 до 340 рр. до н. е. Отже, відповідно до гіпотези²² Ю.Г. Виноградова та В.В. Крапивіної, що підтверджено синхронізацією епонімного каталогу²³, повалення тиранії сталося близько 380 р. до н. е. Зауважимо, що ця дата дещо знижена в порівнянні з раніше пропонованою Ю.Г. Виноградовим²⁴: межа V–IV — початок IV ст. до н. е. На сьогодні деталізація тут недоречна, тим не менше, на рівні «робочої гіпотези» припускаємо, що в тиранічний клан входили вихідці з вищої мілетської аристократії, зокрема Мольпагори й Аристократида. З урахуванням ареалу імені Мольпагор в Причорномор'ї (Сінопа, Ольвія, Пантікапей) цілком вірогідно, що близько 440 р. до н. е.²⁵ ольвійський тиран (з гілки Мольпагорів?) надав притулок синопському екс-тирану (також із гілки Мольпагорів?). Окрім того, після повалення тиранії в Ольвії 380 р. до н. е., можливо, відбулося возз'єднання гілок ольвійських Мольпагорів із

²⁰ Кніпович Т.Н. Население Ольвии в VI–I вв. до н. э. // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. — М., 1956. — С. 123.

²¹ Николаев Н.И. Просопография Ольвии Понтийской... — С. 278.

²² Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В. Ольвия и Боспор в раннем IV в. до н. э. // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 76.

²³ Николаев Н.И. Просопография Ольвии Понтийской... — С. 139.

²⁴ Виноградов Ю.Г. Политическая история ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. — М., 1989. — С. 135–150.

²⁵ Гіпотезу про вірогідні родинні зв'язки синопських та ольвійських тиранів уперше запропонував Ю.Г. Виноградов. Див.: Виноградов Ю.Г. Указ. соч. — С. 118. Подальший розвиток цієї гіпотези див.: Николаев М.І. Теоретичні основи та джерела вивчення просопографії Ольвії VI–V ст. до н. е. // Чорноморський літопис. — 2011. — Вип. 4. — С. 132–138.

пантікапейськими²⁶. Переїзд частини тиранічного клану (Мольпагорів) до Пантікапея, очевидно, як варіант інтерпретації, потребував укладення договору із Сатиром і його сином Левконом. З IV ст. до н. е. в Причорномор'ї Мольпагори відомі тільки в Пантікапеї. Ще одна частина політичної опозиції — Аристократида, — імовірно, як варіант, знайшла притулок на околиці держави — у поселенні Панське-1 (Північно-Західний Крим). До речі, гіпотеза²⁷ про те, що воно було засновано політичними вигнанцями, є помилковою, виходячи з хронології повалення тиранії. Відсутні реальні відомості про долю інших учасників тиранічного клану (наприклад, Гекатоклів²⁸), але вже очевидно, що сутність повалення тирана — палацовий переворот. До групи тираноборців входили представники вищої еліти Ольвії — Євресибій Сірісков (Леократіди-Євресибіади), Гікесій Гекатеонов (Пантакли-Клеомброті), можливо, Аристид Діонісієв(?) (Діонісії). В Ольвії починається ведення епонімного каталогу жерців храму Аполлона Дельфінія аж до майже кінця першої чверті I ст. до н. е. Імовірно, першими епонімами — жерцями Аполлона Дельфінія — були Євресибій Сірісков, Гікесій Гекатеонов та Діонісій Аристидов. У монетному карбуванні з'являється зображення герба Ольвії синопського типу. Дату початку карбування монет із Деметрою із зображенням цього герба слід відкоригувати до 380 р. до н. е, оскільки такі монети іноді датуються²⁹ межею V–IV ст. до н. е. Відповідно до античної традиції про обіймання посади монетного магістрату хронологічно близько до року виконання епонімата³⁰ достатньо обґрунтовані гіпотези про приналежність легенд ФІЛІ, ΔΙΟ зі згадуваних монет магістратам Філіску Гіродорову й Діонісію Аристидову, які обіймали епонімну посаду в 345 і 355 рр. до н. е. відповідно.

Є потреба докладніше зупинитися на просопографічній інтерпретації та датуванні присвяти *IosPE. Γ². 160*, оскільки виявлена нижче неточність Ю.Г. Виноградова в реконструкції цієї пам'ятки не дозволила висвітлити деякі важливі події, пов'язані з поваленням тиранії в Ольвії. Отже, В.В. Латишев датував її першою половиною III ст. до н. е., запропонувавши два варіанти реконструкції тексту: перший — [ὁ θεῖνα Ἴκ]εσίου καὶ ὁ θεῖνα Ἴεκα]τέφνος Διῖ Ἐλευθερίωι і другий — [ὁ θεῖνα Ἴκ]εσίου [ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ Ἴεκα]τέφνος Διῖ Ἐλευθερίωι. Таким чином, у другому варіанті публікатор припускав, що напис виконано таким-то, сином Гікесія (ὁ θεῖνα Ἴκεσίου) за свого сина Гекатеона (ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ Ἴεκατέφνος). Зарахувавши напис *IosPE. Γ². 160* до синхронної

²⁶ Гіпотеза щодо спорідненості ольвійських та пантікапейських тиранів уперше запропонована Ю.Г. Виноградовим та В.В. Крапивіною. Див.: *Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В.* Указ. соч. — С. 76.

²⁷ *Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейтунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999. — С. 410.

²⁸ *IGDOLbia 62; IGDOLbia 63; IGDOLbia 101.*

²⁹ *Карышковский П.О.* Из истории монетного дела Ольвии в первой половине IV в. до н. э. // *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья.* — К., 1978. — С. 83.

³⁰ *Зограф А.Н.* Античные монеты. — М.-Л., 1951. — С. 85.

групи присвят Зевсу Елевтерію, Ю.Г. Виноградов уточнив його датування першою чвертю IV ст. до н. е. й пов'язав із поваленням тиранії. Далі, виходячи з вимог симетрії, дослідник реконструював напис як [Ἐκατέων Ἴκεσίου [τὸν πατέρα Ἴκέσιος Ἐκα]τέωνος Διὶ Ἐλευθερίῳ — Гекатеон Гікесієв. Гікесій Гекатеонов свого батька Зевсу Елевтерію (присвятив)³¹. Вчитуючись у рядки реконструкції Ю.Г. Виноградова, доводиться визнати, що вона нетипова для подібного роду написів³². Однак, принаймні, тричі³³ згаданий дослідником факт видання присвяти Гікесієм Гекатеоновим за батька Гекатеона Гікесієва свідчить про те, що саме так читав дослідник відтворений текст. Згодом Л. Дюбуа, замінивши в даній реконструкції номінатив Ἴκέσιος на аккузатив Ἴκέσιον, узгодив її з численними аналогіями, підтвердивши те, що напис є присвятою сина за батька³⁴: [Ἐκατέων Ἴκεσίου [τὸν πατέρα Ἴκέσιον Ἐκα]τέωνος Διὶ Ἐλευθερίῳ — Гекатеон Гікесієв батька, Гікесія Гекатеонова Зевсу Елевтерію (присвятив). Як видно, заміна однієї букви призвела до абсолютно нового просопографічного змісту присвяти *IosPE. I². 160*: посвятителем-сином є Гекатеон Гікесієв. При цьому Л. Дюбуа не звернув увагу на коментарі Ю.Г. Виноградова й не вказав на помилковість його просопографічної інтерпретації присвяти. Тим часом, неодноразово згадуваний Ю.Г. Виноградовим факт присвяти якогось Гекатеона Гікесієва його сином Гікесієм Гекатеоновим увійшов у науковий обіг: Гекатеон Гікесієв був визнаний сподвижником тираноборця³⁵ (зокрема, такої думки дотримувався й автор цієї статті³⁶). Однак останнє твердження не відповідало стеммі Пантаклів-Клеомбротів, особливо хронологічно, наслідком чого стала штучність і, відповідно, помилковість нашої початкової реконструкції верхніх поколінь стемми роду та послужило приводом для проведення цього розслідування. З урахуванням просопографічної інформації з епонімного каталогу можна досить упевнено визначити, що дедикантом присвяти *IosPE. I². 160* є син сподвижника й особа зі списку *SEG 50:702,IV* — Гекатеон Гікесієв; як показано вище, він — старший рідний брат Παντακλῆς Ἴκεσίου і Λεοντομένης Ἴκεσίου, ольвійських епонімів 347 і 339 рр. до н. е. відповідно. Водночас, Ἐκατέων Ἴκεσίου — родоначальник Нікоклів, гілки роду Пантаклів-Клеомбротів (мал. 2). Таким чином, на базі синхронізованого каталогу епонімів присвяту *IosPE. I². 160* слід датувати

³¹ Виноградов Ю.Г. Указ. соч. — С. 135.

³² Див., наприклад, *IG II²3851*: Διοσκούριδης Θεοφάνου Εὐω[νυμεὺς] τὸν πατέρα Θεοφάνην Διοσ[κούριδου]...; *IG IV², 1 221*: Εὐάνθης Αρχεδάμου Ἐπιδαύριος τὸν πατέρα Αρχέδαμον Εὐάνθεος Απόλλωνι, Ασκληπιῶν; *Erig. του Ογορου 422*: Μνασείας Διοδώρου τὸν πατέρα Διόδωρον Μνασέου, ἱερέα γενόμενον Ἄρπιεράῳ ἀνέθηκεν τα ἴν.

³³ Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В. Указ. соч. — С. 75; Виноградов Ю.Г. Указ. соч. — С. 135, 148.

³⁴ Див.: *IGDolbia 11*: Nous serions donc en présence de la dédicace par un fils d'une statue de son père. Leurs deux noms sont bien attesté à Olbia.

³⁵ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская. — К., 2004. — С. 79.

³⁶ Николаев Н.И. Политическая и культурная элита Ольвии IV–I вв. до н. э. — Николаев, 2008. — С. 156.

не першою, а другою — початком третьої чверті IV ст. до н. е. Це також впливає й з перегляду 1995 р. Ю.Г. Виноградовим і В.В. Крапивіною дати повалення тиранії³⁷.

Є підстави вважати, що особа зі списку *SEG* 50:702,IV на ім'я Ἐκατέων Ἴκεσίου, будучи сином Ἴκέσιος Ἐκατέωνος — сподвижника тираноборця Євресибія Сіріскова, — обіймала епонімну посаду 360 р. до н. е. (не пізніше 358 р. до н. е. згідно з каталогом *IosPE*. I². 201). Участь у поваленні тиранії, на думку Ю.Г. Виноградова, викликала надзвичайну популярність імені Εὐρησίβιος в усі наступні епохи існування Ольвії³⁸. Доповнимо ці відомості: така традиція виникла й щодо імені Ἴκέσιος, однак, на відміну від імені Εὐρησίβιος, охопила кілька родів³⁹, особливо Пантаклів-Клеомбротів⁴⁰. Цікаво, що в роду політичних супротивників — Аристократидів, імовірно, на етапі їхніх переговорів про повернення в Ольвію, також один раз зафіксовано ім'я Ἴκέσιος⁴¹ — називати дітей ім'ям політичного супротивника з метою примирення — загальноприйнята практика. Значно більша популярність імені Ἴκέσιος у порівнянні з ім'ям Εὐρησίβιος у IV–III ст. до н. е., однак, поєднується, вірогідно, з існуванням гентильних спілок жерців Євресибія (*Iolbia* 71) і Леократа (*Iolbia* 168) та переважанням кількості родових лапідарних пам'ятників Євресибіадів. Водночас, присвята Гікесія Гекатеонова його сином виконана значно монументальніше порівняно з відомими присвятами Євресибіадів. Також, теоретично не виключене існування гентильної спілки жерців Гікесія. Тобто, хоча й з'явилися підстави для деяких сумнівів, поки що не будемо переглядати запропоновану Ю.Г. Виноградовим гіпотетичну реконструкцію імені тираноборця як Євресибій (Сірісков) у написі *IGDolbia* 10, змінюючи її на ім'я Гікесій Гекатеонов.

Наведена вище інтерпретація присвяти *IosPE*. I². 160, спільно з історичним, археологічним контекстом і палеографією фрагмента *Iolbia* 66 ...]ου Δι[...], свідчить на користь раніше висловленої нами гіпотези⁴² про інтер-

³⁷ Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В. Указ. соч. — С. 75.

³⁸ Виноградов Ю.Г. Указ. соч. — С. 148. Слід зазначити, що така традиція стосується лише роду Євресибіадів, у цьому випадку, у післягетської Ольвії.

³⁹ Епонім 319 р. до н. е. Ἴκέσιος Σοκράτους — рід Аристокритидів-Сократидів, епонім 214 р. до н. е. Ἴκέσιος Πολυξένου — рід Поликсенів, епонім 102 р. до н. е. Ἴκ[έσιος] — з невідомого роду.

⁴⁰ Епоніми, відповідно, 306, 211, 206, 187 рр. до н. е., Ἴκέσιος Παντακλέους, Ἴκέσιος Παντακλέους, Ἴκέσιος Λεωδάμαντο[ς], Ἴκ[έσιος Φιλτέου?] з роду Пантаклів-Клеомбротів та його гілок. Слід зазначити, що в післягетській Ольвії рід Пантаклів-Клеомбротів уже невідомий; ім'я Ἴκέσιος відмічене лише один раз у написі *IosPE*. I². 132 представника невідомого роду.

⁴¹ Епонім 331 р. до н. е. Ἴκέσιος Ἀρίστωνος з роду Аристократидів. Дата виконання епонімата дозволяє припустити, що Ἴκέσιος Ἀρίστωνος народився близько 370–360 рр. до н. е. Це відповідає історичним обставинам: імовірно, до цього часу належить початок переговорів про повернення вигнанців.

⁴² Ніколаєв М.І. Хронологія декрету на честь Протогена на ґрунті синхронізації епонімного календаря Ольвії // Археологія. — К., 2012. — № 1. — С. 26–41.

претацію цього фрагмента як такого, що відноситься до роду Діонісіїв і синхронності обох пам'ятників. Більше того, з'являються деякі підстави також вважати фрагмент *Iolbia* 66 присвятою Зевсу Елевтерію. З урахуванням обмеженого кола осіб, здатних встановити пам'ятник, дедикантом цієї присвяти може бути епонім Ольвії 355 р. до н. е. Діонісій Аристидів — син особи, котра, очевидно, входила до групи тираноборців та персона з досліджуваного списку *SEG* 50:702,IV. Звичайно, запропонований нами суто гіпотетичний варіант реконструкції фрагментарної присвяти *Iolbia* 66 претендує лише на умовне прийняття: [Διονύσιος Ἀριστείδου τὸν πατέρα Ἀριστείδου Διονύσιου Δι[τὶ Ἐλευθερίῳ]. Історична доля цієї присвяти, що підтверджує запропоновану реконструкцію, розглянута нижче.

Становить інтерес дослідження питання про те, чому в списку *SEG* 50:702,IV від роду Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів присутній якийсь Євмен — племінник сина тираноборця Леократа Євресибієва, а не більш відома особа — сам Леократ Євресибієв, син тираноборця, ім'ям якого, вірогідно, назване товариство жерців Леократа (*Iolbia* 168), дедикант дорогої присвяти Аполлону Лікарю (*Iolbia* 65), роботи Стратоніда афінянина, та дедикант присвяти (*SEG* 42:714=*IGDolbia* 8) Зевсу Елевтерію. Ю.Г. Виноградов на базі знахідки на некрополі Панське-1 графіті з ім'ям Λεωκράτης припустив, що цей Леократ був фрурархом форту та й похований у Панському-1⁴³. Пропонуємо сучасну інтерпретацію графіті Λεωκράτης, безумовно, як можливий варіант. Отже: а) графіті знайдено на некрополі; б) ім'я Λεωκράτης представлено в номінативі. Тим самим це графіті може бути віднесено до магічних написів. З урахуванням гіпотези про перебування в Панському-1 частини політичних вигнанців, імовірно, Аристократидів, автором цього, напевно, прокляття може бути представник опозиції. Не виключено, що Леократ Євресибієв знаходився в Панському-1, наприклад, у період перемовин про повернення вигнанців.

Щодо історичних обставин скоєння магічного закляття *SEG* 50:702,IV є підстави вважати, що воно є продуктом магічної діяльності Аристократидів, які нещодавно повернулися з вигнання до Ольвії. Раніше⁴⁴ нами була встановлена дата їх повернення — 344 р. до н. е., що відповідає першому терміну обіймання епонімної посади представником цього роду (рік Ἀριστοκράτης Ἀριστων[ο]ς). Напевно, дату повернення Аристократидів слід перенести на кілька років раніше, наприклад, до 350–344 рр. до н. е. Нескладно помітити, що така дата дуже близька просопографічному датуванню досліджуваного списку — 352–347 рр. до н. е. Це дозволяє запропонувати один із варіантів його історичної інтерпретації: вірогідно, список відображає початкову стадію чергового етапу кланової політичної боротьби, що виникла внаслідок повер-

⁴³ Виноградов Ю.Г. Указ. соч. — С. 149.

⁴⁴ Николаев Н.И. О новом направлении исследований надписей позднеклассической и эллинистической Ольвии...

нення до Ольвії представників деякої частини тиранічного клану (без Мольпагорів та інших). Тобто, у 360–340 рр. до н. е. політична боротьба кланів продовжувалася, але з урахуванням тасмного характеру здійснення магічного обряду вона мала латентний характер⁴⁵. Що стосується гіпотези В.А. Анохіна⁴⁶ про реставрацію олігархічного устрою Ольвії близько 350 р. до н. е., запропоновану шляхом простеження аналогії з нумізматиною Самосу, слід зазначити, що олігархічна форма існувала тут уже після повалення тирана⁴⁷. Раніше нами були визначені тимчасове затухання політичної боротьби кланів у період облоги Ольвії Зопіріоном⁴⁸ та новий етап цього конфлікту після зняття облоги. Це виявилось у виникненні 320 р. до н. е. своєрідних партій — гентильних релігійних спілок, очевидно, як реакція на посилення протистояння ворогуючих кланів — Аристократидів проти Діонісіїв, Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів⁴⁹. При цьому не підтверджується гіпотеза Ю.Г. Виноградова⁵⁰ про виникнення цих спілок відразу після повалення тиранії. Загострення кланової політичної боротьби припадає на III ст. до н. е. Доступні деталі цієї боротьби досліджені в згаданих вище наших статтях і монографіях. Нагадаємо читачеві, що археологічний контекст виявлення фрагмента *Iolbia* 66, вірогідно, дедиканта Діонісія Аристидова, у засипі цистерни теменосу свідчить про те, що вона з 360–350 рр. до н. е. знаходилася на теменосі до середини III ст. до н. е. (так само, як і встановлена раніше присвята мольпів *Iolbia* 58+*IosPE*. I². 307, виготовлена за часів Діонісодора Лінесва з роду Діонісіїв)⁵¹ і була зруйнована, імовірно, Аристократами 260 р. до н. е. разом із *damnatio memoḡiae* присвяти *IosPE*. I². 186 гімнасіарха Нікодрома Діонісієва зривом з постаменту статуї Аполлона Лікаря *Iolbia* 65, встановленого Леократом Євресибієвим, здійснення акту *damnatio memoḡiae* над вотивно-будівельним написом *IosPE*. I². 179 Клеомброта Пантаклова, вигнанням

⁴⁵ У нас складається враження, що досліджуваний магічний список може й не бути свідченням судової тяганини та є прокляттям політичним ворогам. Хоча цьому суперечить однозначно судове закляття *IGDolbia* 107, де згадується вже відома персона — *Αριστομένης*.

⁴⁶ Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989. — С. 33.

⁴⁷ Розгорнуті критичні зауваження щодо гіпотези В.А. Анохіна про реставрацію олігархічного режиму близько 350 р. до н. е. див.: Ніколаєв Н.И., Снытко И.А. Некоторые вопросы социально-политической истории Ольвии V–IV вв. до н. э. // Ольвийские древности. — К., 2009. — С. 191.

⁴⁸ Інтерпретація стінобудівного напису *IGDolbia* 13 близько 332–328 рр. до н. е. свідчить про участь у ремонті оборонних споруд Ольвії одночасно представників Діонісіїв, Ніоклів та Аристократидів. Див.: Ніколаєв Н.И. Политическая и культовая элита Ольвии... — С. 43–50.

⁴⁹ *Его же*. О новом направлении исследований надписей позднеклассической и эллинистической Ольвии...

⁵⁰ Виноградов Ю.Г. Указ. соч. — С. 149.

⁵¹ Ніколаєв Н.И. О реконструкции посвяtitельной формулы коллегии мольпов из Ольвии // Античная цивилизация: политические структуры и правовое регулирование. — Ярославль, 2012. — С. 46–55. Також див. коментар А. Аврама до цієї статті: Avram A. Revue des études grecques. — Paris, 2013. — С. 553.

Діонісіїв та, вірогідно, Леократидів-Євресибиадів (про що нагадує декрет на честь Антестерія) і встановленням на деякий час влади Аристократидів⁵². «Ера» останніх у Ольвії тривала приблизно до 230 р. до н. е. та закінчилася актом *damnatio memoriae* щодо декрету на честь Антестерія, виконаного Діонісіями, котрі повернулися з вигнання. Він був умонтований у поріг будинку, суміжного з будинком Агрота Діонісієва⁵³; цей будинок належав, напевно, його брату Посідею Діонісієву. Участь Аристократидів у соціально-політичному житті Ольвії після 230 р. до н. е. не простежується.

Таким чином, виконаний аналіз магічного списку *SEG 50:702,IV* цілком відповідає раніше розробленій нами реконструкції етапів політичної боротьби в Ольвії та дозволяє дещо конкретизувати їх. Зазначимо, що запропонований матеріал не охоплює всі можливі історичні висновки, проте дозволяє висунути гіпотезу про значний інформаційний потенціал магічних списків Ольвії, очевидно, сорозмірний потенціалу лапідарних написів.

Таблиця 1. Просопографічне датування, інтерпретація та реконструкція списку *SEG 50:702,IV*

Ім'я та просопографічна реконструкція патроніміка	Пік активності, роки до н. е.	Діапазон активності, роки до н. е.	Просопографічна інтерпретація
Ἐλικράτης (Ἴσοκράτου)	362	377–347	Батько епоніма 332 р. до н. е. Ποσειδώνιος Ἐλικράτου. Гілка роду Аристократидів-Сократидів. Див.: <i>SEG 27:444 = IGDolbia 45</i> .
Διονύσιος (Ἀριστείδου)	355	370–340	Епонім 355 р. до н. е. Діонісії. Вірогідно, дедикант присвяти <i>Iolbia 66</i> Зевсу Елевтерію (?). Монетний магістрат ΔΙΟ (?).
Εὐμένης (Λεωπρέπλεος?)	Умовно бл. 350	365–335	Леопрепиди. Двоюридний брат Євресибія Леократова й племінник сина тираноборця. Дедикант присвяти <i>Iolbia 71</i> .
Ἡρόδοτος (Μητροδώρου)	354	369–339	Епонім 354 р. до н. е. Родова приналежність невідома. Умовно прийнято гілку роду Пантаклів-Клеомбротів.

⁵² Николаев М.И. Хронологія декрету на честь Протогена на ґрунті синхронізації епонімного календаря Ольвії // Археологія. — К., 2012. — № 1. — С. 26–41. Коментар А. Аврама до цієї статті: Avram A. Les premiers peuples Germaniques sur le Bas Danube. Autour du decret *SEG 52:724* // *Studi ellenistici*. — Pisa-Roma, 2015. — XXIX. — С. 28–29, сноска 74.

⁵³ Николаев Н.И. Фрагмент эллинистического декрета из Ольвии о взыскании (долга) // Вопросы эпиграфики. — М., 2013. — № 7. — С. 452–463.

Ἐκατέων (Ἰκεσίου)	360–350	370–340	Старший брат епонімів 347 і 339 рр. до н.е. Пантакли-Клеоброти. Родоначальник Нікоклів. Дедикант присвяти <i>IosPE. I². 160</i> Зевсу Елевтерію свого батька — сподвижника тираноборця Гікесія Гекатеонова.
Φιλίσκος (Ἡροδώρου)	345	360–330	Епонім 345 р. до н. е. Протогени-Гіросони-Гіродори. Монетний магістрат ФІЛІ (?).
Κόνων (Βατάκου)	343	358–328	Близький родич (поколінням вище) епоніма 313 р. до н. е. Батаки.
Κρίτων (Νικηράτου?)	Умовно бл. 337	352–322	Вірогідно, Нікерати.
Ἀριστομένης (2 рази)			Немає даних
Ἠγήμων(?)			Немає даних
Перетинання інтервалів активності		352–347	

Список скорочень, використаних у статті

- IosPE. I²*. — *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae* / Ed. B. Latyshev. — Petropolis, 1916. — Vol. I².
- SEG* — *Supplementum Epigraphicum Graecum*. — Amsterdam, 1979–1994. — Vol. 26–41 / Ed. H.W. Pleket and R.S. Stroud; Amsterdam, 2008. — Vol. 58 / Ed. A. Chaniotis, T. Corsten, R.S. Stroud and R.A. Tybout.
- IGDolbia* — *Dubois L. Inscriptions grecques dialectales d’Olbia du Pont. Hautes études du monde greco-romain*, 22. — Geneva, 1996.
- IOlbia* — *Надписи Ольвии 1917–1965* / Под ред. Т.Н. Книпович, Е.И. Леви. — Л., 1968.

СТАНОВЛЕННЯ АНТОНА ВАСИНЧУКА ЯК ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА УКРАЇНЦІВ ХОЛМЩИНИ

Період українських визвольних змагань є однією з найважливіших епох в історії України. Саме в ті часи на політичній арені з'явилася велика кількість видатних державних діячів, зокрема Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Павло Скоропадський та інші.

Дослідженню їхнього життя та політичної діяльності присвячено чимало наукових розвідок вітчизняних та закордонних фахівців. На жаль, у тіні залишається постать Антона Васинчука, беззаперечного лідера українців Холмщини й Підляшшя періоду II Речі Посполитої, який у складі Української парламентської репрезентації в Сеймі певний час представляв їхні права.

Досліджуючи біографію Антона Васинчука, відомі українські та польські фахівці зосереджують увагу на періоді активної політичної й суспільної діяльності вже після входження Холмщини й Підляшшя до складу II Речі Посполитої. Серед вітчизняних учених варто відзначити Юрія Макара, який у своїй роботі аналізує життя українського населення Холмщини й Південного Підляшшя в першій половині ХХ ст. та причини, що призвели до депортації українського населення¹. Юрій Крамар вивчає діяльність Антона Васинчука вже на чолі Української парламентської репрезентації після виборів до Сейму 1922 р.² Серед польських науковців відзначимо науковий доробок Мирослава Шуміло, який висвітлював активність Антона Васинчука в контексті роботи Української парламентської репрезентації³. Відомий польський дослідник історії Холмщини Григорій Купріянович у своїх розвідках акцентує увагу передусім на релігійному та культурному житті українців Холмщини, в якому Антон Васинчук відіграв не останню роль⁴.

Тому вивчення процесу становлення його як політичного діяча та факторів, що вплинули на розвиток особистості й політичних переконань, становить значний науковий інтерес.

Антон Васинчук народився в Холмі 21 листопада 1885 р. та був першим сином у сім'ї Клементя та Марії з міста Джамань і вже 28 листопада

¹ *Макар Ю.* Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915—1947). Дослідження. Спогади. Документи. — Чернівці, 2011. — Т. 1.

² *Крамар Ю.В.* Участь українських політичних сил Волині, Холмщини та Підляшшя у парламентських виборах 1922 р. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — Луцьк, 2009. — Вип. 13: Історичні науки. — С. 198–204.

³ *Szumilo M.* Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939). — Lublin, 2007.

⁴ *Kuprianowicz G.* Memorial w sprawie sytuacji ukraińskiej ludności na Chełmszczyźnie // Res Historica. — Lublin, 1997. — Z. 1. — S. 331–338.

був охрещений у православному соборі⁵. Дитинство він провів у родинному домі на вулиці Пивоварній. Васинчуки походили з села Ілова, що на річці Ухерка, за 15 км на північ від Холма.

З дитинства Антон Васинчук тягнувся до православ'я та дуже часто відвідував Холмський православний собор. Дивлячись на таку завзятість, батько віддав свого сина до православної школи. 1894 р. розпочалося навчання Антона в однорічній школі при духовній семінарії, де дітей навчали російській мові, математиці та основам православної релігії. Наступним кроком у його освіті стала церковна школа (духовне училище), яка готувала кадри для семінарії. До речі, на вступних іспитах він отримав такі оцінки: «4» з математики, «4,5» з писемної російської мови та «3» з усної⁶, що свідчить про те, що в родині Васинчуків розмовляли місцевим діалектом української мови, а не російською. Упродовж наступних чотирьох років він вивчав географію, староцерковну та грецьку мови, історії святих та богослужіння.

Приблизно 1900 р. розпочалося його навчання в духовній семінарії, по закінченні якої він подався до Києва, де вступив до Політехнічного інституту на агрономічний факультет. Молодий студент, який з дитинства тягнувся до українства, застав тут розквіт діяльності політичних сил та різноманітних газет і журналів українського спрямування, що з'явилися після революції 1905 р., та період їхніх репресій 1907 р.⁷

Того часу у вищих навчальних закладах існували українські студентські громади, які перебували в основному під впливом соціалістичних діячів, котрі намагалися залучити студентство до справ народницьких та суспільних. Їхнім основним завданням була українізація шкільництва на території Російської імперії. Так як ці ідеї співпадали з його особистими, Антон почав брати активну участь у діяльності українських молодіжних організацій.

У Політехнічному інституті така громада діяла вже з 1902 р., а пік її активності припав на 1905 р. 1906 р. її члени брали активну участь у створенні київської «Просвіти». До речі, до громади належав і Іван Фещенко-Чопівський, який пізніше ввійшов до складу уряду УНР. Загалом, членами цієї громади було близько 20 вихідців із Холмщини, які й утворили в її складі своє товариство — «Холмське земляцтво»⁸.

Українські громади активно співпрацювали з польськими студентськими товариствами, а найбільш активно — з «Корпорацією студентів-поляків університетів і політехнік»⁹. Пізніше А. Васинчук згадуватиме, що в часи

⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Urząd Stanu Cywilnego Chełm — wyznanie prawosławne, sygn. 5, str. 256.

⁶ APL, Chełmskie Seminarium Duchowne, sygn. 36, bez str.

⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1995. — Т. 2. — С. 430.

⁸ Косоноцький В. Мої спомини в Києві // Наше життя. — 1923. — № 45. — С. 3.

⁹ Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834–1920. — Warszawa, 1939. — S. 95.

того співробітництва налагодив багато контактів, які стали йому в нагоді згодом, уже за активного політичного життя.

Із незгадуваних у джерелах причин, 1910 р. Антона Васинчука було переведено з Київської політехніки до Інституту сільського господарства і лісництва в Пулавах на кафедру економіки сільського господарства, де його науковим керівником став професор Олександр Іванович Сковорцов. У цьому закладі з 1905 р. активно діяли підпільні секції інтернаціоналістичної лівиці, під впливом якої студенти здебільшого не вчилися, а страйкували. 1911 р., після масштабного протесту, більшу частину з них було відраховано¹⁰. Серед тих, кому вдалося закінчити навчання, був і Антон Васинчук, який, після проходження практики та захисту роботи, отримав диплом «ученого агронома 1-ї категорії».

У наступні роки А. Васинчук продовжив навчання як вільний слухач Торгівельного інституту в Києві, працював у гродненському земстві та згодом виїхав на навчання до Гейдельберга, де й познайомився зі своєю майбутньою дружиною Стефанією. Вона була полькою католицького віросповідання, родина якої походила з Галичини. Під час Першої світової війни в них народилися діти: 1917 р. — син Клеменс, 1918 р. — дочка Ірена.

1917 р. Антон Васинчук вступив до лав російської армії як військовий інженер «з виразною ціллю української пропаганди там». Велика кількість української інтелігенції, зокрема й Симон Петлюра, займалася подібною просвітницькою роботою¹¹.

27–28 березня 1917 р. в Києві відбувся губерніяльний кооперативний з'їзд Київщини, на якому були присутні як гості з інших регіонів, так і представники всіх українських організацій Києва. Одним із делегатів був і Антон Васинчук. Головував на з'їзді сам Михайло Грушевський. Серед великої кількості виголошених виступів вирізнялася патріотична промова А. Васинчука, яку він завершив словами: «За вільну Україну, незалежність, за рідну мову і школу». Проте з'їзд постановив, що «тільки демократична федеративна республіка в Росії, з народно-територіальною автономією України в змозі забезпечити права нашого народу»¹².

Весною 1917 р. Антон Васинчук став членом Української партії соціалістів-федералістів, яка виникла на базі Товариства українських поступовців (ТУП)¹³. Вона з самого початку брала активну участь у революційних подіях і була однією з найактивніших при створенні УЦР. 25–26 березня була пере-

¹⁰ *Krzykała S.* Studenci Instytutu Rolniczo-Laśnego w Puławach w walcz z caratem (1869–1914). — Lublin, 1962. — S. 177.

¹¹ *Крейдовський В.* Українізація в російській армії // Український Історик. — 1967. — № 3–4. — С. 61.

¹² *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923. Доба центральної ради. — Ужгород, 1932. — Т. 1. — С. 43.

¹³ *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні: наприкінці XIX—початок XX століття. — К., 1999. — С. 211–214.

йменована у Спілку українських автономістів-федералістів, а вже в червні знову було змінено її назву на Українську партію соціалістів-федералістів. Можна сказати, що за своїм спрямуванням це була центристська поміркована партія, яка, через популярність серед населення більш радикальних поглядів, не мала широкої підтримки.

Саме під час перебування у складі громад та роботи в партії в А. Васинчука з'являються перші ідеї та спроби українсько-польського порозуміння, які були ним розвинуті в наступні роки. Цей період можна вважати першим кроком на шляху до формування його політичних поглядів та суспільної позиції.

29 червня 1917 р. Центральною радою був створений Генеральний секретаріат на чолі з Володимиром Винниченком, і вже на початку липня російський Тимчасовий уряд визнав певну автономію України. Цього часу серед населення набувають усе більшої популярності ліві рухи: соціал-демократи, соціалісти-революціоністи, які ставили класову боротьбу вище за національний чинник та здобуття незалежності.

Через два тижні після більшовицької революції, 20 листопада 1917 р., Центральна рада видала третій універсал, в якому проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР) у федерації з Російською державою. Намагаючися применшити вплив більшовиків, була проголошена заборона приватної власності на землю. А. Васинчук отримав запрошення увійти до складу уряду В. Винниченка в якості віце-міністра сільського господарства, проте він відхилив цю пропозицію, посилаючись на завеликий радикалізм влади.

УНР не була визнана більшовиками, які 27 грудня 1917 р. проголосили в Харкові Радянську Українську Народну Республіку та рушили на Київ, який пав у ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. Цього ж дня УНР підписала Брестську угоду з країнами Центрального блоку та, заручившись їхньою військовою підтримкою, уже 2 березня повернула собі Київ.

Одним із пунктів договору було і включення до складу УНР земель Холмщини та Підляшшя. Саме Антон Васинчук очолив делегацію, яка відправилась туди для розвідки ситуації на місцях. На початку березня 1918 р. уряд УНР відновив Холмський губернський виконавчий комітет, завданням якого було встановлення вертикалі влади на згаданих територіях. До його складу увійшов і Антон Васинчук як представник міністерства сільського господарства¹⁴.

Потрібно зауважити, що землі Холмщини й Підляшшя були надзвичайно виснажені та спустошені війною. Улітку 1915 р. німецька армія вигнала російську з території Королівства Польського. Росіяни ж використовували тактику «спаленої землі»: знищували врожаї й села, а людей примушували до евакуації в глиб Російської імперії. Через це було вивезено близько 80% православного населення (переважно українського походження), котре змінило етнічний склад території на користь поляків.

¹⁴ Пастернак С. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. — Вінніпег-Торонто, 1989. — С. 169.

Справа повернення біженців була доручена Антону Васинчуку. У квітні 1918 р. він став повноправним міністром УНР з питань репатріації на Рівненщині й Волині. Разом із німецькими та австро-угорськими представниками й Міжнародним Червоним Хрестом він сформував репатріаційну комісію в Ковелі¹⁵. На чолі української секції став його брат Павло. Аналогічні комісії були створені й у інших містах на Волині та Поліссі.

Оскільки А. Васинчук у своїй роботі не керувався етнічним принципом і співпрацював з усіма національностями, він зав'язав багато корисних знайомств, переважно з місцевими польськими політичними діячами, серед яких варто відзначити й ендека Станіслава Москалевича — відомого місцевого політичного діяча. У зв'язку з окресленими вище факторами, у Антона Васинчука почала формуватися концепція українсько-польського співробітництва, спрямованого проти Росії.

Під час роботи в апараті УНР А. Васинчук остаточно перевозить свою родину в Холм і починає займатися просвітницькою та культурною діяльністю серед населення, а також робить спроби організації українського шкільництва.

Проте через внутрішні складнощі та втрату підтримки держав Троїстого союзу УНР не змогла контролювати та утримувати Холмщину й Підляшшя, чим одразу скористалися поляки, увівши туди свої війська й фактично заволодівши цими територіями. Остаточо перехід зазначених земель до II Речі Посполитої відбувся після підписання Варшавської угоди 1920 р.

А. Васинчук, корінний холмщанин, вирішив залишитись у Холмі, де 1919 р. купив собі помешкання на вулиці Люблінській, 80. У наступні роки в нього народилися доньки Людмила (1919 р.), Марія (1921 р.), сини Мирослав (1923 р.) та близнюки Євген і Леон (1925 р.). Усі діти були охрещені в православ'ї. Щоб утримувати таку велику родину, він відкрив власне бюро торгівлі, яке займалося перепродажем сільськогосподарської продукції.

Після закінчення Першої світової війни все більша кількість реемігрантів поверталася на рідну землю. А. Васинчук, як міг, намагався їм допомогти, особливо у важких юридичних справах та питаннях співпраці з польською владою. Цього часу йому дуже стали в нагоді контакти, встановлені під час адміністративної роботи в попередні роки.

Проте сил Антона було недостатньо для розв'язання таких складних проблем, і він шукав допомоги, у першу чергу, у місцевої православної інтелігенції. На жаль, більшість її представників були колишніми російськими чиновниками та мали відверто проросійську позицію. Не дивлячись на це, А. Васинчуку вдалося зорганізувати невелику групу людей (близько 50 осіб), які мали певні «тенденції до українськості». Передусім це були вчителі парафіяльних православних шкіл та так званих шкіл грамоти¹⁶. Саме тому пріоритетом для них стало українське шкільництво.

¹⁵ APL, Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Społeczno-Polityczny, sygn. 417, kart 5.

¹⁶ Zaporowski Z. Ukraińcy na Lubelszczyźnie 1918–1922 // Rocznik Lubelski. — 1989–1990. — S. 178.

Цього часу, намагаючись усіма способами зберегти набуту етнічну перевагу поляків над українцями, польська держава почала тиснути на найбільший україноіндіфікуючий суспільний інститут — православну церкву. 1919 р. пройшла ревіндикаційна акція, під час якої на користь католицької церкви було забрано релігійні споруди й землі в православних та уніатських парафій. Польська влада також намагалася всіляко не визнавати українців, називаючи їх в усіх офіційних документах «русинами».

Для боротьби за українство та для допомоги українцям Холмщини Антон Васинчук ініціював створення двох організацій: Українського педагогічного товариства та Українського комітету доброчинності, невдовзі перейменованого на Доброчинне товариство «Рідна хата».

Комітет був створений у Холмі на початку 1919 р. як суспільна добровольча організація. До його складу ввійшли: Антон Васинчук — голова, Антон Корольчук — секретар, Томаш Куглавець — скарбник, Якуб Равлик та Миколай Богородський — члени. Тимчасовий секретаріат товариства містився вдома в А. Васинчука¹⁷.

Метою організації була матеріальна й фінансова допомога українському населенню Холмщини, яка передбачала безкоштовне посередництво та допомогу в закупівлі будівельних матеріалів, сільськогосподарського приладдя та юридичні консультації в організації сільськогосподарських кооперативів.

У лютому 1919 р. у Холмі було створено Українське педагогічне товариство. До його адміністрації тимчасово ввійшли: Єжи Васинчук (кузен Антона Васинчука) — голова, Уханський — секретар, Єжи Козачук — скарбник. Головним завданням цього об'єднання була організація педагогічного середовища та спроби відкриття українських шкіл. Також воно допомагало українським учителям, які знаходились у матеріальній скруті внаслідок того, що польська влада не визнавала їхньої кваліфікації та не надавала роботи за фахом.

Однак через невелику кількість членів зазначених організацій та протидію їхній діяльності з боку польської влади вплив товариств за межі Холму практично не поширювався.

Уже восени 1919 р. Антон Васинчук виступив із першою цілісною програмою українського народного руху Холмщини під назвою «Меморіал у справі ситуації українського населення Холмщини». У першій частині документа висвітлювалося скрутне становище українців, які поверталися з Росії на рідну землю. У другій містився ряд вимог стосовно релігійного, освітнього, мовного, економічного та інших важливих питань як природних прав українського населення на цій території, так і загалом у II Речі Посполитій.

На початку жовтня українська делегація на чолі з А. Васинчуком відправилася до Варшави, де подала меморіал до Міністерства внутрішніх справ Польщі. Також були висунуті вимоги про створення при цьому Міністерстві Українського комітету, який би опікувався справами українського населення.

¹⁷ APL, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Chełmie, sygn. 97, kart 51.

Проте польська влада відмовила в цьому проханні й загалом неприязно поставилася до української делегації та її вимог¹⁸.

Також невдалою була і спроба офіційної реєстрації Добродійного товариства «Рідна хата». Після розгляду Міністерством внутрішніх справ 24 жовтня 1919 р. справу було передано до Міністерства праці та справ суспільних, яке остаточно відмовило в реєстрації під приводом невідповідності статуту організації польському законодавству.

Паралельно з цим українською делегацією здійснювалися спроби налагодити контакти з польськими політичними силами, наприклад, відбулася зустріч із представниками Польської партії соціалістичної (ППС) Зигмунтом Дрежером і Тадеушем Голувко.

На початку 1920 р. на території Холмщини й Південного Підляшшя активізувався український народний рух. Усе частіше почали лунати вимоги місцевого населення про відкриття православних церков, українських шкіл, дозволи на створення власних магазинів та сільськогосподарських кооперативів.

Після підписання Варшавської угоди з УНР Антон Васинчук сподівався на більш лояльне ставлення польської влади до українських проблем. Користуючись своїми зв'язками, встановленими в жовтні 1919 р., він зумів зорганізувати конференцію українських представників із представниками польських партій Сейму (ППС, ПСЛ «Визволення», ПСЛ «П'яст», ПСЛ «Левіція», НПР), яка відбулася 9 червня 1920 р. Польські делегати ознайомилися з вимогами українців та домовилися про подальший більш детальний розгляд порушених проблем. Проте друга конференція так і не відбулася.

Цього ж часу в Холмі нелегально, накладом 300 примірників, почала виходити перша українська газета Холмщини «Наше життя», яку започаткував Антон Васинчук за фінансової підтримки Української соціал-демократичної партії¹⁹. Через це та відверту українську діяльність А. Васинчука було ув'язнено, і він кілька місяців просидів за ґратами.

Унаслідок цього та подальшого тиску польської влади активність народного руху Холмщини почала зменшуватись. Невдовзі було ліквідовано газету «Наше життя» та закрито Українське педагогічне товариство й Українську добродійну організацію «Рідна хата», яка до початку 1922 р. продовжувала свою діяльність нелегально.

Останнім кроком у становленні А. Васинчука як політичного лідера українців стала конференція українців Холмщини, яка відбулась 4 травня 1921 р. На цьому з'їзді було прийнято рішення вимагати від польської влади виконання власної конституції по відношенню до українців Холмщини. З цими вимогами А. Васинчук поїхав до Варшави, однак їх знову було проігноровано.

Ця подія остаточно утвердила його в думці, що єдиною можливістю для захисту прав українців є участь у роботі офіційних органів влади. Саме

¹⁸ Robotnik. — 1919. — Nr. 408. — S. 2.

¹⁹ APL, Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Społeczno-Polityczny, sygn. 2317, kart 19.

тому ним було прийнято рішення про те, щоб балотуватися до Сейму на виборах 1922 р. та розпочати свою офіційну політичну кар'єру.

Отже, становлення Антона Васинчука як політичного діяча розпочалося в студентські роки, коли він остаточно заангажував себе до справи боротьби за українство. Участь у студентських товариствах, українських визвольних змаганнях і робота в апараті УНР, а також культурно-просвітницька та економічна діяльність стали головними етапами у формуванні його світогляду та політичної позиції.

У цьому йому допомагали такі риси, як непересічна здатність до ведення переговорів та налагодження корисних знайомств, які він використовував у боротьбі за права й свободи українців.

Варто наголосити, що саме впродовж зазначеного періоду життя в Антона Васинчука остаточно сформулювалась думка про необхідність українсько-польської співпраці та майбутнього антиросійського союзу, яка довгий час досить вороже сприймалася серед українського населення, особливо Галичини, через українсько-польські протиріччя після Першої світової війни. До 1935 р. він був чи не єдиним активним поборником подібної співпраці.

Антон Васинчук, безумовно, був лідером українців Холмщини та одним із найзначніших українських діячів часів II Речі Посполитої.

**ДЖЕРЕЛА З БІОГРАФІСТИКИ,
РОДИННОЇ ІСТОРІЇ ТА ГЕНЕАЛОГІЇ
В ГЛОБАЛЬНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ МЕРЕЖАХ**

XX і, особливо, початок XXI ст. позначені у всьому світі зростанням як дослідницького, так і широкого громадського інтересу до біографіки, вивчення родинної історії та генеалогії. Зазначений інтелектуальний і соціально-культурний феномен обумовлений значними світоглядними зрушеннями, покликаними до життя процесами демократизації суспільно-політичного життя, формування особистості самостійної, вольової, здатної діяти в умовах суспільства, яке швидко змінюється. Нові реалії визначили загальне прагнення на всіх рівнях — громадському, науковому, груповому, родинному, особистісному — опанувати досвідом попередніх поколінь: політичним, громадянським, моральним, соціально-культурним, інтелектуальним, професійним, господарським, розбудови життєвого шляху людини, родини, приватного спілкування, краще зрозуміти самих себе в кризових умовах сучасного «глобального» зламу історії.

Зі здобуттям Україною незалежності цей процес почав інтенсивно розвиватися й у вітчизняній гуманітаристиці. Історики, літературознавці, культурологи, соціологи, педагоги, науковці — власне, дослідники всіх сфер життєдіяльності нашого суспільства одержали нарешті широкі можливості осмислення минулого й сучасності крізь призму людських вимірів, а отже, через долі, вчинки та прагнення провідників, активних учасників і рядових свідків політичного, соціального й духовного поступу нашої Батьківщини. Зазначене закономірно посилює інтерес науковців, а разом із тим і простих громадян до проблеми взаємозв'язків поколінь, передачі між ними досвіду й традицій, а отже, і родинної історії.

Тому сьогоднішня «мода» на родовідні розшуки, значною мірою привнесена в Україну зарубіжними зразками, є, за великим рахунком, закономірним виявом долучення нашого суспільства до усталених норм і традицій цивілізованого світу. Громадянський загал через свою родинну історію починає усвідомлено чи інтуїтивно відчувати себе частиною великого цілого: перш за все, нації — у її Шевченківському розумінні — як сукупності «і мертвих, і живих, і ненарождених».

Можливості, створені новітніми інформаційними технологіями, активізували процеси вивчення родинної історії й генеалогії, надали їм нового характеру й змісту, а головне — незрівнянно розширили джерельну базу досліджень. Ідеться не тільки й не стільки про вільний і зручний доступ дослідників та простих читачів до рідкісних видань і документів завдяки опублікуванню їхніх електронних версій у цифрових бібліотеках і архівах. Визначаль-

ним є те, що від останнього десятиліття ХХ ст. розгорнувся процес формування й швидкої якісної трансформації принципово нових видів дослідницьких джерел — електронних баз даних, спочатку — статичних, потім — побудованих на динамічній основі, так званих «відкритих архівів», контент яких формується спільними зусиллями упорядників і користувачів, а також спеціалізованих систем представлення й пошуку генеалогічної інформації.

Інтеграція в сучасному мережевому інформаційному середовищі взаємопов'язаних комплексів електронних версій традиційних — писемних і друківаних — джерел і не знаних раніше ресурсів електронної генеалогічної, родинної та біографічної інформації, які динамічно змінюються, поповнюючись новими, хай не завжди науково коректними даними, зовсім по-новому ставить питання про джерельну базу сучасної біографістики. Ідеться, насамперед, про оцінку оригінальності й достовірності даних мережевих ресурсів із генеалогії та родинної історії, інформаційних можливостей нових, динамічних за своєю побудовою компонентів, різних способів їх використання в наукових дослідженнях та аматорських пошукових студіях, евристичного потенціалу застосування консолідованих джерельних комплексів із урахуванням сучасного науково-дослідницького та технологічного інструментарію.

Зазначені проблеми є малодослідженими. Більше того, серед широкого загалу істориків, як і фахівців з інших гуманітарних і соціальних наук, досить поширеною є думка про незначну вартість і суто допоміжну роль наявних у мережі Інтернет матеріалів (Я.М. Шапов¹, І.Ф. Петровська², С.І. Головаха³). Нині в Україні вже здійснено перші спроби дати об'єктивну оцінку значенню електронних джерел для розвитку біографістики, нагромадження матеріалів і вивчення родинної історії та генеалогії. Найбільш загальні міркування з окремих аспектів зазначеної проблематики містяться в публікаціях про формування вітчизняних електронних ресурсів біографічної та біобібліографічної інформації (В.І. Попик⁴, Т.І. Ківшар⁵, Ю.В. Вернік⁶, С.В. Муріна⁷, Н.Т. Строн-

¹ Шапов Я.Н. Справочный инструментарий историка России. — М., 2007.

² Петровская И.Ф. Биографика: Введение в науку и обозрение источников биографических сведений о деятелях России 1801–1917 годов. — СПб., 2010.

³ Бондарева Х. Як народжується іронія? Учасники Літньої школи журналістики «Дня» спілкувалися з українським інтелектуалом, авторитетним соціологом Євгеном Головахою // День. — 2010, 15.07. — № 123. — С. 1.

⁴ Попик В.І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. — К., 2013; *Его же*. Библиотеки как интеграторы электронных ресурсов историко-биографической информации // Библиотекосведение. — 2014. — № 1. — С. 42–46; *Його жс*. Електронні ресурси, присвячені Тарасові Шевченку, як відображення сучасного стану розвитку вітчизняного віртуального інформаційного простору // Українська біографістика. — 2014. — Вип. 11. — С. 257–271; *Його жс*. Родинна історія і генеалогія у глобальних інформаційних джерелах // Українсько-македонський збірник. — 2014. — Вип. 6. — С. 219–227; *Його жс*. Світовий досвід формування електронних ресурсів біографічної інформації та стан і завдання розвитку української мережевої біографіки // Національні інформаційні ресурси як інтегративний чинник вітчизняного соціокультурного середовища. — К., 2014. — С. 245–277.

ська⁸). Однак проблема джерельної цінності електронних документів, особливості їх використання, способи опрацювання потребують ще ґрунтовного вивчення з погляду джерелознавства як спеціальної історичної дисципліни. Особливо важливими є питання: якою мірою матеріали електронних ресурсів можуть, за своїм рівнем і значенням, достовірністю фактичних даних, застосовуватися в професійних дослідженнях науковців, якою — мають слугувати лише попередньому довідковому ознайомленню, освітнім потребам, задоволенню особистих інформаційних запитів користувачів Мережі. Спробуємо дати на них відповіді тою мірою, яка є нині результатом їх осмислення в науці та інформаційній практиці. Для цього необхідно докладніше розглянути окремі види джерел, розміщених у електронних мережах, способи, можливість, доцільність та ефективність їх використання з науково-дослідною та, окремо, інформаційно-просвітницькою метою.

Розпочнемо з публікацій у комунікаційних мережах цифрових версій друкованих видань із проблем біографістики, родинної історії, генеалогії, зокрема й раритетних, наявних лише у фондах окремих провідних книгозбірень. Ідеться, перш за все, про біографічні нариси, монографічні праці та статті, публікації документів і матеріалів, присвячені життю й діяльності певних осіб і груп, біографічні та біобібліографічні словники й довідники, розділи універсальних, галузевих та регіональних енциклопедій, генеалогічні зводи, які виступають у даному випадку в якості джерел другого рівня, побудованих на узагальненні первинної біографічної та генеалогічної інформації. Виявлення зазначених видань та конкретних персоналій у них можливий у Інтернеті за допомогою пошукових систем (Google та ін.), хоча вони, окрім необхідних читачеві / користувачеві відомостей, дають і значний «інформаційний шум». Натомість електронні каталоги та системи інтелектуального пошуку, створювані бібліотечними фахівцями, надають можливість значно більш цілеспрямованого відбору необхідної інформації. Серйозною допомогою вченим є також електронні версії бібліографічних довідників, які можуть скерувати дослідницький пошук.

З першого десятиліття ХХІ ст. завдяки розвиткові комп'ютерних технологій розпочалося оприлюднення в локальних мережах, на компакт-дисках,

⁵ Ківишар Т.І. Українська бібліотечна біографіка ХХ — поч. ХХІ ст.: етапи й тенденції розвитку // Українська біографістика. — К., 2011. — Вип. 8. — С. 98–147.

⁶ Вернік Ю.В. Блоги як новітні джерела біографічної інформації // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — К., 2011. — Вип. 31. — С. 626–634.

⁷ Муріна С.В. Порівняльна характеристика кількісних параметрів персоналій «Української радянської енциклопедії», «Енциклопедії сучасної України» та бази даних електронного «Українського національного біографічного архіву» // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — К., 2012. — Вип. 34. — С. 523–531.

⁸ Стронська Н.Т. Формування мережеских ресурсів українського бібліографознавства та перспективи його розвитку // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 2014. — Вип. 18. — С. 621–633.

а згодом і в Інтернеті численних біобібліографічних баз та іменних покажчиків (причому в модифікованому, значно більш інформативному вигляді), які раніше періодично випускалися друком. До найвідоміших у світі інформаційних продуктів такого роду належить переведений в електронну форму з 2008 р. «Майстер-індекс біографії і генеалогії» (Biography & Genealogy Master Index, BGMI), в якому представлено стислі дані про майже 13 млн осіб⁹.

В Україні значний досвід представлення праць, документів та матеріалів історико-біографічного спрямування нагромаджено Інститутом історії України НАН України, віртуальне книжкове зібрання якого є унікальним явищем в історичному сегменті українського інформаційного простору. Воно не має поки що собі рівних і в інших галузях знань. І хоча спеціальна біографічна рубрика в цій віртуальній бібліотеці відсутня, її фонд містить чимало біографічних публікацій практично в усіх розділах.

Спеціалізована електронна бібліотека з проблем біографістики та суміжних із нею дисциплін формується в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (далі — НБУВ) на сайті «Українського національного біографічного архіву» (<http://biography.nbuv.gov.ua/>) Інститутом біографічних досліджень НБУВ. Численні електронні версії історико-біографічних досліджень, археографічних видань праць видатних учених, описи їхніх архівів, колекцій і бібліотек, документальних матеріалів (зокрема М.С. Грушевського¹⁰ та Б.Д. Грінченка¹¹), довідники та путівники по персональних архівних фондах, починаючи з тих, що побачили світ ще в 60-х рр. ХХ ст.¹², містяться на сторінці Інституту рукопису НБУВ (<http://irbis.nbuv.gov.ua/fond/ir/publ.html>) на інформаційному порталі НБУВ. Особливе місце належить тут п'яти випускам незавершеного свого часу п'ятого тому «Малоросійського родословника» видатного українського генеалога В.Л. Модзалевського, підготовленим спільними зусиллями вчених Інституту рукопису НБУВ, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського й Інституту історії України НАН України під керівництвом Г.В. Боряка на основі рукопису, який зберігся у фондах НБУВ¹³.

Зрозуміло, електронні версії друкованих публікацій за самою своєю суттю не є оприлюдненням нових, невідомих раніше документів і фактів: вони лише відтворюють книжкові видання. Однак, не додаючи нової оригінальної інформації до джерельної бази науки в цілому, вигідні сучасному

⁹ About Biography & Genealogy Master Index (BGMI) [Electronic resource] // Ancestry. — Access mode: <http://search.ancestry.com/search/db.aspx?dbid=4394>, free. — The name of the screen.

¹⁰ Документальні матеріали М.С. Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН УРСР: Каталог. — К., 1991. — Вип. 16 / упор. С.М. Кіржаєв.

¹¹ Б.Д. Грінченко. Документи і матеріали з фондів Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України: Покажчик. — К., 1994. — Вип. 1: Віршовані твори / упор. Н.М. Зубкова.

¹² Шевченко в епістолярії / упор. М.П. Візир, А.Г. Адаменко. — К., 1966.

¹³ *Модзалевський В.Л.* Малоросійський родословник / упор. В.В. Томазов, С.В. Шурляков. — К.-СПб., 1996–2004. — Т. 5. — Вип. 1–5.

читачеві тим, що відкривають перед ним принципово нові сприятливі можливості для оперативного дистанційного доступу й використання, що суттєво полегшує дослідницьку діяльність, робить її зручнішою й ефективнішою. За умов, коли накладі наукових видань, як правило, не перевищують 300 примірників і в друкованому вигляді є практично недоступними, електронні версії, без сумніву, набувають характер повноцінних інформаційних джерел.

Те саме стосується електронного відтворення рукописних документів, каталогів і картотек. На згадуваній уже веб-сторінці Інституту рукопису НБУВ знаходиться ресурс, що продовжує нині систематично поповнюватися — електронна база даних (<http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/ir/catalogi/index.html>), у якій представлено сканований картковий каталог особових архівних фондів. Подібний за характером ресурс створений уже на основі фондів Інституту архівознавства НБУВ, на веб-сторінці якого й знаходиться (<http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/ia/ires/fondia.html>). Ці матеріали виступають для дослідників як оригінальні джерела другого рівня.

Дуже важливим у роботі з електронними публікаціями та матеріалами є інструментальне забезпечення можливостей для зручного одночасного паралельного опрацювання дослідником у віртуальному середовищі численних різномірних джерел, їх порівняння.

З цього погляду, винятковий інтерес для дослідників становить використання вже попередньо систематизованих упорядниками комплексів вторинних довідкових джерел, зібраних ними в спеціально створених електронних біографічних та генеалогічних архівах. Уперше в широкому плані такі можливості одночасного порівняльного прочитання матеріалів різномірних і різночасових видань були закладені у «Всесвітньому біографічному архіві», сформованому на межі XX і XXI ст. німецьким Видавничим домом Заур (Мюнхен) на основі інтеграції колекцій довідкових біографічних статей за окремими персоналіями з численних енциклопедій, біографічних та біобібліографічних словників і довідників (загалом — близько 10 млн біографічних статей із різних видань 40-а мовами народів світу про понад 5 млн осіб)¹⁴.

У принципово більш високій якості, уже на основі інтеграції даних довідкової літератури з повнотекстовими публікаціями дослідницьких наукових праць, документальними матеріалами, іконографією, фоно- та аудіодокументами, зазначений принцип багатоваріантного подання інформації застосовується в ресурсах, створюваних нині НБУВ — «Українському національному біографічному архіві», електронних колекціях «Т.Г. Шевченко» та «В.І. Вернадський». Характерною особливістю таких ресурсів стає включення до них

¹⁴ World Biographical Information System Online [Electronic resource]: The most extensive biographical online library. — K. G. Saur Verlag; Thomson. — Access mode: www.saur.de/wbis-online. — 8 p., free. — The name of the screen. — P. 4; De Gruyter Saur. Official website [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.degruyter.com/browse?publisher=KGS>, free. — The name of the screen.

оригінальних документів і матеріалів, систематизованих і вперше введених до широкого наукового обігу упорядниками. Типологічно до цієї групи належить і новий Шевченківський портал «Погляд крізь час», що почав розбудовуватися Малою академією наук до 200-річчя Великого Кобзаря (<http://kobzar.ua>).

Чимало подібних ресурсів формуються нині й іншими бібліотеками, архівними та музейними установами, вищими навчальними закладами. Наприклад, бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія» розпочала опрацювання й оприлюднення на своєму веб-сайті описів особових архівних фондів учених України, які вона зберігає (зокрема видатних науковців української діаспори П.В. Одарченка та О.Й. Прицака)¹⁵.

Численні матеріали про відомих учених і педагогів — наших сучасників і попередників — зібрано на тематичних сторінках веб-сайтів наукових установ, вищих навчальних закладів. Значною мірою вони побудовані на основі документів, біобібліографії, раніше широко не оприлюднюваних, принаймні в такому концентрованому вигляді — саме в цьому їхня джерельна цінність. Принципово новим видом джерел стали бібліометричні портрети вчених, які концентруються у сформованій відділом бібліометрії й наукометрії НБУВ інформаційній системі «Бібліометрика української науки» (<http://nbuviar.gov.ua/bpnu/index.php>). Дані цього ресурсу, сформованого на платформі Google Scholar, за допомогою комплексного опрацювання бібліометричних показників систем Scopus, Web of Science, Ranking Web of Research Centers, Російського індексу наукового цитування й самої Google Scholar розкривають наукову діяльність вітчизняних учених через характеристики їхньої публікаційної активності, рівень та характер цитування їхніх праць у науковій літературі. Характерною рисою створеної бібліометричної системи є поєднання автоматизованого її наповнення за участю самих учених, які мають особисто започатковувати власні профілі, а також слідкувати за їхнім коректним наповненням, зокрема відсікаючи помилково включені праці своїх однофамільців¹⁶.

Характерною рисою джерел, що відображають у електронних ресурсах розвиток вітчизняної науки, освіти та культури, є перехід від висвітлення персоналій лише провідних, авторитетних діячів до репрезентації досить широкого кола працівників, включаючи й перспективну молодь. Це стало безпосередньою ознакою демократизації суспільного життя, подолання стереотипів подання інформації «за рангами», успадкованих від попередніх десятиліть.

Значно більшою мірою відображена в ресурсах Інтернету інформація, присвячена державним, політичним і громадським діячам, представникам

¹⁵ Науковий архів [Електронний ресурс] // Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія». — Режим доступу: <http://www.library.ukma.kiev.ua/index.php?id=37>, вільний. — Назва з екрана.

¹⁶ Про проект [Електронний ресурс] // Бібліометрика української науки. — Режим доступу: http://nbuviar.gov.ua/bpnu/index.php?page_sites=pro_project, вільний. — Назва з екрана.

ділових кіл, ЗМІ. При цьому джерельна цінність її досить висока. Оприлюднення такого роду інформації розпочалося в 90-х рр. ХХ ст. із друкованих публікацій («Офіційна Україна сьогодні» видавництва «КІС» тощо), а згодом трансформувалося в подання її на веб-сайтах «Довідники про сучасну Україну» (www.dovidka.com.ua) та інших, у формування динамічної бази даних «Лідери України»¹⁷. З перших років ХХІ ст. змістовно представлена на численних тематичних, інформаційних (наприклад, у розділах «Досье» на відомих порталах «Liga.net»¹⁸, «Openbiz: Источник деловой информации»¹⁹) та персональних веб-сайтах політична, ділова, а певною мірою також науково-технічна, освітня та культурна еліта країни, принаймні в іменах своїх найбільш відомих представників.

Великі масиви відкритої джерельної інформації про політичних і державних діячів, депутатів, урядовців різних рівнів за роки незалежності України було сформовано на веб-сайтах органів державної влади. Зокрема, ще з 1990 р. на офіційному порталі Верховної Ради України (<http://portal.rada.gov.ua>) нагромаджувався інформаційний ресурс об'єктивних даних про народних депутатів України всіх скликань та їхню парламентську діяльність. Слід зазначити, однак, що біографічні відомості про них різняться за рівнем інформативності й мають тенденцію до скорочення. Біографічні довідки, що мають офіційний характер і можуть розглядатися як документальні джерела, від початку ХХІ ст. були широко представлені безпосередньо на «Урядовому порталі» (склад Кабінету Міністрів України, керівництво його Секретаріату), веб-сайтах міністерств і відомств, інших органів державної влади, місцевих рад та органів самоврядування. Дані офіційних веб-сайтів суттєво доповнювалися численними особистими сайтами державних, політичних і громадських діячів. Нині спостерігається також тенденція до переміщення їхньої особистої інформації до соціальних мереж.

У цілому ж, провідною тенденцією розвитку у світовому мережевому просторі джерельної бази біографічних матеріалів стало стрімке розширення її діапазону — від зосередження на персоналіях відомих і впливових діячів до охоплення багатомільйонного загалу пересічних громадян.

У відповідь на інформаційні запити широкого громадянського загалу на Заході сформовано чимало баз даних історико-біографічної, генеалогічної, родинної інформації відкритого доступу. Відомий англomовний спеціалізований портал «Genealogylinks.net» нараховує в Інтернеті близько 50 тис. адрес²⁰

¹⁷ Лідери України [Електронний ресурс] // Офіційна Україна сьогодні. — Режим доступу: <http://dovidka.com.ua/fcontent.php?rcode=327>, вільний. — Назва з екрана.

¹⁸ Персоны [Електронний ресурс] // Ліга. Досье. — Режим доступу: <http://file.liga.net/person/>, вільний. — Назва з екрана.

¹⁹ Люди: досье [Электронный ресурс] // Openbiz: источник деловой информации. — Режим доступа: <http://openbiz.com.ua/summary/people>, свободный. — Название с экрана.

²⁰ Genealogylinks.net: Your Online Resource for Family History Research [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.genealogylinks.net>, free. — The name of the screen.

мереж, що спеціалізуються на зборі й представленні саме такої інформації. Користування ними засноване переважно на можливостях комплексного порівняльного ознайомлення з різнорідними за характером і походженням джерелами, а також їх доповнення самими читачами. Вони, зокрема, містять сотні мільйонів записів із країн, де мешкають нині представники української діаспори — з англійських, американських, канадських, австралійських загальнодержавних і регіональних переписів населення; списки виборців; персональні дані еміграційних служб; реєстри пасажирів міжнародних морських перевезень; військово-службова та пенсійна документація; дані про народження, хрещення, освіту, одруження, смерть, поховання; а також некрологи, адресні книги, путівники, довідники, публікації мемуарів, біографій усього англомовного світу, у цілому — починаючи від середини XIX ст. Ця джерельна база продовжує стрімко поповнюватися²¹. Нещодавно міжнародною інформаційною компанією «MyHeritage» відкрито вільний доступ до повного комплексу документації щодесятилітніх переписів населення США від 1790 по 1940 рр. (оприлюднення більш нової інформації заборонено законодавством через її конфіденційність), який містить розгорнуті дані про 650 млн американських громадян різних поколінь — це найважливіше джерело для вивчення родинної історії в США²². Зайве говорити про те, наскільки цінними є зазначені джерельні комплекси як для реконструкції родинної історії, так і вивчення минулого громад українців та вихідців із українських земель в англомовних країнах. Так само щодо Великої Британії в «MyHeritage» останнім часом додано кількесот мільйонів записів про народження, одруження та смерть, що охоплюють період від 1700-х до початку 1900-х рр., а також повний комплекс записів переписів населення Англії та Уельсу від 1841 по 1901 рр.²³ В Україні подібна робота тільки-но розпочинається, подекуди професійними, а значною мірою — аматорськими зусиллями. Досить цікаві в історико-біографічному й родовідному плані матеріали містять документи та електронні версії видань, опубліковані в мережі Інтернет Українським геральдичним товариством (<http://uht.org.ua/ua/part/genealogija/>) та окремими національно-культурними товариствами України. Це, зокрема, зведені каталоги метричних книг реєстрації хрещення, вінчання й відспівування в православних і греко-католицьких парафіях Галичини XVII–XVIII ст.²⁴ та метричних книг єврейської громади Гали-

²¹ Генеалогічний пошук [Електронний ресурс] // MyHeritage компанія. — Режим доступу: <http://www.myheritage.com.ua>, вільний. — Назва з екрана.

²² Перепис населення США [Електронний ресурс] // MyHeritage генеалогія. — Режим доступу: <http://www.myheritage.com.ua/research/category-1100/>, вільний. — Назва з екрана.

²³ Записи з Великої Британії [Електронний ресурс] // MyHeritage генеалогія. — Режим доступу: <http://www.myheritage.com.ua/research/category>, вільний. — Назва з екрана.

²⁴ Генеалогія [Електронний ресурс] // Українське геральдичне товариство: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://uht.org.ua/ua/part/genealogija/article;124/>, вільний. — Назва з екрана.

чини від кінця XVIII до перших десятиліть XX ст.²⁵ На веб-сайті «Азовские греки» Асоціації спадщини азовських греків (<http://www.azovgreeks.com/index.cfm>) розміщено електронне видання «Родословие греков Мариупольского уезда...», у якому, зокрема, наведено абетковий список близько 4,5 тис. перших переселенців із Криму, які заснували наприкінці XVIII ст. місто Маріуполь та грецькі села в його околицях²⁶. Існує й чимало інших локальних прикладів пошуку й публікації джерел із використанням інформаційних технологій, мережі Інтернет. Згадані нами публікації слід оцінювати як попередній, підготовчий етап, що завдяки нагромадженому досвіду дозволить реалізувати справді масштабні інформаційні проекти джерельного характеру.

Характерною рисою змін, що відбуваються у віртуальному інформаційному середовищі впродовж останнього десятиліття, є поступовий перехід від електронного відтворення в ньому друкованих видань до формування баз наукової та культурологічної інформації, заснованих на динамічних платформах і розрахованих на безперервне поповнення й уточнення даних. Водночас, існують і, можливо, кількісно превалюють у віртуальному просторі безліч баз та електронних архівів перехідного типу, які тою чи іншою мірою поєднують статичне й динамічне подання інформації. Для історика принциповий інтерес становить те, що в зазначених ресурсах усе більше розміщується оригінальних документів — первинних джерел (довідки, послужні формуляри, дипломи, атестати, автобіографії тощо), а також заснованих на них даних, які ніколи раніше не публікувалися в друкованих виданнях, або й вторинних джерел узагальнюючого характеру (біографічні статті та довідки, генеалогічні таблиці), які теж не мають друкованих аналогів.

В Україні визнаним прикладом розбудови подібної бази даних є «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні», або «Національний банк репресованих» (<http://www.reabit.org.ua/nbr>), започаткований за ініціативи академіка НАН України П.Т. Тронька спільними зусиллями Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та Українського інституту національної пам'яті. Нараховуючи нині близько 92 тис. імен жертв тоталітарної системи, завдяки систематизації матеріалів по кожній персоналії за більш як двадцятьма ретельно продуманими інформаційними полями (зокрема: приналежність до політичних партій, рухів; освіта; відомості про трудову, наукову, політичну, державну, громадську діяльність до арешту; склад сім'ї; коли, де, за яких обставин був заарештований; яким органом засуджений, термін покарання,

²⁵ Смольський І. Метричні книги єврейських громад Галичини як джерело до генеалогії // Українське геральдичне товариство: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://uht.org.ua/ua/part/genealogija/article;123/>, вільний. — Назва з екрана.

²⁶ Макмак Н.И., Тасиц И.Н., Пирго М.Д. Родословие греков Мариупольского уезда по именным переписям податного населения Российской империи [Электронный ресурс]. — Донецк, 2010. — Режим доступа: <http://www.azovgreeks.com/agma/orderbook.cfm>, обмежений; <http://www.azovgreeks.com/agma/genBook9pages.pdf>, вільний. — Названі з екрана.

зміст вироку; репресивні заходи, що застосовувались до родини; як складалась подальша доля (в яких таборах відбував термін покарання, ким працював після звільнення, де проживав); яким органом і коли реабілітований; якщо загинув (помер) — з якої причини, коли, місце поховання; місце зберігання архівно-слідчої справи, інших документів, на підставі яких складена картка; наявність у справі документів історико-культурного значення, найбільш яскраві епізоди біографії, виписки з архівно-слідчої справи тощо), він є цінним джерелом меморіальної, а також і родинної інформації²⁷.

Важливе джерельне значення для вивчення історії величезної кількості українських родин мають і зарубіжні ресурси. Серед них «Меморіал», розбудований упродовж останніх років Воєнно-меморіальним центром (<http://www.obd-memorial.ru/>), що являє собою узагальнений банк даних про військово-службовців, які загинули й пропали безвісти в роки Другої світової війни та післявоєнний період. Тут наявні відомості про кожну особу окремо, а також 13,7 млн цифрових копій (29 млн записів) архівних документів та 10 млн записів із понад тисячі томів «Книги Пам'яті», що стосуються долі 8,67 млн чоловік — такими були загальні бойові втрати СРСР²⁸.

Значний джерельний інтерес становлять матеріали так званих «відкритих архівів» та подібних до них інформаційних баз. Принцип формування таких електронних архівів полягає в систематизації їх організаторами добровільно направлених до них громадянами матеріалів, які можуть укладатися ними як у довільній авторській формі, так і відповідно до певних методичних настанов упорядників, розроблених ними спеціальних форм і рекомендацій. Зазначене відповідає принципам сучасної інформаційної парадигми, яка передбачає тісну співпрацю упорядників інформаційних масивів з їхніми користувачами. Останні перетворилися на партнерів і активних учасників нагромадження баз даних.

Серед відкритих електронних архівних систем на особливу увагу українських дослідників заслуговує створений Меморіальним комплексом Катастрофи й героїзму єврейського народу «Яд Вашем» (Єрусалим) віртуальний історико-біографічний звід жертв Голокосту (<http://db.yadvashem.org/names>). Його база даних, що формується від середини 50-х рр. ХХ ст., з 2004 р. відкрита в Інтернеті для користувачів багатьма мовами, зокрема російською (<http://db.yadvashem.org/names/search.html?language=ru>). Нині вона охоплює понад 3 млн імен євреїв, загиблих і знищених у роки Другої світової війни, а також померлих упродовж кількох місяців після звільнення з концтаборів. Заповнюючи листи-свідчення по кожній персоналії, кореспонденти обов'яз-

²⁷ Запис № 160520: Д'яченко Гнат Михайлович [Електронний ресурс] // Національний банк репресованих. — Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=160520>, вільний. — Назва з екрана.

²⁸ О проекте ОБД Мемориал [Электронный ресурс] // Мемориал. — Режим доступа: <http://www.obd-memorial.ru/html/about.htm>, свободный. — Название с экрана.

ково дають письмову згоду на їх оприлюднення. «Яд Вашем» збирає також короткі життєписи й фотографії загиблих. Методичний рівень формування бази даних є високим, зокрема, конструктивно розв'язано питання щодо внесення нових відомостей за умов недостатньої їх повноти по конкретних персоналіях. Цей меморіальний ресурс, що містить дуже значний обсяг матеріалів стосовно євреїв України, певною мірою може слугувати й джерелом у справі реконструкції родоводів сучасників.

На відміну від згаданих вище «відкритих архівів», джерельні матеріали яких призначені для широкого наукового й громадського загалу, інформаційні інтереси окремих громадян, які цікавляться своєю родинною історією, задовольняють переважно пошукові системи родинної та генеалогічної інформації, користування матеріалами яких може бути тією чи іншою мірою обмежене (наприклад, «лише для друзів»). Характерною особливістю подібних електронних інформаційних ресурсів є те, що їхні відповідні родинні сегменти повністю створюються користувачами самостійно, без прямого втручання організаторів, тобто власників цих ресурсів. Вони надають своїм користувачам лише технічний інструментарій і належну методичну допомогу, хоча водночас забезпечують вільний доступ до дуже широкого кола необхідних у пошуковій роботі джерел, спеціально відібраних і підготовлених фахівцями.

На жаль, на сучасному етапі для наших співвітчизників ідеться переважно про пошук необхідної родовідної, генеалогічної інформації в глобальному, світовому, а не власне українському інформаційному просторі. Це пов'язане не лише з недостатнім і уповільненим станом формування вітчизняних ресурсів. Значною мірою така ситуація пояснюється також інтенсивними історичними зв'язками України, переплетінням доль слов'янських народів, довготривалими міграційними процесами, які призвели до формування численних українських діаспор у багатьох близьких і віддалених країнах світу. Особливо важливими зарубіжні ресурси є для пошуку віддалених родичів, відновлення порушених родинних зв'язків, що, на нашу думку, і визначає нині головне спрямування й ціль здійснюваних переважною більшістю зацікавлених осіб звернень до зазначених ресурсів.

Так, досить активно українцями на Батьківщині та в діаспорі використовується найбільша у світі служба родинної біографічної та генеалогічної інформації «MyHeritage Research» (<http://www.myheritage.com>), яка працює нині понад 40-а мовами, зокрема й українською. Кількість людей із усього світу, які внесли свої дані до цієї мережі, сягнула понад 75 млн чол., кількість родинних генеалогічних дерев — 27 млн²⁹. Розроблене «MyHeritage» програмне забезпечення й докладні інструкції до форм дає кожній зацікавленій родині

²⁹ Родинні дерева MyHeritage [Електронний ресурс] // MyHeritage генеалогія. — Режим доступу: <http://www.myheritage.com.ua/research/collection1/-myheritage>, вільний. — Назва з екрана; MyHeritage [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://blog.myheritage.com/media-kit/>, вільний. — Назва з екрана.

можливість самостійно створювати в мережі свої окремі приватні сайти (Family Pages), розбудовувати власні генеалогічні дерева (Family Tree Builder). На допомогу їм «MyHeritage» надає досить досконалі, з технологічного погляду, можливості використання матеріалів понад 1500 надійних і перевірених баз даних родинної генеалогічної інформації зі всього світу³⁰.

Значний джерельний матеріал з історії та генеалогії українських родин становлять також досить різноманітні за характером і побудовою російські ресурси, чимало з яких теж функціонують за принципом «відкритих архівів». Серед них інтернет-проекти «Всероссийское генеалогическое древо» (<http://www.vgd.ru>; база даних: <http://baza.vgd.ru>), «Генеалогическое древо» (<http://r-g-d.org>), Петербурзький генеалогічний портал (<http://petergen.com>), у яких можна розміщувати свою інформацію, вести пошук власного родоводу, навіть створювати родинні сайти.

Поки що зарубіжні електронні ресурси родовідної інформації становлять значну конкуренцію українським, розвиток яких розпочався зі значним запізненням. Створюваним в Україні «з чистого аркуша» ресурсам важко було б забезпечити глобальний доступ до розсіяних у світі родовідних матеріалів, а тому головною умовою їх конкурентоспроможності має бути, насамперед, подання власної оригінальної інформації, заснованої на унікальних документальних даних вітчизняних державних і приватних архівів, а також наданої окремими громадянами — про себе й про своїх рідних.

Певний позитивний досвід роботи в цьому напрямі в Україні вже нагромаджено. Фахова інформаційно-пошукова діяльність та методична робота в цій галузі здійснюється спеціалістами архівних установ³¹, Генеалогічним товариством³² та Українським центром генеалогічних досліджень (www.genealogicaltree.org.ua). У межах електронного проекту «Родовід» (<http://uk.rodovid.org/wk>) усім бажаючим за допомогою досить продвинутої програмної платформи для побудови генеалогічних дерев та редакторського інструменту MediaWiki, розробленого для «Вікіпедії»³³, надано можливість вільно створювати свої власні родові дерева, змінювати або доповнювати записи про будь-яку людину або родину. Заснований зусиллями ентузіастів в Україні (Київ), цей проект швидко перетворився на міжнародний ресурс (нині —

³⁰ Генеалогічний пошук [Електронний ресурс] // MyHeritage компанія. — Режим доступу: <http://www.myheritage.com.ua/VE-myheritage-research>, вільний. — Назва з екрана.

³¹ Genealogical Research [Electronic resource] // Official Web-Portal of State Archival Service of Ukraine. — Access mode: <http://www.archives.gov.ua/Eng/genealogia.php>, free. — The name of the screen.

³² Запис № 160520: Д'яченко Гнат Михайлович [Електронний ресурс] // Національний банк репресованих. — Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=160520>, вільний. — Назва з екрана.

³³ Про Родовід [Електронний ресурс] // Родовід. — Режим доступу: <http://uk.rodovid.org/wk/>, вільний. — Назва з екрана.

22-ма мовами країн, де живуть наші співвітчизники³⁴). Проте за межами України «Родовід» набув значно більшої популярності. На початок 2014 р. (за наступний період статистики немає) кількість персональних записів сягнула 800 тис., однак з них українською мовою подано дані лише про 84 069 осіб, 15 065 родин, 1 357 прізвищ³⁵. На базі «Родоводу» було засновано також «Український генеалогічний портал», який, однак, упродовж кількох років не здобув належного розгортання³⁶. Можливо, головний результат «Родоводу» полягає в тому, що на нього відгукнулося чимало українців і вихідців з України, розкиданих долею по далеких світах. На жаль, цей проект так і залишився практично єдиною в Україні вітчизняною мережею генеалогічної інформації, яка є достатньо розробленою й відповідає усталеним у сучасному світі параметрам та принципам функціонування. Започатковані впродовж минулого десятиліття в різних містах ресурси подібного спрямування через різні обставини не змогли набути належного розвитку. Більшість із них нині практично законсервовані. Одна з причин полягає в тому, що громадяни України поки що порівняно мало цікавляться своєю родинною історією, насамперед, через відсутність усталеної традиції, яку необхідно розвивати, пропагувати.

Приватна, особиста, родинна, історико-біографічна та родовідна інформація все більше публікується нашими сучасниками також на форумах, у блогах та соціальних мережах. Спеціалісти вже починають звертати на неї увагу. З'являються перші наукові розвідки, які свідчать, що на тлі дуже значного «інформаційного шуму» чимало приватних інтернет-сторінок, форумів та, особливо, блогів, насамперед, створених Інтернет-виданнями, відомими діячами, професійними колами для обговорення проблем, що цікавлять їхні спільноти, або приватними особами за особистими інтересами, репрезентують масу важливих для дослідників-біографістів джерельних матеріалів про відомих сучасників і померлих співвітчизників³⁷. На особливу увагу фахівців заслуговує практика функціонування різного роду блогів за інтересами, підтримуваних аматорами біографічного та генеалогічного пошуку. Поряд із неперевершеними чутками й домислами тут з'являються чимало цікавих правдивих даних, раніше ніде не опублікованих, що належать до сфери «усної історії» та просопографії. З цього погляду, завдяки новим можливостям мережевої навігації блоги, безперечно, є не лише джерелом, а й, у цілому, особливого виду ресурсом родовідної, історико-біографічної й сучасної біографічної інформації.

³⁴ Rodovid [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rodovid.org/>, вільний. — Назва з екрана.

³⁵ User talk: Baya [Electronic resource] // Rodovid. — Access mode: http://engine.rodovid.org/wk/User_talk:Baya/free. — The name of the screen.

³⁶ Український генеалогічний портал [Електронний ресурс] // Родовід. — Режим доступу: http://uk.rodovid.org/wk/Український_генеалогічний_портал, вільний. — Назва з екрана.

³⁷ Вернік Ю.В. Вказ. пр.

Із джерелознавчого погляду оцінити інформацію, накопичену нині в родовідних системах, блогах та соціальних мережах, важко. Зазначене питання ще вимагає спеціальних досліджень. Зрозуміло, що в багатьох випадках ідеться про інформацію не зовсім коректну, а якоюсь мірою — і напівфантастичну, часом — навмисне сфальсифіковану. Однак і родоводи козацької старшини, шляхти й дворянства свого часу теж нерідко не відзначалися науковою коректністю, про що писав, наприклад, ще О.М. Лазаревський³⁸. Для аматорських студій наших співвітчизників, які намагаються віднайти власні «корені», для громадян, котрі розшукують своїх далеких родичів, зібрана спільними зусиллями інформація може становити значний інтерес. Для професійних істориків у окремих випадках — так само, особливо, якщо за допомогою даних родовідних пошукових систем вдається з'ясувати походження, родинні зв'язки певної особи, яка цікавить дослідника. Проте для фахівців значно більший інтерес становила б можливість працювати з усім масивом інформації, виявляти статистичні закономірності, досліджувати колективну біографію, трансформацію соціального статусу й етнічного самоусвідомлення поколінь. Напевно, з часом дослідників буде також цікавити аналіз самого процесу звернення громадян до родинної історії, як важливий соціально-культурний і соціально-психологічний феномен кінця ХХ — початку ХХІ ст., обумовлений процесами демократизації суспільного життя, національного відродження.

У той же час, не можна не відзначити, що на ґрунті зростання масового інтересу до укладання в Інтернеті власних родоводів, подання приватної інформації в блогах та соціальних мережах, особливо починаючи від 2011 р., з'явилося чимало підозрілих «дослідницьких» та «інформаційних» проектів — «баз даних», «баз прізвищ», «історій вашої родини», «пошуків предків» тощо, метою яких є не лише отримання грошей із довірливих громадян, але, насамперед, цілеспрямований збір інформації, яка, вірогідно, буде використана проти них³⁹. Фахівець може одразу ідентифікувати подібні ресурси за їхнім примітивним контентом, а також за «підозрілим» характером самих веб-сайтів: для цього існують певні критерії в інформаційній практиці.

Отже, електронні ресурси біографічної, родинної, генеалогічної інформації різних видів і модифікацій містять чимало оригінальних, раніше ніде не опублікованих даних, які мають значну джерельну цінність. Особливою мірою це стосується постійно оновлюваних і доповнюваних інформаційних баз, побудованих на динамічних платформах, зокрема «відкритих архівів», систем генеалогічної інформації. На відміну від друкованих публікацій, присвячених переважно відомим особистостям та їхньому оточенню або учасникам зна-

³⁸ Лазаревский А. Генеалогический самообман // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1895. — Т. 2. — С. 1–2.

³⁹ Попик В. І. Пошуки власного коріння в глобальних інформаційних мережах... — С. 153–176.

менних історичних подій, джерела, що існують лише в електронному вигляді, охоплюють відомості про дуже широке коло співвітчизників і вихідців з України, містять дані, які не лише ніколи не публікувалися, але за своєю великою кількістю, а також за самим способом розміщення в динамічних базах даних не можуть бути опубліковані традиційним друкарським способом. Зазначене спрямування формування й використання джерел повністю відповідає гуманістичним традиціям, демократичному, народознавчому пафосу, пріоритету загальнолюдських, а не вузькостанових цінностей, прагненню до розкриття всієї повноти й різноманіття соціального і культурного життя України, притаманним українській історичній науці.

Зрозуміло, переважно ці джерела становлять інтерес, перш за все, для осягнення громадянами — окремими особами, родинами, цілими родами, на більш високому рівні — земляками, своїх історичних «коренів», допомагають виявити різні ступені спорідненості між людьми. У цьому й полягає їхня особлива цінність — вони розкривають ті зрізи народного буття, які раніше недостатньо вивчалися дослідниками. Використання такого роду джерел становить інтерес для фахівців у вивченні процесів минулого й сучасності на локальному рівні, в історичному краєзнавстві.

Водночас, потенційно існують значні, ще не застосовувані практично дослідниками можливості використання узагальнених матеріалів електронних баз джерельної інформації. Ідеться, зокрема, про можливості статистичного опрацювання даних, застосування методів семантичного пошуку, які надають змогу виявляти закономірності, спільне й відмінне в долях людей цілих поколінь, у міжпоколінній передачі традицій. Необхідний для цього інструментарій вимагає серйозного методичного напрацювання.

Поряд зі значними евристичними можливостями, електронні джерела біографічної, родинної та генеалогічної інформації висувують перед дослідниками чимало проблем науково-методичного плану. Ідеться, насамперед, про те, що з розвитком електронних ресурсів виявилися гострі протиріччя між культурою книжкової та електронної інформації. Видання книги, розрахованої на тривале функціонування в науково-інформаційному просторі, як правило, є результатом багаторічної копіткої праці. Висока затратність книговидання, завершеність книги, що не підлягає подальшому коригуванню, є чинниками, що спонукають до високих результатів опрацювання матеріалів. За друкованою публікацією джерел стоять сформовані багатьма поколіннями елементи культури наукової праці. Друковане видання є авторським твором, оригінальним, цілісним і текстуально завершеним, недоступним довільному редагуванню, захищеним авторським правом.

Публікація в електронній мережі зробила тексти документів, а також бази даних значною мірою доступними для довільного використання, запозичення, редагування, комбінування на їхній основі чогось зовсім нового. І тут ідеться не лише про можливості одержання нового знання, але й про спрощення, редукцію вихідних матеріалів. Культура відтворення джерел у електрон-

них ресурсах тільки формується, причому значною мірою — у парадигмах, визначених політико-інформаційним та бізнесовим, а не науковим середовищем. Широкі можливості відкрилися, на жаль, і для малопрофесійного аматорства. Загальноприйнятих вимог до електронних видань, баз даних, великих електронних ресурсів практично не сформовано. Як результат, у світі й в Україні набули поширення численні аматорські компілятивні спроби формування популярних електронних біографічних ресурсів, зокрема й баз даних. Можливо, саме в них найбільше виявилася парадоксальна риса — подібність «електронного слова» усній оповідній традиції. Інформація віднині стала «гнучкою», «плинною», завдяки можливостям новітніх інформаційних технологій зажила власним життям: вільно копіюється, «клонується», запозичується, будучи позбавленою авторського нагляду, «перетікає» з ресурсу в ресурс, неконтрольовано змінюючись, набуваючи нової якості або ж, здебільшого, поступово редукуючись. Точність фактів, наукова коректність відтворення джерел у них — під великим сумнівом. Особлива ситуація виникає, коли маємо бази інформації на зразок «вільної енциклопедії» — «Вікіпедії» та її численних набагато гірших аналогів, які постійно редагуються й доповнюються багатьма авторами, по суті, безвідповідальними за точність наведених фактів, за внесені ними зміни. Чимало біографічних відомостей, наведених на сторінках блогів, у соціальних мережах, узагалі, належать до «усної історії», їхню достовірність немає можливості перевірити.

Отже, для фахівця постає питання ретельного підходу до самого відбору та використання джерел електронної інформації. Він мусить користуватися лише тою інформацією, що заслуговує на його довіру, звичайно, критично беручи до уваги при цьому й опубліковані в Інтернеті джерела, точність яких викликає певні сумніви й які потребують перевірки.

З урахуванням зазначених методичних пересторог, кваліфіковане фахове використання джерел біографічної, родинної, генеалогічної інформації, що містяться в електронних інформаційних ресурсах різних видів, може приносити плідні результати, суттєво розширюючи джерельну базу історичних досліджень.

**ПРЕДСТАВНИКИ ОДЕСЬКОГО КУПЕЦТВА ХІОСЬКОГО
ПОХОДЖЕННЯ НА РОСІЙСЬКІЙ ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ:
СТРАТЕГІЯ МАНЕВРУВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ КЛАНУ
МАВРОГОРДАТО-РОДОКАНАКІ-СЕВАСТОПУЛО)**

Бурхливий економічний розвиток Одеси наприкінці XVIII — початку XIX ст. забезпечив приток іноземного торгового капіталу. Італійські, французькі та грецькі підприємці засновували тут свої компанії, намагаючись контролювати міжнародну торгівлю російськими товарами, перш за все, пшеницею. При цьому, треба наголосити, що найпотужнішими були саме ті торговельні дома, що належали вихідцям з острова Хіос. Греки-хіосці, спираючись на значні фінансові ресурси, міжнародні та родинні зв'язки, поступово стали основними гравцями на цьому ринку.

Однак у другій половині XIX ст. більшість нащадків хіоських кланів уже не вела активну підприємницьку діяльність, а жила переважно з банківського капіталу та завдяки здачі в оренду нерухомості. Зміна кон'юнктури ринку — торгівля пшеницею більше не забезпечувала величезних прибутків — спонукала до пошуку інших стратегій із метою забезпечення собі привілейованого становища в соціальній структурі Російської імперії. Багато представників хіоських родин вступали на російську службу, як військову, так і цивільну, зокрема «по виборах». Вони скуповували маєтки та клопоталися про визнання у спадковому дворянстві чи почесному громадянстві, що було неможливо без отримання російського підданства.

Матвій Федорович Маврогордато, відомий меценат і філантроп, народився в Одесі 6 вересня 1848 р., а хрестився в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 3 жовтня 1848 р.¹ Він був єдиним сином відомого місцевого багатія Федора Матвійовича Маврогордато (бл. 1818, Хіос — 16 квітня 1874, Одеса), купця 1-ї гільдії, власника одного з найпотужніших торговельних домів «Федір Маврогордато і К^о», спадкового почесного громадянина та депутата Одеської міської думи (1863–1873), від шлюбу з Євгенією (Жені) Матвіївною, народженою Маврогордато (5 січня 1824, Ліворно — 10 (22) червня 1897, Париж, похована в Одесі)². Матвій здобув домашню освіту й виховання. Жодними комерційними операціями він не займався, а жив із капіталу, що

¹ Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. — Одесса, 2002. — Т. 2: 1834–1852 / Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. — С. 172–173.

² Детально про цю гілку роду див.: Томазов В. Рід Маврогордато (гілка Лакана) в Одесі: історико-генеалогічна розвідка // Архіви України. — 2010. — Вип. 3–4 (269). Липень-вересень. — С. 72–86; Томазов В. Το γένος των Μαυρογορδάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ρωσική Αυτοκρατορία. Η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα. — Χίος, 2010.

залишив його батько, який був «представителем одной из наиболее уважаемых здесь (в Одесе. — *В.Т.*) торговых фирм»³. 1878 р. фірми вже не існувало⁴. Вважаємо, що вона припинила свою діяльність після смерті Ф.М. Маврогордато⁵.

25 вересня 1873 р. Матвій вступив на службу почесним піклувальником Байрамської вчительської семінарії. 6 лютого 1876 р. він обійняв посаду директора Одеського піклувального комітету про в'язниці, яку займав близько 30 років. 31 січня 1880 р. М. Маврогордато затверджений Міністерством внутрішніх справ Російської імперії на поточний рік піклувальником Одеської арештантської № 32 роти цивільного відомства. 4 квітня 1880 р. його звільнено з посади піклувальника вчительської семінарії, а 16 грудня того ж року призначено почесним членом Одеського міського опікунства дитячих притулків, що належало до відомства імператриці Марії. 15 травня 1883 р. М. Маврогордато отримав чин колезького секретаря. 13 січня 1884 р. він почесний піклувальник Херсонської гімназії терміном на три роки. 29 травня 1884 р. Матвія Федоровича призначено наглядачем Одеської Стурдзівської богадільні сердобольних сестер, що належала до відомства Канцелярії Ради Імператорського людинолюбного товариства. 15 травня 1886 р. він став титулярним радником. 31 січня 1887 р. М. Маврогордато призначено почесним піклувальником Одеської 2-ї гімназії Міністерства народної освіти, яким він залишався близько 20 років. 24 березня 1887 р. його звільнено від обов'язків наглядача Стурдзівської богадільні. За відмінну службу 1 січня 1890 р. отримав чин статського радника, а 14 травня 1896 р. — дійсного статського радника⁶.

За свою діяльність Матвій Федорович був відзначений численними нагородами. Так, 25 грудня 1874 р. за сумлінне служіння на ниві народної освіти його нагороджено орденом св. Станіслава 2-го ст. 22 грудня 1876 р. він отримав подяку за благодійний внесок у сумі 500 рублів на облаштування майстерні при Одеському в'язничному замку. 22 вересня 1878 р. Матвія відзначено темно-бронзовою медаллю на георгіївсько-олександрівській стрічці в пам'ять російсько-турецької війни 1877–1878 рр. 13 березня 1879 р. за самовіддану діяльність на користь нужденних він відзначений нагородою Російського товариства Червоного Хреста. 26 травня 1879 р. Матвій Федорович отримав імператорську подяку за невтомну людинолюбну діяльність. 22 липня 1880 р. за особливі заслуги та віддану роботу на користь Російського товариства Червоного Хреста він був нагороджений орденом св. Анни 2-го ст., 1 січня 1887 р. за ревну службу — орденом св. Володимира 4-го ст., а 1 січня 1894 р. — орденом св. Володимира 3-го ст.⁷

³ Державний архів Одеської області (далі — Держархів Одеської обл.), ф. 2, оп. 2, спр. 1625, арк. 1.

⁴ Там само.

⁵ Там само, ф. 35, оп. 1, спр. 27678, арк. 5.

⁶ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА), ф. 1343, оп. 25, д. 15, л. 5–10; ф. 733, оп. 123, д. 1, л. 1–11, 130–130 об., 155.

⁷ Там же.

Обіймаючи посаду піклувальника Херсонської гімназії в 1884–1887 рр., Матвій Федорович щорічно жертвував на потреби гімназії та пансіону при ній 1000 рублів. Його внесок на користь Одеської 2-ї гімназії на 1901 р. склав 15 000 рублів. 1889 р. коштом благодійника збудовано церкву св. Миколая при цьому навчальному закладі. На знак пошани до Матвія Федоровича 21 березня 1898 р. за імператорським повелінням в актовому залі гімназії було встановлено його портрет⁸.

Матвій Федорович був членом численних благодійних товариств, зокрема покликаних полегшити життя соціально незахищених верств російського суспільства: почесним членом Одеського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, членом Правління, а згодом і почесним членом Одеського міського опікунства виправних (дитячих) притулків, Товариства для допомоги бідним м. Одеси, Одеського товариства красних мистецтв. На всіх посадах Матвій Маврогордато виявляв енергійність та сумлінність, жертвував значні кошти⁹.

21 вересня 1885 р. Матвій Федорович склав присягу на підданство Російській імперії¹⁰. Цьому кроку передували довгі сумніви, які стають зрозумілими з листа одеського градоначальника від 14 липня 1878 р. послу Російської імперії в Константинополі князю О.Б. Лобанову-Ростовському. У ньому повідомляється, що Матвій Федорович Маврогордато «с давних пор выражает намерение вступить в подданство России, но останавливается его исполнением по следующим причинам. [...] Предки его принадлежали по происхождению своему к одному из благородных родов о. Хиос. Поэтому г. Маврокордато желал бы иметь уверенность в том, что с переходом в русское подданство он не утратит принадлежащих ему по рождению прав состояния и не будет вынужден при избрании рода жизни приписаться к одному из податных сословий»¹¹. До листа додавалося перекладене з грецької мови посвідчення, надане Матвію Федоровичу Маврогордато 4 квітня 1877 р. на о. Хиос і підписане представниками місцевої громади. Воно сповіщало: «Мы, ниже подписавшиеся представители Общины Хиоса, сим удостоверяем, что благородный собственник господин Матвей Маврокордато, греческо-подданный, рожденный и живущий в Одессе, есть сын Федора, сына Матвея, сына Пантелея Маврокордатов и принадлежит к одному из древнейших благородных семейств острова Хиоса, к тому именно хиосскому семейству, от которого происходят также Маврокордаты, бывшие прежде великими драгоманами и статс-секретарями Блистательной Порты, а равно и бывшие князья и госпо-

⁸ Там же.

⁹ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. — Одесса, 1900. — Л. 219–221, 215, 235. Більш детально про благодійницьку та меценатську діяльність М.Ф. Маврогордато див.: Томазов В.В. Меценати та благодійники з роду Маврогордато // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. — К., 2012. — Число 20. — С. 47–60.

¹⁰ РГИА, ф. 1343, оп. 25, д. 15, л. 5–10.

¹¹ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 1625, арк. 1–3.

дари Молдавовалахії. В подтверждение чего и выдаем настоящее удостоверение, дабы все вышесказанное имело надлежащую силу при представлении такового, куда бы то ни было»¹².

Імовірно, Матвій Федорович дістав гарантії, оскільки, отримавши російське підданство, влітку 1887 р. звернувся до Дворянського депутатського зібрання Херсонської губернії з проханням визнати за ним права спадкового російського дворянства як кавалера російського ордена св. Володимира 4-го ст. 7 серпня 1887 р. Дворянське депутатське зібрання дійшло висновку: визнати Матвія Федоровича Маврогордато спадковим дворянином Російської імперії та внести його рід до третьої частини Дворянської родовідної книги Херсонської губернії. 14 серпня того ж року зібрання звернулося до Урядового Сенату з проханням затвердити це рішення та виготовити дворянську грамоту¹³, що й відбулося 5 грудня 1888 р.¹⁴ 5 жовтня 1889 р. зібрання гербового відділення Департаменту Герольдії Урядового Сенату затвердило герб М.Ф. Маврогордато¹⁵.

Імовірно, з 1901 р. Матвій Федорович постійно мешкав у Парижі, де 1927 р. разом із однопумцями заснував Будинок для російських емігрантів похилого віку, біля якого поступово виникло й російське кладовище в Сент-Женев'єв-де-Буа. На ньому знайшов свій останній притулок і сам Матвій Федорович. Він помер у Парижі 21 грудня 1935 р.¹⁶

Його троюрідний брат Матвій Миколайович Маврогордато народився 11 червня 1862 р. в Одесі, а 13 серпня того ж року був охрещений у місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві¹⁷. Він був старшим сином Миколи Матвійовича Маврогордато (1830, Константинополь — 27 травня 1893, Одеса), одеського 1-ї гільдії купця та одного з компаньйонів відомої в імперії фірми «Ф.П. Родоканакі», від шлюбу з Аріадною Федорівною, народженою Родоканакі (1842, Одеса — 1 лютого 1900, Відень, похована в Одесі)¹⁸.

Матвій Миколайович здобув домашню освіту й виховання. Кар'єру почав компаньйоном у торговельному домі свого дідуся Федора Павловича Родоканакі¹⁹. Разом із батьком перебував у 1-й гільдії купецтва м. Одеси з 1889 р., а після смерті Миколи Матвійовича самостійно ще майже 18 років, аж до

¹² Там само, арк. 2.

¹³ РГИА, ф. 1343, оп. 25, д. 15, л. 12–13.

¹⁴ Там же, л. 16–17.

¹⁵ Там же, оп. 49, д. 1021, л. 6–6 об.

¹⁶ *Арсеньев Ю.В.* Список лиц, похороненных в Сент-Женевьев-де-Буа с 1 июля 1935 по 1 июня 1936 г. // Новик. — 1936. — № 4. — С. 37; *Грезин И.* Алфавитный список русских захороненных на кладбище в Сент-Женевьев-де-Буа. — М., 2009. — С. 302.

¹⁷ РГИА, ф. 1343, оп. 40, д. 3106б, л. 10.

¹⁸ Детально про цю гілку роду див.: *Томазов В.* Рід Маврогордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 235–245; *Тоμαζοβ В.* Το γένος των Μαυρογορδάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ρωσική Αυτοκρατορία. Η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα. — Χιос, 2010.

¹⁹ РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 14817, л. 4 об.

січня 1912 р.²⁰ Матвій був душоприказником свого дядька Перикла Федоровича Родоканакі, після смерті якого здійснював ліквідацію торгово-фінансової імперії Родоканакі²¹. Згодом він узагалі відійшов від комерційної діяльності, жив на відсотки від банківських внесків, доходи від маєтків і оренди прибуткових будинків. Уже 1889 р. у документах визначений як «*rantier, grand proprietaire*» — рантьє, великий власник²².

Припинивши економічну діяльність, Матвій Миколайович вступив до державної служби. 18 червня 1889 р. імператорським указом його було призначено другим почесним попечителем Рішельєвської гімназії на три роки. Із 27 січня 1890 р. по 30 березня 1892 р. М.М. Маврогордато був почесним доглядачем із господарської частини при Одеській духовній семінарії. Із 7 лютого 1891 р. по 25 вересня 1897 р. він почесний член Харківського губернського опікунства дитячих притулків. 18 вересня 1892 р. імператорським наказом по Міністерству народної освіти Матвій Миколайович затверджений на посаді почесного попечителя Рішельєвської гімназії на три роки, а з 10 листопада 1895 р. — знов другим опікуном цього ж навчального закладу. 27 грудня 1900 р. М.М. Маврогордато за власним бажанням звільнений від служби та за вищезазначеними посадами приписаний до чиновників 5-го класу²³.

Обіймаючи посаду попечителя Рішельєвської гімназії, Матвій Миколайович у 1889–1891 рр. щорічно жертвував на користь її пансіону по 1000 рублів, а 1892 р. — 1100 рублів, 1893 р. — 1500 рублів, у 1894–1900 рр. — по 1000 рублів щорічно, що склало разом 12 тисяч 600 рублів. На потреби Одеської духовної семінарії він пожертвував 500 рублів, а в Харківському дитячому притулку заснував стипендію свого імені для вихованок, зробивши для цього внесок у розмірі 780 рублів²⁴.

За свою діяльність Матвій Миколайович був нагороджений срібною медаллю на олександрівській стрічці в пам'ять царювання імператора Олександра III²⁵.

Матвій Маврогордато був активним членом благодійних і філантропічних товариств: Ради Одеського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, Правління Одеського грецького благодійного товариства, Товариства допомоги бідним м. Одеси²⁶ та жертвував значні кошти на їхню діяльність.

15 листопада 1889 р. Матвій Миколайович Маврогордато прийняв підданство Російської імперії²⁷. А 16 лютого 1900 р. патріарх ерусалимський Нико-

²⁰ Там же, оп. 40, д. 31066, л. 6–7 об.

²¹ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 4, арк. 7 зв.

²² РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 11, л. 5.

²³ Там же, ф. 1343, оп. 36, д. 14817, л. 6–6 об.

²⁴ Там же, л. 6 об.

²⁵ Там же, л. 6.

²⁶ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. — Л. 291–221, 235, 266–267.

Більш детально про благодійницьку та меценатську діяльність М.М. Маврогордато див.: Томазов В. Меценати та благодійники з роду Маврогордато... — С. 47–60.

²⁷ РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 11, л. 5; ф. 1343, оп. 40, д. 31066, л. 9; оп. 36, д. 14817, л. 1, 4.

дим звернувся на ім'я вдової імператриці Марії Федорівни, матері царюючого імператора Миколи II, з проханням про надання М.М. Маврогордато дворянської гідності Російської імперії²⁸. Лист патріарха був переданий в імператорську Канцелярію прохань, де й винесений вердикт про необхідність клопотання з боку самого Матвія Миколайовича²⁹.

1903 р. Матвій Маврогордато спрямував документи до Департаменту Герольдії Урядового Сенату з проханням визнати його в російському спадковому дворянстві, аргументуючи свої претензії давністю роду: «Род, к которому я принадлежу, происходит из Черногории*, и две ветви этого рода вступили в минувшем столетии в российское подданство, и за ними признан княжеский титул»³⁰. Як підтвердження свого старовинного аристократичного походження, прохач додав грамоти, видані вселенськими константинопольськими патріархами Анфимом від 28 серпня 1896 р. і Костянтином від 14 серпня 1897 р., у яких підкреслювалось, що рід Маврогордато, або Маврокордато, «две ветви одного и того же фамильного древа», дворянський і знаменитий, відзначився багатьма значними послугами, наданими ним Православній східній церкві³¹. Урядовий Сенат розглянув справу Маврогордато, але ухвалив залишити її без наслідків, оскільки «иностранцы, присягнувши на подданство России и просящие о причислении в российское дворянство по дипломам от чужих государей им данным, производятся в российское дворянство не иначе, как по заслугам, оказанным российскому Государю и государству, или по достижении чинов, присвоющих сие звание коренным жителям, по порядку службы, а вне этого общего порядка [...] дворянское достоинство в России может быть приобретено лишь по особой монаршей милости, по непосредственному Его Императорского Величества соизволению. [...] Проситель принадлежит к купеческому сословию, на действительной государственной службе не состоял и не имеет чина, присваивающего ему потомственное дворянство [...]»³².

27 вересня 1911 р. Матвій Миколайович надіслав до Департаменту Герольдії Урядового Сенату прохання про зарахування його до стану спадкових почесних громадян Російської імперії та виготовлення диплома, що засвідчує цей статус³³. До документів додавалося свідоцтво з Одеської купецької управи, в якому наголошувалося на заслугах М.М. Маврогордато в галузі торгівлі й промисловості³⁴. 11 грудня 1911 р. було ухвалене позитивне рішення Сена-

²⁸ Там же, ф. 1412, оп. 12, д. 11, л. 2–3 об.

²⁹ Там же, л. 1, 8–8 об.

* Дивує, що Матвій Миколайович саме Черногорію називає прабатьківщиною князів Маврокордато. Жодна гілка Маврокордато, яка облаштувалася в Російській імперії, не була пов'язана з цією балканською країною.

³⁰ РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 14817, л. 4.

³¹ Там же, л. 4–4 об., 10–11.

³² Там же, л. 14–15.

³³ Там же, оп. 40, д. 31066, л. 6–7.

³⁴ Там же, л. 8.

ту. 23 січня 1912 р. грамота на спадкове почесне громадянство була надіслана з Санкт-Петербурга до канцелярії одеського градоначальника для вручення Матвію Миколайовичу³⁵.

Помер Матвій Миколайович Маврогордато 28 червня 1912 р. у маєтку своєї дружини — с. Карбул Сорокського повіту Бессарабської губернії — і був похований у родовій усипальні при одеській церкві святих Миколая та Аріадни³⁶.

Перикл Федорович Родоканакі, дядько Миколи Матвійовича Маврогордато, народився 22 червня 1840 р. в Одесі, а охрещений 29 липня того ж року в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві³⁷. Він був єдиним сином відомого одеського підприємця Федора Павловича Родоканакі (1799, Хіос — 24 лютого 1882, Одеса), купця 1-ї гільдії, комерції радника, спадкового почесного громадянина та власника однойменної фінансово-торговельно-промислової компанії, від шлюбу з Орієттою Фомівною, народженою Галаті (бл. 1811 — 11 травня 1885, Одеса).

За заповітом Ф.П. Родоканакі левову частку майна успадковував Перикл: акції та паї «Товариства Південноросійського шкіряного виробництва», «Товариства виноробства в Одесі», «Одеського товариства фабричного виробництва фарб та лаків», «Товариства паперово-джутової фабрики» в Одесі, «Товариства винного виробництва братів І. та В. Синадіно», «Товариства сталеливарного та механічного заводу “Сормово”», «Брянського рейкопрокатного металічного заводу», «Ленського золотопромислового товариства», «Російського зовнішньоторговельного банку», товариський внесок у торговельній компанії «Ф.П. Родоканакі» та статутний капітал — у «Ф. Єнні та К^о», а також будинки й ділянки землі в Одесі, маєтки в Бессарабській губернії³⁸.

З приходом до керівництва батьківською фірмою Перикл Федорович протягом багатьох років зберігав високий авторитет торговельного дому. Він мав значний діловий досвід, оскільки ще замолоду залучався до родинної справи. Значну допомогу Периклу надавали компаньйони Федора Родоканакі — Іван Синадіно та зять Микола Маврогордато.

Перикл Федорович продовжував традиції Федора Павловича, жертвуючи значні кошти на людинолюбні справи, був піклувальником різних благодійних установ та громадських об'єднань, членом інституцій, що сприяли розвитку промисловості, торгівлі та фінансів. Так, 1869–1876 рр. — піклувальник Гура-Галбинського однокласного училища Бендерського повіту Бессарабської губернії, 1879–1881 рр. — почесний мировий суддя Аккерманського мирового округу, з 1876 р. — член Облікового комітету Одеської контори Державного банку³⁹. 23 жовтня 1871 р. як голова правління Одеського місь-

³⁵ Там же, л. 2–5.

³⁶ Одесские новости. — 1912, 3 (16) июля. — № 8761. — С. 1; 4 (17) июля. — № 8762. — С. 3.

³⁷ РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 21168, л. 16.

³⁸ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 8, арк. 3–3 зв.

³⁹ РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 21168, л. 10–14.

кого кредитного товариства був нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ст., а 22 травня 1879 р. за представленням Головного управління Товариства піклування про поранених та хворих військових — знаком Червоного Хреста⁴⁰. 1 березня 1886 р. міністр фінансів Російської імперії М.Х. Бунге клопотає перед імператором про відзначення Перикла «во внимание услуг, оказанных торговле, местной фабрично-заводской промышленности и купечеству Одессы», високою державною нагородою — орденом св. Володимира⁴¹. 13 квітня того ж року він став кавалером ордена св. Володимира 4-го ст. 15 липня 1889 р. П.Ф. Родоканакі отримав наступну нагороду — орден св. Анни 2-го ст.⁴²

1896 р. міністр фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте звернувся на імператорське ім'я з проханням про возведення Перикла Родоканакі в російське спадкове дворянство. У своєму рапорті він так обґрунтував заслуги підприємця: «Благодаря предприимчивости и выдающейся энергии Родоканакки в Одессе и других центрах юга России впервые возникли разные производства, которые, в значительной степени, развили отечественную промышленность. Ему обязаны своим возникновением и развитием, между прочим, Кавказское пароходство, содержащее шестью пароходами срочные рейсы по портам Черного моря; Новороссийская паровая мельница в городе Севастополе, перемалывающая до 6500 пудов (муки. — *В.Т.*) в сутки высокого помола; Товарищество южнорусского кожевенного производства, с ежегодным оборотом в 1200000 рублей, удостоившееся на бывшей Всероссийской выставке в Нижнем Новгороде высшей награды — государственного герба; Товарищество южнорусского бумагопрядильного и ткацкого производства; Одесское товарищество фабричного производства красок и лаков; Товарищество южнорусского бумаго-джутового и ткацкого производства; Товарищество Старо-Синявского сахарного завода; Товарищество производителей шампанских вин и коньяку по французскому способу, а равно винокуренный и пивоваренный заводы, паровая мукомольная мельница, фабрика перловых круп и риса и др. [...] Независимо от сего, Перикл Родоканакки, состоя учредителем и председателем Одесского городского кредитного общества, своим усердием и трудами много способствовал развитию дел сего общества»⁴³.

Височайший указ про возведення в дворянство Перикла Федоровича був отриманий 13 грудня 1896 р.⁴⁴ 17 березня 1897 р. Херсонське дворянське депутатське зібрання внесло П.Ф. Родоканакі до 1-ї частини губернської родовідної книги⁴⁵, а 5 червня того ж року Урядовий Сенат постановив видати йому дворянську грамоту⁴⁶.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же, ф. 40, оп. 1, д. 38, л. 40.

⁴² Там же, ф. 1343, оп. 36, д. 21168, л. 10–14.

⁴³ Там же, ф. 40, оп. 1, д. 48, л. 181–182 об.

⁴⁴ Там же, л. 181.

⁴⁵ Там же, ф. 1343, оп. 36, д. 21168, л. 18–19.

⁴⁶ Там же, оп. 49, д. 1491, л. 2–2 об.

1897 р. на прохання Перикла Федоровича Гербовим відділенням Департаменту Герольдії Урядового Сенату було розроблено проект родового герба Родоканакі⁴⁷.

31 жовтня 1899 р. Перикл Федорович раптово помер у Парижі та 21 листопада був похований в Одесі⁴⁸.

Останні роки його життя справи фірми йшли кепсько, він постійно хворів, мешкав за кордоном та значно занедбав родовий бізнес. Після смерті Перикла Федоровича компаньйони всіляко намагалися зберегти компанію, однак 1901 р. вимушені були її ліквідувати⁴⁹.

Яскравою особистістю був Марко Євстратійович Севастопуло, який народився 18 серпня 1822 р. в Одесі та був охрещений у місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві 25 серпня того ж року⁵⁰. Його батько — Євстратій Скарлатович Севастопуло (бл. 1785 — 18 грудня 1854, Одеса), який належав до відомого хіоського роду, був одеським купцем 1-ї гільдії, власником успішної торговельної фірми та спадковим почесним громадянином⁵¹. Марко отримав домашню освіту⁵² та, як більшість одеських юнаків-хіосців другого-третього покоління, спочатку брав участь у родинній справі, а згодом вступив на стезю громадської служби.

20 квітня 1856 р. М.С. Севастопуло був обраний Одеським купецьким товариством кандидатом у члени Одеського комерційного суду та затверджений новоросійським і бессарабським генерал-губернатором, а з 2 червня 1856 р. виконував обов'язки члена цього суду. 5 березня 1859 р. отримав довгострокову відпустку, в якій перебував до 20 березня 1867 р., коли знов був обраний кандидатом у члени комерційного суду, обов'язки якого виконував з 26 січня по 23 лютого 1871 р. та з 31 січня по 1 вересня 1872 р.⁵³ 1867 р. одеське купецтво обрало його членом опікунської ради Одеського комерційного училища, яким Марко залишався аж до 1885 р., коли за власним бажанням відмовився від цієї посади⁵⁴. 12 січня 1879 р. одночасно був обраний місцевим купецтвом членом Одеського комітету торгівлі та мануфактури терміном на чотири роки, 1881 р. — «виборним» від Одеського купецького товариства на три роки та депутатом («гласним») Одеської міської думи на чотири роки⁵⁵.

⁴⁷ Там же, л. 3.

⁴⁸ Греки Одессы... — Одесса, 2005. — Т. 5: 1802, 1892–1906 / Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. — С. 236–237.

⁴⁹ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 11, арк. 9–10; спр. 18, арк. 1–2.

⁵⁰ Греки Одессы... — Одесса, 2014. — Т. 1: 1799–1831, 1836. — 2-е изд. / Л.Г. Белоусова, С.Е. Березин, Т.Е. Волкова, В.В. Харковенко, Г.Л. Малинова, А.В. Мартыненко, А.М. Паниван, М.Г. Батурина, С.Н. Герасимова. — С. 428–429.

⁵¹ Про рід Севастопуло в Одесі див.: Томазов В. Одеські Севастопуло: соціальний статус родини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. — К., 2014. — Вип. 24. — С. 109–122.

⁵² РГИА, ф. 1343, оп. 29, д. 1763, л. 5 об.–б.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же, л. 5 об.–12.

⁵⁵ Там же.

Усе це свідчить про неабиякий авторитет Марка Севастопуло та його родини серед одеського купецтва, а також значну доброзичливість із боку російської місцевої влади, оскільки всі призначення погоджувалися з генерал-губернатором і міським градоначальником. Останнє підтверджується й постійними відзнаками, які отримував Марко Євстратійович за свою службу: 3 серпня 1872 р. серед інших членів опікунської ради Одеського комерційного училища отримав подяку від генерал-губернатора за значне зменшення витрат на утримання закладу та успішне його спрямування; 23 жовтня того ж року за представленням генерал-губернатора за працю та турботу на користь Одеського комерційного училища був нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ст.; 23 квітня 1876 р. за представленням Комітету міністрів Російської імперії за участь у справі народної освіти — орденом св. Анни 2-го ст.; 28 березня 1882 р. за корисну працю та старанність отримав орден св. Володимира 4-го ст.⁵⁶

Що стосується комерційної діяльності Марка Севастопуло, то після смерті батька 1854 р. він разом із братами — одеськими почесними спадковими громадянами й купцями 1-ї гільдії Олександром, Карлом (Скарлатом), Костянтином та Іваном — вирішили продовжити справу батька та 1857 р. звернулися до Одеської міської думи за дозволом на заснування торговельного дому «Євстратій Севастопуло», «з тим, щоб ім'я батька їхнього в ньому існувало назавжди не змінним»⁵⁷. Саме з поверненням у бізнес, імовірно, була пов'язана й відпустка Марка Євстратійовича. Торговельний дім Севастопуло належав до потужних: 1857 р. потрапив до кола 24 фірм, які вивезли за рік товарів на суму від 300 тисяч до 1 млн рублів⁵⁸. Імовірно, що згодом торговельне підприємство припинило свою діяльність, як і в більшості хіуських родин. Марко Севастопуло був кандидатом у члени Одеського комерційного банку, заснованого 1870 р., а 1878 р. увійшов до адміністрації з ліквідації цієї установи⁵⁹.

Від шлюбу з Ерато Матвіївною Маврогордато (25 березня 1837, Одеса — 22 грудня 1925, Ніцца, похована в Одесі), тіткою вже згаданих вище М.Ф. та М.М. Маврогордато, Марко Євстратійович мав трьох синів: Євстратій з'явився на світ в Одесі 9 грудня 1857 р.⁶⁰ (за іншими даними — 8 січня 1858 р.), а 8 січня 1858 р. був охрещений у місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві⁶¹; Матвій народився в Одесі 16 листопада 1864 р., а охрещений у тій же церкві 12 грудня⁶²; Карл (Скарлат) народився в Одесі 13 січня 1871 р. та був охрещений 14 березня того ж року в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві⁶³.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 497, арк. 1–7.

⁵⁸ Одесский вестник. — 1858. — № 40.

⁵⁹ Морозан В. Деловая жизнь на юге России в XIX — начале XX века. — СПб., 2014. — С. 313, 344.

⁶⁰ РГИА, ф. 1343, оп. 29, д. 1763, л. 6.

⁶¹ Греки Одессы... — Одесса, 2004. — Т. 3: 1853–1874 / Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. — С. 188–189.

⁶² Там же; РГИА, ф. 1343, оп. 29, д. 1763, л. 6.

⁶³ Там же.

28 вересня 1885 р. Матвій Євстратійович звернувся до Херсонського губернського дворянського депутатського зібрання з клопотанням про надання йому та його родині спадкового дворянства за орденом св. Володимира 4-го ст.⁶⁴ Рішенням зібрання від 29 жовтня 1885 р. було визначено внести прохача до 3-ї частини Дворянської родовідної книги Херсонської губернії⁶⁵. Що стосується родини Марка Євстратійовича, то його дружині та двом старшим синам — Євстратію та Матвію, як повнолітнім, було запропоновано звернутися з особистими клопотаннями та подати необхідні документи⁶⁶. Департамент Герольдії, розглянувши справу М.Є. Севастопуло, указом від 28 лютого 1886 р. відмовив у правах на дворянство⁶⁷.

Помер Марко Євстратійович Севастопуло 3 січня 1903 р. в Одесі у віці 80 років та знайшов спокій на Старому міському кладовищі⁶⁸.

Старший із синів цього подружжя — Євстратій Маркович — помер в Одесі 20 грудня 1888 р. у віці 31 року⁶⁹. А от молодші — Матвій та Карл — сприяли подальшому зміцненню становища роду Севастопуло.

Матвій Маркович обрав дипломатичну стежу, де зробив блискучу кар'єру: 1895 р. прикомандирований до російської місії в Нідерландах, 1898 р. призначений другим секретарем місії в Румунії, 1900 р. — у Бельгії, 1904 р. — другим, а 1908 р. — першим секретарем посольства у Великій Британії, 1913 р. — радником посольства у Франції. Він був дійсним статським радником і камергером імператорського двору. 3 червня 1917 р. Матвій Севастопуло призначений Тимчасовим урядом посланником Росії в Данії, а з 27 жовтня — повіреним у справах у Франції. 26 листопада 1917 р. указом наркома іноземних справ Л.Д. Троцького звільнений з посади. В Одесу Матвій Маркович уже не повернувся, помер 1943 р.⁷⁰

⁶⁴ РГИА, ф. 1343, оп. 29, д. 1763, л. 4.

⁶⁵ Там же, л. 1.

⁶⁶ Там же, л. 15 об.–16.

⁶⁷ Там же, л. 17.

⁶⁸ Греки Одессы... — Одесса, 2005. — Т. 5: 1802, 1892–1906 / Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. — С. 246–247.

⁶⁹ Там же. — Одесса, 2005. — Т. 4: 1875–1891 / Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. — С. 226–227.

⁷⁰ Матвей Маркович Севастопуло // Дипломаты Российской империи [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.rusdiplomats.narod.ru/sevastopulo-mm.html> (20.12.2014). — Название с экрана; Список послов России и СССР в Дании // Википедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_послов_России_и_СССР_в_Дании (20.12.2014). — Название с экрана; Л. Троцкий. Приказ народного комиссара по иностранным делам // Лев Троцкий. Историческое подготование Октября. Часть II: От Октября до Бреста [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?id=W9kDkfJRKegC&pg=PT180&lpg=PT180&dq=Севастопуло+Матвей+Маркович&source=bl&ots=HTAuK23BcN&sig=ILAGhZ51To9aleLVsfxpj9fbag&hl=ru&sa=X&ei=FmqpVOq9FcKrUYTygaAL&ved=0CC0Q06AEwAw#v=onepage&q=%D0%A1%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BF%D1%83%D0%BB%D0%BE%20%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%B9%20%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87&f=false> (20.12.2014). — Название с экрана.

Брат Матвія — Карл (Скарлат) Маркович, обрав службу по Міністерству юстиції та був відомим в Одесі благодійником і громадським діячем. Він статський радник, почесний мировий суддя, член правління Одеського облікового банку, товариш голови Товариства покровительства безпритульним дітям, член дирекції Одеського комітету Піклувального товариства про в'язниці, товариш голови Одеського відділення Російського товариства садівництва та член Одеського відділення Російського технічного товариства⁷¹.

Під час більшовицького заколоту Карл Севастопуло разом із дружиною та дітьми емігрував спочатку до Франції, а потім — до США.

Поряд із тими представниками хіоської фінансової аристократії, хто успішно адаптувався до змін, були такі, хто вирішив покинути Одесу та виїхати за кордон для продовження своєї економічної діяльності. Серед них — брати Марка Євстратійовича Севастопуло: Скарлат (бл. 1811 — ?), Костянтин (бл. 1819 — ?) та Іван (28 червня 1828, Одеса — ?). 1902 р. Костянтин Євстратійович Севастопуло, 83 років, мешканець Ліворно, був звільнений із російського підданства за власним бажанням⁷². Полишив Одесу та перебрався до Константинополя також двоюрідний дід Матвія Федоровича Маврогордато — Амвросій Пантелійович Маврогордато (22 жовтня 1804, Одеса — 18 березня 1880, Константинополь), одеський купець 2-ї гільдії, кавалер ордена св. Станіслава 3-го ст., спадковий почесний громадянин, а також його сини Федір (24 грудня 1842, Константинополь — 10 жовтня 1910, Константинополь) та Степан (бл. 1845 — ?)⁷³.

Таким чином, зміна світової економічної кон'юнктури кардинально вплинула на життя одеських купців хіоського походження. Представники цієї замкненої етносоціальної групи вимушені були прилаштовуватися до нових умов: частина з них залишила Одесу та інші портові міста Чорноморсько-Азовського регіону, решта змінила рід діяльності, намагаючись посісти привлейоване становище в соціальній структурі Російської імперії.

⁷¹ РГИА, ф. 727, оп. 2, д. 378, л. 3–3 об.; Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 год. — Одесса, 1913. — Л. 368.

⁷² РГИА, ф. 1284, оп. 100, д. 3361, л. 16.

⁷³ Держархів Одеської обл., ф. 16, оп. 125, спр. 2, арк. 53 зв.

АКТРИСА МІРА ЛІВШИЦЬ: СТОРИНКИ БІОГРАФІЇ

Київське театральне життя 1920–1930-х рр. позначилося значним розвитком польського та єврейського сценічного мистецтва — виникали самобутні, цікаві колективи, з'являлися визначні драматурги, режисери, актори, які збагачували не тільки свої національні культури, але й України в цілому. На жаль, через репресії радянської влади, які знищили ці унікальні театральні осередки, дослідники вимушені збирати факти практично по крихтах. Але, залучаючи широке коло джерел — газетні публікації, документи різних установ, спогади, — усе ж можливо, хоча б у загальних рисах, висвітлити діяльність як театральних колективів, так і реконструювати життєвий шлях окремих митців.

Однією з яскравих особистостей цього періоду була актриса Міра (Міріам, Марія) Аронівна Лівшиць. Вона народилася 2 (за іншими даними — 1)¹ січня 1887 р. у місті Гродно (нині територія Білорусі) у єврейській родині. Батько був музикантом². 1904 р. Міра закінчила місцеву гімназію, але подальше навчання, як вона сама зазначала, було неможливим через матеріальне становище³ та національне походження⁴. Тому майбутня актриса відправилася до Варшави, де вступила на 6-місячні курси з виготовлення капелюхів при фабриці Розенберга, а згодом влаштувалася там на службу. Однак така діяльність не влаштувала обдаровану дівчину, тому вона паралельно навчалася на вечірніх курсах драматичної школи Владислава Завадського та брала участь в аматорських виставах. 1906 р. помер її батько, і Міра разом із матір'ю переїхала до Вітебська, де мешкала її тітка⁵.

1908 р. став для актриси визначальним: по-перше, вона побралася з «театральним співробітником» Абрамом Григоровичем Лівшицем, а по-друге — прийняла рішення повністю присвятити себе театру. Разом із чоловіком у складі самодіяльної театральної трупи гастролювала по різних містах Російської імперії. На одному з аматорських спектаклів її побачив директор варшавського Єврейського театру Сем Адлер та запросив до трупи. 15 травня 1909 р. вона була зарахована в штат цього художнього колективу. 1910 р.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 47085, арк. 6.

² Там само, арк. 1, 10; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 650, оп. 1, спр. 178, арк. 3, 7 зв.

³ Родина, імовірно, дійсно не була заможною, однак мала власний будинок, що відзначено під час допиту органами НКВС: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47085, арк. 9, 10.

⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 650, оп. 1, спр. 178, арк. 3.

⁵ Там само, арк. 3, 8 зв.; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47085, арк. 10.

Міра перейшла до єврейського театру одеського актора, сценариста та антрепренера Давида Сабсая й переїхала до Одеси. Треба зазначити, що ці пересувні колективи були доброю школою для молоді актриси, оскільки тут виконавець повинний був виступати в різних жанрах — комедії, трагедії, опереті. Однак, у цілому, рівень цих труп не був високий, як правило, не вистачало коштів на якісні костюми та декорації, а гастролі відбувалися переважно по містечках, де загальний рівень освіти населення був низьким, а вимоги до митців — незначними⁶.

Тому не дивно, що коли 1912 р. відомий єврейський актор та режисер Наум Цемах запросив Міру Лівшиць взяти участь у гастролях свого колективу, вона відразу погодилась⁷. Н. Цемах, який усе життя присвятив створенню івритського театру, зібрав першу свою трупу 1909 р. у Білостоці (нині територія Польщі). Вона отримала назву «Га-бима га-‘іврит» («Івритська сцена»). Того ж року колектив дебютував п'єсою «Мусар на‘ар ра» («Недолугому юнакові для науки»; автор І. Баркан, в обробці М. Залкінда). Це була знакова подія в історії єврейського театру — перша вистава на івриті в Російській імперії. 1912 р. Н. Цемах разом з іншим видатним єврейським актором та режисером Менахемом Гнесіним знову зібрав у Білостоці трупу, яка називалася «Га-лахака га-драматит га-‘іврит» («Івритська драматична трупа») та до якої й була залучена Міра Лівшиць. Силами цього колективу в п'ятнадцять осіб була підготовлена вистава «Га-нодед га-ніцхи» («Вічний подорожній»; автор О. Димов), яка отримала дуже позитивні відгуки критиків. Театр багато гастролював протягом року, зокрема, тривалий час виступав у Вільнюсі. Однією з яскравих особистостей цієї трупи був Іегошуа-Зеев Бертонов, видатний режисер та актор. Саме на базі цих починань і виник пізніше всевітньо відомий єврейський театр «Габима»⁸.

Хоча вищезазначені колективи не стали постійними стаціонарними театрами, вони мали порівняно високий професійний рівень, а серед акторів були яскраві особистості, справжні таланти. Робота поруч із ними сприяла значному зростанню майстерності та повному розкриттю акторських здібностей. Але 1913 р. Міра Лівшиць переходить до іншого легендарного театрального об'єднання — «Літераріше труппе» («Літературна трупа») на чолі з Естер-Рохл Камінською⁹. Вірогідно, основною причиною такого рішення стало мовне питання. Актриса з дитинства, окрім рідної мови ідиш, вільно воло-

⁶ ЦДАМЛІМ України, ф. 650, оп. 1, спр. 178, арк. 3, 8 зв.

⁷ Там само.

⁸ Хабима // Электронная еврейская энциклопедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/10998>. — Название с экрана (25.04.2015); Цемах Наум Давид // Там же [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/14607>. — Название с экрана (25.04.2015).

⁹ ЦДАМЛІМ України, ф. 650, оп. 1, спр. 178, арк. 3, 8 зв.

діла російською, польською та досить непогано німецькою¹⁰. Але іврит вимагав окремого вивчення.

Театр Е.-Р. Камінської був у цей час на піку популярності. Ще 1910 р. видатна актриса, яку називали «матір'ю єврейського театру», зовсім відмовилася від опереточного репертуару та зосередилася на драматичному, залучаючи до постановок п'єси сучасних єврейських авторів (Я. Гордіна, Д. Пінського, І.-Л. Переца), а також перекладені твори світової класики. Правильність цього рішення підтвердилася під час успішних гастролей трупи по містах Російської імперії, зокрема в Києві та Одесі. Згодом театр отримав власне приміщення у Варшаві та став стаціонарним (нині Державний єврейський театр імені Естер-Рохл Камінської)¹¹.

Міра Лівшиць гастролювала з трупю протягом 1913–1915 рр., але коли було прийняте рішення повернутися до Варшави, залишилася в Білорусі, де працювала в пересувних колективах С. Генфера, Ю. Адлера, А. Самберга. З 1917 р. Міра Антонівна оселилася в Мінську та грала у відомому єврейському театрі «Унзер Вінкль» («Наш куточок») під керівництвом талановитого актора та режисера Мойше-Арна (Михайла) Рафальського¹². Протягом 1919–1920 рр. актриса входила до складу Фронтвої трупи Б № 4 при Реввійськраді під керівництвом іншого корифея єврейського театру Ієгошуа-Зеєва Бертонова. Саме тоді колектив «кочував» по Білорусі, надовго осідаючи в Могильові, Орші, Шклові. 1921 р. І.-З. Бертонов очолив Перший державний єврейський театр у Мінську, куди й запросив М. Лівшиць. Тут зібрався надзвичайно потужний акторський ансамбль, наприклад, уже згаданий Мойше-Арн Рафальський, майбутній народний артист Білоруської РСР і засновник Білоруського державного єврейського театру (БелГОСЕТ), та актриса й співачка Сара Фібіх, пізніше відома радянська виконавиця єврейських, білоруських та українських пісень. Однак театр, що подавав великі надії, 1922 р. було ліквідовано: значна частина акторів, які походили з території Польщі, повернулися на батьківщину, інші розбрелися по різних колективах. Міра влаштувалася в трупу Рудольфа Заславського та відправилася в гастролі до Петрограда, Смоленська й Вітебська.

Усе це відбувалося на тлі складного особистого життя актриси. 1919 р., під час окупації Білорусі польськими військами, Абрам Григорович Лівшиць

¹⁰ Міра Лівшиць багато займалась літературною роботою, перекладаючи п'єси з польської, російської, української та німецької мов на ідиш. Пізніше співпрацювала з «Укрфільмом», для якого робила переклади на ідиш революційних пісень та популярних арій: ЦДАМЛІМ України, ф. 650, оп. 1, спр. 178, арк. 2, 3 зв.

¹¹ Шкільник Л. «Мама єврейського театру» [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=1123>. — Название с экрана (25.05. 2015).

¹² ЦДАМЛІМ України, ф. 650, оп. 1, спр. 178, арк. 3, 8 зв. Більш детально про театр див.: Полякова Ю. «Унзер Вінкль» — первый стационарный еврейский театр в Харькове // Пам'яткознавчі погляди молодих вчених XXI ст. — Х., 2010. — Вип. 1. — С. 202–210; Її ж. От национального к общечеловеческому: еврейский театр «Унзер Винкль» в Харькове // UNIVERSITATES. Наука и просвещение. — 2012. — № 4. — С. 40–50.

був заарештований та відправлений до концтабору. Згодом його звільнили, але здоров'я чоловіка було підірвано, і незабаром він помер. Міра Аронівна залишилася одна з дочкою Есфір'ю¹³ на руках¹⁴. Часи були важкі, тому актриса вимушена була багато працювати, місяцями гастролюючи по містах і містечках не тільки Білорусі та Литви, а й інших республік.

1923 р., після того, як Р. Заславський залишив колектив, Міра Аронівна з рештою трупи відправилася на гастролі до Криму, де грала в Сімферополі, Севастополі, єврейських поселеннях¹⁵. 1926 р. її запросили до київського єврейського театру «Кунст вінкл» («Куточок мистецтв»)¹⁶. Він був заснований 1924 р. зусиллями Тев'є Люксембурга. От як про цей дуже яскравий мистецький колектив написав у своїх спогадах колишній режисер Київського єврейського театру імені Шолом-Алейхема Мойсей Лоев: «Хороший был театр, быть может, один из лучших. В нем собрался цвет еврейского театрального мира: Лия Бугова, Ива Вин, Мириам Лившиц, одна из лучших «мам» на еврейской сцене Шейндл Стрельская, многолетняя партнерша Эстер-Рохл Каминской тихая и ласковая Софья Эйдельман, лучший исполнитель комических ролей Лазарь Калманович, актер и режиссер Марк Меерсон, который еще в 1906 году создал в Варшаве драматический ансамбль, ставивший пьесы Шекспира, Шиллера, Шолом-Алейхема, Якова Гордина, уже упомянутый мною Дмитрий Жаботинский. Еще были Владимир Коралли¹⁷ (тот самый, который позже станет популярным эстрадным конферансье), Волф Шайкевич, Исаак Ракитин — будущий организатор ряда еврейских театров. [...] Ставили спектакли уже известные нам по студии «Культур-лиги» режиссеры А. Смирнов и И. Кунин, музыку писали Е. Шейнин и Кручинин, а сценографами были Марк Эпштейн и С. Зарецкий. Да, прекрасный был театр, с хорошим репертуаром, отличными постановками, но без государственных дотаций он выжить не смог и распался»¹⁸.

¹³ Есфір Абрамівна Лівшиць народилася 1909 р. На момент арешту матері в серпні 1937 р. — студентка останнього курсу Київської консерваторії. Першим шлюбом була за літератором Дмитром Якимовичем Груднісом(?), котрого заарештовано органами НКВС. У другому шлюбі — Козлова: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47085, арк. 6–6 зв., 9–9 зв., 10.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47085, арк. 10.

¹⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 650, оп. 1, спр. 178, арк. 3 зв.

¹⁶ Відомості про цей період життя актриси різняться. Так, в автобіографії вона вказує, що 1925–1927 рр. працювала у Всеукраїнському державному єврейському театрі в Харкові: ЦДАМЛМ України, ф. 650, оп. 1, спр. 178, арк. 3 зв., 9, але нам здаються ближчими до істини факти, які М. Лівшиць повідомила під час допиту: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47085, арк. 10. Саме вони покладені в основу нашої біографічної реконструкції.

¹⁷ Володимир Пилипович Кораллі (справжнє ім'я — Вольф Фроїмович Кемпер; 18 травня 1906, Одеса — 14 квітня 1995, Москва) — радянський естрадний співак та конферансьє, заслужений робітник культури РРФСР, перший чоловік видатної співачки Клавдії Іванівни Шульженко.

¹⁸ Лоев М. Украденная муза. Киевский государственный еврейский театр имени Шолом-Алейхема. Харьков-Киев-Черновцы. 1915–1950 гг. — К., 2004. — С. 49–50.

1927 р. Міра Аронівна була запрошена в трупу Всеукраїнського державного єврейського театру (ГОСЕТ)¹⁹, заснованого 1925 р. у Харкові, тогочасній столиці УРСР, рішенням уряду на базі студії «Культур-ліга». Тут було зібрано найкращі єврейські мистецькі сили: режисери — заслужений артист УРСР Ефраїм Лойтер, Моріс Норвід, Самуїл Марголін, актори Аркадій Нугер, Хана Браз, Іва Він, Генріх Тарло, а також заслужені артисти УРСР Ада Сонц та Фай Заславський, народна артистка УРСР Лія Бугова. До репертуару залучалися п'єси сучасних єврейських та українських драматургів — М. Даніеля, П. Маркіша, Д. Бергельсона, І. Микитенка, а також єврейська та всесвітня класика — Шолом-Алейхем, А. Гольдфаден, Максим Горький, Мольєр. Режисерські постановки та акторська гра вирізнялися новаторством, пошуком нових сценічних форм, характерними рисами були гротеск, буфонада, використання фольклору. З трупною активно співпрацювали такі відомі митці, як Ю. Мейтус, Ш. Штейнберг, О. Крейн, О. Тишлер, І. Рабинович²⁰.

1928 р. Міра Лівшиць повертається до «Кунст вінкл», який незабаром був ліквідований, а на його базі було створено Київський державний єврейський театр (Київський ГОСЕТ). Засновником останнього став виходець із харківського ГОСЕТу — режисер Захар Він, який привіз із собою цілу плеяду акторів — Шеву Елішеву-Гільдіну, Льва Хейфіца, Еммануїла Дінора та ін. Трохи раніше прибула з Москви значна група акторів разом із відомим режисером Борисом Вершиловим. Це — Естер Бонгард, Поля Померанець, Рая Яцовська, Мозес Ліхтенштейн, Мойсей Ойбельман. Поповнювався колектив і за рахунок випускників єврейського факультету Київського театрального інституту, деканом якого був уже згаданий Б. Вершилов. Цей талановитий митець очолив новостворений театр, намагаючись прививати акторам творчі принципи К. Станіславського та Є. Вахтангова, учнем яких був і сам. Основою репертуару колективу стали твори як світової класики — Мольєра, Г. Ібсена, В. Шекспіра, так і сучасних єврейських та російських драматургів — П. Маркіша, А. Вевьорки, М. Погодіна, Н. Зархі та ін.

Йосиф Колін (Гросс), відомий єврейський та російський актор, учень легендарного Соломона Михоелса, залишив такі спогади про Київський ГОСЕТ: «Да, это была удивительная, замечательная труппа настоящих мастеров. Это был еврейский художественный театр в полном смысле этого слова. И это не случайно. Руководил тогда этим театром непосредственный ученик и соратник великого Константина Сергеевича Станиславского — Борис Ильич Вершилов. Это был первый еврейский Театр, который на деле руководствовался знаменитой системой великого новатора и гениального ученого сцены... Реалистическая манера исполнения артистов покорила зрителей. Этот изумительный театр принес на сцену новый репертуар, новые темы. Отлично на сцене этого театра игрался спектакль «Улица радости». Какой это был бога-

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47085, арк. 10.

²⁰ Лоев М. Указ. соч. — С. 12–44.

тый актерський спектакль! Какие изумительные актерские удачи! В спектакле развернул свою богатырскую мощь большой мастер еврейской сцены Калманович. Какой это был удивительный актер! Здесь, в этом замечательном произведении, я впервые увидел большого еврейского артиста Мозеса Давидовича Лихтенштейна, с которым мы впоследствии работали вместе и стали большими друзьями. Это был художник большой покоряющей правды, умный, с тончайшим юмором. А как великолепен был Лихтенштейн в спектакле «Ботвин»!

У меня буквально проходит дрожь по телу, как только вспоминаю это созвездие мастеров Киевского ГОСЕТа: Жаботинский, Шайкевич, Днепров, Яцовская.

К великому сожалению, ушла эта великая плеяда артистов, и нигде не найдешь слов памяти об этих замечательных творцах. Это был театр современный в полном смысле этого слова. Это был театр большой культуры. Это был театр Станиславского.

Спектакли «Улица радости», «Ботвин», «Дрейндикс флигл», которые мне довелось увидеть в то лето тридцать второго года в Киевском еврейском театре, доставили огромное наслаждение и глубоко сохранились в моей памяти...»²¹.

Цей театр зазнав багато поневірян — зневагу та приховану протидію чиновників, реорганізації, евакуації, вигнання з Києва, репресії та тотальне нищення²².

Однак Міра Лівшиць ще 1930 р. на запрошення керівних органів культури перейшла до Першого державного польського театру²³ (з 1933 р. — Всеукраїнський польський театр, з 1935 р. — Державний польський театр УРСР), який як раз цього року було засновано на базі «Польської театральної майстерні» («Польпрат»). Це відбувалося в руслі втілення в життя пропозиції партійних органів про створення польського професійного театру, який сприяв би комуністичному вихованню та залученню до соціалістичного будівництва широких мас етнічних поляків Києва²⁴. На 1931 р. у складі трупи було 35 осіб, а кількість зіграних вистав становила 80. На 1933 р. штат театру збільшився до 144 осіб, а кількість вистав — до 160 на рік²⁵.

²¹ Колин (Гросс) Иосиф Моисеевич // Кино-театр.ру [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kino-teatr.ru/kino/acter/m/sov/29004/bio/>. — Название с экрана (25.05.2015).

²² Детальніше про долю театру див.: Лоев М. Указ. соч. — С. 53–142; Мелеукіна І. Зоря і смерть Київського «ГОСЕТу» (До 75-річчя створення Київського державного єврейського театру) // Театрознавчий журнал «Просценіум». — 2003. — № 3 (7). — С. 19–26.

²³ ЦДАМЛМ України, ф. 650, оп. 1, спр. 178, арк. 3 зв., 9; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47085, арк. 10.

²⁴ Стронський Г. Польський театр у Києві // Український театр. — 1992. — № 5. — С. 28.

²⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 650, оп. 1, спр. 5, арк. 47; спр. 15, арк. 12; Стронський Г. Вказ. пр. — С. 28–29; Filler W. Kijowski teatr Witolda Wandurskiego // Pamietnik Kijowski. — К., 2002. — Т. 6. — С. 263–271; Башинджагян Н. Польский революционный рабочий театр: эстетика и драматургия (театральные искания В. Вандурского и Б. Ясенского) // Искусство революцией призванное. Октябрь и развитие искусства стран Восточной Европы 1920-х — 1930-х годов. — М., 1972. — С. 141–152; Horbatowski P. W szponach polityki. Polskie zycie teatralne w Kijowie 1919–1938. — Warszawa, 1999. — S. 84–130.

Перший польський театр був цікавий не лише тим, що репрезентував національну політику радянської влади на різних етапах її існування та був вагомим фактором у збереженні самосвідомості польського населення України, а й як культурний феномен, де недовго, але тривали сміливі експерименти, творчі пошуки, де одночасно працювала група видатних діячів українського й польського театрального мистецтва — режисери й драматурги Вітольд Вандурський та Олександр Скібневський, режисер і актор Гнат Юра, режисери Олександр Сумароков та Донат Шкляревський, композитор Ісай Ройзентур, художники Моріц Уманський, Федір Нірод та Валентин Борисовець²⁶.

Складніше було з формуванням акторського колективу. Оскільки основу його складали аматори, то керівництво театру та його куратори з керівних органів намагалися постійного посилювати труп. Одним із шляхів було поповнення колективу акторами з різних театрів — українських, російських, єврейських²⁷. Так разом із Мірою Лівшиць до трупи влилися й інші актори єврейських театрів — Хана Браз, Генріх Тарло, Яків Камінський, Юхим Оренштейн²⁸. Колектив склався багатонаціональний — тут були поляки, білоруси, євреї, росіяни, українці. Єдиною умовою для творчої частини театральної трупи було володіння польською мовою²⁹.

Міра Аронівна як актриса зі значним досвідом, широким акторським діапазоном та непересічними здібностями одразу посіла в колективі провідне місце. Вона була активно зайнята в репертуарі театру, а з 1934 р. переведена на посаду актриси першої категорії³⁰. На момент приходу до Польського театру М. Лівшиць було вже за 40 років, тому вона спеціалізувалася на ролях жінок похилого віку, які, враховуючи певну своєрідність тодішнього репертуару, належали до другого плану. Але це були переважно яскраві, характерні ролі, які давали актрисі можливість виявити свій талант. Серед найкращих — стара («Жечь громадська» Б. Ясенського, режисер — О. Скібневський), Войткова («Рабан» В. Вандурського, режисер — О. Скібневський), пані Журден («Міщанин у дворянстві» Мольєра, режисер — В. Васильєв), пані Оргонова («Дами та гусари» О. Фредро, режисер — О. Сумароков) та ін.³¹

Висока професійність актриси була відзначена в постанові Всесоюзного комітету у справах мистецтв при РНК СРСР від 29 липня 1936 р. щодо гастролей Державного польського театру УРСР у Москві³².

²⁶ Більш детально див.: Томазова Н.М. Олександр Скібневський: до історії Польського театру в Києві // Пам'ятки. Археографічний щорічник. — К., 2010. — Т. 11. — С. 215–245; *І ж.* Федір Нірод та Польський театр у Києві // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. — К., 2012. — Число 20. — С. 71–80.

²⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 650, оп. 1, спр. 5, арк. 47.

²⁸ Лоев М. Указ. соч. — С. 39–42.

²⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 650, оп. 1, спр. 14.

³⁰ Там само, спр. 178, арк. 3 зв.

³¹ Horbatowski P. Op. cit. — S. 136, 140, 154, 166.

³² ЦДАМЛМ України, ф. 650, оп. 1, спр. 46, арк. 17–18.

Однак загальна ситуація в трупі була складною, що часто трапляється у творчих колективах. Незадоволені амбіції та заздрість нерідко виявлялися у вигляді національних претензій, зокрема антисемітизму. Про це свідчать висловлювання М. Лівшиць під час допитів органами НКВС³³.

Ці негативні явища посилювалися ідеологічним тиском і репресіями з боку державних органів УРСР та антипольською кампанією, що набирала обертів. Таким чином, поширювалася атмосфера недовіри, жаху, доносів, що спричинило творчу стагнацію та занепад колективу, процвітання інтриг та зведення особистих рахунків.

1930 р. діяльність головного режисера Вітольда Вандурського та театральної трупи, спрямована на сміливі мистецькі пошуки й орієнтована на польський, зокрема класичний, репертуар, зазнала нищівної критики з боку українських партійних чиновників та культурних діячів, радянської преси. Режисер був звинувачений у польському «націонал-більшовизмі» (зокрема, особисто наркомом освіти УРСР М. Скрипником), після чого він був відсторонений від керівництва театром³⁴. 3 липня 1933 р. новий головний режисер Олександр Скібневський був заарештований органами Київського відділу ГПУ. Під час слідства його, а також багатьох представників польської інтелігенції, серед яких були члени художньо-політичної ради театру (Броніслав Скарбек, Генрік Політур-Радзівеський, Вітольд Добжинський та ін.) і працівники трупи (Януш Думницький, Остап Горобієвський, Роман Ромуальдов-Остерчин та ін.), звинуватили в приналежності до контрреволюційної Польської військової організації (ПОВ)³⁵.

Ці події вплинули на репертуарну та кадрову політику театру. Керівництво намагалося заслужити прихильність партійних та радянських органів шляхом бичування колишніх «промахів». На ключових посадах театру — директора, заступника директора, художнього керівника й головного режисера — практично кожного року з'являються нові особи. Неугодні актори звільнялися під різними приводами. Практично кожного року відбувалися арешти. Звинувачення були стандартні — польський націоналізм, шпигунство на користь Польщі, контрреволюційна діяльність. Причому за ними були репресовані не тільки митці польського походження, але й українка Ганна Мудра, і росіянин Михайло Толстой, і єврейка Міра Лівшиць³⁶.

Міра Аронівна була заарештована 26 серпня 1937 р. Під час слідства винною себе не визнала. Була звинувачена у зв'язках з Польською організа-

³³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47805, арк. 11; *Horbatowski P.* Op. cit. — S. 177.

³⁴ ЦДАМЛІМ України, ф. 650, оп. 1, спр. 5, арк. 47; спр. 15, арк. 12; *Стронський Г.* Вказ. пр. — С. 28–29; *Filler W.* Op. cit. — Т. 6. — С. 263–271; *Башинджаган Н.* Указ. соч. — С. 141–152; *Horbatowski P.* Op. cit. — S. 84–130.

³⁵ *Томазова Н.М.* Олександр Скібневський: до історії Польського театру в Києві... — С. 215–245.

³⁶ *Її ж.* Франц Марковський: до історії Польського театру в Києві // Студії мистецтвознавчі. — К., 2014. — Число 3. — С. 66–69.

цією військовою та 19 жовтня 1937 р. засуджена до 10 років виправно-трудо-
вих таборів³⁷.

20 березня 1938 р. актриса прибула з Київської в'язниці до «Ухтижем-
лага» НКВС (Ухтинськ Комі АРСР)³⁸. Її дочка Есфір подала клопотання про
перегляд справи, але 26 червня 1941 р. у цьому їй було відмовлено³⁹. Згідно
з офіційними документами Міра Лівшиць померла 5 лютого 1942 р. у лазареті
від аневризми аорти⁴⁰.

У лютому 1958 р. Есфір Абрамівна Лівшиць-Козлова звернулася на
ім'я Військового прокурора Київського військового округу з проханням про
реабілітацію своєї матері⁴¹. У результаті вивчення матеріалів справи та опи-
тування свідків було встановлено, що: «Постановление особого совещания от
26 октября 1937 г. по делу Лившиц подлежит отмене, а дело прекращению по
следующим мотивам: Лившиц виновной себя в предъявленном ей обвинении
не признала [...]; свидетели по делу не допрашивались. Никаких объектив-
ных доказательств вины Лившиц в деле нет. Обвинение ее построено на
неоформленных и никем не заверенных выписках из протоколов допроса
Органищака от 3, 9 и 29 июля 1937⁴². Из этих выписок выписка из протокола
допроса Органищака от 29 июля 1933 г. не соответствует действительности,
так как протокола допроса Органищака за это число в деле нет»⁴³.

Так склалася доля цієї талановитої актриси. Мойсей Лоев, який осо-
бисто знав Міру Лівшиць, написав про неї так: «Поминальное слово должно
быть сказано и об интересной и умной актрисе Мириам Лившиц, которая
играла драматические, а также острогротесковые роли. Человек с литератур-
ными способностями, она превосходно переводила на идиш польские и рус-
ские пьесы, создала ряд инсценировок. В жизни была сердечным и предан-
ным другом»⁴⁴.

³⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47805, арк. 1, 11–12, 13–14, 17.

³⁸ Там само, арк. 21.

³⁹ Там само, арк. 26–27.

⁴⁰ Там само, арк. 19, 21.

⁴¹ Там само, арк. 28.

⁴² Рік вказаний помилково, треба — 1933.

⁴³ Там само, арк. 45–47.

⁴⁴ Лоев М. Указ. соч. — С. 42.

**А.Г. ХАЛМУРАДОВ:
ДЖЕРЕЛА ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ БІОГРАФІЇ НАУКОВЦЯ**

Активний розвиток вітчизняної біографістики та генеалогії, повернення до наукового обігу праць попередників, осмислення їхніх ідей та наведеного фактичного матеріалу загострили інтерес дослідників до приватної сфери особистості — її соціального походження, культурної приналежності, родинного та дружнього оточення, традицій і побуту, інтелектуальних запитів.

І це цілком виправдано, оскільки кожна людина, «значною мірою, є продуктом сім'ї, роду. А тому і вивчення сімейної історії, традицій, інтересів, поглядів, які побутують у родині, проливають світло на середовище формування особистості, питання спадковості та наступності поколінь»¹.

Означені вище проблеми не залишаються поза увагою істориків науки, для яких одним із важливіших завдань є створення ґрунтовних біографій учених². Сьогодні для такої діяльності існують усі можливості: відсутні ідеологічний тиск та цензура, доступні архівні джерела.

Єдиною умовою для успішного реконструювання біографії науковця є знання основних віх його життя.

Відомий український та узбецький біохімік і біотехнолог, організатор науки, громадський та державний діяч Аскар Ганієвич Халмурадов (10 травня (за документами), 20 жовтня (фактично) 1939 р., м. Яккабаг Кашкадар'їнської обл., УзРСР — 17 січня 1997 р., Ташкент) є одним із засновників вітчизняної школи біохімії вітамінів. 1960 р. він успішно закінчив біологічно-ґрунтознавчий факультет Середньоазіатського державного університету ім. В.І. Леніна (САДУ), а 1964 р. — аспірантуру Інституту біохімії АН УРСР. А.Г. Халмурадов, один із улюблених учнів академіка Р.В. Чаговця, 1976 р., після захисту докторської дисертації, очолив відділ біохімії коферментів. Він був членом Ученої ради та заступником голови Спеціалізованої ради із захисту дисертацій Інституту біохімії ім. О.В. Палладіна, членом Спеціалізованої ради із захисту дисертацій Київського технологічного інституту харчової промисловості, Наукової ради АН УРСР із проблем «Біохімія тварин і людини» й «Біоорганічна хімія», АМН СРСР «Проблеми вітамінології», заступником голови Київського відділення Українського біохімічного товариства АН УРСР.

¹ *Томазов В.* Рід та родинне оточення академіка Володимира Івановича Вернадського // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. — К., 2013. — Вип. 18. — С. 35.

² *Оноприенко В.И., Оноприенко М.В.* Чирвинские. — М., 2007; *Дмитрієнко М.Ф., Томазов В.В.* Рід Патонів. Історико-генеалогічне дослідження. Документи. — К., 2013; *Урбанский В.М.* Дмитрий Граве и время. — К., 1998 та ін.

1980 р. отримав звання професора, а 1981 р. — Премію ім. О.В. Палладіна АН УРСР.

У 1976–1985 рр. науковець успішно продовжував та розвивав дослідження школи Р.В. Чаговця, сформулював нові напрями в галузі молекулярних механізмів біологічної дії водо- та жиророзчинних вітамінів і їхніх специфічних вітамінозв'язувальних білків. А.Г. Халмурадов заклав основи вітчизняної молекулярної вітамінології, яка згодом стала одним із основних напрямів української біохімії. Під його керівництвом були захищені одна докторська та дев'ять кандидатських дисертацій.

У грудні 1985 р. А.Г. Халмурадов був призначений директором Інституту мікробіології і біотехнології АН УзРСР. Він був обраний членом-кореспондентом (1987) та академіком (1989) АН УзРСР, її головним ученим секретарем (1988–1990) і віце-президентом (1990–1994), депутатом і головою комітету з питань науки, освіти, молоді та спорту (з 1995 р.) Олій Мажлісу (парламенту) Республіки Узбекистан.

А.Г. Халмурадов — автор семи авторських свідоцтв і патентів, близько 300 наукових праць із проблем вітамінології та біотехнологій, зокрема двох книг — «Транспорт жирорастворимых витаминов» (К., 1980) та «Мембранный транспорт коферментных витаминов и коферментов» (К., 1982), написаних у співавторстві з Р.В. Чаговцем та В.М. Тоцьким, які стали результатом багаторічних досліджень і значним внеском української вітамінології у світову науку³.

Реконструкція біографії вченого відбувалася із залученням усіх можливих джерел, як офіційних, так і приватних. До перших відносяться такі, що виникли в результаті діяльності державних установ. У нашому випадку це, перш за все, особові справи, які зберігаються в Науковому архіві Інституту біохімії ім. О.В. Палладіна НАН України.

В аспірантській справі містяться: листок з обліку кадрів із біографічними відомостями, зокрема про склад родини — батьки, брати-сестри; автобіографія з інформацією про дитинство та студентські роки; характеристики; копія університетського диплому та додаток до нього із зазначенням оцінок; протоколи про складання іспитів до аспірантури; науковий реферат; рекомендації з різних наукових установ; індивідуальний навчальний план аспіранта, який розкриває різні етапи роботи над дисертацією; атестаційні листи; витяги

³ Донченко Г.В. Аскар Ганиевич Халмурадов // Український біохімічний журнал. — 1997. — Т. 69. — № 3. — С. 134–135; Мулявко Н.А. Учитель: К 65-летию со дня рождения вице-президента Академии наук Узбекской ССР, академика А.Г. Халмурадова // Український біохімічний журнал. — 2004. — Т. 76. — № 5. — С. 158–159; Томазов В.В., Халмурадова А.А. Аскар Ганиевич Халмурадов — відомий вітчизняний біохімік та організатор науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. — К., 2012. — Число 20. — С. 61–70; Виноградова Р.П., Данилова В.М. Лауреати премії НАН України імені Олександра Володимировича Палладіна 1981–1982 рр. // Український біохімічний журнал. — 2012. — Т. 84. — № 6. — С. 148–149 та ін.

з протоколів відділу та Вченої ради Інституту; заяви аспіранта та наукового керівника до дирекції; накази дирекції⁴.

Ще більш інформативна особова справа наукового співробітника, яка також складається із заяв, автобіографій та листків з обліку кадрів різних років, характеристик, копій дипломів про ступені та наукові звання, наказів дирекції, протоколів засідань учених рад та витягів із них, атестаційних справ, списків праць, наукових звітів та некролога. Ці документи дозволяють не тільки визначити формальні зміни в житті науковця, процес його кар'єрного зростання, але й висвітлити наукові досягнення, сутність дослідницької роботи, внесок у розвиток біохімії вітамінів⁵.

Але треба звернути увагу на той факт, що в особових справах, як і в інших документах офіційного походження, інформація щодо приватного життя людини носить обмежений, канцелярський характер. Більш вільними за стилем та змістом є автобіографії, але, враховуючи специфіку радянського життя, люди намагалися повідомляти про себе як найменше, вивіряючи кожну позицію.

Що стосується достовірності цих матеріалів, то вона досить висока. Хоча й тут є певні застереження. Оскільки листки з обліку кадрів заповнювалися зацікавленою особою, то вони могли містити як умисні, так і неумисні спотворення інформації. Тому бажано наведені відомості перевіряти безпосередньо за документами⁶.

Окрім офіційних документів, важливими для реконструкції біографії є численні приватні джерела, серед яких треба відзначити щоденники та записні книжки А.Г. Халмурадова. Усього збереглося два записники та десять книжок щоденників. У перших, які велися нерегулярно, фіксувалися окремі думки, зокрема характеристики його оточення. Наприклад, про надзвичайну повагу та вдячність до Р.В. Чаговця, захоплення його людськими якостями свідчать слова А.Г. Халмурадова, занотовані в записнику 6 грудня 1982 р., через кілька місяців після смерті вчителя: «Говорячи про академіка Ростислава Всеволодовича Чаговця як про особистість із колосальним виховним потенціалом, я маю на увазі перш за все зрілість громадянської самосвідомості, розвинене почуття власної гідності, яскраво виражене творче начало в його характері [...]. Мені не доводилося знати людину, яка випромінювала б таку концентровану силу волі та одночасно була таким згустком доброти»⁷. Щоденники охоплюють період з 5 березня 1986 р. до 15 січня 1997 р., остан-

⁴ Науковий архів Інституту біохімії ім. О.В. Палладіна НАН України (далі — НАІБ ім. О.В. Палладіна НАН України), оп. 1-Л, спр. 101. Особові справи робітників та службовців Інституту, звільнених у 1965 р.; від «Г» до «Я», арк. 75–156.

⁵ НАІБ ім. О.В. Палладіна НАН України, оп. 3-Л, спр. 614. Особова справа доктора біологічних наук Халмурадова А.Г. 1986 р., 149 арк.

⁶ Дмитрієнко М.Ф., Томазов В.В. Вказ. пр. — С. 15–16.

⁷ Родинний архів Халмурадових. Записники та щоденники А.Г. Халмурадова, книжка 1982–1983, б. п.

ній запис зроблено за два дні до передчасної й раптової смерті вченого. Велися вони регулярно, практично щоденно, та містять безліч цікавої інформації. Ці записи є цінним джерелом не тільки про наукову та науково-організаційну діяльність ученого, але й про історичні та соціально-політичні події, свідком і учасником яких він був, наприклад, процес розвалу СРСР, становлення незалежних держав — України та Узбекистану⁸.

На основі записів, зокрема, вдалося розв'язати одне з протиріч у біографії науковця. В одній із анкет А.Г. Халмурадов зазначив, що закінчив курс середньої школи за дев'ять років⁹. Цей факт більш ніде не знайшов відображення та не відповідав наведеним анкетним даним. Виявилося, що, насправді, науковець народився 20 жовтня, а не 10 травня, а анкетні дані було змінено тому, що на час вступу до університету хлопцю ще не виповнилося 16 років¹⁰.

Цікавими є й спогади про вченого, які залишали члени родини, друзі, колеги, учні. Ці спогади були видані окремою книгою з нагоди 70-річного ювілею А.Г. Халмурадова¹¹ й висвітлюють різні сторони життя вченого — його місце в історії науки, громадському, державному житті, особливості характеру, людські якості.

Звичайно, документи приватного походження носять більш суб'єктивний характер, порівняно з офіційними джерелами, але вони значно багатші за інформаційним потенціалом та дозволяють створити яскравий портрет особистості.

Процес пошуку джерел продовжується. Особові справи А.Г. Халмурадова повинні зберігатися в архівах Інституту мікробіології та біотехнології й Президії АН Узбекистану, а також в урядових архівах. Поки вони залишаються для нас недосяжними.

⁸ Там само, щоденники, 10 одиниць, 1986–1997.

⁹ НАІБ ім. О.В. Палладіна НАН України, оп. 1-Л, спр. 101, арк. 77.

¹⁰ Родинний архів Халмурадових. Записники та щоденники А.Г. Халмурадова, книжка 1994–1995, 20 жовтня 1994, четверг; книжка 1991–1992, 20 жовтня 1991, воскресеньє.

¹¹ Якабоғда тоғлар хам бор. Академик Аскар Холмуродов киссаси / Ҳаким Сатторий. — Тошкент, 2009.

БОНІСТИКА

РОЗМІННІ МАРКИ ТА КАЗНАЧЕЙСЬКІ ЗНАКИ В ГРОШОВОМУ ОБІГУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*

Як відомо, гроші люблять тишу, але війна — це кризове явище для фінансів будь-якої країни — як для країни-агресора, так і країни-жертви. Російська імперія в Першій світовій війні є країною-агресором, яка, на перший погляд, була готова (у фінансовому плані) до неї, але вдавана фінансова стабільність рушилася буквально в перші місяці війни. Тому ми спробуємо з'ясувати передумови виникнення проблем у сфері грошового обігу в роки Першої світової війни, розглянути їхні соціально-економічні наслідки та способи вирішення, проаналізувати ефективність та результативність деяких антикризових заходів, які вживалися імперським урядом. Розглянемо питання, яким же чином ці процеси сприймалися населенням Наддніпрянської України. Проблематику економічного становища та грошового обігу в Україні досліджували у своїх працях такі вітчизняні науковці: О. Реєнт, О. Сердюк, І. Скоморович, В. Шевченко, О. Огуй, С. Пивоваров, П. Рябченко, П. Гай-Нижник та ін.

Ще напередодні Першої світової війни уряд Російської імперії видає указ від 27 липня 1914 р., що забороняв обмін кредитних білетів на золото й дозволяв Державному казначейству використовувати при розрахунках казначейські короткострокові зобов'язання в розмірах, зумовлених потребами військового часу. Витрати на війну за 1915–1916 рр. збільшилися в 9 разів, досягши 14,5 млрд руб. Кожен день бойових дій, за підрахунками російських економістів, обходився імперії 1914 р. близько 10 млн руб., 1915 р. — у 24 млн, 1916 р. — у 40 млн, а 1917 р. — 50–65 млн руб.¹ Інфляційний процес набирив значних обертів. Намагаючись виправити негативні тенденції у фінансовій сфері, уряд імперії дає право Держбанку на випуск не забезпечених золотом кредитних білетів. З весни 1915 р. у царській Росії почалася «розмінна криза», яка полягала в тому, що з обігу стали зникати монети, перетворюючись через свій металевий вміст у засіб накопичення. Спочатку зникли золоті, потім срібні, а згодом настала черга й мідних. До літа 1915 р. в обігу практично не залишилося монет, хоча необхідність у дрібних розмінних грошових знаках відчувалася. Таким станом речей населення було настільки незадоволене, що в окремих поселеннях назрівали бунти й безпорядки. Непоодинокі випадки вимагання силою від продавців решти розмінною монетою з одного рубля при покупці на дві або п'ять копійок фіксувалися в рапортах

* Автор висловлює вдячність кіровоградському колекціонеру Дмитру Сергійовичу Швецю за надані матеріали для ілюстративного ряду цієї статті.

¹ Кузнецова О. История экономики. — М., 2002. — С. 139.

жандармських управлінь. Так, у рапорті помічника начальника Чернігівського губерньського жандармського управління зазначалося, що 12–14 серпня в м. Стародуб раптово зникла розмінна монета, недостатність якої особливо була відчутна в базарний день 14 серпня. На прохання поліції, Державним казначейством цього дня торговцям було видано декілька тисяч розмінних монет, але вони швидко розійшлися «по руках» і не потрапили в торговельний обіг. Оскільки «прибывшие в город из окрестных сёл и деревень крестьяне, вследствие того, что торговля сосредоточена в руках евреев, открыто выражали свою злобу против последних, считая именно и только их виновниками создавшегося положения», то назрівали «крупные беспорядки, по всей вероятности окончившиеся бы розгромом еврейских лавок и еврейского населения вообще»². Справи доходили до того, що на заводах і фабриках працівники вимагали виплату від 30 до 50% заробітної плати дзвінкою монетою. З метою уникнення робітничих хвилювань, жандармські управління спільно з фабрикантами звернулися до місцевих представництв Державного казначейства з клопотанням забезпечити необхідну кількість розмінної монети для виплати заробітної плати робітникам³. Ускладнення ситуації через зникнення монет мало місце і в інших українських регіонах⁴.

Граничні максимальні норми випуску срібної монети, встановлені ст. 28 Монетного статуту, де зазначалося, що «при выпуске серебряной монеты наблюдается, чтобы совокупное количество этой монеты в обращении не превысило суммы по расчёту трёх рублей на каждую душу общего числа населения империи»⁵, були не актуальними, оскільки «Петроградский монетный двор, работая без перерыва круглые сутки, не исключая и праздников, не может начеканить количества монеты, соответствующего потребности в ней»⁶. Доводилося навіть залучати інші країни до чеканки розмінних монет. Так було досягнуто домовленостей з японським урядом про чеканку на Осацькому монетному дворі монет вартістю в 15 і 20 коп. на суму 15 млн руб.⁷ Але ці заходи не могли змінити ситуацію на краще, тому з метою полегшення платежів по дрібних розрахунках Постановою Ради міністрів імперії від 25 вересня 1915 р. було вирішено випустити розмінні марки номіналом 10, 15 та 20 коп. взамін на срібну монету.

У розісланому Держбанком листі від 29 вересня 1915 р. № 44/а «О мерах содействия к успешному выпуску в обращение разменных марок» під

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України), ф.1439, оп. 1, спр.1657, арк. 347–347 зв.

³ Там само, арк. 377–377 зв.

⁴ Там само, арк. 357, 402–403, 432, 444, 481, 498.

⁵ Устав монетный // Свод законов Российской империи. — СПб., 1912. — Кн. 2. — Т. VII. — С. 2.

⁶ Державний архів Кіровоградської області (далі — Держархів Кіровоградської обл.), ф. 7, оп. 1, спр. 46, арк. 47.

⁷ Чеканка русских денег в Японии // Новое время. — 1915, 6/19 ноября. — С. 4.

грифом «Таємно» зазначалося: «Выпуск марок — мера временная. [...] Выпуск разменных марок вызван исключительно громадным спросом на разменную монету, возросшим за последнее время... Запасов серебра в распоряжении Монетного двора имеется более, чем достаточно, усиленная чеканка будет продолжаться, и, по накоплении необходимого количества серебряной монеты, марки будут изъяты с обращения»⁸. З метою популяризації специфічних розрахункових розмінних грошей у вищезазначеному листі пропонувалося керівникам контор і відділень Держбанку повідомити та роз'яснити губернаторам, військовій владі, міським головам, великим торговцям, промисловцям та іншим впливовим особам суть цих заходів і попросити їх із розумінням поставитися до ситуації й посприяти успішному запровадженню в обіг розмінних марок. Крім того, доручалося проводити моніторинг громадської думки населення щодо цього нововведення.

Для виготовлення марок було використано кліше поштових марок ювілейної серії, присвяченої 300-річчю царювання династії Романових випуску 1913 р. За вартістю, кольоровою гамою, зображенням та розміром розрахункові марки не відрізнялися від поштових (20x30 мм), але друкувалися на тонкому жовтуватому картоні, по 100 штук на листі, і не мали на звороті клею. Для зручності відділення купюр від листа була зроблена перфорація (як на поштових марках), хоча зустрічаються розмінні марки й без неї. Але головною їхньою відмінністю було те, що на зворотній стороні був надпис: «Имеет хождение наравне с разменной серебряной монетой», а над текстом — двоголовий імперський орел (рис.1). До відділень Держбанку на місцях розрахункові марки номіналом 10, 15 та 20 коп. масово почали надходити в жовтні 1915 р.

Рис. 1. Розмінні марки номіналом 10, 15 та 20 коп. випуску 1915 р.

Разом із тим, уряд не обмежився заміною лише срібної монети розрахунковими марками. У грошовому обігу почали відчувати очевидний дефіцит і мідної монети. Уже 29 вересня 1915 р. було опубліковано відповідне розпорядження міністра фінансів «Про випуск в обіг розмінних марок»⁹ за № 1990, в якому згадувався випуск марок номіналом не тільки 20, 15 та 10

⁸ Держархів Кіровоградської обл., ф. 7, оп. 1, спр. 46, арк. 47.

⁹ О выпуске в обращение разменных марок: ст. № 1990 // Собрание узаконений и распоряжений правительства. — СПб., 1915. — Отдел первый. — № 268 от 29 сентября 1915 г. — С. 2603–2604.

коп. — взамін срібних монет, а й номіналом 3, 2 та 1 коп. — взамін мідних. На виконання цього розпорядження 18 листопада 1915 р. Держбанк (відділ кредитних білетів) розіслав усім своїм конторам та відділенням лист № 55/а під грифом «Таємно» — «О разменных марках 1, 2 и 3 коп. дост. на случай выпуска их в обращение наравне с медной монетой». У ньому зазначалося, що міністр фінансів наголошує на тому, що марки вказаних дрібних номіналів потрібно випускати в обіг із банківських кас лише в надзвичайних випадках «при полном истощении запасов медной монеты, и при этом не иначе как по испрошении соответственного разрешения Центрального управления банка по телеграфу; после выпуска марок, выдача их из банковских касс должна производиться предпочтительно перед медной монетой, запасы коей в отделения не будут уже более подкрепляться Центральным управлением»¹⁰.

Рис. 2. Розмінні марки номіналом 1, 2 та 3 коп. випуску 1916 р.

Нові марки відрізнялися тим, що на їхньому зворотньому боці під зображенням державного герба над текстом «Имеет хождение наравне с разменной медной монетой» друкувалася цифра номінальної вартості марки та слово «коп.» (рис. 2).

Слід відмітити, що вищезазначений лист Держбанку попереджав про запланований випуск до кінця 1915 р. в обіг паперових грошових знаків нового зразка номіналом 1, 2, 3 і 5 коп., взамін мідних монет відповідної вартості.

Пізніше, а саме в 1917–1918 рр., було випущено розмінні марки номіналом 1, 2 і 3 коп., причому на однокопійчаній та двокопійчаній на лицьовій стороні містилися надпечатки чорною фарбою цифр «1» та «2». Це супроводжувалося вилученням попередніх розмінних казначейських знаків. Подібні надпечатки, скоріше за все, були обумовлені тим, що однокопійчані марки за кольором були схожі на п'ятнадцятикопійчані, а двокопійчані — на двадцятикопійчані (рис. 3).

Через схожість розмінних марок із поштовими нерідко дослідники помилково називають ці грошові знаки «поштовими марками», тоді як їхня однозначна офіційна назва — «розмінні марки», відповідно до функціональних об'єктів заміни — «розмінних монет». Неодноразово в літературі зустрічається визначення «гроші-марки». Проте доцільно використовувати пра-

¹⁰ Держархів Кіровоградської обл., ф. 7, оп. 1, спр. 46, арк. 62.

вильну назву цих незвичних гібридних грошових засобів, оскільки вона законодавчо та документально підтверджена.

Рис. 3. Розмінні марки номіналом 1 та 2 коп. випуску 1917–1918 рр. з надпечатками.

Траплялися випадки, коли розмінні марки використовували для франкіровки листів, на що був офіційний дозвіл із приписом начальника Головного управління пошти й телеграфів від 8 жовтня 1915 р. за № 8907, але разом із тим рекомендувалося роз'яснювати відправникам кореспонденції, що ці знаки призначені для заміни розмінної монети й використовувати їх як знаки поштової оплати не варто. В якості останніх розмінні марки використовувалися мало й на конвертах зустрічаються рідко. Більшість із них погашено «штемпелями ласки» («штемпель одоления»), тобто на прохання філателістів.

Неповноцінність розмінних марок відчувалася не лише в недовірі, яку виражало населення, а й у тому факті, що відповідно до ст. 482 Митного статуту¹¹ не передбачалося сплати митних платежів розмінними марками, а лише державною російською золотою монетою або державними кредитними білетами в необмежених сумах. Якщо потребувався дріб'язок, то тільки державною російською срібною монетою на суму менше 5 руб., мідною — менше 20 коп. А, як відомо, одним із важливих критеріїв віднесення до грошей будь-яких розрахункових знаків є саме можливість сплати податків. Уряд, скоріше за все, розумів незвичність розрахункових марок у вигляді поштових, які вже за однією своєю формою психологічно налаштовували на несерйозне до них ставлення, і навіть зображення імператорів не додавали їм необхідної ваги.

Розмінні марки були незручними у використанні через дрібний формат, який у паперовому виконанні був недоцільним і нераціональним. Люди в Україні про марки-гроші говорили, що вони «не ходять, а літають», бо вітер видував їх із рук, а дівчата на Київщині співали:

Колись були срібні гроші, тепер самі марки,
Колись були гарні хлопці, тепер самі шмарки...

Через несприйняття розрахункових розмінних марок населенням Рада міністрів затвердила положення «О выпуске разменных казначейских знаков и некотором изменении отличительных признаков кредитных билетов одно-

¹¹ Устав таможенный // Свод законов Российской империи. — СПб., 1912. — Кн. 2. — Т. VI. — С. 41

рублёвого достоїнства»¹², яке імператор підписав 6 грудня 1915 р. Цим документом передбачався випуск в обіг, нарівні зі срібною та мідною монетами, нових розмінних казначейських знаків гідністю в 50, 20, 15, 10, 5, 3, 2 та 1 коп. (рис. 4) та регламентувався вигляд розмінних казначейських знаків, зокрема й параметри розміру купюр: номіналом 50 коп. — приблизно 100х60 мм та від 1 коп. до 20 коп. — близько 80х45 мм. Друкувалися вони на папері з візерунковими водяними знаками¹³.

У пункті 7 вищезазначеного документа навіть було висловлено сподівання на те, що «по изготовлении Монетным двором достаточного количества разменной монеты, разменные казначейские знаки подлежат изъятию из обращения»¹⁴. Як показують подальші події, таке сподівання не виправдалося, оскільки виправити ситуацію з розмінною монетою не вдалося. Мало того, у зв'язку із випуском в обіг казначейських знаків планувалося поступово вилучати з обігу розмінні марки відповідних номіналів із подальшою повною заміною їх на казначейські знаки. Так, у листі Держбанку від 18 грудня 1915 р. за № 58/а «О выпуске в обращение разменных казначейских знаков и кредитных билетов 1 руб. достоинства видоизменённого образца 1898 года», адресованого конторам, відділенням Держбанку й казначействам, зазначалося, що «по мере получения и выпуска разменных знаков 10, 15 и 20 коп. достоинств прекращать выпуск разменных марок соответствующего достоинства»¹⁵. Але такий обмін було значно продовжено в часі, оскільки друк казначейських знаків не повністю задовольняв потреби в розмінних грошових одиницях. Розмінні марки навіть «пережили» казначейські знаки, бо в 1916 та 1917 рр. відбулися додаткові випуски марок, про що говорилося вище. Це супроводжувалося вилученням розмінних казначейських знаків. Випуск розмінних марок тривав включно до 1919 р. з певною динамікою росту, яка 1918 р. досягла максимального обсягу на суму 139,3 млн руб.

Що стосується казначейських знаків, то деякі дослідники вважають, що «знаки 10, 15 и 20 копеек были тиражированы, но в обращение так и не попали (основная их часть была уничтожена). [...] Казначейские знаки выпускались по 1918 год и считались вышедшими с обращения с 1 августа 1919 года»¹⁶.

¹² О выпуске разменных казначейских знаков и некотором изменении отличительных признаков кредитных билетов однорублёвого достоинства: ст. № 2722 // Собрание узаконений и распоряжений правительства. — СПб., 1915. — Отдел первый. — № 362 от 17 декабря 1915 г. — С. 3508–3513.

¹³ Там же. — С. 3509–3513.

¹⁴ Держархів Кіровоградської обл., ф. 7, оп. 1, спр. 46, арк. 66.

¹⁵ Там само, арк. 65.

¹⁶ Денисов А.Е. Бумажные денежные знаки России 1769–1917 годов. — М., 2004. — Часть 3: Государственные бумажные денежные знаки 1898–1917 годов. — С. 64.

Рис. 4. Розмінні казначейські знаки випуску 1915–1917 рр.

Таблиця 1

Випуск розмінних марок в обіг, млн руб.¹⁷

Рік	Номинал, коп.						Всього
	1	2	3	10	15	20	
1915	0,04	0,04	0,05	13,6	15,6	19,4	48,73
1916	-	-	-	16,8	20,5	19,6	56,9
1917	0,5	0,7	1,0	32,8	40,9	41,6	117,5
1918	2,1	3,4	2,8	31,8	75,0	24,2	139,3
1919	0,3	0,5	1,7	31,4	36,6	43,4	113,9
Всього	2,94	4,64	5,55	126,4	188,6	148,2	476,33
Штук, млн	294	232	151,7	1264	1257,3	741	3940

Відомі фальсифікати розмінних марок, виготовлені з пропагандистськими цілями в одній із друкарень Німеччини. Замість оригінального тексту на їхньому звороті було надруковано: «Имеет хождение наравне с грабежом обманом правителей» та «Имеет хождение наравне с банкротом серебряной монеты». Призначалися фальсифікати для ведення підривної діяльності на території Росії, але у зв'язку з революцією не були використані за прямим призначенням. Невелика кількість таких марок була видана російським військово-полоненим (перед їхнім поверненням до Росії) в обмін на німецькі гроші.

Рис. 5. Фальсифікати розмінних марок (зворотна сторона).

Таким чином, різкий перехід грошової системи Російської імперії із золотого монометалізму до паперово-кредитної системи саме перед початком Першої світової війни, а також значні фінансові військові витрати спричинили зникнення з обігу перш за все золотих монет, а до літа 1915 р. — і дрібних срібних та мідних монет. Населення вилучало їх з метою нагромадження. Фактично імперський уряд зі значним запізненням приймав антикризові рішення щодо заміни дрібної розмінної монети на нові паперові розмінні марки та розмінні казначейські знаки, що призводило до розвитку відкритих інфляційних процесів, підривало стабільність рубля як грошової одиниці та сприяло соціальному напруженню.

¹⁷ Наше денежное обращение: Сборник материалов по истории денежного обращения в 1914–1925 годах / Под ред. Л.Н. Юровского. — М., 1926. — С. 81–84.

ВЕКСИЛОЛОГИЯ

ВЕКСИЛОЛОГІЧНИЙ ЕСКІЗ: ПРАПОРНИЧА ТРАДИЦІЯ ПОЛТАВСЬКОГО ТА МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКІВ У СЕРЕДИНІ XVIII ст.

Фаховий збірник «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» — одне з титульних наукових дітищ видатного історика Марії Дмитрієнко. Задум видання, творче втілення та науковий авторитет прямо завдячують енергії, високій управлінській організації та науковій стратегії глибоко шанованого Вченого, належати до кола послідовників та учнів якого автор має високу честь. Четверть томів, що неодноразово під її пильним оком перетворювалися на частини й книги, слугують своєрідним літописом розвитку спеціальних історичних дисциплін в Україні на зламі XX і XXI ст. На початку утвердження збірника автору пощастило бути відповідальним секретарем числа, присвяченого відомому історику — Компан Олені Станіславівні¹, та неодноразово — одним із його дописувачів.

У 2002–2007 рр. у кількох числах «Спеціальних історичних дисциплін: питання теорії та методики» нами здійснено серію наукових публікацій щодо генези та реформування прапорничої традиції Збройних сил Гетьманату другої половини XVIII ст. У фокусі дослідницької уваги опинилися прапори Стародубського², Ніжинського³, Чернігівського⁴ та Гадяцького полків⁵. Окремо з'явилася праця на матеріалах Лубенського полку⁶. Після тривалої перерви, наприкінці 2014 р., передано до друку статті, присвячені прапорам Київського, Переяславського та Прилуцького полків. Дана розвідка завершує вищезгаданий цикл дослідження сотенних та полкових прапорів решти полків Гетьманату — Полтавського та Миргородського. Як і попередні публікації, вона опирається на вже апробовану методологію та схему викладу матеріалу.

¹ Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць та спогадів. Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан. — К., 2000. — Число 4.

² Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2002. — Число 8–9. — Ч. 1. — С. 366–379.

³ Його ж. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2004. — Число 11. — Ч. 1. — С. 54–98.

⁴ Його ж. Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2005. — Число 12. — Ч. 2. — С. 6–42.

⁵ Його ж. Сотенні прапори Гадяцького полку другої половини XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2007. — Число 14. — С. 64–88.

⁶ Його ж. Національний герб та формування прапорничої традиції в Україні-Гетьманщині (на матеріалах Лубенського полку XVIII ст.) // Україна крізь віки: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. — К., 2010. — С. 1073–1091.

Однак, на відміну від вищезазначених статей, дослідження об'єднує, зберігаючи структурну окремішність, прапорничі традиції двох малоросійських полків. Такий формат студій продиктований конфігурацією виявлених джерел, точніше — великими прогалинами останніх. На превеликий жаль, у Полтавському та Миргородському реєстрових полках нам не вдалося виявити та дослідити жодного успішного випадку ротації сотенних прапорів у другій половині XVIII ст. на підставі засадничого ордеру Кирила Розумовського від 8 березня 1755 р.⁷ Брак джерел для осібної верифікації прапорничих традицій вищеназваних малоросійських полків є головним архітектором дещо еклектичної завершальної публікації. Разом із тим, архівний матеріал, пов'язаний із зазначеними полками, безумовно, заслуговує на належну дослідницьку увагу й проливає світло на деякі важливі аспекти процесу козацького прапоротворення загалом та в Миргородському й Полтавському полках зокрема.

Полтавський полк

У другій половині XVIII ст. до Полтавського полку входило 19 сотень: Білицька, Великобудиська, Келебердянська, Китайгородська, Кишинська, Кобеляцька, Маяцька, Нехворощанська, Новосанжарівська, Орлянська, Переволочанська, Полтавська, Полтавська перша, Полтавська друга, Решетилівська, Сокольська, Старосамарська, Старосанжарівська й Царичанська.

На жаль, у фондах «Генеральної військової канцелярії» (далі — ГВК) та «Канцелярії гетьмана Кирила Розумовського» Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ф. 51 та ф. 269), які склали основу фронтального дослідження, присвяченого генезі та реформуванню козацьких прапорів у середині XVIII ст., вдалося виявити тільки одну архівну справу, пов'язану з прапорничою традицією Полтавського полку періоду Гетьманату Кирила Розумовського. Її назва — «О не делании значка полку Полтавского сотне Орлянской» — говорить сама за себе. Незважаючи на це, поживклі аркуші архівного зшитку щедро всіяні крупицями важливої історичної інформації, поєднання якої з іншими відомостями допомагає реконструкції невеличкого фрагменту, здавалося б, назавжди втраченого історичного полотна.

Згадана архівна справа об'єднує два документи, датовані травнем-червнем 1758 р.: «покорное доношение» гетьману Кирилу Розумовському прилуцького полковника Андрія Горленка від 30 травня та чернетку відповіді ГВК. Обидва мають неабияку інформаційну цінність. Зокрема, у своєму зверненні до гетьмана Андрій Горленко переповідає «доношение» орлянського сотника Івана Осовецького щодо виготовлення нового сотенного значка, надіслане до полтавської полкової канцелярії 12 травня 1758 р. За його словами, сотник інформував полковий уряд, що «в сотне его сотенний значек так сильно обетшал, что и употреблять оного в час случайнойся надобности крайне

⁷ З цим ордером пов'язуємо початок реформування прапорів у реєстрових полках Гетьманату, що призвело до масової та масштабної (за наявними джерелами у восьми з десяти полків) ротації сотенних і полкових прапорів коштом Малоросійського скарбу.

неудобно»⁸, а також просив полкову канцелярію розглянути питання «на ізделаніе вновь оного значка кошт откуда повелено будет собрать: с козаков ли сотне его или другим каким порядком» і вчинити «куда надлежит представления». Ретранслюючи гетьману клопотання сотника, прилуцький полковник завершував власне «покорное доношение» звичним проханням: «того ради об том Вашей Ясневелможности полковая полтавская канцелярія в высокое благо-разсмотрение представляя: как в том повелено будет покорнейше просит резолюции»⁹. Необхідно зазначити, що пропозиція орлянського сотника зарадити справі збором коштів на новий значок з козаків сотні носила не випадковий характер. Вона ґрунтувалася на звичаєвому праві й уже мала в Орлянській сотні прецедент. Тринадцять років до того — 1745 р. — Григорій Псьол, який на той час обіймав посаду орлянського сотника, надіслав Андрію Горленку¹⁰ аналогічне «доношение», де докладно змалював ситуацію, що склалася навколо сотенних знамен: «Поневаж в сотне Орлянской двое знамен, яко то корогов зеленая голевая и значок голевій жовтій вовся ветхіе, которіе минувшими в войну турецкую походами до самих древок збились и впредь так к походу, яко к случающимся стречам (встречам) весьма не могут годиться, чем же оніе вновь исправит на то никаких денег в сотенной канцелярії в зборе не имеется и о несобирании з обивателів никаких неуказних зборов многократными в сотню Орлянскую указами подтверждено; а что на исправку обявленных знамен умершій сотник Юсиф Яковлев в прошедших 1727 и 1734 годах на едно знамено з козаков орлянских и на другое з бражниц орлянских же, которых тепер неединой в Орле бражнице не имеется, денги собирал, о том все козаки данною за своїми руками в сотенную орлянскую канцелярію сказкою обявили, по котрому их прежнему обикновению без особенного на то с полковой полтавской канцелярії определения и указа з козаков на означеніе знамена собирать денег я не смею. Сего ради о сем в полковую полтавскую канцелярію донося, на сіе милостивой ожидаю резолюции»¹¹.

Поєднання та порівняння обох «доношень» орлянських сотників створює унікальну можливість цілісного відтворення доволі значного (понад чверть століття) і, що головне, безперервного проміжку сотенної прапорничої традиції, висловлюючись образно, у «двох поколіннях». Каскад дат — 1734, 1745, 1758 рр., — зазначених в обох «доношеннях» орлянських сотників, дозволяє визначити період використання сотенного значка. Середній вік останнього на військовій службі дорівнював приблизно 12 років. Документальне підтвердження оновлення сотенного значка за клопотанням 1745 р. відсутнє.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі — ЦДАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 15379, арк. 2.

⁹ Там само.

¹⁰ Андрій Горленко зробив довготривалу кар'єру й обіймав посаду прилуцького полковника понад тридцять років (1743–1774).

¹¹ «Доношение» Григорія Псьола вперше опубліковано невідомим автором у невеликій статті: Заметка о козацких знаменах // Киевская старина. — 1890. — Т. XXXI. — С. 154.

Однак ініціювання його чергової заміни через тринадцять років, співзвучність мотивації та пропозиція застосування тотожного інструменту його оновлення (посередництвом збору коштів з козаків) слугують непрямими доказами успішно здійсненої ротації. Якщо така відбулася, то логічно припустити, що оновлений сотенний значок наслідував попередній колір та розміри.

Принагідно зазначимо, що за виявленими джерелами жовтий колір був найбільш уживаним (після блакитного) на сотенних прапорах Гетьманату. Жовте сотенне знамено до 1755 р. гуртувало козаків Ямпільської сотні Ніжинського полку¹². Але найбільш уподобали цей колір козаки Опішнянської сотні Гадяцького полку, де він переважав на обох сотенних знаменах. Опішнянська сотенна короґва була жовтою з червоними лиштвами, а сотенний прапор (значок) — жовтим¹³. Загалом, в Орлянської та Опішнянської сотень, окрім початкової літери в назвах та географічного сусідства їхніх полків, виявилось надзвичайно багато спільного в царині сотенного прапоротворення. Обидві сотні, що зафіксовано архівними документами, послуговувалися двома знаменами — сотенними короґвою та значком (або прапором). Також вони майже одночасно порушили клопотання про оновлення сотенних значків 1758 р.: Орлянська — 12 травня, Опішнянська — 1 серпня. Однак отримали відмову ГВК у видачі на цю справу коштів Малоросійського скарбу. Суворий «вердикт» генеральної старшини на звернення полтавського полковника щодо виготовлення орлянського сотенного значка, «чтоб оный при сотенной команде находился нужди не признается; должно бить сотенное знамя которое [...] то особливому кроме знамени значку бить не для чего»¹⁴, перегукувався з не менш гострою та категоричною відмовою ГВК на прохання гадяцької полкової старшини у справі опішнянського сотенного клейноду: «кромѣ же де сотенного знамени прапору бытъ надобности не усматривается»¹⁵. Підкреслимо, що зазначена позиція ГВК щодо оновлення сотенних значків була послідовною. Так, 1755 р. вона вимагала від стародубського полковника Максимовича додаткових пояснень щодо оновлення сотенного значка в Погарській сотні: «что ж требовано и исправленія сверх сотенного знамени еще и сотенного ж значку, то оніе значки во всех ли сотнях полку Стародубовского суть; и необходимо ль оніе значки потребны, ибо в случае походов при сотне довольно и одного знамени, а в командрованіе маліе и без значка посылаются. О том ему полковнику впредь прислать обстоятелной репорт»¹⁶. Разом із тим, наступного року ГВК надала згоду на фінансування з військового Скарбу й знамена, і значка полкової¹⁷ сотні Прилуцького полку.

¹² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 18880, арк. 2 зв.

¹³ Там само, спр. 19005, арк. 103, 103 зв.

¹⁴ Там само, спр. 15379, арк. 3.

¹⁵ Там само, спр. 19005, арк. 109 зв.

¹⁶ Там само, спр. 13096, арк. 12.

¹⁷ Там само, спр. 13724, арк. 3.

Щоправда, з невідомих причин видача коштів і виготовлення значка так і не відбулися.

Та повернімося до аналізу прапорничої традиції Орлянської сотні і, зокрема, звернень орлянських сотників 1745 і 1758 рр. до прилуцького полковника Андрія Горленка щодо пошуку засобів для оновлення сотенного значка. Передусім акцентуємо увагу на тотожному й незмінному бюрократичному механізмі. І 1745, і 1758 рр. сотники не мали повноважень на самостійні дії щодо оновлення сотенних прапорів. Бюрократична комбінація в трикутнику сотенний уряд — полкова канцелярія — ГВК залишалася стійкою та відображала струнку ієрархію. Принциповою різницею обох звернень став їхній результат. Якщо клопотання орлянського сотника Григорія Псьола 1745 р., найбільш імовірно, було задоволене (інакше 1758 р. не було б необхідності звертатися з цією справою до ГВК), то 1758 р. ГВК розпорядилася цілком інакше. Враховуючи, про що вже йшлося вище, що це був не поодинокий випадок відмови у виділенні коштів Малоросійського скарбу на виготовлення сотенних значків, то про її причини наважимося висловити кілька припущень. Фінансування виготовлення сотенних прапорів коштом Малоросійського скарбу, впроваджене гетьманом Кирилом Розумовським березневим ордером 1755 р., отримало значний резонанс. Розголос про це доволі швидко поширився багатьма ресстровими полками Гетьманату. Найбільш активно ротацію здійснювали Гадяцький, Ніжинський, Переяславський, Прилуцький та Стародубський полки. Переконливим доказом цього слугував не тільки статистичний пік заміни старих сотенних прапорів на сотенні клейноди нового взірця із зображенням герба Нації — козака з мушкетом, який припадає на 1757 р., а й численні звернення до ГВК сотенної й полкової старшин із проханням надати дозвіл на видачу коштів із Малоросійського скарбу¹⁸. У багатьох випадках (хоч це і не була обов'язкова норма) полковники та полкова старшина апелювали до прецедентів державного фінансування, які вже реалізувалися в тому чи іншому полку. У zenіті процесу прапоротворення, що охопив Гетьманат у восьми з десяти полків, єдине звернення полтавського полковника Андрія Горленка щодо оновлення сотенного значка в Орлянській сотні в середині 1758 р. виглядає ізольованим від масштабного процесу ротації сотенних і полкових прапорів у 1755–1764 рр. і досі не отримало наукового пояснення своєї винятковості.

Однак іронія долі полягає в тому, що перша в українській історіографії прапорознавча публікація — згадувана вище «Заметка о козацких знаменах» — поєднала інформацію про козацькі прапори із зображенням герба Нації (долучивши унікальний абрис козака з мушкетом, створений у Лубенському полку) з відомостями щодо прапорничої традиції саме Полтавського полку і, зокрема, Орлянської сотні. Щоправда, останні належали до більш раннього

¹⁸ Окрім вищеперелічених полків наступного 1758 р. прапори із зображенням герба Нації впроваджені в сотнях Київського, Лубенського, Чернігівського полків.

часу — першої половини XVIII ст. Цікаві та яскраві архівні свідчення щодо виготовлення сотенних прапорів і значків Полтавського полку¹⁹ (1717 р.), Орлянської та Келебердянської сотень²⁰ (1745 р.) були дещо еkleктично поєднані з джерельним матеріалом пізнішого часу, зокрема інформацією про сотенні прапори Лубенського та Переяславського полків із зображенням Національного герба. Однак у підсумку автор, котрий виступив піонером на полі української vexилології й козацького прапорознавства зокрема, загалом, дійшов правильних висновків, а його публікація на ціле століття визначила наше уявлення про генезу козацького прапорництва у XVIII ст.

Миргородський полк

У другій половині XVIII ст. Миргородський полк був одним із найбільших і об'єднував у своїх кордонах 20 сотень: Архангелогородську, Багацьку, Білоцерківську, Власівську, Голтвянську, Городиську, Ковалівську, Кременчуцьку, Крилівську, Миргородську, Миргородську другу, Омельницьку, Остапівську, Потоцьку, Сорочинську, Устивицьку, Хорольську, Цибулівську, Шишацьку, Яресківську та Биківську волость.

Миргородський полк «увійшов в історію» (у прямому та переносному значеннях) як єдиний полк, щодо прапорничої традиції якого дослідникам не пощастило виявити жодної архівної справи. За браком джерел встановити конкретні причини (окрім архівних втрат) загадкової «білої плями» допоки не вдається.

Єдина архівна вістка щодо оновлення миргородського полкового прапора зафіксована на маргінесі архівної справи щодо виготовлення сотенного знамена Бахмацької сотні Ніжинського полку. Як відомо, сотенний бахмацький прапор був першим сотенним клейнодом, виготовленим коштом Малоросійського скарбу за новим взірцем, — із відтворенням на одній із його сто-

¹⁹ Дописувач «Киевской старины» віднайшов та опублікував цікаві свідчення полтавського полковника Черняка, який, «оправдываясь против одного доноса, писал в 1717 г. — «О корогвах, что доносят, же я з сотен брал по 10 коп, то есть истинная правда; выбралось з сотен 80 рублей и за тие гроши куплено шесть косяков блакитного лудану на сотенные корогви, по 40 золотих, итого росходу 50 руб. без двох, а що осталось 32 р., за тое справлено полковую корогию и прапор, а остаток на жовтій лудан дано на крижи» (кресты)». Див.: Заметка о козацких знаменах. — С. 153, 154.

²⁰ Розлогу цитату донесення орлянського сотника Григорія Псьола прилуцькому полковнику Андрію Горленку щодо оновлення сотенного значка автор замітки підкріпив приміткою з розповіддю про аналогічну ситуацію, що виникла в Келебердянській сотні: «прошлого февраля — дня сего 1745 году, по доношенію сотенной керебердянской старшины о обетшало м сотенном тамошнем значку и о исправленіи онаго пред сим з собираемых з шинкарей и бражниц денег, якіе чрез то от всяких общенародних повинностей были уволены, с полковой полтавской канцелярії представлено было в войсковую енер. канцелярію с требованіем — отколь на исправленіе обявленого керебердянского и прочих сотенных значков надлежащее повелено будет получать денги...». Див.: Заметка о козацких знаменах. — С. 154.

рін герба Малоросійської нації²¹. Клопотання полкової старшини в особі обозного Леонтія Грановського, судді Василя Кулаковського та осавула Якова Почеки ГВК отримала 27 лютого 1754 р. Звернення викликало в генеральній старшині нові, нестандартні запитання, які стосувалися фінансів: «откуда на исправление, как в бахмацкой, так и в других сотнях (ежели от них будут такі ж представленія) сотенных знамен подлежащую сумму взят повелено будет»²². Для їх ґрунтового розгляду канцеляристом ГВК Романом Ко[ниським?] було написано спеціальний «доклад». Під час його підготовки службовцем канцелярії виконано відповідну «справку». Як з'ясувалося за підсумками проведених пошуків, в архіві ГВК із подібним клопотанням перебувало тільки одне звернення. Воно надійшло з полкової миргородської канцелярії «прошлого 1751 году ноября 1 д[ня] с требованіем дозволенія о ізделаніи вместо обветшалого полкового знамени другого»²³. На «доношение» миргородської полкової канцелярії ГВК відповіла ордером, яким велілося «прислать репорт, коликое число остаточних сумм, за кременчуцкий перевоз и из [з]боров Скарбу войскового при полку которого году имелось, и те деньги в росходе и куда или налице, и в чиём содержании нине, за полученіем якого репорта о устроеніи знамен асекурация воспоследует»²⁴. Імовірно, контрвидами ГВК виявилися настільки невідгідними, а завдання — специфічними, що миргородська полкова канцелярія вирішила, що «дешевше буде» залишитися при своїх інтересах. Як резюмував канцелярист, «токмо оногo репорта не прислано: и за тем і определенія не было»²⁵. Тож, співпраця полкової й генеральної канцелярій щодо виготовлення нового полкового прапора завершилась не розпочавшись, а Миргородський полк втратив історичний шанс стати ініціатором та піонером реформування прапорів реєстрових полків Гетьманату в середині XVIII ст., усамітнившись за кулісами історії.

²¹ Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.). — С. 56–58.

²² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12121, арк. 1 зв.

²³ Там само, арк. 2 зв.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

Ихв Цесного пресвитера ватова
всина Западного в. 1719. г.

Письмо о полку истреблен
1. Запись.
Или в доброту бже, бранда,

Панд Полиодникова Ту
Помощи, О, чинади.
Вода Вода, Полиодни
Просиян Касв бси
Водо, которое
доу шатаво, з ахода
Она з Риства М
Витланд, гадви дсв
а Риства бсв и дсв
ее стаави, з аход
Артюди шидви и
Налично. з з под
Слард задити, мв
Мвти шсви хогидв
Танд Панд Полиодни
подата и з ахода, и
Слард М п. ладв до з
тае Слар, тао Ома п
Вила, и тизе силв з
баче зиде толв з ахода
Влатрив Фики К. 1719. г.

Тя ссв
о Кавлы Уагров.

Надписан фукамн Максимиан

Двадцать Мисовъ
фукамн М. М.

1719.

Иван Иванович Кавлы
Владимир Фики К. 1719. г.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ

Проблема класифікації джерел з історії українського визвольного руху 1930–1940-х рр. розроблялася багатьма українськими істориками (П. Кагуй, В. Ковальчук, І. Марчук, Д. Веденєєв, Г. Стародубець, Г. Папакін). Серед найбільш вдалих класифікаційних схем слід виділити такі, що запропоновані В. Ковальчуком (2005–2006) та Г. Папакіним (2012). Так, В. Ковальчук, автор джерелознавчого дисертаційного дослідження з історії діяльності націоналістичного підпілля на Волині¹, подав власну класифікацію². Дослідник поділяє комплекс документів ОУН(б) і Запілля УПА на північно-західних українських землях (ПЗУЗ) на *розпорядчі, звітні, внутрішньогалузеві* та на окрему групу *агітаційно-пропагандивних матеріалів і ділового листування*³. Основними недоліками цієї схеми, на думку Г. Папакіна, є «регіональна та часова обмеженість» і «нехтування документальними масивами, створеними радянською, німецькою та польською сторонами»⁴. У своїй монографії «Українські визвольні змагання 1939–1956: джерельний контент» Г. Папакін наводить власну схему класифікації джерел і пам'яток Українського руху Опору. Вона є досить розгалуженою й передбачає наступні критерії відбору:

категорія — критерієм служить походження документа (повстанське або з протиборчої сторони);

підкатегорія — критерієм служить теперішнє місцезнаходження документа;

вид, група, підгрупа — критерієм служить авторство та тематичний зміст⁵.

На теперішній час запропонована Г. Папакіним схема є найбільш всеохопною, вичерпною й передбачає найбільшу кількість критеріїв відбору.

Доречно зазначити, що основні зусилля українських істориків спрямовані на дослідження всього величезного масиву джерел з історії повстанського руху, в той же час, окремі теми з діяльності націоналістичного підпілля набули такої популярності серед дослідників, що потребують свого власного

¹ Ковальчук В. Джерела з історії мережі ОУН(б) і Запілля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942 року — на початку 1945: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України. Ін-т укр. археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2005.

² Ковальчук В. Класифікація документів мережі ОУН(б) і Запілля УПА на Волині і Поліссі в роки Другої світової війни // Український археографічний щорічник. — 2006. — Вип. 10/11. — С. 73–82.

³ Там само. — С. 76.

⁴ Папакін Г. Українські визвольні змагання 1939–1956: джерельний контент. — К., 2012. — Вип. 1: Проблеми класифікації й змісту джерел повстанського та радянського походження. — С. 40.

⁵ Там само. — С. 104–113.

аналізу й класифікації джерел. Серед таких, зокрема, слід виділити польсько-українські відносини на Волині під час Другої світової війни. Джерелознавчі студії з проблематики Волинської трагедії розглядаються не відокремлено, а в контексті найбільш актуальних тем, як-от: виявлення кількості жертв з обох сторін, пошук винного в початку міжетнічного конфлікту, використання тих чи інших термінів при аналізі трагедії. У зв'язку з цим спробуємо проаналізувати наявні архівні документи польсько-українських відносин у 1943–1944 рр. на Волині, беручи до уваги попередні напрацювання вітчизняних істориків, зокрема класифікаційну схему Г. Папакіна.

Найбільш загальний масив джерел українських архівів, дотичних до Волинської трагедії, окреслений у спільному путівнику Генеральної дирекції державних архівів Польщі й Державного комітету архівів України (2003)⁶. Однак самі укладачі зазначають, що метою підготовки цього видання є якнайповніше представлення польських та українських архівних джерел, тому трапляються фонди, які хронологічно й регіонально (а подекуди й тематично) виходять за зазначені в назві рамки⁷. Допоміжними у вивченні масиву джерел можуть стати анотовані покажчики фондів з історії УПА (1999–2000)⁸, створені під час діяльності Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА.

В основу нашого подальшого аналізу джерел із польсько-українських відносин у 1942–1944 рр. покладаємо регіональний, хронологічний і тематичний принципи, які дадуть змогу чітко визначити необхідне коло документів. Отож, із цілого масиву архівних джерел беремо до уваги тільки ті, які пов'язані з Волинським воєводством міжвоєнної Польщі, зокрема, походять із території сучасних Волинської та Рівненської областей, а також Кременецького, Ланівецького й Шумського районів Тернопільської області. Також враховано документи, що містять інформацію про відносини між українцями й поляками та датуються 1942–1944 рр., коли фіксуються перші й останні випадки польсько-українського протистояння. Важливим для аналізу є походження документа — українське, радянське, польське чи німецьке.

Застосувавши географічний і хронологічний критерії до запропонованих архівних фондів польсько-українського путівника й покажчика, зможемо відсіяти архівні фонди з українськими, радянськими, польськими та німецькими документами, які походять із Галичини, Закерзоння, Житомирщини й прилеглих до Волині районів Білорусі. Це є відхиленням від авторської схеми Г. Папакіна, який критикував подібні географічні й хронологічні рамки,

⁶ Волинь-Східна Галичина 1943–1944: Путівник по польських і українських архівних джерелах. — Варшава-К., 2003. — Т. 1 / Під. ред. Д. Наленч, Г. Боряка.

⁷ Там само. — С. XX.

⁸ Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. — К., 1999. — Вип. 1: Анотований покажчик фондів УПА (1942–1946) / Упор. Г. Папакін, О. Вовк, З. Яцишин; Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України (1941–1957). — К., 2000. — Вип. 2: Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбулася боротьба з УПА / Упор. Г. Папакін.

проте такі обмеження необхідні для предметного аналізу джерел з історії Волинської трагедії.

Документи українського підпілля з історії Волинської трагедії в переважній більшості зосереджені в трьох державних архівах України — у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України; ф. 3833, 3838, 3967), Державному архіві Рівненської області (ф. Р-30) та Державному архіві Волинської області (ф. Р-1021)⁹. На окремі автентичні документи українського підпілля¹⁰ щодо польсько-українських відносин під час Другої світової війни можна натрапити у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) і Галузевого державного архіву СБУ¹¹.

Радянські джерела стосовно Волинської трагедії переважно представлені в ЦДАГО України (ф. 1, оп. 22, 23, 70; ф. 62, 64, 73) та Державному архіві Волинської області (ф. П-1; ф. Р-164, оп. 3; ф. 4666). Перспективним видається також пошук дотичних радянських джерел у фондах Галузевого державного архіву СБУ.

Документи німецького та польського походження, на відміну від українських і радянських, репрезентовані значно менше. Так, німецькі документи наявні в двох фондах ЦДАВО України (ф. 4328, КМФ-8) та в одному фонді Державного архіву Рівненської області (Р-221). Стосовно документів польського підпілля на Волині, то вони не представлені окремими фондами в жодному державному архіві України й спорадично трапляються поміж документів радянського та повстанського походження¹².

Зазначені вище фонди з українськими, радянськими, німецькими й польськими документами з історії Волинської трагедії є занадто обширними, але лише частина справ, що містяться в них, може слугувати джерелом у дослідженні проблематики Волинської трагедії. Однак, застосувавши тематичний критерій до цього масиву джерел, можемо виокремити окремі справи з фондів, що стосуються польсько-українських відносин. Тематичний критерій доречно розглядати в кількісному та якісному аспектах, а саме: кількість справ, що містять інформацію про польсько-українські відносини, та обсяг потрібної інформації, що міститься у справі. Водночас, аналізуючи цей масив джерел, потрібно пам'ятати про хронологічний і географічний критерії.

Спробуємо застосувати тематичний критерій до архівних фондів із автентичними документами українського підпілля щодо Волинської трагедії в ЦДАВО України та Державному архіві Рівненської області. У ЦДАВО

⁹ Державний архів Волинської області, ф. Р-1021, оп. 1.

¹⁰ Центральный державный архив громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 70, спр. 990, арк. 7–9, 45, 65–67.

¹¹ Волинь-Східна Галичина 1943–1944: Путівник по польських і українських архівних джерелах. — С. 267–270.

¹² Наприклад, звернення до польського народу на Волині: Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, арк. 1.

України у фонді 3833 «Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях» зберігаються 437 справ у трьох описах¹³: у першому описі інформація про польсько-українські відносини відклалася в 22 справах, зокрема, 91, 92, 110, 112, 115, 118, 120, 121, 123, 124, 128–130, 138, 184, 189, 215, 234, 245 містять по декілька дотичних документів, а 127 і 191 — по одному; у другому — 7 справ, зокрема 1–3, 7, 21, 22, 37, які містять по декілька документів; у третьому необхідна інформація зосереджена у справах 7 і 8 (по декілька документів). У фонді 3838 «З'єднання північних груп Української повстанської армії “УПА-Північ”» (ЦДАВО України) налічується 145 справ в одному описі¹⁴, серед яких польсько-українські відносини представлені в 19 справах, зокрема, у справах 1, 6, 12, 40, 55, 60, 79, 83 міститься по одному документу, а в справах 3, 3а, 32, 35, 49, 56, 58, 59, 73, 91 і 95 — по декілька. Фонд 3967 «Командант військового округу «Іскра» УПА» має 52 справи в одному описі¹⁵, серед них із проблематики Волинської трагедії — 4 справи, зокрема, справа 7 містить лише одну згадку, а справи 10, 12, 27 — по декілька. Загалом фонди ЦДАВО України налічують 54 справи з історії польсько-українських відносин на Волині в 1943—1944 рр. У Державному архіві Рівненської області документи українського підпілля представлені у фонді Р-30 — 156 справ у трьох описах¹⁶. Серед них 15 справ містять джерела з Волинської трагедії (у першому описі — справа 21 з декількома документами, у другому — справи 22 і 35 містять по одному документу, решта справ — 15, 16, 29, 32–34, 37–39, 41, 65, 88 — по декілька).

Стосовно видів документів, які містяться в цих справах, то, за поодинокими винятками, це переважно *звітні документи*, що направлялися від низових структур українського підпілля до керівництва УПА-Північ. Вони видавалися з певною періодичністю (денні, тижневі, місячні) під наступними заголовками: *суспільно-політичний огляд, суспільно-політичний звіт, суспільний огляд, вістки, вісті з терену, політичний або військовий звіт, інформації, опис боїв, щоденник діяльності, повідомлення, донесення*. Оскільки ці документи є трофейними, то про будь-яку повноту представлення ними загальної картини перебігу польсько-українського протистояння не може бути мови.

Тематичний критерій дає змогу відсіяти серед масиву документів українського підпілля наступні групи: *ідеологічні документи націоналістичного підпілля* (окрім згадки про поляків у контексті ставлення до нацменшин у постанові III Надзвичайного Великого Збору ОУН-Б¹⁷); *директивно-нормативні документи*, винятком серед яких є три накази щодо проведення антипольських акцій¹⁸; *організаційно-розпорядчі документи; документи госпо-*

¹³ Волинь-Східна Галичина 1943–1944: Путівник по польських і українських архівних джерелах. — С. 235.

¹⁴ Там само. — С. 240.

¹⁵ Там само. — С. 242.

¹⁶ Там само. — С. 260.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 2, арк. 6 зв, 49.

¹⁸ Там само, ф. 3838, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2; спр. 6, арк. 152; спр. 40, арк. 18.

дарської діяльності, серед яких, однак, натрапляємо на інформацію, що під час проведення антипольської акції в колонії Сіраківці було витрачено 104 набори¹⁹; вишкільні та освітні матеріали; агітаційно-пропагандистські, оповіщувальні матеріали.

Беручи до уваги радянські документи, дотичні польсько-українських відносин у 1943–1944 рр., слід зазначити, що подібно до документів українського підпілля, вони представлені звітними документами вищому партійному керівництву або звітами з діяльності червоних партизан. Однак на відміну від документів ОУН і УПА, які компактно зберігаються в трьох фондах ЦДАВО України й у державних архівах Рівненської та Волинської областей, радянські документи з Волинської трагедії представлені досить фрагментарно, а згадки про польсько-українські взаємини трапляються досить рідко. Варто наголосити, що лише фонд 1 «Центральний комітет комуністичної партії України» містить величезну кількість документів — понад 160 тис. справ.

Пошуки джерел у ЦДАВО України тривають донині — фонди цього архіву, безумовно, мають потенціал для розширення джерельної бази. Щодо наших напрацювань, до яких можна застосувати тематичний критерій станом на цей час, можна сказати наступне: опосередковані згадки чи окремі документи польсько-українських відносин трапляються у фонді 1: опис 22 — справи 49, 61, 75, 507, опис 23 — справи 527, 530, 534, 892, 915, 927, 931, опис 70 — справи 899, 901, 990. Пролити світло на перебіг польсько-українського протистояння могли би документи діяльності радянських партизан на території Рівненської та Волинської областей, однак вони пройшли жорстку цензуру й не містять інформації, що нас цікавить. Яскравим прикладом цього є написання звіту з діяльності червоних партизан Волинської області. Первинний звіт містив понад 500 сторінок і величезну колекцію фотографій учасників²⁰. У наступній справі²¹ міститься розгромна критика представленого звіту з Волинської області з вимогою переписати його відповідно до загальноприйнятих норм для документів такого типу, що й було виконано. Так до нас дійшов ще один звіт про діяльність партизан у Волинській області, який кардинально відрізняється від попереднього²². Подібні зауваги відносяться й до комплексу джерел особового характеру, які містяться в Галузевому архіві СБУ.

Звітна документація також переважає в джерелах німецького та польського походження. Німецькі документи репрезентовані окремими фондами в ЦДАВО України (ф. 4327; КМФ-8) і Державному архіві Рівненської області (ф. Р-221). Основними видами документів, що висвітлюють польсько-українські відносини на Волині, є донесення сільських управ до районних, однак

¹⁹ Там само, спр. 12, арк. 7.

²⁰ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 176.

²¹ Там само, спр. 177.

²² Там само, спр. 175.

вони наявні лише у двох справах²³ із 370. На документи польського підпілля можна натрапити, працюючи в ЦДАГО України з документами українського, радянського та німецького походження, наприклад, у фонді 1 «ЦК компартії України»²⁴.

Загалом, джерела з історії польсько-українських відносин на Волині в 1942–1944 рр. займають незначну частину як серед автентичних документів із діяльності ОУН і УПА, так і серед документів радянського, німецького та польського походження. Переважна більшість документів націоналістичного підпілля з історії Волинської трагедії перебуває в трьох фондах ЦДАВО України (ф. 3833, 3838, 3967), у фонді Р-30 Державного архіву Рівненської області та у фонді Р-1021 (оп. 1) Державного архіву Волинської області. Поодинокі автентичні документи діяльності ОУН і УПА на Волині трапляються у фондах ЦДАВО, Галузевому державному архіві СБУ.

Документи українського підпілля становлять абсолютну більшість джерельної бази Волинської трагедії в державних архівах України як у кількісному вираженні, так і в якісному. Для порівняння, серед опрацьованих фондів 69 справ містять документи українського підпілля, радянські документи представлені в 14 справах, німецькі — у 2, а польські взагалі є поодинокими. Стосовно насиченості перелічених справ інформацією про польсько-українські взаємини слід зазначити, що справи, які містять документи з діяльності ОУН і УПА, є надзвичайно насиченими такими відомостями, на відміну від аналогічних справ із документами радянського чи німецького походження, де в переважній більшості містяться лише одинокі дотичні документи.

Стосовно видової різноманітності джерел з історії Волинської трагедії, то, незалежно від походження документів, вони належать до групи *звітних документів*, які передавалися від низових організацій (станція, партизанський чи повстанський відділ, сільська управа) до вищих органів влади чи відповідних керівників, зверхників. Серед документів ОУН і УПА — *суспільно-політичні огляди, суспільно-політичні звіти, суспільні огляди, вістки, вісті з терену, політичні або військові звіти, інформації, описи боїв, щоденники діяльності, повідомлення, донесення*; серед радянських документів — *звіти з діяльності партизанських загонів, донесення (до ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У, начальника українського штабу партизанського руху), інформації, звітні доповіді*; серед німецьких — *повідомлення, донесення до районних управ*. Відтак, саме звітні документи мають найбільший інформаційний потенціал і слугують основою досліджень з історії Волинської трагедії. Матеріали *директивного, пропагандистського* та інших спрямувань слугують лише як доповнення та представляють тло, на якому відбувалися події польсько-українського протистояння.

²³ Державний архів Рівненської області, ф. Р-221, оп. 1, спр. 2, 53.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 75, арк. 111 «Поляки!».

ДОКУМЕНТИ ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РОЗЕНБЕРГА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ ПЕРІОДУ ОКУПАЦІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Протягом останніх десятиліть для дослідників Другої світової війни, насамперед країн, що були завойовані нацистською Німеччиною, незмінно актуальними залишаються питання повсякденного існування в окупації, а із залученням до обігу великого масиву нових джерел, що почалося наприкінці 1980-х рр. і триває й досі, відкривається все більше нових сторінок життя населення під час воєнної доби, як певних його груп, так і окремих особистостей. При здійсненні подібних досліджень останнім часом зростає роль не лише матеріалів німецьких військових структур, державних установ окупаційного режиму, але й документів різних нацистських організацій, що не входили до структури органів влади чи військових підрозділів, але працювали на території окупованих країн. Зокрема, чільне місце посідають документи Оперативного штабу райхслайтера Розенберга (далі — ОШР, або Штаб) (1940–1945)¹, серед основних завдань якого було вивезення до Німеччини різних культурних цінностей, а також збирання матеріалів наукового, довідкового та аналітично-інформаційного змісту з метою їхнього подальшого дослідження та використання в боротьбі з Радянським Союзом². В архіві Оперативного

¹ Нім.: Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg.

² Детальніше щодо структури Оперативного штабу Розенберга, його завдань та основних напрямків діяльності українською мовою див.: *Кашеварова Н.Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). — К., 2014. — Ч. 1: Джерелознавче дослідження. Серед інших основних досліджень різними мовами див.: *Kennedy Grimsted P.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, MA, 2001; *Id.* Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Offprint // *Holocaust and Genocide Studies.* — Oxford, 2005. — Vol. 19. — № 3. — P. 390–458; *Id.* Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR). — Amsterdam, 2011; Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943): дослідження: анот. покажчик: публікація документів / Укл. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолетова. — К., 2004; Картотека «Z» Оперативного штабу «Рейхслайтер Розенберг»: Цінности культури на окупованих територіях Росії, України і Білорусії 1941–1942 / Подгот. к изд. М.А. Бойцов, Т.А. Васильева. — М., 1998; *Зинич М.С.* Похищеные сокровища: вывоз нацистами российских культурных ценностей. — М., 2003; *Gutschul N.* Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944) [Elektronische Ressource]. — Online verfügbar unter: http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutschulNazarii_2013_07_02.pdf (zuletzt geprüft am: 02.02.2015). Також окремі питання діяльності Оперативного штабу або реконструкції його документального архіву висвітлені в ґрунтовних публікаціях української дослідниці Т.М. Себти. У цілому, більшість публікацій, де документи Штабу використані як джерела, присвячена, насамперед, проблемам конфіскації Оперативним штабом культурних цінностей та вивезення їх з територій країн Європи, окупованих нацистами.

штабу³, дві найбільші частини якого зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), у фонді 3676 («Оперативний штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей»)⁴ і невеликому фонді 3674 («Оперативний штаб імперського керівника Розенберга для окупованих західних областей та Нідерландів»), та у Федеральному архіві в Берліні (фонд NS 30 із назвою «Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg»)⁵, зберігаються матеріали, що можуть стати в нагоді дослідникам історії повсякдення окупації.

Протягом 2004–2009 рр. обидві вказані частини архіву ОШР були оцифровані та офіційно розміщені в мережі Інтернет, що значно полегшило доступ до них. Але водночас для вітчизняних дослідників робота із самими документами досі значною мірою ускладнена через брак знання ними німецької мови, непростий пошук потрібної інформації через великий обсяг цих двох найбільших частин, внутрішню структуру справ (сформовані на рівні поточної документації окремих підрозділів ОШР), а також різний рівень та глибину їхнього опису.

У складі документального масиву ОШР за походженням виділяються великі документальні масиви — матеріали Управління штабу, що знаходилося в Берліні, та документи підрозділів Штабу, що працювали на окупованих територіях, — головних робочих і робочих груп, мобільних команд, зондерштабів («особливих штабів»), які працювали за тематичними напрямками. Листування, що пронизує ряд документів різних підрозділів ОШР, також пов'язує його з іншими німецькими установами, організаціями, військовими структурами. Серед документів підрозділів Штабу значну частину складають матеріали аналітично-довідкового характеру, різні тематичні розвідки, написані його науковими співробітниками та створені представниками місцевої інтелігенції, котрі залишилися в окупації. Архів ОШР є офіційним і діловодним, у його складі практично відсутні документи особового походження (щоденники, замітки, особові листи тощо), за винятком дуже невеликої кількості особистих привітань із певної урочистої нагоди (нагородження, одруження,

³ Архів Оперативного штабу нараховує за приблизними підрахунками загалом понад 80 тис. документів (бл. 115–120 тис. оцифрованих аркушів двох найбільших частин, разом із низкою матеріалів іншого походження в його складі — до 140 тис.).

⁴ Детальніше щодо складу фонду див.: *Кашеварова Н.Г., Малолетова Н.И.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. — К., 2006; Коллекция документов Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга [Электронный ресурс] // ЦДАВО Украины. — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: <http://err.tsdavo.org.ua/> — Загл. с экрана. — Дата обращения: 02.02.2015.

⁵ Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg : N S 30 [Опис архіву Оперативного штабу райхслайтера Розенберга (ф. NS 30 в Федеральному архіві в Берліні)] [Elektronische Ressource] / bearb. von Jana Blumberg; Bundesarchiv. — Koblenz, 2004. — Online verfügbar unter: http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/NS30_25600/index.htm?kid=9f601430-b7ee-444d-ae0-998108f73211 (zuletzt geprüft am: 02.02.2015).

народження дитини тощо) або персональних листів із приводу трагічних подій⁶. Саме ця обставина — офіційний характер документів Штабу — визначає той факт, що водночас вони не є повноцінним та самостійним джерелом з історії повсякдення окупації, оскільки у своїй більшості присвячені поточним подіям, пов'язаним із роботою німецької установи, і безпосередньо не торкаються буднів місцевого населення чи перебігу військових дій.

Але, незважаючи на це, окремі документи Штабу все ж таки містять інформацію, що може зацікавити дослідників історії повсякдення окупації під час Другої світової війни. Їх умовно можна поділити на три основні групи: 1) донесення та звіти співробітників робочих груп і зондерштабів; 2) листування; 3) фотодокументи. Переважна більшість їх присвячена окупованій території СРСР, де Оперативний штаб у складі двох найбільших головних робочих груп — «Україна» та «Остланд»⁷ — мав свої стаціонарні групи та підрозділи в Києві, Дніпропетровську, Харкові, Мінську, Смоленську, Ризі, Таллінні, Вільнюсі та низці інших менших міст. Водночас відомо небагато подібних документів, створених при підрозділах Оперативного штабу в Західній Європі.

Перша група документів, а саме **донесення і звіти співробітників**, є найбільшою за обсягом. Працівники Штабу в переважній більшості були цивільними особами, в основному, архівістами, бібліотекарями, науковцями, зокрема істориками, археологами, етнографами, мистецтвознавцями, славістами, котрі за дорученням Оперативного штабу здійснювали службові поїздки окупованими територіями. Їхні регулярні донесення містять порівняно небагато стратегічної інформації, необхідної для управління завойованими територіями, до того ж підготовка таких документів не була завданням ОШР, вона належала

⁶ На сьогодні українським дослідникам відомо лише декілька документів особового походження, що належать особам, які в роки війни працювали при Оперативному штабі. Це частина щоденника архівіста В.А. Моммзена, щоденник Н. Феттіха та стаття, опублікована за результатами інтерв'ю з мистецтвознавцем О. Кляйном. Див.: Лер С. «Як все це, однак, жакливо!». Із щоденника німецького державного архівіста Моммзена у період його перебування в Україні під час Другої світової війни (1943) // Пам'ятки: археографічний щорічник / Редкол.: І.Б. Матяш (гол. ред.) та ін. — К., 2008. — Т. 8. — С. 56–73; *Femmix H.* Київський щоденник (3.XII.1941–19.I.1942). — К., 2004; *Bentchev I.* Gerettete und verschollene Kirchenschätze. Otto Klein und der deutsche «Kunstschutz» in Kiev 1941–1943 // *Hermeneia. Zeitschrift für ostkirchliche Kunst.* — 1997. — Heft 1. — S. 27–40. Але в останні роки з німецької мови було перекладено та видано в Україні листи німецького службовця, котрий за часів окупації працював в Україні в галузі сільського господарства. Він не працював при Штабі, але його листи є дуже цікавим історичним джерелом, що змальовують будні дрібного чиновника, який був референтом керівника з сільськогосподарських справ в Іванківському гебітскомісаріаті. Див.: «Люба моя Еллі!...» Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.) / Упорядн.: Г. Бьоше, М. Дубик, Т. Пастушенко; переклад: О. Николайчук, Л. Сочка; наук. ред. О. Лисенко. — К., 2012.

⁷ Спочатку діяльність Головної робочої групи «Остланд», крім Латвії, Литви та Естонії, охоплювала також територію Білорусії та частину західних областей Росії, але в травні 1943 р. останні разом із Білорусією ввійшли до сфери діяльності новоствореної Головної робочої групи «Центр».

до компетенції органів окупаційної влади⁸. Але це певною мірою визначало своєрідний характер цих документів — наприклад, вони часто містять деталі, що зазвичай залишалися поза увагою німецьких службовців, насамперед співробітників апарату райхскомісаріату «Україна» або військових і працівників різних німецьких структур, зокрема органів державної безпеки. У них також наявна низка власних спостережень співробітників.

Значну частину інформації в донесеннях становлять відомості про різні культурні, наукові та освітні установи окупованих країн: щодо їхнього стану, зібрань, збереженості й повноти, перспектив використання на користь Третього райху. Але є й інформація про ситуацію в окупованих містах, бідування населення, його морально-психологічний стан, побутові умови проживання, потреби місцевих співробітників — в основному, представників інтелігенції, — а також про їхнє тогочасне повсякденне життя в нових для них умовах та, серед іншого, про мотиви, що призвели до їхньої співпраці з окупантами. Таким чином, ці відомості можуть стати в нагоді при дослідженні питань, пов'язаних із повсякденням окупації, що відображає не лише побут та умови щоденного життя населення, а й глибші процеси — зміни у свідомості, життєвих цінностей та пріоритетів, а також соціальні трансформації.

Слід також зазначити, що традиційно повсякдення в окупації розглядається, насамперед, через призму буденного життя населення. Але саме німецькі документи, на нашу думку, розкривають також й іншу його сторону — повсякденне життя окупантів, що також доповнює загальну картину. Реалії їхнього життя були мало пов'язані з повсякденням місцевого населення (крім безпосереднього виконання робочих завдань поза межами установи), організація їхнього перебування в окупованих країнах підкорялася правилам поведінки німецьких спеціалістів у межах установи чи організації, при якій вони працювали, а також умовам військового часу, до того ж про їхнє матеріальне забезпечення дбала їхня установа.

У першій вищезазначеній групі документів ОШР можна виокремити такі підгрупи: 1) звіти, створені під час виконання конкретного завдання на окупованій території, уже переданій до відання органів цивільної адміністрації; 2) донесення та звіти, складені під час виконання завдання в прифронтовій зоні та такій, що перебувала у віданні військової адміністрації. Загалом, фіксування власних вражень співробітника від побаченого на Сході⁹ не було

⁸ Порівн. із документами інших німецьких адміністративних установ, наприклад, із документом із назвою «Донесення про становище» («Lagebericht»), що готувалися службовцями райхскомісаріату «Україна». Ці документи, зокрема, можна знайти у вже згаданому фонді 3676 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), у справах четвертого опису, що складається з матеріалів, що не належать Оперативному штабу та були штучно включені до складу фонду 3676.

⁹ Тут і далі в тексті замість «Східна Європа» вживається слово «Схід» для відображення специфіки нацистської термінології — саме так нацистські окупанти позначали територію Східної Європи, частково — Центральної та Південно-Східної Європи (Балкани), а також окремі країни узбережжя Балтійського моря (щодо останніх активно вживався також термін «Остланд» (дослівно «східна країна»). Але часто термін «Схід» застосовувався, коли йшлося про окуповану нацистами територію СРСР.

основною метою документації Оперативного штабу, але з часом з'явилися так звана «Розповідь про побачене», або «Донесення про побачене» (Erlebnisbericht), а також подорожні нотатки («Reisebeobachtungen»), дослівно «Подорожні спостереження». Найчастіше вони виступають додатком до другої наведеної підгрупи документів.

Основна різниця між цими двома підгрупами полягає в тому, що звіти про роботу співробітників на території, що перебувала у віданні цивільної влади, наприклад, у Києві, Дніпропетровську, Житомирі, Мінську тощо, містить більше подробиць про культурні, наукові та освітні установи окупованих міст, деталі щодо співпраці з представниками місцевої інтелігенції, їхнього життя, та водночас у них майже зовсім відсутній зв'язок із військовими діями. Тоді як донесення, створені під час поїздки територіями військової адміністрації, насамперед, це північно-західні області (Ленінград із околицями) та південь Росії (Ростов-на-Дону, Таганрог) у 1941–1942 рр. й українські міста під час переміщення лінії фронту на захід у 1943–1944 рр. (Харків, Київ тощо), містять більше подробиць про життя місцевого населення: умови його проживання, побут, настрої, відображають картину руйнацій та пошкоджень, а також багато службової інформації щодо маршруту переміщення співробітника та відголоски подій на лінії фронту. Факти тут подаються досить лаконічно, події викладені в хронологічній послідовності. Донесення 1943–1944 рр. уже позначені усвідомленням майбутньої поразки у війні та близького краху постулатів націонал-соціалізму. Але навіть при цьому, як правило, у них не простежується усвідомлення масштабу подій та власної причетності до них, не виражаються сумніви щодо позитивної оцінки та законності своїх дій, що, по суті, призвели до знищення історичного та культурного спадку країн Східної Європи.

Крім того, перші підкорялися суворій регламентації щодо структури звіту та подання інформації (уникання власних оцінок та суджень, наведення якомога більшої кількості фактичних даних), а звіти, створені під час або одразу після поїздки до зони військової адміністрації, крім фактичних даних станом на дату подорожі, містять більше нотаток, відображають особистість автора документа та його власні враження від побаченого. Також на документах позначилася й низка інших особистісних факторів: походження, загальна культура автора звіту, його освіта та професійна належність, ідеологічні переконання, симпатії та антипатії тощо. Усі наведені документи мають різний ступінь інформативності та водночас позначені певним рівнем суб'єктивізму, що вимагає критичного підходу та всебічного аналізу при використанні їх як джерел. Водночас немає підстав стверджувати про наявність у них значного обсягу викривлених фактів — цього не допускав професійний обов'язок, присяга службовця та внутрішні вимоги Оперативного штабу до створення подібних документів.

Надзвичайно вагоме місце в цих джерелах посідає інформація про місцеву інтелігенцію. Оперативний штаб був зацікавлений у залученні до роботи спеціалістів, зокрема працівників бібліотек, архівів та музеїв. При ви-

конанні свого головного завдання — конфіскації культурних цінностей (часто — під приводом «рятування» їх від більшовизму, пошкодження або знищення) — водночас проводився перегляд фондів вищезазначених установ, паралельно з відбором зібрань для вивезення до Німеччини. З того, що залишалося, формувалися фонди так званого «місцевого значення». Згідно з політикою міністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга, якої дотримувався Штаб, ці фонди мали б стати основою діючих бібліотек та музеїв, яким дозволялося працювати за нової влади. Тому Штабові були потрібні такі співробітники, котрі залишилися в окупації та добре знали фонди. Одним із прикладів того, як у донесеннях була відображена інформація про місцеву інтелігенцію, можуть слугувати враження Карла Енгеля¹⁰ про його спілкування зі співробітницею історичного відділу Смоленського обласного краєзнавчого музею Єлизаветою Калітіною¹¹, яка перед окупацією працювала заступником директора музею з наукової роботи. К. Енгель, який входив до складу зондерштабу «Прадавня історія» при Оперативному штабі, у своєму донесенні керівникові Гансові Райнерту¹² від 29 вересня 1942 р. про відвідання ним окупованих областей Білорусі та Росії зазначає: «В особі пані Калітіної я отримав справжню знахідку. [...]»¹³ Сама вона дворянського походження. [...] З часів революції вона з родиною у Смоленську тісно співпрацювала з репре-

¹⁰ Енгель Карл (Engel Carl; 1895–1947) — німецький історик, ректор університету м. Грайфсвальд (1942–1945). Навчався в Мюнхені, до 1927 р. займався книготоргівлею в Магдебурзі, водночас продовжував навчання, а також був задіяний у роботі місцевого історико-культурного музею. 1929 р. переїхав до Кьонігсберга, щоб працювати при Пруському музеї, а з 1938 р. керував Інститутом ім. Гердера в Ризі. Під час Другої світової війни був уповноваженим із питань прадавньої та ранньої історії в Остланді (від Міністерства окупованих східних територій), працював при зондерштабі «Прадавня історія» Оперативного штабу. Після війни був заарештований у радянській зоні окупації Німеччини, помер у січні 1947 р. у спецтаборі НКВС Фюнфайхен поблизу м. Нойбранденбург (спецтабір № 9).

¹¹ Калітіна Єлизавета Арсеніївна (1894–1956) — археолог, дослідник періоду палеоліту, доби бронзи та раннього залізного віку. У 1920–1930 рр. разом із групою археологів брала участь в археологічних експедиціях та розкопках Гньоздовських курганів, археологічних пам'яток Смоленщини та Брянщини, багато років працювала в Смоленському обласному краєзнавчому музеї, його історичному відділі (зараз він перебуває у складі Смоленського державного музею-заповідника). З 1938 р. була заступником директора музею з наукової роботи. Під час окупації перебувала в Смоленську, займалася упорядкуванням фондів музею, що не були вивезені в евакуацію, та їхнім збереженням. Саме завдяки її зусиллям збереглася частина цінних експонатів музею. 1943 р. колекції музею були вивезені німцями до Вільно (нині м. Вільнюс), під час перевезення цих цінних зібрань серед низки інших осіб їх супроводжувала Є. Калітіна. Але після повернення з Вільнюса 1949 р. Є. Калітіна за звинуваченням у співпраці з окупантами була засуджена до 25 років ув'язнення в таборах, реабілітована 1954 р. Після звільнення до наукової роботи вона вже не повернулася. Детальніше див.: Чубур А.А. Єлизавета Арсеніївна Калітіна // *Российская археология*. — 2005. — № 2. — С. 173–177.

¹² Райнерт Ганс (Reinerth Hans; 1900–1990) — німецький археолог. З 1933 р. до 1945 р. керував Імперським союзом німецької давньої історії. Видавав декілька спеціалізованих журналів, зокрема часопис «Germanen-Erbe» («Спадок германців»). Від 1939 р. очолював Відомство «Прадавня історія» при Службі Розенберга, з 1940 р. був керівником зондерштабу «Прадавня історія» Оперативного штабу Розенберга.

¹³ Тут і далі при перекладі випущено фрагменти з німецького оригіналу.

сованими білоруськими археологами, брала участь майже в усіх розкопках, що проходили на території Смоленської області, чудово знає всі знахідки та літературу. Коротко — завдяки своїм відмінним знанням вона має для нас надзвичайну цінність, тому що вона одна здатна встановити втрати по пам'яті. [...] Тому я взяв її до себе на роботу, та їй буде виплачено суму з двох тисяч райхсмарок, які надав мені Оперативний штаб [...]»¹⁴.

У документах крім вже згаданих співробітників місцевих установ культури, освіти та науки є також відомості щодо осіб, які готували для Оперативного штабу наукові розвідки та інформаційні матеріали. Збереглася інформація стосовно щонайменше 30–40 осіб, які регулярно співпрацювали з Оперативним штабом лише в Україні. Серед них були: історики К. Штеппа та О. Оглоблин, М. Міллер, завідувач археологічного відділу Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею, а з осені 1942 р. до лютого 1943 р. — директор Обласного краєзнавчого музею в Ростові-на-Дону¹⁵, археологи Б. Безвенгліньський та П. Курінний, журналіст С. Кокот, архітектор Є. Наконечний, музикознавець А. Ольховський, педагог Г. Ващенко, геолог П. Двойченко, економіст В. Марченко, соціолог та філософ О. Філіппов, літературознавець В. Державін, голова одеського Будинку вчених і представник місцевої міської адміністрації В. Кундерт, О. Зоргенфрей, син російського педагога Г. Зоргенфрея, та багато ін.¹⁶

Особливу цінність серед цих документів мають такі, що розкривають подробиці долі окремих осіб, родинні зв'язки та відносини в колективі, а також походження, освіту, особисті якості. Так, Олександр Гімпель¹⁷, бібліоте-

¹⁴ ВArch, NS 30/160/13. Цифрову копію онлайн див.: http://www.bundesarchiv.de/digitalisate/NS30/NS30_160/NS30_160_113.png. Див. також: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 119, арк. 246. Тут і далі переклад з німецької **Н. Кашеварової**.

¹⁵ Нині Ростовський обласний музей краєзнавства.

¹⁶ Детальніше щодо цих осіб та їхньої співпраці з Оперативним штабом, а також щодо німців — наукових співробітників Штабу — див.: *Кашеварова Н.Г.* Вказ. пр. — Ч. 1: Джерелознавче дослідження. Детальніше щодо життя та діяльності М. Міллера див. також: *Білокінь С.І.* Міллер Михайло Олександрович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К., 2009. — Т. 6: Ля–Мі. — С. 736–737; *Тесленко Д.Л., Фанигін Ю.Ю.* Михайло Олександрович Міллер — людина і учений в епоху гуманітарних катастроф // *Вопросы германской истории: сб. науч. трудов.* — Днепропетровск, 2008. — С. 70–102.

¹⁷ Гімпель Олександр Юліус (Himpel Alexander Julius; 1893–1982) був співробітником зондерштабу «Бібліотеки» при ОШР, представником Густава Абба (Gustav Abb), комісара з питань захисту бібліотек та забезпечення збереженості книжкових зібрань на окупованих східних територіях, директора бібліотеки Берлінського університету. Народився та вчився в Санкт-Петербурзі, добре знав російську мову, до 1917 р. працював у Публічній бібліотеці Санкт-Петербурга, пізніше — в різних бібліотеках Німеччини. Перед війною був співробітником Пруської державної бібліотеки в Берліні. Під час роботи в Оперативному штабі побував у багатьох містах окупованої України, Півдня Росії, балтійських країн, зокрема у Харкові, Дніпропетровську, Ростові-на-Дону, Таганрозі, Вільно, про що залишив детальні звіти. Восени 1943 р. змінив бібліотекаря, мовознавця й славіста Ульріха Йогансена (Ulrich Johanssen) на посаді директора Державної бібліотеки у м. Лемберзі (нині м. Львів), у квітні 1944 р. виїхав до Кракова, хоча періодично відвідував Лемберг. Після війни продовжив працювати за професією. З 1955 по 1958 рр. Гімпель був співробітником бібліотеки університету в м. Марбург.

кар, котрий 1942 р. здійснив низку поїздок містами України, був у Таганрозі та Ростові-на-Дону, залишив кілька великих детальних звітів про свої відрядження, один із яких присвячений бібліотекам Дніпропетровська та їхнім співробітникам¹⁸. Його особисто вразила ситуація, що склалася з однією з найкращих співробітниць бібліотеки Бекенеш Шишман та її сестрою. На початку вересня 1942 р., під час його перебування в місті, до Центральної бібліотеки Дніпропетровська прийшли троє чоловіків у формі СС¹⁹ та забрали пані Шишман з собою. Того ж дня була заарештована її сестра, лікар місцевої поліклініки. Він зазначав, що пані Шишман — надзвичайно освічена, приємна та чемна жінка, яка з усіма мала добрі відносини, була дуже гарним спеціалістом, і був дуже здивований тим, що сталося. Після безрезультатних пошуків, запитів до різних німецьких служб, опитувань сусідів і співробітників, навіть звернення до місцевої служби СД²⁰ О. Гімпель неофіційно дізнався від одного із знайомих родичів сестер, що їх обох утримують у підвалі будинку генералкомісаріату, де розміщувалася в'язниця місцевого підрозділу СД — у колишній будівлі НКВС. Офіційно причиною арешту начебто стала наявність у їхньому родоводі єврейської крові та приховування цього факту. О. Гімпель намагався донести до відома відповідних структур, що, скоріше за все, це помилка, що їхнє прізвище — караїмського походження (і це підтвердили інші співробітниця), що вони не були помічені в жодній протиправній діяльності, але це не дало результатів. Невдовзі О. Гімпель проінформували, що пані Б. Шишман раптово померла від віспи. Щодо її сестри не було інформації, але він не мав сумнівів, що її теж уже немає серед живих. О. Гімпель був надзвичайно розчарований діями німецької влади та засмучений із приводу цього прикрого випадку.

Іншим прикладом може слугувати ситуація, що сталася з Олегом Рудинським, співробітником Харківського обласного краєзнавчого музею, який під час окупації Харкова був керівником Музею Слобожанщини, створеного в листопаді 1941 р. міською управою Харкова шляхом об'єднання чотирьох музеїв (історичного, краєзнавчого, антирелігійного та революції). Він був звинувачений у тому, що начебто мав контакти з більшовиками, які ненадовго

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 133, арк. 363–372.

¹⁹ СС (SS) — скор. від «Schutzstaffel» («охоронні загони») — елітні воєнізовані формування Націонал-соціалістичної німецької робочої партії (НСДАП (NSDAP) — Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei). Спочатку призначалися для охорони А. Гітлера та входили до складу СА (SA) — скор. від «Sturmabteilung» («штурмові загони») — воєнізовані формування НСДАП, створені 1921 р., а 1934 р., після втрати останніми своїх позицій у партії, були виокремлені як самостійна структура НСДАП. Підпорядковувалися особисто А. Гітлеру та Г. Гімлеру. У складі СС були також угруповання, що 1940 р. отримали назву військ СС (Waffen-SS) та надалі брали участь у бойових діях та різних каральних акціях. У віданні СС перебували також концентраційні табори.

²⁰ СД (SD) — скор. від «Sicherheitsdienst» («служба безпеки»), повна назва «Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS» («служба безпеки райхсфюрера СС») — внутрішня партійна служба безпеки НСДАП, пізніше служба безпеки райхсфюрера СС Г. Гімлера. Після утворення Головного управління імперської безпеки СД увійшла до його структури.

повернулися до Харкова під час боїв за місто в лютому–березні 1943 р., але справа так і не була порушена за відсутності доказів²¹.

Але водночас підбір співробітників для роботи не був простим, а з часом ситуація в цій сфері ставала все складнішою. У донесенні від 26 вересня 1943 р. керівника робочої групи «Крим» О. Вайссера, складеного за даними її співробітника Г. Теншєрта, зазначено: «Люди відверто побоюються в даний момент мати справу з подібною роботою для німецьких служб. Наступною нинішньою перешкодою при залученні робочої сили є надмірна зайнятість подібних людей у інших сферах, унаслідок чого вони також при всьому своєму бажанні не в змозі підготувати роботи у визначений термін»²².

Яскравим прикладом джерел із другої підгрупи документів (тих, що були створені під час подорожі військовою зоною) можуть слугувати, насамперед, донесення Георга фон Крузенштерна²³. Наприкінці 1941 р. разом із кількома іншими співробітниками він здійснив поїздку до окупованої частини Росії, щоб оглянути палаци навколо Ленінграда²⁴, а наприкінці весни 1942 р. — з Риги до Мінська через Каунас та Вільнюс, де мала відбутися зустріч керівників головних робочих груп на Сході та представників Управління штабу. Г. фон Крузенштерн ретельно записував усі дрібниці свого відрядження, наприклад, фіксував погоду за вікном, стан доріг, навіть якість постільної білизни в будинках, де йому з колегами доводилося ночувати під час подорожі²⁵. У кожному населеному пункті на їхньому шляху він детально описував зруйновані храми, вулиці, відмічав, чи є там населення, давав при можливості статистичні дані щодо цього населеного пункту. Зокрема, перебуваючи восени 1941 р. в околицях Ямбурга²⁶, писав: «У лісах ще лютують численні групи партизан, лише сьогодні вранці на цьому шляху було вбито двох людей [...]. Поховання німецьких солдат — уздовж вулиць у великій кількості, довгими рядами з 20–25 хрестів, свідчать про запеклі бої, що мали тут місце. Місцевість тут дуже неприваблива, з болотистими лісами. Дороги всі розбиті та в ямах через рух транспортних колон»²⁷. Але особливо його вразив стан царських палаців навколо Ленінграда (міста, де народився і яке добре

²¹ Детальніше про О. Рудинського див.: Кашеварова Н.Г. Вказ. пр. — Ч. 1: Джерело-знавче дослідження. — С. 211–212, 215. Див. також: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 346.

²² Повний текст донесення німецькою та українською мовами опубліковано в: Кашеварова Н.Г. Вказ. пр. — Ч. 2: Документи. — С. 522–527.

²³ Крузенштерн Георг Фрідріх Бенедикт, фон (Krusenstjern Georg Friedrich Benedikt, von; 1899–1989) — балтійський історик, генеалог. Народився в Санкт-Петербурзі, після революції тривалий час жив в Естонії. Під час Другої світової війни працював при Оперативному штабі Розенберга, з липня 1942 р. був керівником робочої групи «Естонія» у складі Головної робочої групи «Остланд», а з березня 1943 — керівником робочої групи «Білорусія».

²⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 122, арк. 125–157.

²⁵ Там само, арк. 122, 128.

²⁶ Ямбург (Jamburg) — нині м. Кінгісєпп на території Ленінградської області Російської Федерації.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 122, арк. 129.

пам'ятав), і він присвятив їмньому опису понад 20-ти сторінок²⁸, а щодо Мінська, який відвідав наприкінці травня — на початку червня 1942 р., зазначав у своєму звіті: «Вся внутрішня частина міста, широкі головні вулиці та вулиці, прилеглі до них, вигоріли на 95 відсотків. На всіх проспектах наші передові частини підірвали трьох- та п'ятиповерхові будинки через загрозу обвалення — зараз тут немає нічого, лише величезні купи каміння та сміття [...]. Жахає та вражає те, що в цих руїнах живуть люди й пережили тут всю зиму! Вони повсюди вирили ями в землі, накривши їх закопченими балками та листами сталі з дахів, вибудувавши навколо щось схоже на стіни. З цих землянок іде дим, та тут і там видно зубожілих людей»²⁹. Таку ж картину Г. фон Крузенштерн побачив кількома місяцями раніше в Гатчині: «Гатчина нагадує собою суцільний великий військовий табір. Цивільне населення виглядає жалюгідно, вдягнене в лахміття, пригнічене. Літні жінки та діти — чоловіків мало — носять якісь вантажі, штовхають і тягнуть маленькі санки з дровами чи різнокольоровими в'язанками. Між ними багато біженців ...»³⁰. Крім того, він зазначав, пишучи про місцеві пам'ятки архітектури: «Трагічно, що, на жаль, так часто можна побачити свідчення того, що наші військові та цивільні структури виказують мало поваги та розуміння щодо наявних російських³¹ культурних цінностей»³².

Але водночас він зауважував, що подекуди в майже зруйнованих маленьких населених пунктах, серед згарищ і куп сміття, приходу зими радіють діти — то тут, то там можна побачити сніговиків³³, а білий хліб їм здається чимось небаченим і надзвичайним — вони із задоволенням їдять коржик з нього, якими їх пригодував колега Г. фон Крузенштерна, та не скаржаться на те, що через знаходження в автомобільному ящику хліб набув неприємний присмак пального³⁴. Інші співробітники Оперативного штабу, Вільгельм Пішке та Фрідріх Шюллер, котрі в різні періоди входили до складу мобільної команди «Ростов/Дон», бачили схожі картини в Ростові-на-Дону³⁵. В. Пішке

²⁸ Там само, арк. 125–157. У цій справі знаходяться також й інші донесення Г. Крузенштерна, присвячені його поїздкам територією Естонії та Латвії. Див.: Там само, арк. 158–231. Також донесення інших співробітників Оперативного штабу щодо своїх поїздок північно-західними областями Росії, але вже 1942 р., можна знайти у справі 149 першого опису фонду 3676 ЦДАВО України.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 122, арк. 113–114.

³⁰ Там само, арк. 131.

³¹ У нацистському середовищі та побутовому вжитку слово «російський» часто заміняло собою слово «радянський».

³² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 122, арк. 120.

³³ Там само, арк. 130.

³⁴ Там само, арк. 131.

³⁵ *Кашеварова Н.Г.* Ростов-на-Дону в 1942–1943 гг. в донесениях сотрудников Оперативного штаба Розенберга // Коренной перелом в Великой отечественной войне: к 70-летию освобождения Дона и Северного Кавказа: материалы Международной научной конференции (г. Ростов-на-Дону, 6–7 июня 2013 г.) / Отв. ред. акад. Г.Г. Матишов. — Ростов-на-Дону, 2013. — 146–153.

писав у донесенні, датованому серпнем 1942 р., що більшість мешканців жили в надзвичайній скруті, цілі родини тулилися в невеличких уцілілих приміщеннях, у край негігієнічних умовах. Вони голодували, оскільки в місті не залишилося продуктів харчування, які радянські війська при відступі потопили в річці Дон, а ціни на те, що збереглося, надзвичайно високі³⁶. Ф. Шюллер, який здійснив поїздку до Ростова-на-Дону вже в лютому 1943 р., під час боїв за місто, з метою забрати зібрання матеріалів, конфіскованих раніше іншими співробітниками Оперативного штабу, писав: «Дорога до Ростова мала на собі відбиток важкої боротьби: воронки від бомб, розбитий транспорт і бронемашини, загиблі коні, розкидане військове майно різного роду. Окремі машини через обстріл були продірявлені як решето. [...] Повз нас ішли безкінечні колони військових та біженців на возах. Дорога місцями покрита кригою. [...] На дорозі поблизу в'їзду до Ростова стоять гармати та протитанкові гармати й вони розвернуті в бік моря. Тут і там лежать змерзлі тіла червоноармійців. Місто огорнуте хмарою диму. Повсюди можна побачити палаючі будинки та автопарки. Як і раніше, чути вибухи, від яких здригається земля. Противник тримає місто під артилерійським обстрілом»³⁷.

На окрему увагу заслуговує й донесення О. Венднагеля, керівника робочої групи «Харків», про вигляд Харкова після боїв за нього в лютому–березні 1943 р.: він змальовує руйнування, втрати бібліотек, а також наявний склад і стан місцевого персоналу робочої групи «Харків» Оперативного штабу після повернення до міста німецьких окупантів³⁸.

Подібні подробиці зустрічаються в багатьох донесеннях співробітників Штабу із зони військової адміністрації, незважаючи на те, що такі відрядження були розраховані на декілька днів, оскільки Штаб не мав у цій зоні своїх стаціонарних підрозділів. Але на відміну від цивільних службовців райхскомісаріату «Україна», співробітникам Штабу було дозволено працювати в цій зоні за домовленістю з керівництвом Вермахту³⁹, тому ці документи як джерела можуть доповнювати інформацію, що відклалася в документах військових структур.

Окремо слід також зазначити, що набагато менше відомостей про повсякденне життя в окупації містять звіти головних робочих груп та їхніх структурних підрозділів, до яких були прикріплені як співробітники фахівці з різних галузей знань. Ці звіти дуже цінні для дослідження роботи Оперативного штабу з конфіскованими зібраннями бібліотек та архівів, подекуди — музеїв, але, як правило, вони були вже зведені, узагальнені, тому що дрібні деталі та подробиці повсякдення, в основному, вже були з них вилучені. Не останню

³⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 11, арк. 11.

³⁷ Там само, спр. 31, арк. 27—28.

³⁸ Там само, оп. 1, спр. 58, арк. 357—362.

³⁹ *Кашеварова Н.Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга... — Ч. 2: Документи. — С. 90–93.

роль у цьому відіграло також дотримання норм написання звітів структурних підрозділів⁴⁰. Виняток становили спеціальні донесення керівників головних робочих груп до Управління штабу, де йшлося про важливі події, обставини, або які містили детальний виклад виконання окремого важливого доручення.

Другою групою джерел, що певною мірою доповнюють картину повсякдення окупації періоду Другої світової війни та зберігаються у складі матеріалів Оперативного штабу, є **листування**. Переважно, воно розпорошене серед інших справ та переважається з іншими документами⁴¹. Як і в донесеннях, основна інформація тут пов'язана з колом осіб — представниками місцевого населення, у співпраці з котрим Оперативний штаб був зацікавлений.

Найчастіше у службових листах ідеться про професійний рівень особи, її досвід, політичну надійність, а також особливу увагу приділено умовам її проживання в окупації, складу родини, яка залишилася в окупації, та наявності членів сім'ї на утриманні — малих дітей, літніх батьків чи родичів, хворих та ін. Усі ці відомості наводилися, як правило, у листуванні між підрозділами Штабу в окупованих країнах та Управлінням штабу в Берліні, або між керівництвом головних робочих груп на місцях і керівництвом підзвітних їм дрібніших підрозділів, щоб обґрунтувати необхідність виділення державних коштів на оплату роботи місцевому співробітникові при Оперативному штабі, визначити розмір оплати й таким чином мотивувати його до співпраці в умовах виживання. Важливе значення мали також факти біографії особи, насамперед, чи постраждала вона або члени її родини від репресій радянської влади в 1930-х рр., що, на думку німців, мало забезпечити більш лояльне ставлення до них з боку місцевого співробітника та бажання працювати, а перебування чоловіка чи сина в лавах Червоної Армії під час війни не впливало на рішення про працевлаштування — вважалося, що Штаб має використати всі можливості для того, щоб виконати свої завдання з «боротьби з більшовизмом» перед німецьким райхом.

Так, співробітник підрозділу Оперативного штабу в Пскові Е. Вальтер у жовтні 1943 р. писав до Головної робочої групи «Остланд» у Ризі щодо справи місцевої письменниці Є. Даниловської⁴². Він коротко виклав основні пункти її біографії до та після окупації: 45-річного віку, раніше жила в Петербурзі та, крім цього, багато років провела в засланні в м. Владивосток. У молодості займалася танцями, живописом, пізніше — літературою. Після початку окупації перебралася з родиною до м. Луги Ленінградської області

⁴⁰ Там само. — С. 159. Повний текст розпорядження Управління штабу щодо правил оформлення звітності див.: Там само. — С. 158–173.

⁴¹ Окремі невеликі скомпоновані групи службових листів, крім тих, що переважаються з іншими документами в архіві Штабу, можна знайти у справах першого опису фонду 3676 ЦДАВО України, а саме 22, 30, 51, 57–58, 80, 82, 112, 118–119, 127–128, 130, 136, 138, 140, 142, 144, 147, 151, 153, 159, 166, 211, 214–215, 219, 231, 233, 239, а також у справах 25–26, 33–34, 36–37, 158–160, 163, 184–186, 195–196 фонду NS 30 Федерального архіву в Берліні.

⁴² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 127, арк. 33–34.

та, щоб вижити й забезпечити родину — чоловіка, мати 70 років і тітку, писала невеликі статті до місцевої газети й співпрацювала з німецькими службами, готуючи для них розвідки на різну тематику, пов'язану з радянською владою. Також писала на замовлення Оперативного штабу спогади, що в майбутньому мали бути перекладені німецькою мовою та опубліковані. Родині допомагав прожити також невеликий город, яким займався її чоловік. Е. Вальтер зазначає, що Є. Даниловська змушена була терміново залишити Лугу, коли одна газета надрукувала її статтю під дівочим прізвиськом, яке було широко відоме, замість того, щоб, як і раніше, подати під псевдонімом. Через небезпеку для її життя та життя родини вимушена була виїхати на Захід. Саме це питання Е. Вальтер мав намір порушити в Управлінні штабу. На жаль, про подальшу долю цієї жінки в документах Штабу немає даних.

Третя група документів, а саме **фотодокументи**, представлені знімками, зробленими співробітниками Оперативного штабу під час роботи на Сході. Вони були зібрані в окремому фотоархіві при Управлінні штабу. Крім цього, поточні робочі фотоархіви існували при головних робочих групах, оскільки передбачалося, що співробітники Штабу будуть фотографувати місця, де велися основні роботи з конфіскації, обліку та переміщення культурних цінностей, тому одна частина подібних знімків містить зображення культурних цінностей, насамперед предметів мистецтва, конфіскованих Оперативним штабом в окупованих країнах Європи, а порівняно менша частина представлених у цьому зібранні світлин була зроблена на окупованій території Радянського Союзу (Київ, Псков, Смоленськ, Мінськ тощо), а також Латвії, Литви та Естонії, так званого «Остланду». Оригінали окремих із них зберігаються у фотоархіві Федерального архіву в Берліні разом ще з кількома сотнями знімків⁴³. На окрему увагу заслуговує надзвичайно цікаве зібрання плівок Штабу, що зберігається в ЦДАВО України, у фонді 3676, в окремій справі⁴⁴, яка представляє собою зібрання позитивів кількох десятків фотоплівок, у середньому по 35–36 кадрів у кожній, створених співробітниками Головної робочої групи «Остланд». Більшість фотографій зроблено в окупованій Україні (Київ, Харків), Білорусії (Мінськ, Могильов, Полоцьк), частково — у Росії (Смоленськ), Латвії (Рига, низка маленьких містечок) та Естонії (Таллінн). Вони охоплюють часовий проміжок між листопадом 1942 р. та березнем–квітнем 1943 р., і на них зафіксована робота співробітників, а також повсякденне внутрішнє життя служб Штабу в різних містах⁴⁵. Серед них є фото співробітників за роботою, їхніх робочих приміщень, зібрань різних матеріалів, виста-

⁴³ Ці фотографії можна знайти на сайті оцифрованого фотоархіву у складі Федерального архіву в Берліні: Див.: Das Digitale Bildarchiv des Bundesarchivs [Elektronische Ressource] / Das Bundesarchiv. — Online verfügbar unter: <http://www.bild.bundesarchiv.de/> (zuletzt geprüft am: 02.02.2015).

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139.

⁴⁵ Див. частину опублікованих фотографій у виданні: Кашеварова Н.Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга... — Ч. 1: Джерелознавче дослідження. — С. 325–392.

вок, організованих Штабом, доріг і міст, якими співробітники переміщалися автомобілем під час виконання доручень. Також цікавими є світлини Києва, а саме панорамні види, фотографії зруйнованого Хрещатика та пошкоджених будівель, знищеного Успенського собору на території Києво-Печерської лаври⁴⁶, а також знімки Харкова⁴⁷, Мінська⁴⁸ та інших міст. Присутні на них і елементи повсякдення місцевого населення, наприклад, біженці-переселенці, святкування Великодня 1943 р., побут родин робочих підприємства з видобутку торфу під Мінськом, а також просто оточуючі люди, більшість із яких становили жінки, діти та літні люди⁴⁹.

Відомі й інші фотографії, що останнім часом поширилися в мережі Інтернет, але їхнє походження достеменно не відоме, тому вони не можуть бути точно ідентифіковані. Оригінальні текстівки до них зроблені однією й тією ж людиною та подекуди містять грубі помилки на рівні ідентифікації міста⁵⁰, що рідко зустрічається серед знімків Оперативного штабу, оскільки всі плівки підписувалися одразу та були точно позначені⁵¹. Це дає підстави припустити, що, незважаючи на те, що світлини належать Штабові, підписи до них були зроблені пізніше, імовірно, при перегляді матеріалів Штабу в останній рік війни або одразу після неї.

Наведені групи документів Оперативного штабу райхслайтера Розенберга — донесення й звіти його співробітників, службове листування та фотодокументи — є комплексними джерелами офіційного походження й завдяки наявності в них опису побаченого співробітником під час виконання робочих завдань і безпосередньо його власних вражень як цивільної, а не військової особи дозволяють додати нові відомості для висвітлення окремих малодосліджених питань історії повсякдення, що подеколи й досі виступають предметом наукових дискусій. Серед них, наприклад, не лише дані щодо співпраці місцевого населення з окупантами, відносин німецьких службовців із представниками місцевої інтелігенції, нова інформація про життя в окупації

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 10, 20, 31, 35.

⁴⁷ Там само, арк. 22, 24.

⁴⁸ Там само, арк. 2, 24, 44, 48, 58.

⁴⁹ Там само, арк. 8, 18, 33, 58, 68, 76.

⁵⁰ Див.: Штаб Розенберга в Києве [Електронний ресурс] // Живой Журнал. — Електрон. текст. дан. — Режим доступу: <http://reibert.livejournal.com/136023.html> — Дата обращения: 02.02.2015. Наприклад, оригінальна підтекстівка до фотографії виставкового стенду з матеріалами, присвяченими стахановському рухові в СРСР — стенд був частиною експозиції виставки, присвяченої роботі Оперативного штабу, — вказує, що місцем проведення цієї виставки був Київ. Але достеменно відомо за даними оригінальної плівки, що ця виставка мала місце в Мінську наприкінці 1942 р. Представлені також книги, начебто конфісковані Оперативним штабом у Європі, але серед міст у підтекстівці — Стокгольм, Москва, Цюрих, а, отже, оригінальний підпис помилковий або неточний, бо Штаб не працював ані в Москві, яка не була окупована, ані в Цюриху, що знаходився на території нейтральної Швейцарії, а також не мав свого підрозділу в Стокгольмі, як і взагалі на території Швеції.

⁵¹ Див., наприклад: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 17–18. Див. також: [https://www.bild.bundesarchiv.de/cross-search/search/_1422822128/?search\[page\]=6](https://www.bild.bundesarchiv.de/cross-search/search/_1422822128/?search[page]=6).

окремих осіб, зокрема діячів науки, культури, освіти, а також відомості щодо взаємодії німецьких служб різних рівнів і безпосередній вплив їхньої політики на місцеве населення, як і вплив бойових дій на життя мешканців зони військової адміністрації, котрі опинилися найближче до лінії фронту. Водночас такі документи Оперативного штабу Розенберга не є самостійним джерелом щодо повсякдення періоду окупації та вимагають критичного підходу й джерелознавчого аналізу. Але разом із документами інших німецьких структур⁵² того ж періоду та документами особового походження вони можуть значно збагатити картину окупації під час Другої світової війни.

⁵² Наприклад, відомі подібні документи (звіти, донесення та листування), підготовлені співробітниками Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв, що було створене наприкінці 1942 р. при райхскомісарі України під керівництвом німецького архівіста Г. Вінтера з метою збереження, впорядкування та обліку музейних, бібліотечних та архівних зібрань. Детальніше про історію Крайового управління див: *Себта Т.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: історичний нарис // *Архіви України.* — 2009. — №. 3–4. — С. 111–127.

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ Й ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII — ПОЧАТКУ XX ст.

Специфіка історичного знання полягає в тому, що науковці здобувають його не дослідним шляхом, не безпосередньо, а опосередковано, за допомогою історичних джерел, від повноти та доступності яких залежать перспективи дослідження. Об'єктивне вивчення історії землеволодіння й землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст. можливе лише за умови залучення масиву архівних матеріалів. Останніми роками вітчизняна історіографія даного питання поповнюється розвідками, що ґрунтуються на новій методологічній основі та значній кількості архівних і опублікованих джерел. Однак дослідники не повною мірою залучають матеріали, які зберігаються в обласних державних архівах, передусім Вінницькому (Держархів Вінницької обл.), Житомирському (Держархів Житомирської обл.) та Хмельницькому (Держархів Хмельницької обл.).

Великий масив архівних матеріалів зосереджений у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі — ЦДАК України), зокрема у фонді 442 — «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». У ньому — відомості з історії соціально-економічного розвитку Правобережної України протягом «довгого» XIX ст. Дані, що стосуються землеволодіння й землекористування, містяться в щорічних звітах і статистичних рапортах цивільних губернаторів, які зібрані й систематизовані губернськими статистичними комітетами та губернськими правліннями¹. У щорічних звітах губернаторів подавалася аналітична та оглядова інформація щодо ротації землевласників, управління державними маєтками, пропозиції із законодавчого врегулювання поземельних відносин. Матеріали фонду дають можливість з'ясувати кількісні зміни в дворянському землеволодінні після польських повстань 1830–1831 рр. та 1863 р. і особливості землекористування та орендних відносин, якісні зрушення в організації господарювання. Також тут містяться цікаві відомості про стан справ у єврейських землеробських колоніях та про землеволодіння й землекористування старообрядців, іноземних колоністів, про врожайність на ділянках поміщиків та селян.

Інформаційно змістовними є матеріали про реалізацію в губерніях Правобережної України «Положень» від 19 лютого 1861 р., ціни на землю в регіоні та викупні платежі, втілення реформи щодо становища державних

¹ Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві (далі — ЦДАК України), ф. 442, оп. 1, спр. 1195, 1363, 1519, 1520, 1806; оп. 50, спр. 369; оп. 52, спр. 437; оп. 532, спр. 181, 202; оп. 533, спр. 158; оп. 534, спр. 281, 422; оп. 535, спр. 310; оп. 540, спр. 131; оп. 623, спр. 100; оп. 626, спр. 277; оп. 634, спр. 724.

селян, стан господарства колишніх військових поселенців, купівлю-продаж земель у 1861–1863 рр., суму викупних платежів, які мали отримати польські поміщики Волинської губернії². Дослідницький інтерес має аналітична інформація стосовно землеволодіння поляків і росіян у трьох зазначених губерніях, особливо в порівнянні розмірів наділів та способів господарювання³, а також площ бурякових плантацій Київської губернії у власності цукрових заводів, місцевих поміщиків та селян⁴. Із документів фонду можна з'ясувати стан селянських господарств у губерніях⁵, зростання площ земельних селянських наділів протягом 1911–1914 рр.⁶, кількісні дані про купівлю селянами землі за допомогою кредитів Селянського поземельного банку⁷, про вжиті заходи з меліорації, які призвели до переходу земельних угідь із категорії «незручних земель» до таких, що придатні для ведення сільського господарства⁸.

Цікаві відомості є у фонді 493 «Київська удільна контора». Наявні в ньому дані демонструють стан і розміри землеволодіння удільного відомства, вказують на форми землекористування та господарської діяльності економії⁹. Уявлення про дворянське землеволодіння та землекористування дають родові фонди Потоцьких, Любомирських, Грохольських, Строганових з ЦДІАК України¹⁰, переважна частина документів яких стосується майнового статусу родин (документи купівлі-продажу маєтків, орендні документи, звіти).

Не менш цінним у контексті відтворення трансформацій у землеволодінні та землекористуванні в губерніях Правобережної України кінця XVIII — початку ХХ ст. є комплекс документів і матеріалів Держархіву Вінницької обл. (передусім фонди: 217 «Яришівське волосне правління», 240 «Березівське волосне правління», 296 «Серебрійське волосне правління»), які дають уявлення про вирішення на сільських і волосних сходах земельних питань, а також про відхідництво селян¹¹. Відомості про землеволодіння та способи його мобілізації підприємством містяться у фонді 828 «Правління товариства Тростянецького цукрового заводу»¹². Подібні документи виявлені й у Держархіві Київської обл. Так, у фонді 804 «Київський губернський статистичний комітет» наявні дані про селян-відхідників та переселенців¹³, а завдяки матеріалам із фондів 1556 «Товариство Мар'їно-Городищенського цукрового

² Там само, оп. 303, спр. 122, арк. 5–583.

³ Там само, оп. 637, спр. 545, арк. 31–51.

⁴ Там само, оп. 690, спр. 364, арк. 1–25.

⁵ Там само, оп. 51, спр. 375.

⁶ Там само, оп. 829, спр. 507.

⁷ Там само, оп. 542, спр. 18.

⁸ Там само, оп. 643, спр. 1.

⁹ Там само, ф. 493, оп. 3, спр. 65.

¹⁰ Там само, ф. 49, 235, 239, 258.

¹¹ Державний архів Волинської області (далі — Держархів Волинської обл.), ф. 217, оп. 1, спр. 389; ф. 240, оп. 1, спр. 104, 118; ф. 296, оп. 1, спр. 43, 45.

¹² Там само, ф. 828, оп. 1, спр. 2.

¹³ Державний архів Київської області (далі — Держархів Київської обл.), ф. 804, оп. 3, спр. 137.

і рафінадного заводу» та 1674 «Правління товариства Корюківського цукрового заводу» прослідковуються способи набуття земельної власності юридичними особами та форми землекористування¹⁴. Аналогічні джерела відклалися й у фонді 2 «Канцелярія Київського цивільного губернатора»¹⁵.

Потужний масив документів щодо досліджуваного питання зберігається в Держархіві Житомирської обл. Так, у фонді 69 «Житомирська повітова землевлаштувальна комісія» зосереджені статистичні дані про хутірські й відрубні господарства Житомирського повіту¹⁶, у фондах 206 «Статистичне бюро Волинської губернської земської управи» та 226 «Волинська губернська землевлаштувальна комісія» — статистика орендного землекористування¹⁷, відомості про розміри поміщицького й селянського землеволодіння¹⁸, обстеження 1908 р. хутірських господарств та їхню кількість¹⁹. За документами фондів 181 «Житомирське відділення Державного банку» та 182 «Волинське відділення Селянського поземельного банку» можна прослідкувати вплив кредитування на розміри землеволодіння²⁰. Матеріали, що стосуються поземельних відносин у колишньому Кременецькому повіті Волинської губернії, зберігаються в Держархіві Тернопільської обл., зокрема у фондах 129 «Кременецька повітова дворянська опіка Волинської губернії»²¹, 132 «Кременецький повітовий суд»²² та 357 «Кременецьке повітове межеве відомство»²³.

Особливий науковий інтерес становлять фонди Держархіву Хмельницької обл., який за кількістю справ та фактичною інформацією є найбільшим документосховищем про минуле Правобережної України. 2003 р. нам вдалося опрацювати ряд справ фондів 226, 227 та 228, втрачених під час пожежі.

Документи, які містяться у фонді 112 «Подільське губернське з селянських справ присутствіє», висвітлюють проблеми створення уставних грамот та перетворення їх у викупні акти й розміри земельних наділів селян²⁴. Тут також наявна інформація про землевлаштування окремих груп сільського

¹⁴ Там само, ф. 1556, оп. 1, спр. 46, 47, 48, 280; ф. 1674, оп. 3, спр. 1.

¹⁵ Там само, ф. 2, оп. 22, спр. 72, 72а.

¹⁶ Державний архів Житомирської області (далі — Держархів Житомирської обл.), ф. 69, оп. 1, спр. 387.

¹⁷ Там само, спр. 74.

¹⁸ Там само, ф. 206, оп. 1, спр. 12.

¹⁹ Там само, ф. 226, оп. 1, спр. 47, 114.

²⁰ Там само, ф. 181, оп. 1, спр. 212; ф. 182, оп. 1, спр. 112, 1539, 2543, 4905, 4906.

²¹ Державний архів Тернопільської області (далі — Держархів Тернопільської обл.), ф. 129, оп. 1, спр. 6, ба.

²² Там само, ф. 132, оп. 2, спр. 848, 1633, 1676, 1677, 1779, 1801, 1803, 1824, 1882.

²³ Там само, ф. 357, оп. 1, спр. 6, 11, 21, 41.

²⁴ Державний архів Хмельницької області (далі — Держархів Хмельницької обл.), ф. 112, оп. 2, спр. 65, 71, 83, 163, 242, 465, 746, 1223, 1479, 3260, 3296, 3312, 3456.

населення, як-то сільських «вічних» чиншовиків²⁵, «вільних людей» другого розряду²⁶.

Серед матеріалів фонду 226 «Подільська казенна палата» варті уваги звіти губернаторів, дані статистичних комітетів, в яких зосереджений чималий фактичний матеріал, що датується 1795–1918 рр. Особливу цінність мають поземельні книги, за якими теж можна прослідкувати зміни в землеволодінні²⁷. Також у фонді відклалися матеріали про хід викупної операції з відомостями по повітах²⁸.

У фонді 227 «Подільське губернське правління» зберігається низка справ про врегулювання земельних питань²⁹, продаж із публічних торгів за борги поміщицьких³⁰ та державних маєтків на аукціонах³¹, «жалування» російськими імператорами земель дворянам³², дворян-землевласників у губернії³³, а у фонді 228 «Канцелярія Подільського губернатора» — про діяльність місцевої адміністрації стосовно приведення у відповідність із загальноімперськими законами різних форм землеволодіння³⁴, переведення державних селян на оброчне становище³⁵, викуп державними й поміщицькими селянами земель³⁶.

Змістовним за фактологічним наповненням є фонд 234 «Подільське відділення Селянського поземельного банку», в якому містяться дані про видачу позик окремим селянам та їхнім товариствам і громадам для купівлі земельної власності³⁷, операції губернських сільських банків³⁸, оренду земель у межах губернії та ціни на неї³⁹, купівлю банком маєтків за власні кошти для наступного перепродажу їх селянам⁴⁰.

Інтерес для дослідження порушеної нами проблеми становлять документи фонду 241 «Подільський губернський комітет для розгляду і складання інвентарів у поміщицьких маєтках», які проливають світло на процеси підготовки й реалізації інвентарної реформи 1847–1848 рр. Тут зосереджені списки

²⁵ Там само, спр. 18, 3447, 3452, 3485.

²⁶ Там само, спр. 3492.

²⁷ Там само, ф. 226, оп. 79, спр. 1941, 6836, 7974, 8156, 8157.

²⁸ Там само, спр. 7757, 8090.

²⁹ Там само, ф. 227, оп. 1, спр. 183а, 287, 483, 502, 518, 567, 628, 1520.

³⁰ Там само, спр. 165.

³¹ Там само, спр. 692, 791, 891.

³² Там само, спр. 17, 92, 1288.

³³ Там само, спр. 567, 1033.

³⁴ Там само, ф. 228, оп. 1, спр. 1742, 1889.

³⁵ Там само, спр. 1786.

³⁶ Там само, спр. 4612.

³⁷ Там само, ф. 234, оп. 1, спр. 65, 1265, 6516, 6913, 6914, 6922, 8543, 10276, 11639.

³⁸ Там само, спр. 11.

³⁹ Там само, спр. 108, 6519, 7363, 9501.

⁴⁰ Там само, спр. 13, 1282, 6922.

поміщицьких маєтків по повітах⁴¹, інвентарі окремих маєтків та відомості про введення інвентарних правил⁴².

Не менш важливими для розуміння процесів, які відбувалися в землеволодінні та землекористуванні в губерніях Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст., є опубліковані документи, зокрема законодавчі акти та статистичні матеріали.

Законодавчі акти досліджуваного періоду зібрані в «Повному зібранні законів Російської імперії» (ПЗЗ), що складається з трьох видань: у перше (ПЗЗ-I) увійшли законодавчі акти за період з 1649 р. по грудень 1825 р.; у друге (ПЗЗ-II) — з грудня 1825 р. до кінця лютого 1881 р.; у третє (ПЗЗ-III) — з березня 1881 р. до 1913 р. Особливістю цих документів є те, що вони були юридично оформленою волею абсолютної монархії, через них політичні цілі набували статусу закону.

За відсутності формалізації в укладанні законів у перші десятиліття XIX ст. у них фіксувалися перебіг подій, міркування автора законопроекту з цього приводу й лише наприкінці подавалося рішення, яке мав схвалити імператор⁴³. Саме тому вони містили величезний фактичний матеріал, важливий для історичного дослідження. З кінця 1830-х рр. ця форма ускладнюється, але все ж до 1880-х рр. не існувало чіткої формалізації законотворчості.

Матеріали, які стосуються окресленої проблеми, містяться у всіх трьох виданнях, хоча найбільший інтерес становить друге. Це пов'язано з тим, що саме на цей період припадає пік втручання державних структур Російської імперії в питання землеволодіння й землекористування, яке передбачало уніфікацію законодавства⁴⁴ та поступову ліквідацію різних, не притаманних імперському правовому полю форм володіння й користування землею⁴⁵. Також величезний вплив на поземельні відносини в регіоні справили повстання 1830–1831 рр. та 1863 р., які призвели до обмеження прав поміщиків польського походження на володіння землею⁴⁶ та змін у реалізації реформи від 19 лютого

⁴¹ Там само, ф. 241, оп. 1, спр. 107, 258, 362, 527, 862, 1340.

⁴² Там само, спр. 172, 366, 404, 452, 453, 459, 517, 960, 1139, 1342.

⁴³ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — К., 2005. — С. 16.

⁴⁴ ПЗЗ-II. — СПб., 1827. — Т. 1 (1826). — С. 1022–1024, № 610; СПб., 1831. — Т. 5, отд. I (1830). — С. 392–393, № 3655; Т. 5, отд. II (1830). — С. 511–513, № 4197; СПб., 1841. — Т. 15, отд. I (1840). — С. 443–445, № 13591; СПб., 1848. — Т. 22, отд. I (1847). — С. 477–481, № 21242.

⁴⁵ Там же — СПб., 1827. — Т. 1 (1826). — С. 511–512, № 378; СПб., 1830. — Т. 4 (1829). — С. 187–189, № 2760; С. 719, № 3229; СПб., 1833. — Т. 7 (1832). — С. 509–510, № 5506; СПб., 1842. — Т. 16, отд. II (1841). — С. 138–139, № 15152; С. 139–140, № 15153; СПб., 1844. — Т. 18, отд. I (1843). — С. 304–305, № 16828; С. 305, № 16829; СПб., 1854. — Т. 28, отд. I (1853). — С. 680, № 27805; СПб., 1862. — Т. 36, отд. I (1861). — С. 307–340, № 36664.

⁴⁶ Там же. — СПб., 1832. — Т. 6, отд. I (1831). — С. 337–338, № 4535; С. 674, № 4694; С. 683–690, № 4711; СПб., 1833. — Т. 7 (1832). — С. 507–510, № 5506; СПб., 1866. — Т. 40, отд. II (1865). — С. 327–328, № 42759; СПб., 1870. — Т. 44, отд. I (1869). — С. 186–188, № 46807; СПб., 1871. — Т. 45, отд. II (1870). — С. 631–632, № 49901.

1861 р. стосовно колишніх поміщицьких селян Правобережної України⁴⁷, а також урядового сприяння покупцям-неполякам маєтків польських дворян у краї⁴⁸.

Хоча закони й не завжди відображали всю палітру відносин у сфері землеволодіння та землекористування, але вони певною мірою віддзеркалювали суспільний розвиток та суб'єктивні чинники зміни державної політики, являлися механізмом реалізації прагнення владних структур імперії до уніфікації в аграрній сфері. Законодавчі акти є важливим історичним і юридичним джерелом, але, незалежно від своєї інформативності, усе ж не в змозі відтворити всі напрями державної політики.

При вивченні землеволодіння та землекористування необхідно користуватися статистичними публікаціями. По-перше, тому, що дані статистичного обліку в них вже опрацьовані й систематизовані, і, по-друге, внаслідок того, що великий масив первинних матеріалів або не зберігся, або ще не виявлений. З кінця ХІХ ст. у Російській імперії існувало кілька видів статистичного обліку землеволодіння й землекористування (облік Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ (далі — ЦСК МВС), облік, який здійснювався окремими міністерствами (наприклад, «Ежегодник Министерства финансов», де наявні матеріали про обсяги діяльності банків іпотечного кредиту), а також земська статистика). Найоб'ємнішими є публікації ЦСК МВС у вигляді земельних переписів європейської частини імперії, які проводилися з метою компенсувати відсутність земельного кадастру й отримати уявлення про зміни, які відбулися в земельній власності. Таких переписів було організовано всього три — 1877⁴⁹, 1887⁵⁰ і 1905 рр.⁵¹ Дані обстежень 1877 і 1887 рр. практично є неспівставними через різні методики і проведення, і підрахунку⁵², є певні розбіжності й у переписах 1877 і 1905 рр.⁵³, але вони є унікальними та практично єдиними статистичними джерелами при вивченні структури землеволодіння. Найактивніше використовуються матері-

⁴⁷ Там же. — СПб., 1864. — Т. 38, отд. I (1863). — С. 870–871, № 39928; С. 93–96, № 40102; С. 142–143, № 40175; СПб., 1865. — Т. 39, отд. II (1864). — С. 869–871, № 41247; С. 872–873, № 41251; СПб., 1866. — Т. 40, отд. I (1865). — С. 390–391, № 41980; С. 461–462, № 42042.

⁴⁸ Там же. — СПб., 1865. — Т. 39, отд. I (1864). — С. 251–252, № 40692; СПб., 1867. — Т. 41, отд. I (1866). — С. 993–1001, № 43547; СПб., 1868. — Т. 42, отд. I (1867). — С. 45–46, № 44147; С. 207, № 44292; СПб., 1869. — Т. 43, отд. II (1868). — С. 337–339, № 46343.

⁴⁹ Статистика поземельной собственности и населённых мест Европейской России. — СПб., 1880–1886. — Вып. 1–8; Поземельная собственность Европейской России 1877–1878 гг. — СПб., 1886.

⁵⁰ Статистика Российской империи. — СПб., 1892–1909. — Т. 22: Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. — Вып. 8, 16, 32.

⁵¹ Статистика землевладения 1905 г. — СПб., 1906–1907. — Вып. 8, 9, 41; Статистика землевладения 1905 г.: Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. — СПб., 1907.

⁵² *Проскуракова Н.А.* Статистика землевладения и землепользования // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. — М., 1979. — С. 226.

⁵³ *Беккер С.* Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / Пер. с англ. Б. Пинскера. — М., 2004. — С. 59.

али, відомі під назвою «Статистика землевладения 1905 г.», де представлені підготовлені за однаковою схемою та єдиною методикою відомості з Волинської (випуск 8), Подільської (випуск 9) та Київської (випуск 41) губерній. У випусках розміщено аналогічні таблиці з відповідними статистичними показниками 1877 і 1905 рр., які інформують про стан і характер землеволодіння за його розмірами й категоріями власників як по губернії в цілому, так і по повітах.

Серед найвідоміших видань ЦСК МВС слід назвати такі: «Статистический временник Российской империи», який виходив трьома серіями з 1866 р. (усього 51 випуск) і в якому публікувалася поточна інформація про землеволодіння та землекористування; збірник «Статистика Российской империи», який видавався різними серіями з 1887 по 1914 рр. (всього 110 томів). З 1888 р. виходив «Временник ЦСК МВД», з 1905 р. — «Ежегодник России», з 1912 р. — «Статистический ежегодник России», кожен з яких уміщував матеріали різноманітної поточної статистики⁵⁴.

Варто згадати й інші видання статистичного характеру, які так чи інакше використовуються при вивченні землеволодіння й землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст.⁵⁵ Ці праці багаті на фактологічний матеріал і ґрунтуються на вже втрачених джерелах.

Інформаційно наповненими є огляди Волинської, Київської та Подільської губерній, які «дають досить надійні свідчення про розвиток землеробства та інших галузей господарства»⁵⁶. Пізніше цю точку зору підтримали О.С. Нифонтов⁵⁷ та М.М. Дружинін⁵⁸. Опрацьовані нами огляди губерній Правобережної України⁵⁹ дають підставу вважати їх цінним і однотипним (написані

⁵⁴ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.). — Ніжин, 2010. — С. 41.

⁵⁵ Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. — СПб., 1867; Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. — Каменец-Подольский, 1903; Забелин А. Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии. — К., 1887; Саченко С. Статистические очерки Подолии. — Каменец-Подольский, 1906; Сборник статистических материалов по Подольской губернии. — Немиров, 1917. — Вып. 1. Землевладение; Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Землевладение / Сост. И.В. Сосновский. — СПб., 1904; Статистический справочник по аграрному вопросу / Под ред. Н.П. Огановского и А.В. Чаянова. — М., 1917. — Вып. 1. Землевладение и землепользование; Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии: В 3-х т. — СПб., 1852 та ін.

⁵⁶ Ковальченко И.Д. Русское крестьянство в первой половине XIX в. — М., 1967. — С. 23.

⁵⁷ Нифонтов А.С. Зерновое производство в России во второй половине XIX в.: по материалам ежегодной статистики урожаяев Европейской России. — М., 1974. — С. 78.

⁵⁸ Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе. 1861–1880. — М., 1978. — С. 172.

⁵⁹ Обзор Вольнской губернии за 1912 год. — Житомир, 1913; Обзор Вольнской губернии за 1914 год. — Житомир, 1915; Обзор Киевской губернии за 1898 год. — К., 1899; Обзор Киевской губернии за 1905 год. — К., 1906; Обзор Киевской губернии за 1907 год. — К., 1908; Обзор Киевской губернии за 1908 год. — К., 1909; Обзор Подольской губернии за 1880 год. — Каменец-Подольский, 1881; Обзор Подольской губернии за 1891 год. — Каменец-Подольский,

за стандартним планом) джерелом для дослідження історії землеволодіння та землекористування в регіоні. Цікава інформація міститься й у періодичних виданнях губерній Правобережної України.

Отже, джерельна база обраної для студіювання проблеми є достатньо об'ємною й репрезентативною, дає можливість ефективно вирішувати дослідницькі завдання та робити аргументовані узагальнення й висновки.

1892; Обзор Подольской губернии за 1892 год. — Каменец-Подольский, 1893; Обзор Подольской губернии за 1893 год. — Каменец-Подольский, 1894; Обзор Подольской губернии за 1895 год. — Каменец-Подольский, 1896; Обзор Подольской губернии за 1896 год. — Каменец-Подольский, 1897; Обзор Подольской губернии за 1897 год. — Каменец-Подольский, 1898; Обзор Подольской губернии за 1899 год. — Каменец-Подольский, 1900; Обзор Подольской губернии за 1901 год. — Каменец-Подольский, 1902; Обзор Подольской губернии за 1903 год. — Каменец-Подольский, 1904; Обзор Подольской губернии за 1905 год. — Каменец-Подольский, 1906.

КОЛЕКЦІЯ ФОТОГРАФІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В.В. ТАРНОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КРАЮ

Фотографії належать до масових та доступних історичних джерел. Їхнє активне виробництво, використання та поширення розпочалося наприкінці ХІХ та набрало обертів упродовж ХХ ст., хоча з'явилася фотографія ще в 30-ті рр. позаминулого століття. За якісь десятиліття вона посіла помітне місце в різних галузях людської діяльності¹, а з другої половини ХІХ ст. увійшла в усі сфери суспільно-політичного, наукового й культурного життя, зокрема в періодику.

Фотодокументи розкривають історичні події та явища у вигляді статичних зорових образів. Об'єктив камери схоплює такі деталі й нюанси, які навряд чи можуть бути зафіксовані в інших видах джерел. Із фотодокументів історик має змогу черпати інформацію, що може мати важливе значення для уточнення вже відомих фактів². Тому світлини посідають важливе місце серед різних груп джерел, а їхнє дослідження є актуальним, оскільки вони містять відомості не тільки про події та факти минулого, а ще є цінним матеріалом для вивчення історії повсякденності й окремих спеціальних історичних дисциплін, зокрема біографістики, генеалогії, просопографії тощо.

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі — ЧІМ) володіє багатьма цінними й різноманітними колекціями, значна частина яких стала об'єктом зацікавленості науковців. Наприклад, писемні пам'ятки, сфрагістичні матеріали досліджував І. Ситий³, археологічну колекцію — О. Черненко⁴, етнографічну — В. Зайченко⁵ та ін. Проте поза увагою науковців залишилася фотографічна збірка, з якої лише окремі світлини знаходяться в експозиції музею. Метою цієї статті є огляд фотографічної колекції, аналіз її значення для всебічного вивчення історії краю.

¹ *Макарчук С.* Джерелознавство історії України: навч. посіб. — Львів, 2008.

² *Історичне джерелознавство: підручн.* / Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін. — К., 2002. — С. 276.

³ *Ситий І.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // *Пам'ятки України.* — 2001. — № 1–2. — С. 149; *Його ж.* З історії української сфрагістики // *Родовід.* — 1996. — Число 2 (14). — С. 91–106.

⁴ *Черненко О.* Доля археологічної колекції Чернігівського історичного музею у 40-х рр. ХХ ст. // *Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.* — Чернігів, 1996. — С. 29–30; *Його ж.* Археологічне зібрання Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського // *Скарбниця української культури: Зб. наук. праць.* — Чернігів, 2002. — Вип. 3. — С. 80.

⁵ *Зайченко В.* Датовані гапти з колекції Чернігівського історичного музею // *Образотворче мистецтво.* — 1990. — № 2. — С. 16–19; *Його ж.* Гапти ХVІІ–ХІХ ст. у збірці Чернігівського історичного музею. — Чернігів, 1991.

Для опису фотодокументів доречно скористатися схемою, запропонованою дослідником О. Купчинським, комплексний підхід якого в дослідженні цих джерел ґрунтується на принципах об'єктивності та історизму. На переконання науковця, основними позиціями опису має бути зміст зображуваного об'єкта, час його виготовлення, автентичність; зовнішні атрибутивні ознаки — розмір, колір, спеціальні друковані та рукописні написи, стан зберігання; дані про техніку (способи виконання) фотодокументів. Додатковими елементами цього процесу О. Купчинський називає відомості про надходження фотодокументів до архівів і бібліотек, фондів чи колекцій, вказівку про опублікування⁶. Крім того, докладний опис змісту фотодокумента, на думку архівіста, має враховувати всю інформацію, яку він містить, — підписи, монограми, ініціали на знімках тих, хто на них зображений і кому вони належать, дарчих написів, екслібрисів, штампів, відбитків родових печаток, замовних чи друкованих наклеюк. Фото як джерело володіє високими інформативними якостями, що дозволяють відтворювати історизм обстановки, в якій відбувалися окремі події. Водночас присутня емоційна насиченість документів, можуть бути представлені окремі деталі, зафіксовані випадково, що мають значення для дослідження.

Учені підкреслюють тезу про «непрозорість» фотографії як історичного джерела, оскільки лише завдяки застосуванню методів лінгвістики, історичної психології, історичної демографії, культурології, соціології, політології тощо дослідник зможе наблизитися до розуміння історичного минулого. Як і будь-яке інше образотворче джерело, світлина — це не пряме віддзеркалення реальної події, а її інтерпретація автором, адже композиція, обраний фокус, освітлення й інші особливості зображення, що безпосередньо залежать від автора, значною мірою визначають сприйняття твору⁷. У цьому випадку завдання історика полягає у вмінні грамотно «розшифрувати» історичне джерело.

Найдавніші фотографії в ЧІМ датуються кінцем ХІХ — початком ХХ ст. На сьогодні їхня колекція у фондах історичного музею налічує 13,5 тис. одиниць зберігання⁸, з них в експозиції поряд із речовими пам'ятками історії та культури представлено понад 150 екземплярів. Однак всебічний аналіз колекції не є можливим через те, що значна частина документації, яка описує надходження експонатів у довоєнний час, була втрачена під час Другої світової війни.

Наприклад, у фондах музею зберігається альбом фотографій Наталії Семплікевич с. Хоробричі Городнянського повіту, що датується 1911 р. і присвячений 50-річчю скасування кріпацтва⁹. Його надходження встановити неможливо, проте відомо, що він був представлений на одній із дореволюцій-

⁶ Купчинський О. Розшифрування ранніх фотодокументів та їх описування в архівах і бібліотеках // Архіви України. — 1978. — № 6. — С. 20–23.

⁷ Зайцева Е. Фотографии как исторический источник истории повседневности города Ставрополя середины ХІХ — начала ХХ веков [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.newlocalhistory.com/node/59>.

⁸ Поточний архів Чернігівського історичного музею (далі — ЧІМ), Звіт музею за 2011 рік.

⁹ Фонди ЧІМ, Фч, 3147.

них виставок у Чернігові. У ньому містяться 63 фотографії, зокрема й портрет Н. Семплікевич (імовірно, колишньої поміщиці). Під частиною знімків є підписи-пояснення: «поміщиця — свідок кріпосного права», «селяни — свідки кріпацтва». Окремі фотографії, на яких зображені селяни, мають розширені підписи й пояснюють різницю між державними селянами, селянами-козаками, кріпаками, кріпосними дворовими. Так, в альбомі представлені фото дворового кухаря, столяра, церковного старости. Разом із тим, імена та прізвища людей відсутні. Серед інших знімків в альбомі можна виділити такі, на яких зображені діти. Кілька групових фото відображають традиційні дитячі розваги, зимовий вертеп, похід школярів до місцевої церкви, фото учнів із священником та вчителем. Низка світлин в альбомі демонструє святкування 50-річчя скасування кріпацтва в с. Хоробричі — проведення молебню на центральній площі села, звернення священника до місцевих мешканців із промовою. Таким чином, цю альбомну колекцію можна розглядати як джерело з вивчення історії села, традиційних занять селян, їхнього одягу, особливостей побуту.

У 1870–1880 рр. практично в усіх губернських і повітових містах Російської імперії з'явилися фотоательє¹⁰. Не став винятком і Чернігів. Щодо економічного розвитку губернського центру, то на той час основне виробництво зосереджувалося в майстернях із пошиття взуття та одягу, виробництва меблів, переробки продуктів харчування. Крім того, існувала добре розвинена сфера послуг — перукарні, пральні тощо¹¹. Так, у путівнику по місту 1896 р., що надає інформацію про основні заклади та установи Чернігова, як офіційні, так і приватні, містяться відомості про два салони фотографій — «У Чарнецького» на вул. Борисоглібській та «Марр» на вул. Гончій¹². У путівнику 1900 р., який подає більш поширені відомості про установи, організації міста, вже зазначається, що сфотографуватися в Чернігові можна на вул. Борисоглібській і Миколаївській, майстер Р. Чарнецький (власна справа), вул. Гончій, майстер Й. Марр (справа Салітана). Ще одне ательє з'явилося на вул. Базарній (справа Бермана)¹³. Існує згадка про роботу в Чернігові одного фотомагазину. Не виключено, що фотознімки, зроблені в місцевих фотоательє, знаходяться в колекції історичного музею. Тим паче, що фотографування не було настільки поширеним, як сьогодні. Зазвичай, світлини робили на згадку про найбільш пам'ятні події — весілля, похорони, вступ чи завершення навчання, проводи на військову службу тощо. На багатьох салонних фотографіях зображені типові для тих часів інтер'єри — ширми й ширмочки, тумби, столи, крісла, балюстради з колонами однакових розмірів і форм. Тоді ж для заохочення населення з'являються так звані мальовані задники різного характеру. На полотняних гобеленах, а то й на картоні, як на

¹⁰ Класова О. Старий альбом [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://photo.ukrinform.ua/ukr/phplus/?t=200710_djstory.html.

¹¹ Леп'яко С. Коротка історія Чернігова. — К., 2009. — С. 49.

¹² Путеводитель по г. Чернигову. — Чернигов, 1896. — 86 с.

¹³ Путеводитель по г. Чернигову / Сост. А. Ярыгин. — Чернигов, 1900. — 210 с.

театральній сцені, були зображені старовинні замки, античні руїни, казкові доріжки, озера, ріки, водоспади й навіть моря¹⁴.

Чернігівський колекціонер та краєзнавець Костянтин Ягодовський вважає, що на межі XIX–XX ст. у губернському центрі працювало не менше 25 фотографів, з яких 15 були професіоналами та мали власні ательє. Серед них найбільш популярні — К. Шлегель, В. Піутті, Ф. Фрамм, М. Яворський (фотограф Чернігівської єпархії)¹⁵.

В Україні в XIX ст. надзвичайно відомим був фотограф і гравер Ж.Х. Рауль, який майже все життя працював в Одесі. Випущений ним у кінці 1870-х рр. альбом побутових світлин і пейзажів Півдня України зробив його надпопулярним як у Росії, так і в Європі. Фотограф знімав на Київщині, Полтавщині, у Молдавії, Бессарабії, Криму, а також на Чернігівщині¹⁶. Проте достеменно невідомо, чи потрапили його роботи до колекції музею.

До окремої групи музейної фотоколекції можна віднести копії листівок з видами міст Чернігівської губернії, зокрема Чернігова, Новгород-Сіверського, Конотопа, Городні. Так, на 27-х знімках з видами дореволюційного Новгород-Сіверського зображено вулиці міста, чоловічу та жіночу гімназії, центральний готель, пристань, повінь на Десні, Спасо-Преображенський монастир, внутрішнє оздоблення храму. На деяких фотографіях — мешканці містечка на ярмарку, під час хресної ходи на Водохреща¹⁷. Підбірка світлин дозволяє досліднику уявити особливості забудови та архітектурний вигляд Новгород-Сіверського наприкінці XIX — на початку XX ст., основні заклади міста. Написи на них відсутні, їхнє походження встановити складно.

Значна частина фотографій того часу в музейній колекції — це види міст, сіл, сільські пейзажі, культові споруди, ярмарки, базари, відзначення свят, праця селян і робітників. Чимало світлин відображають матеріальну культуру селян: хати, стодоли, клуні, робочий і святковий жіночий та чоловічий одяг, прикраси. Наприклад, у фондах музею зберігаються знімки жінок с. Жуклі Понорницького повіту у святкових костюмах, які носили на межі XIX–XX ст.¹⁸, хресної ходи в цьому ж селі¹⁹, проводів на фронт новобранців с. Хоробрічі Городнянського повіту (1915 р.)²⁰ тощо. Інші світлини зображують життя міських жителів, особливості культурного життя. У фондах ЧІМ є фото бандуристів у Чернігові (1902 р.)²¹, хору Чернігівської духовної семінарії в будинку Дворянського зібрання під час святкування 1000-річчя літописної

¹⁴ Класова О. Вказ. пр.

¹⁵ Архів автора, з виступу К. Ягодовського на культурно-мистецькому заході «Фотографія та фотографи в Чернігові наприкінці XIX — початку XX ст.» у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» 22 березня 2012 р.

¹⁶ Класова О. Вказ. пр.

¹⁷ Фонди ЧІМ, Фч, 2473–2500.

¹⁸ Там само, 2012.

¹⁹ Там само, 2032.

²⁰ Там само, 2132.

²¹ Там само, 2784.

згадки про Чернігів (1907 р.)²², групи артистів місцевого театру (1915 р.)²³. Також тут зберігаються портрети відомих не лише в Чернігові діячів культури й науки — актрис М. Заньковецької та Л. Затиркевич-Карпинської, письменників П. Куліша, Б. Грінченка, художника І. Рашевського, науковця Д. Самоквасова.

Період революції 1917 р. та встановлення радянської влади представлені, в основному, портретами революційних діячів. Натомість, період колективізації, індустріалізації відтворюють на фотографіях «успіхи» соціалістичного будівництва. У фондах музею зберігаються колективні знімки: склад Чернігівського губкому партії (1923 р.)²⁴, губернських зборів секретарів комсомольських осередків (1924 р.)²⁵, першого з'їзду колгоспників Менщини (1931 р.)²⁶. Звичайно, не потрапили до колекції світлини, що відображають трагічні сторінки в історії України 20–30-х рр. ХХ ст.: голодомор, колективізація, репресії. Натомість є фото, які ілюструють успіхи радянського села — проведення сільськогосподарських робіт, збирання врожаю в різних районах області, роботу нової техніки на полях. Окремі фотографії потрапили до музейної колекції з газет. Крім того, деякий час існувала практика, коли сюди передавали знімки з місцевих видань, що були вже надруковані.

Період Великої Вітчизняної війни досить широко представлений як у фотографічній колекції ЧІМ, так і в його експозиції. Це, зокрема, портрети чернігівців, які брали участь у захисті Брестської фортеці, оборонців Ленінграда; матеріали, присвячені партизанському рухові на Чернігівщині та розгортанню підпілля; фото учасників Холминської підпільної комсомольської організації, Ніжинського підпілля на чолі з Я. Батюком²⁷. Унікальною вважається фотографія засідання штабу партизанського з'єднання на чолі з секретарем підпільного обкому партії М. Попудренком, що зроблене військовим фотокореспондентом Я. Давідзоном за кілька годин до загибелі партизанського командира²⁸.

У другій половині ХХ ст. фотографія стала доступною для широкого загалу. Серед експонатів музейної фотозбірки можна виділити такі тематичні групи: панорами міста різних часів з багатьох ракурсів; пам'ятки історії та архітектури, нове містобудування, адміністративні та офіційні установи, промисловість, наука, освіта, культура, спорт. Особливо багато знімків жителів Чернігівщини в різних життєвих ситуаціях. Також виділяється колекція фото з видами міста, виконана чернігівцем Петром Петрашем у 1950–1970-х рр.²⁹

²² Там само, 1782.

²³ Там само, 1832.

²⁴ Там само, 829.

²⁵ Там само, 1051.

²⁶ Там само, 5209.

²⁷ Черниговский исторический музей / Сост. А.И. Неделея, М.А. Попудренко; авт. текста А. Арендарь, В. Зайченко, М. Лукьяненко и др.; фото С. Крячко. — К., 1988. — С. 128.

²⁸ Там же. — С. 129.

²⁹ Фонди ЧІМ, Фч, 905.

В основному, у фотозбірці цього часу левову частину становлять світлини урочистих подій. Серед них — святкове відкриття першої тролейбусної лінії в Чернігові 1964 р.³⁰, проведення виставки квітів в обласному центрі (1964 р.)³¹, панорама будівництва очисних споруд на заводі синтетичного волокна³² тощо.

З 1960–1970-х рр. поповнення колекції фотографій не має системного характеру. Це спостерігається й нині, оскільки зараз набули поширення цифрові технології. Хоча окремі світлини передають до музею, чи навіть заклад купує їх у колекціонерів, але надходження не є численними. Наприклад, якщо 2000 р. колекція ЧІМ налічувала 13276 знімків, то 2011 р. — 13497³³.

Однак 2012 р. до ЧІМ передано унікальні, невідомі раніше фотографії Чернігова початку ХХ ст. Фото з родинного архіву Мойсея Шамбона, який був викладачем французької мови в навчальних закладах Санкт-Петербурга, в Чернігівському реальному училищі, передано в електронному вигляді. Оригінали фотографій зберігаються нащадками М. Шамбона в м. Ніеул-Сюр-Мер (поблизу Ла-Рошеля, Франція). Унікальний і до цього часу невідомий родинний альбом М. Шамбона містить понад 200 фотографій, із них 136 зроблені в Чернігові в період з 1913 р. по 1918 р., 66 містять загальні краєвиди міста і його будівель. На світлинах зображено як повсякденне життя родини Шамбон, їхніх друзів, так і панорамні види міста (його вулиць — Соборної, Шосейної, а також Красною, Театральною й Олександрівською площ), маловідомі будівлі, внутрішні види Чернігівського реального училища та події революції 1917 р.³⁴ Під час презентації цієї колекції відвідувачів зацікавили знімки, що відтворюють сцени відпочинку родини М. Шамбона, робочі моменти реального училища, військові паради з нагоди відвідин Чернігова імператором Миколою II³⁵.

Як бачимо, з середини ХІХ ст. і впродовж всього ХХ ст. фотографія посідає помітне місце в корпусі історичних джерел, є незаперечним документальним свідченням явищ та подій з усіх сфер суспільного життя: господарської діяльності й побуту, традиційної культури, професійної діяльності й мистецтва, державного управління, громадських та політичних рухів, війн і просто численних людських трагедій. У ЧІМ зібрано багату колекцію світлин, що ілюструє історію Чернігівщини та долі багатьох особистостей регіону впродовж ХХ ст. і може стати об'єктом для більш глибокого та всебічного дослідження.

³⁰ Там само, 2415.

³¹ Там само, 2357.

³² Там само, 2276.

³³ Поточний архів ЧІМ, Звіт про діяльність музею за 2000, 2011 рр. (за формою № 8-НК).

³⁴ Чернігів 100 років тому: фотографії з архіву родини М.В. Шамбона // Офіційний сайт Головного управління культури, туризму та охорони культурної спадщини Чернігівської облдержадміністрації. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.cult.gov.ua/news/u_chernigivskomu_istorichnomu_muzeji_vidbulasja_prezentacija_nevidomikh_fotografij_chernigova_1913_1918_rokiv_foto/2012-01-20-3324.

³⁵ Петров М. Чернігів 100 років тому: нові надходження до музею // Деснянка вільна. — 2012, 23 січня. — С. 4.

ЗБРОЄЗНАВСТВО

ТАБЕР І ТАБЕРЗІН: ПЕРСЬКІ БОЙОВІ СОКИРИ В МУЗЕЯХ УКРАЇНИ ТА ІРАНУ

Ретельні дослідження комплексу козацької холодної зброї дозволяють не тільки встановити її номенклатуру, але й більш конкретно проаналізувати окремі різновиди у зв'язку з їхньою морфологією, стильовими особливостями та, відповідно, походженням. Формування й розвиток козацького збройового комплексу відбувалося в руслі загальних для Речі Посполитої орієнтальних тенденцій. Активне поширення східних типів зброї та художніх стилів оздоблення в Центрально-Східній Європі обумовлене масштабною експансією Оттоманської Порти від XIV ст. Протягом двох наступних століть такі зразки військового спорядження, насамперед османські й перські, буквально заповнили терени Речі Посполитої. Природно, що у віддаленій на південний схід Україні, яка мала постійні тісні військові та культурні контакти з сусідами-мусульманами, орієнтація комплексу місцевого озброєння мала зайти ще далі. Додамо сюди впливи московського зброярства, у тогочасних орнаментальних мотивах якого також панували східні композиції¹.

Одним із досі недостатньо досліджених різновидів холодної зброї, що здобув неабияку популярність як у Східній Європі, так і на Сході, насамперед в Османській та Перській імперіях, була бойова сокира.

Писемні джерела свідчать, що в Україні існувала поважна традиція використання сокир на полі бою від часів Київської Русі, причому як серед простих воїнів, так і князів². Певно, найбільш яскравим підтвердженням того, що сокира продовжила своє існування в козацькому середовищі як зброя та статусна річ принаймні до середини XVII ст., є так званий «Бердиш Богдана Хмельницького», що зберігається в Національному музеї Кракова (інв. № V-326). Лезо цього рідкісного, точно атрибутованого зразка виконане у вигляді місяця. Така форма набула великої популярності в країнах середньовічного Сходу саме як ознака високого статусу. Вона зустрічається й на великих сокирах мамелюцьких гвардійців, що, у свою чергу, імітували зброю візантійського корпусу сокироносців, утвореного з варягів та русів.

¹ *Якобсон А.Л.* Художественные связи Руси с Закавказьем и Ближнем Востоком в XVI в. // *Древности Московского Кремля: Материалы и исследования по археологии Москвы* / Ред. Н.Н. Воронин, М.Г. Рабинович. — М., 1971. — Т. IV. — С. 230–252.

² *Повесть временних лет* / Подготовка текста, пер., статьи и коммент. Д.С. Лихачева. — СПб., 2007. — С. 76.

Коштовно оздоблені сокири-місяці зустрічаємо також у османських вояків зі складу яничарського корпусу³. Більше того, їх нерідко використовували навіть очільники османської армії як посадову ознаку⁴. Нарешті ними користувався елітний підрозділ московських стрільців-бердишників.

Як свідчить чималий джерельний матеріал, у період Козаччини на українських теренах широко побутували сокири османського й перського походження. Значна кількість цієї зброї, що нині зберігається в музеях України, досі залишається неатрибутованою належним чином. Питання щодо використання її козаками потребує окремого ґрунтовного дослідження. Одним із перших кроків на шляху вивчення цієї проблеми є детальний аналіз типів та розвитку сокир, зокрема, у країнах їхнього походження.

У нашій статті пропонується розглянути традиційні бойові сокири Ірану, де їх ефективно використовували на полі бою протягом століть. Сокира була не тільки важливою зброєю, але й символом влади, про що свідчать зображальні джерела. Так, сокира незмінно фігурує на зображеннях Надер шага Афшара (1736–1747 рр.).

Використання сокири, зокрема металньої, сягають своїм корінням у стародавню Персію. Навіть у священній книзі Авеста є згадка про метання «молота-сокири», що звався «чакуш» (čakuš)⁵. Етимологи⁶ перекладають це слово як «метальна сокира», «метальний молот». З часом, термін піддався зміні семантичного змісту — новоперською «чакуш» (čakuš) означає саме «молот».

У новоперській мові існують два терміни, пов'язані з поняттям «сокира»: *табер*, що, власне, означає «сокира» (назва зустрічається в перських джерелах X ст., наприклад, «Диване» Рудакі та «Шагнаме» Фірдоусі), і *таберзін*, що означає «сідельну сокиру» (у «Шагнаме» та «Гаршаспнаме» Тусі). В авторитетному словнику перської мови А. Денкхонді *табер* (сокира) — залізний (металевий) інструмент із дерев'яним держаком, який можна використовувати для рубання деревини. Щодо другого поняття, то «*таберзін*» подається як давня бойова зброя. Слід відзначити, що автори перських літописів чітко не розрізняють ці терміни, що використовуються для позначення зброї на бойовищі. У зв'язку з цим відомий дослідник військової справи арабів Шихаб аль-Сарраф припускає, що всупереч поширеній думці, ніби *таберзін* представляв собою невелику легку кавалерійську сокиру на короткому держаку (подібну до використовуваних персами в XVII–XVIII ст.), типові середньовічні бойові сокири являли собою повну протилежність — з масивною важкою бойовою частиною на довгому держаку. Очевидно, терміни *табер* і *таберзін* позначали не типи бойових сокир, а загальне поняття сокири в різні

³ Mohamed B. The Arts of the Muslim Knight: the Furusiyya Art Foundation Collection. — Milan, 2008. — P. 237.

⁴ Сокровища османских султанов. Из собрания Музея Дворца Топкапы, Стамбул: Каталог выставки. — М., 2010. — С. 117.

⁵ Pur Davood E. Zin Abzar. — Tehran, 1969 — P. 42.

⁶ Bartholomae C. Altiranisches Wörterbuch. — Berlin, 1961 — S. 575.

періоди. Так, слово *таберзін*, що спершу позначало саме бойову сокиру, продовжувало функціонувати від часів Сасанідів до кінця X ст. Наприкінці XI — початку XII ст. термін *табер*, що раніше просто означав «сокира», почав також стосуватися «сокири бойової», остаточно закріпившись у цій якості від другої половини XII ст.⁷

Спираючись на свідчення самовидців, Шихаб аль-Сарраф стверджує, що *таберзін* за часів Сасанідів вирізнявся масивним, надзвичайно широким лезом та довгим руків'ям: хроніст ат-Табері відзначає, що сасанідський вершник мав обирати між бойовою сокирою та булавою, оскільки озброєння обома різновидами водночас було б для воїна обтяжливо. Шихаб аль-Сарраф також згадує легенду про легендарного героя Бахрама Гура, який обрав саме *таберзін*, коли збирався спішившись ще й однією рукою вбити двох голодних левів, які стерегли королівську корону. Згідно зі свідченнями знаменитого арабського науковця й літератора Бахр аль-Джахіза, більшість хорасанських воїнів халіфа Абдуллаха аль-Мамуна вихвалялися своєю майстерністю у володінні *таберзіном*⁸.

Сокири широко використовували у Стародавній Персії. Чимало віднайдених бронзових зразків цієї зброї пов'язують із Луристаном. Вони мають різноманітні форми, неодноразово описані в науковій літературі. Так, бронзова сокира найпростішої конструкції зберігається в Національному музеї Ірану (м. Тегеран). Там же знаходяться зразки залізних сокир із Джубі-і Гаухар у Луристані. За даними дослідників, усього було віднайдено 12 залізних сокир⁹. Усі вони мають важкі обухи з виступами та довгі, тонкі, дещо викривлені донизу леза. Окремі зразки мають коротше, трохи розширене лезо.

Бойові сокири продовжували використовувати протягом епохи Ахеменідів (550–300 рр. до н. е.). Приклад бойової сокири того періоду зображений на скельному барельєфі: її бойова частина виконана у формі качинової голови з лезом у відкритому дзьобі. Інша сторона — у формі місяця, гострі «ріжки» якого призначені, ймовірно, для пробивання обладунків. Закінчення дерев'яного держака оздоблене гравіюванням у формі літери «V», для підвищення надійності хвату. Аналогічний зразок бронзової сокири зберігається в Національному музеї Ірану (м. Тегеран)¹⁰.

Парфянські й сасанідські воїни використовували сокири для пробивання важкого обладунку супротивників. Після арабського завоювання Ірану цей вид зброї й надалі активно застосовували на полі бою. За свідченнями писемних джерел, дайламіти користувалися сидельними сокирами та щитами. Так, «начах» (*nāḥāḥ*), що являв собою різновид сокири-кльвіця, був поширений

⁷ *Al-Sarraf S.* Close Combat Weapons in the Early Abbasid Period: Maces, Axes and Swords // *Companion to Medieval Arms and Armour.* — Woodbridge, 2002. — P. 162.

⁸ *Ibid.* — P. 163.

⁹ *Haernick E., Overlaet B.* Luristan Excavation Documents. Vol. III. Djub-I Gauhar and Gul Khanan Murdah Iron Age III Graveyards in the Avian Plain // *Acta Iranica.* — 1999. — 36. — VIII. — P. 27.

¹⁰ *Zoka Y.* Arteshe Shahanshahi Iran Az Kurosh Ta Pahlavi. — Tehran, 1971. — P. 68.

протягом епохи Газнавідів та Сельджуків¹¹. Її вважали королівським символом й використовували замість булави. У деяких регіонах Ірану цю зброю також називали *таберзін*.

Незадовго до приходу до влади Шага Ізмаїла з династії Сефевідів (1502–1736 рр.), Кяшефі Себзеварі у своєму трактаті «Футувватнаме-є Солтані» («Оповідь про молодецькі чесноти султанів») описав окремі види холодної зброї у зв'язку з принципами футувви (чеснот молодих і хоробрих чоловіків). Автор стверджує: якщо питають, звідки походить «кабзе» (руків'я) *табера*, слід відповісти, що воно належить особі, яка «вбиває ідолів своїх бажань сокирою Ібрагіма». Якщо поцікавляться, у чому призначення *табера*, слід відповідати, що «у розбиванні облич ідолів та вивільненні справжнього значення». Кяшефі Себзеварі також зазначає, що слово *табер* слід представити таким чином: «те» символізує «таберра» (необхідність триматися подалі від гріха), «бе» означає потребу в «бордбарі» (витримці). Нарешті «ре» — «ріазат» (стриманість). Відтак, власник бойової сокири має утримуватися від гріха, бути терплячим та стриманим.

У літописі епохи Сефевідів «Абу Мослемнаме» наведено історію виготовлення легендарної зброї: 15-річний юнак Емір прийшов до коваля на ім'я Хордак з проханням виготовити надзвичайної ваги сокиру в 30 ман* і передав йому ескіз на папері. Майстер обіцяв виконати роботу в триденний термін. Разом із двадцятьма учнями він поклав 50–60 ман сталі (фулад) у піч (куре), утім протягом двох діб їм так і не вдалося виготовити таку важку сокиру. Уночі розчарованому ковалеві явився померлий батько, який спровістив, що його замовником є майбутній очільник переможного антиарабського повстання, і надав пораду щодо матеріалу для майбутньої зброї. Зокрема, він розповів про якогось араба, який продав йому за 1000 динарів шматок іржавого заліза вагою 30 ман. Усі намагання старого коваля його розтопити були безуспішними. Лише у відінні довідався, що дивне залізо є частиною священного меча Пророка — Зульфакара. Тоді батько Хордака заховав цей шматок в очікуванні майбутнього власника, як це було напропорочено.

Прокинувшись, Хордак знайшов захований шматок священного заліза. Разом з учнями розігрів його в печі — і той відразу набув форми сокири, довжина якої становила 2 газ**, ширина — 1 газ. Коваль вигравіював своє ім'я та ім'я замовника, а також два фрагменти священних сур із Корану.

Відразу по тому у дверях майстерні з'явився колега коваля — полірувальник, який розігрів сокиру у вогні, а потім поклав у воду, приготувавши до процесу. Проте виявилось, що вона вже відполірована. Тоді Хордак згадав

¹¹ *Matufi A. Tarikhe Char Hezar Saleye Artesh Iran: Az Tamadon Nam Ta 1320 Khorshidi, Jange Iran Va Araq. — Tehran, 1999. — Vol. 2. — P. 391.*

* Ман — велика одиниця торговельної ваги в середньовічній Персії, еквівалентна майже 3 кг.

** Газ — одиниця довжини в мусульманських країнах, що приблизно відповідає розміру ліктя.

про руків'я. Саме в цей момент зайшов тесляр, котрий протягом 30 років зберігав незвичайний шматок дерева довжиною 10 газ та діаметром у передпліччя, що точно підійшов до сокири.

Наведена легенда цікава тим, що детально передає термінологію, яка стосується виробництва сокири та її частин. Окрім того, вона містить інформацію щодо ваги й розмірів, а також у загальних рисах відображає виробничий процес.

Один із найбільш відомих перських майстрів із виготовлення сокир на ім'я Лотфалі жив і працював у 1736–1747 рр. Фахівці відзначають якість та оригінальність виробів майстра, які можна точно ідентифікувати завдяки неповторному стилю виконання¹². Він виготовляв сидельні сокири в період посилення європейських впливів на весь спектр виробів перського декоративно-ужиткового мистецтва. Дослідники стверджують, що роботи Лотфалі — найдавніші точно датовані перські сидельні сокири, що дійшли до наших днів. Незважаючи на те, що, згідно з відомостями писемних джерел, сидельні сокири побутували протягом довгого хронологічного періоду, наразі на південно-східних околицях Іранського світу віднайдені лише поодинокі артефакти, датовані періодом пізньої Парфи.

Чимало перських сокир зберігається в приватних музеях України. Так, у колекції О. Фельдмана («Feldman Family Museum») зібрано декілька цінних експонатів (фото 2). Серед них — оригінальний комплект, що складається з табера та стилета, сокира з подвійною бойовою частиною та додатковим шипом зверху (так званий *табер-е досар*), прикрашена протравленим флористичним орнаментом та сурами з Корану.

Окремі зразки свідчать про високу популярність сокир перського зразка на півночі від Ірану та їхнє укорінення в місцевих виробничих осередках.

Так, сидельна сокира з колекції «Feldman Family Museum» (фото 2-В) виготовлена в Бухарському чи Хівинському ханстві (у науковій літературі їх ще називають «сокирки Ай-балта»), причому використана бойова частина перського виробництва, а держак декорований у місцевому стилі. Інша сокира за морфологією бойової частини близька до східноєвропейських зразків (фото 2-Г).

Про поширення традиції виготовлення іранських бойових сокир на теренах перського впливу свідчать також кавказькі, орнаментовані в місцевих художніх стилях.

У Національному музеї історії України та інших державних музейних закладах також зберігаються сокири безпосередньо перського походження, що цілком могли належати представникам козацької старшини. Утім, достеменні відомості про власників переважної частини перських бойових сокир здебільшого відсутні. Натомість провенанс багатьох археологічних артефактів, представлених сокирами перської морфології, дозволяє пов'язати їх функціонування з осередками діяльності козацької спільноти. Такі зразки, очевидно,

¹² Melikian-Chirvani A.S. The Tabarzins of Lotfali // Islamic Arms and Armour / Ed. R. Elgoud. — London, 1980. — P. 117.

місцевого виробництва, віднайдені під час археологічних розкопок замку Д. Вишневецького на острові Байди, полі Берестецької битви тощо.

Фото 1. Основні різновиди перських бойових сокир у музеї Інституту культури Боньяд, Іран: А — два сталеві таберзіни (сідельні сокири) періоду Сефевідів, прикрашені золотою насічкою з рослинним орнаментом; Б — булатна бойова частина таберзіна періоду Афшаридів, декорована золотою насічкою з рослинним орнаментом; В — табер періоду Сефевідів, датований 1721 р.; Г — табер періоду Каджарів (1795–1925 рр.) з подвійною бойовою частиною, декорований різьбленим рослинним орнаментом та написами.

Фото 2. Основні різновиди перських бойових сокир у «Feldman Family Museum»: А — табер з булатною бойовою частиною та стилетом, що вкладається в пустотілий металевий держак. Персія, поч. XIX ст.; Б — табер з подвійною бойовою частиною. Персія, друга пол. XIX ст.; В — таберзін, бойова частина Персія, XVII ст., оправа — Хіва, XVIII ст.; Г — табер, Персія, друга пол. XVII ст.

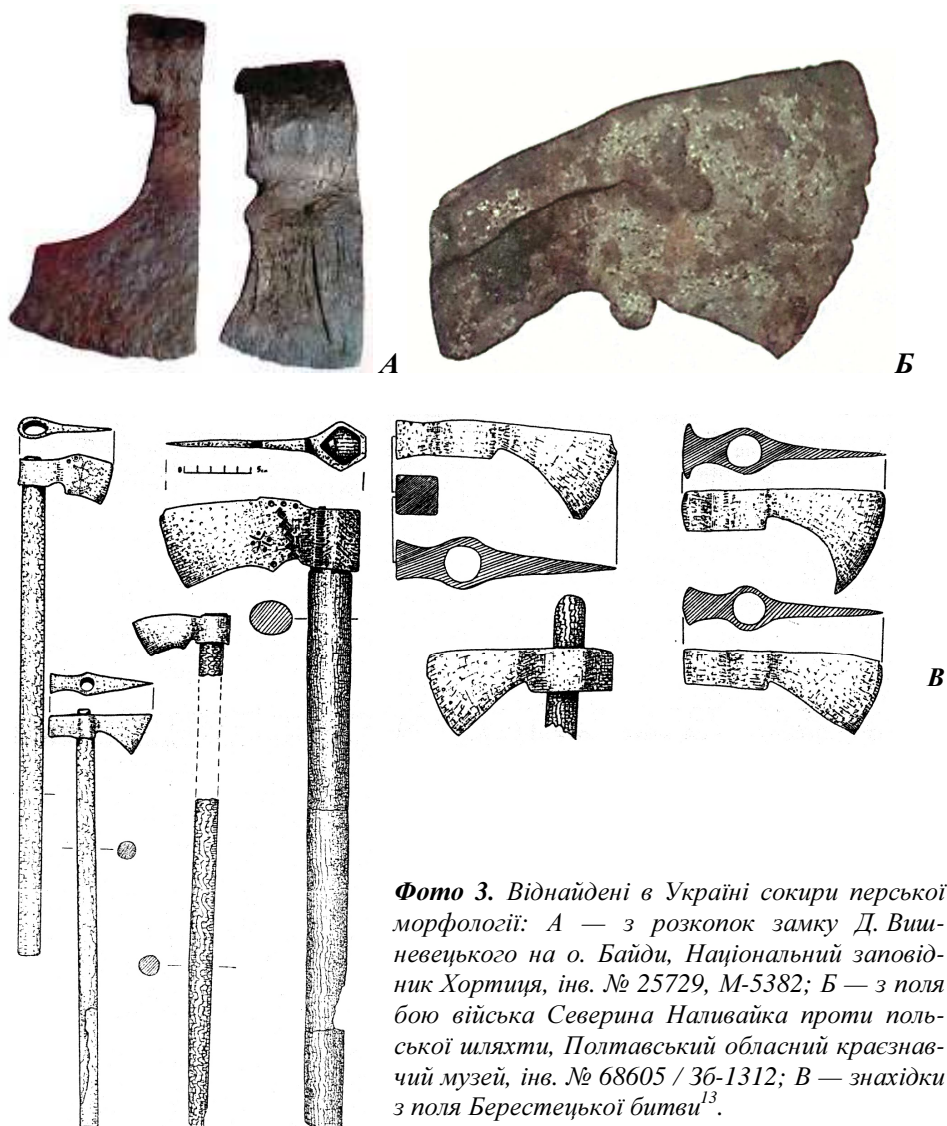

Фото 3. Віднайдені в Україні сокири перської морфології: А — з розкопок замку Д. Вишневецького на о. Байди, Національний заповідник Хортиця, інв. № 25729, М-5382; Б — з поля бою війська Северина Наливайка проти польської шляхти, Полтавський обласний краєзнавчий музей, інв. № 68605 / 36-1312; В — знахідки з поля Берестецької битви¹³.

¹³ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів, 1992. — С. 234–235.

ІКОНОГРАФІЯ

ПОРТРЕТ АНАСТАСІЇ СТЕПАНІВНИ ПОЛУБОТОК: ДО ІКОНОГРАФІЇ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

Дослідження іконографії представниць козацької старшини є вельми актуальним питанням для вітчизняної сучасної науки. Якщо чоловічі портрети більш-менш досліджені, то жіночі зображення ще не знайшли необхідного висвітлення. Відомі десятки, а то й сотні таких портретів у музейних колекціях України, які чекають на проведення належної наукової атрибуції. Кожний із таких портретів є важливим історичним джерелом та може бути корисним для дослідження генеалогії, ономастики, геральдики, атрибутики, геортології, історії одягу, відображає характер та звички портретованого, відношення до нього художника.

Одним із таких малодосліджених, але надзвичайно цікавих жіночих зображень є портрет Анастасії Степанівни Полуботок (1732–1802), який зберігається в Національному музеї історії України (далі — НМІУ), інв. № М-74.

Анастасія Степанівна походить із козацько-старшинського роду Леонтовичей (її батько — полковий хорунжий Чернігівського полку Степан Леонтович). М. Гальковський вважає, що вона вийшла заміж за Якова Павловича Полуботка — рідного сина Павла Полуботка, і в них був син Семен¹. Але це неможливо, тому що Анастасії Степанівні було лише два роки, коли помер Яків Полуботок (1734 р.). Більш вірогідно, на думку Я. Маркевича, що Яків Полуботок був одружений із Оленою Журахівською².

Більшість джерел свідчить про те, що Анастасію Степанівну засватав онук гетьмана Павла Полуботка — Семен Якович Полуботок, про якого відомо, що до 20 років він був під опікою свого дядька, рідного сина Павла Полуботка — бунчукового товариша Андрія Павловича Полуботка. Першою дружиною Семена Яковича була Ганна Андріївна Стахович, а Анастасія стала другою. Однак шлюб тривав недовго: 1752 р. Семен Якович помер, і Анастасія, яка вже більше не виходила заміж, сама виховувала дітей та онуків.

Подружжя Полуботків мало трьох доньок: Феодосію — була дружиною Михайла Стороженка, Тетяну, яка ніколи не була заміжня, та Софію, яка побралася з Петром Милорадовичем і померла дуже рано — у віці 26 років. Таким чином, Петро Милорадович, чернігівський полковник, потім генерал-майор, отримав майже всі землі Полуботків, бібліотеку та зібрання картин³.

¹ Гальковский Н. Наказной гетман Полуботок: Исторический очерк. — Лебедин, 1909. — С. 10.

² Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / Под ред. А. Лазаревского. — К., 1893. — Ч. 1. — С. 140.

³ Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. — СПб., 1901. — Т. 2. — Ч. 6. — С. 312–313.

Велику частину спадщини, зокрема с. Боровичі, Анастасія Степанівна залишила своєму онукові — чернігівському губернському маршалу Миколаю Стороженку⁴.

Після смерті доньки Софії Милорадович Анастасія Полуботок допомагала виховувати її дочку — свою онуку Настечку, котра тривалий час мешкала разом із нею в маєтку в с. Боровичах Городянського повіту Чернігівського намісництва, успадкованому від чоловіка⁵. Вона називала це село своїм «золотим яблучком», бо тут були родючі землі, поруч ліс та р. Снов — усе потрібне для полювання, рибальства та сільськогосподарської діяльності. До того ж, у с. Боровичах знаходилась велика кількість торфу та болотної руди, яку використовували для відливу чавунних виробів⁶.

Анастасія Полуботок, імовірно, мала характер добрий, але рішучий. Усупереч заборонам зятя Петра Милорадовича, вона таємно влаштувала вінчання своєї онуки Анастасії з Іваном Лашкевичем і навіть не злякалася судової справи, яку розпочали проти неї Милорадовичі⁷. «Полуботчиха», як її називали в околиці, не дивлячись на високий статус у суспільстві, не цуралася хатньої роботи й була гарною господаркою, займалася консервацією та рукодільям. Анастасію Полуботок поважали та любили всі, хто її знав, про що також свідчать численні літературні джерела того часу⁸. Г. Милорадович дає характеристику своїй родичці як «вельми релігійної жінки»⁹.

Та слід згадати ще про один її талантизм — вона була досить обдарованою художницею, зокрема іконописцем! Відома дослідниця українського портретного живопису В. Рубан припускає, що зображення Анастасії Полуботок було автопортретом¹⁰. Однією з відомих ікон роботи А. Полуботок є «Баликінська Богородиця» (кінець 1760-х рр.), яка зберігалася в домовому храмі св. Миколая в с. Боровичах, побудованому нею 1765 р. над могилою чоловіка Семена Полуботка¹¹. 1777 р. до цієї ікони Анастасією Степанівною були вишиті сріблом шати. Того часу дозволялося писати ікони тільки монахам-чоловікам. Неможливо було, щоб це робила мирська жінка, адже це руйнує традиційні уявлення про іконописання кінця XVIII — початку XIX ст. в Україні. Однак такі факти непоодинокі: у XIX ст. в Україні релігійним живописом займалися й інші жінки. Так, у Ніжині, наприклад, з XIX ст. при Введенському жіно-

⁴ Стороженки. Фамільний архів. — К., 1902. — Т. 1. — С. 245.

⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 13200.

⁶ Гумелевский Д. (Филарет). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 246.

⁷ Горленко В. Бабушка Полуботкова // Отблески. — СПб., 1908. — С. 95–109.

⁸ Милорадович Г. Биографические очерки замечательных Милорадовичей // Черниговские губернские ведомости. — 1856. — № 32 — С. 255–258.

⁹ Его же. Местечко Боровичи // Черниговские губернские ведомости. — 1856. — № 30. — С. 242.

¹⁰ Рубан В. Український портретний живопис першої половини XIX століття. — К., 1984. — С. 339.

¹¹ Гумелевский Д. (Филарет). Указ. соч. — С. 247.

Ікона Баликінської Богородиці.
Україна (Стародубська іконописна майстерня?). XVIII ст.

чому монастирі діяли для послужниць монастирська іконописна майстерня під керівництвом міщанина Балабана та іконописна школа, яку очолив Павло Давиденко.

1774 р. Анастасія Полуботок побудувала приходську церкву Успіння Богоматері, а при ній — школу та шпиталь. Протоіереєм храму був Герасим Політковський (1745–1792), який «вчив людей доброчинності та сам був прикладом»¹². Саме отець Герасим міг якщо не навчити іконопису, то надати благословення Анастасії Степанівни на написання ікон.

¹² Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. — 1872. — № 22. — С. 493.

[Автопортрет?]. Портрет А. Полуботок. 1802 р.

Відомо, що Анастасія Полуботок будувала церкви не тільки в с. Боровичах: за її сприянням реконструйовано церкву св. Миколая в с. Савинки Сосницького повіту з закладенням мощів Пантелеймона священиком Василем Григоровичем¹³. Можна припустити, що при реконструкції цієї церкви Анастасія Семенівна передала в дар й ікони свого пензля.

Портрет Анастасії Полуботок є камерним — погрудне зображення, розвернуте на $\frac{3}{4}$ направо. Можна припустити, що він походить із маєтку в с. Боровичах. За композиційними та типологічними ознаками портрет не є

¹³ Там же.

киторським: відсутні церковні атрибути — Євангеліє та Розп'яття. На родинному портреті Анастасія Семенівна зображена в буденному жіночому козацькому одязі — у білій сукні, поверх якої накинута темна корсетка, на шиї пов'язана світла хустка, голова покрита високим чорним очіпком. Портрет Анастасії Полуботок був написаний за рік до її смерті. Усі риси обличчя цієї поважної жінки зі спокійним, задумливим поглядом великих темних очей з-під приспущених вій, зморшками викликають повагу до неї.

Подібне зображення Анастасії Полуботок опубліковане в родословній книзі Г. Милорадовича й походило, очевидно, з його родинної колекції в с. Любичі. На ньому жінка видається трохи молодшою, ніж на живописному портреті з НМІУ: усміхнена, з великими темними очима, одягнута в темну сукню, на голові — низький темний очіпок. На жаль, місцезнаходження оригіналу даного портрета поки що невідоме. Можна також припустити, виходячи з написів на зворотній частині опублікованого портрета, що опублікований він іншою людиною, близькою до церкви та знайомою з Анастасією Полуботок та її родиною. Перша частина напису, зроблена ще за життя жінки, містить біографічні дані: «Зри ся здесь Анастасию Полуботкову, коя обычаем в мире влечет жизнь православную шестьдесят девять лет веку истекает шестерых внуков и двенадцати правнуков питает милостью любовию и искренностию вседушно». Далі напис, зроблений після її смерті тією ж людиною, має вже післяповідальний характер: «1802 года апреля против 20 ночью 3 риш[...] 3 д[...] ч[...]енная жена в жизни своій бівши блаженна к грусти нашей представилась сочтя и сей же день являясь вишняго совета готовая дать ответ в своих делах о Боже Прими душу Ея упокой Прах»¹⁴. У біографічних нарисах про представників роду Г. Милорадович зазначає, що Анастасія Полуботок прожила 105 років, була жінкою вельми розумною¹⁵. Та згідно з родословними книгами, вона жила близько 70 років (173?–1802)¹⁶, і це твердження співпадає з написами на портреті.

Досліджуваний нами портрет є цілком реалістичним і саме цим подібним із портретними зображеннями XVIII — початку XIX ст. інших представниць козацько-старшинських родів — Ганни Забіли, Олени Галаган, Феодосії Забіли. Цікавим є факт, що на відміну від жіночих зображень, у чоловічих зустрічається своєрідна стилізація образу. Особливо це простежується на портретах вищої козацької старшини, зокрема Леонтія та Павла Полуботків. Жіночі портрети своєрідна стилізація обминає, хоча деякі з них виконані народними малярами. Близьким за художнім виконанням є портрет І. Васильчикової пензля відомого українського художника Д. Левицького (1780 р.) з Харківського історичного музею. На ньому також зображена жінка поваж-

¹⁴ Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. — С. 312–313.

¹⁵ Его же. Биографические очерки замечательных Милорадовичей. — С. 255–258.

¹⁶ Его же. Родословная книга Черниговского дворянства. — С. 312; Модзалевский В. Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. IV. — С. 185.

ного віку, з розворотом на $\frac{3}{4}$ направо, одягнена у світлі очіпок та сукню, прикрашені мереживом. Спільним є й реалістичне зображення облич.

Можна припустити, що до портрета Анастасії Степанівни існував парний портрет — її чоловіка Семена Полуботка, як це було прийнято в заможних козацьких родинах Галаганів, Забіл, Сулим та ін.

Іконографія роду Полуботків, особливо жіночих осіб, заслуговує подальшого ретельного вивчення. Підсумовуючи іконографічне та аналітичне дослідження портрета Анастасії Полуботок, можна визначити наступне:

– портрет є камерним зображенням та, вірогідніше всього, походить із родинного маєтку Полуботків у с. Боровичах (після смерті Анастасії Полуботок — Милорадовичів);

– незважаючи на те, що портрет написано на межі XVIII та XIX ст., жінка зображена зодягнутою в традиційний жіночий козацький одяг, а не європейський костюм;

– припускаємо, що автором роботи була сама портретована — Анастасія Полуботок.

Дослідження іконографії Анастасії Полуботок та проведена наукова атрибуція твору дає нам підстави стверджувати, що портрет написаний у художніх традиціях Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. і має аналоги серед жіночих портретів родини Галаганів, Забіл, Сулим. Також відмітимо, що на портретах молодих жінок козацьких родів у цей час зображували в європейських декольтованих сукнях, що свідчить про їхні вподобання. Жінки ж похилого віку ще вбиралися «за старовинними традиціями», як бачимо на портреті Анастасії Полуботок. Письмо наближене до іконописних зразків, хоча портретне зображення має реалістичні риси, без прикрас.

Іконографія жінок козацького походження заслуговує подальшого вивчення та залучення до наукового обігу. Це інформативні образотворчі джерела, які надають відомості про самобутність українських традицій того часу, вбрання, уподобання та збагачують і доповнюють зображальним рядом літературні історичні джерела.

ІСТОРИЧНІ КНИЖКОВІ КОЛЕКЦІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ КНИГОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ (1999–2012)

Розвиток гуманітарних досліджень у науці відрізняється специфікою, яка полягає в його тісному зв'язку зі станом ідеології, культури та демократичних засад суспільства, що й визначає характер та об'єктивність таких студій. У цьому контексті особливо актуальним є вивчення соціокультурних аспектів історичного минулого саме після набуття Україною незалежності, коли суспільство було звільнене від «прокрустового ложа» радянської ідеології. До них належить й історія книги, зокрема процеси формування історичних колекцій та зібрань в Україні.

Період 90-х рр. ХХ — початку 10-х рр. ХХІ ст. відзначений у нашій державі розвитком власної атестаційної системи та самостійної Вищої атестаційної комісії України, що сприяло формуванню різних атестаційних спеціальностей, зокрема комплексної дисципліни «Книгознавство, бібліотекознавство та бібліографознавство», яка вперше в такому вигляді виникла 1997 р. До того існувало дві окремі спеціальності — 05.25.03 «Бібліотекознавство, бібліографознавство» та 05.25.04 «Книгознавство», а ступені надавалися в галузях педагогічних, філологічних та історичних наук. Спочатку ці спеціальності було віднесено до «Документальної інформації», що було зафіксовано у відповідній постанові Президії Головної ради ВАК України № 1/9 від 13 травня 1993 р.

Створення концепції власної національної науки сприяло оновленню номенклатури спеціальностей і уточненню галузей науки відповідно до потреб і тенденцій розвитку України та в контексті світового досвіду. Новий перелік спеціальностей наукових працівників вводиться з 1997 р. відповідно до наказу Вищої атестаційної комісії України від 13 березня 1997 р. № 86: виникає комплексна спеціальність 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» з правом захисту з історичних, педагогічних та філологічних наук. Таке об'єднання цілком логічно витікало з внутрішньої сутності розвитку спеціальності, яка містила низку взаємопов'язаних питань: історію та теорію книги й періодики, процес циркуляції книги в суспільстві, її створення та опис, формування бібліотек, науково-пошукові системи, представлені в них, а також виховне значення книги в соціокультурному середовищі, навчальному процесі та освіті.

Науковій спеціальності «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство», крім захисту дисертацій на здобуття ступеня доктора й кандидата соціальних комунікацій, було надано можливість у межах галузі 27 захисту на здобуття ступеня доктора й кандидата історичних наук.

Чергове підтвердження низки спеціальностей відбулося 2011 р., коли вийшов відповідний наказ Міністерства освіти, науки, молоді та спорту України щодо номенклатури спеціальностей¹, що мало велике значення для зазначеного наукового напрямку, який існує також у міжнародних класифікаційних системах у розділі соціальних комунікацій.

Аналіз дисертаційних праць, що були захищені в цей період, є важливим для оцінки розвитку книгознавства в Україні, оскільки дисертація є особливим видом наукової продукції, вона тісно пов'язана з розробкою нових напрямів, аспектів, актуальних тем, засвідчує рівень та інтенсивність розробки певної проблематики, є показником її загальної затребуваності суспільством, фіксує завершеність дослідження теми або проблеми, доводить достовірність отриманих результатів, їхню апробацію на практиці та визнання в науковому товаристві, окреслює перспективи подальших студій.

Суворі вимоги до цього жанру наукової праці, починаючи від методичних засад дослідження до оформлення дисертації, є об'єктивним показником рівня розвитку наукових напрямів, хоча й не вичерпує всіх аспектів ступеня вивчення проблеми.

Аналіз існуючих праць, де розглядаються питання реконструкції історичних книжкових зібрань, що сформувалися впродовж століть на території України, поки ще не став предметом спеціального дослідження. За радянських часів такі теми не були пріоритетними й цей напрям практично не розвивався, оскільки зазначені колекції в переважній більшості були пов'язані з «буржуазною» культурою. Узагалі, книжкові зібрання в ХХ ст. кардинально змінювали власників, знищувалися, розпорошувалися або ж просто зберігалися без належного наукового опрацювання як з боку вчених, так і з боку бібліотечних фахівців. Опрацювання колекційних фондів значно ускладнювалося через відсутність наукових каталогів. Тому розвиток цього напрямку передбачав проведення книгознавчої та історико-культурної атрибуції книжок, а робота з ретроспективними фондами вимагала залучення фахівців відповідної кваліфікації й знання мов.

Книжкові зібрання, як правило, пов'язані з іменами видатних діячів науки та культури. Вони зберігаються у фондах бібліотек різного рівня, багато з них є родовими, містять надзвичайно цінні видання, збиралися впродовж поколінь. В їхньому складі — давні манускрипти, інкунабули, палеотипи, книги відомих видавничих марок Європи (Альдів, Ельзевірів, Плантенів, Дідо) та видання, що нині вважаються рідкісними.

За останні двадцять років книжкові колекції та родові бібліотеки активно вивчалися істориками-книгознавцями, які захистили кандидатські дисертації, зокрема Є.А. Біленьким, С.О. Булатовою, М.М. Калмиковою, Р.С. Ки-

¹ Про затвердження Переліку наукових спеціальностей: Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 14.09.2011 р. № 1057 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 78. — С. 215.

риченко, О.М. Колосовською, М.О. Кривенко, Л.В. Лисенко, С.М. Міщук, Н.Р. Миронець, Л.В. Мухаю, Т.Є. Мясковою, О.С. Рабчун, І.О. Римарович². Хоча загальна кількість праць є ще недостатньо великою, вони відкрили новий напрям в українському книгознавстві та обрали своїм об'єктом фундаментальні книжкові зібрання.

У зв'язку з тим, що об'єкт дослідження завжди має бути мало або взагалі не вивченим, а власне дослідження — спиратися на унікальні комплексні методики обліку, наукового опису, паспортизації, евристично-пошукової роботи для встановлення долі колекцій, їхніх частин та окремих унікальних книжок, — виокремлюється група дисертацій, що заклали теоретико-методологічні основи роботи з колекціями, запропонували систему їхнього наукового опису та паспортизації³.

² Біленький С.А. Архів і бібліотека Шодуарів як джерело з історії колекціонування і біобібліографії в Україні XIX—XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. — К., 2001; Булатова С.О. Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських XVII — середини XIX ст.: походження, доля та історико-книгознавча реконструкція: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. — К., 1999; Калмикова М.М. Особові книжкові зібрання у фондах Наукової бібліотеки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (1918–1941): історія формування та зміст: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 27.00.03 / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. — К., 2010; Кириченко Р.С. Франкомовна українська кінця XVII — початку XX ст. у бібліотечних колекціях України: походження, склад, зміст, історико-книгознавча реконструкція: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. — К., 2005; Колосовська О.М. Дослідження та колекціонування стародрукованої кириличної книги в Галичині (кінець XVIII — перша половина XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. — К., 1998; Кривенко М.О. Книгозбірня «Студіону» у Львові (1909–1940 рр.): історія, сучасний стан фонду: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 27.00.03 / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. — К., 2010; Лисенко Л.В. Бібліотечні колекції та зібрання XIX—XX століття як об'єкт археографічного та джерелознавчого опису: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. — К., 2004; Миронець Н.Р. Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. — К., 2004; Міщук С.М. Бібліотека Волинського краєзнавчого музею у Житомирі (1900–1932): походження, склад, доля: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. — К., 2003; Муха Л.В. Бібліотечні колекції та зібрання в системі історико-культурних фондів: реконструкція і рестраційний опис: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. — К., 1997; Мяскова Т.Є. Історія комплектування та сучасний стан колекційних фондів бібліотеки Київського університету св. Володимира (1834–1927 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. — К., 2001; Рабчун О.С. Родова книгозбірня Урбановських та Стажинських як об'єкт історико-книгознавчого дослідження (XIX — початок XXI ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 27.00.03 / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. — К., 2012; Римарович І.О. Родові книгозбірні Правобережної України XVIII ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: історія та бібліографічна реконструкція: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. — К., 2001.

³ Лисенко Л.В. Вказ. пр.; Муха Л.В. Вказ. пр.

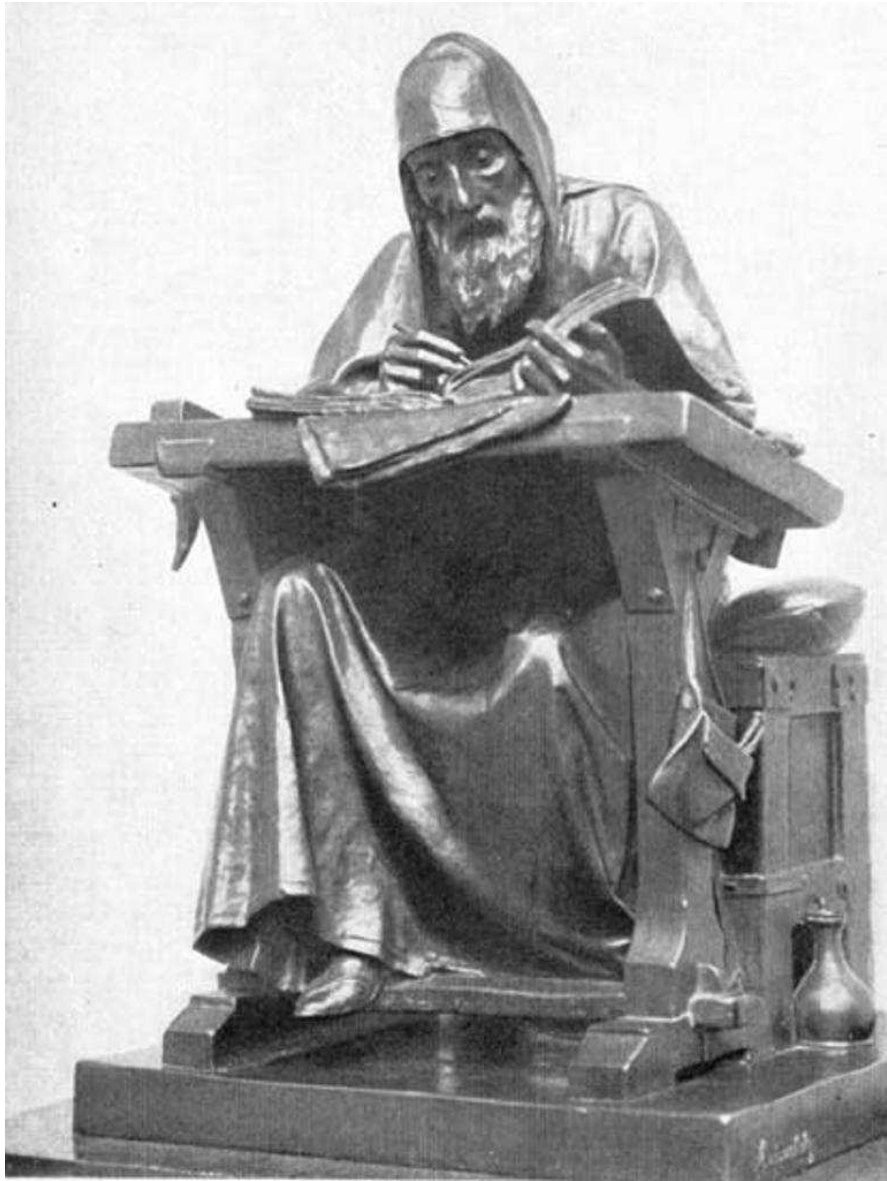
Основними результатами таких досліджень стали проведення наукової реконструкції, вивчення походження та складу зібрання, залучення до наукового й культурного обігу інформації про зібрання, що містяться у фондах наукових бібліотек, зокрема Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника, Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, та у фондах бібліотеки Волинського краєзнавчого музею в Житомирі.

Основу дисертаційних досліджень складала як історична реконструкція долі, так і джерелознавчі студії стосовно найцінніших із книгознавчої точки зору видань; масивів книжок та періодики, набутих власниками в XVII—XVIII ст.; рукописної частини зібрань; архівних джерел; колекційних історичних документів; образотворчих матеріалів; каталогів зібрань тощо. З огляду на те, що певні книжкові зібрання містять ще й, наприклад, генеалогічні джерела (зібрання Урбановських та Стажинських), а також нумізматичний та картографічний матеріал (зібрання Шодуарів), дослідники, здійснюючи аналіз колекцій, спиралися на комплекс спеціальних історичних дисциплін. Частина дисертацій має й важливу складову стосовно створення електронного ресурсу.

Серед книжкових колекцій переважають родові зібрання польського походження, бібліотеки видатних українських діячів, культурно-просвітницьких (Студіон) та навчальних (Київський університет св. Володимира) установ, а також іншомовної україніки.

Лише в період незалежності книжкові зібрання, що потребували наукового опису, атрибуції, встановлення їхнього походження, здійснення реконструкції складу та змісту, вивчення історії формування, родоходу власників, почали розглядатися як явище книжкової культури й історико-культурне джерело та необхідна складова розвитку науки й освіти в Україні.

Отже, в дисертаціях розвивається комплексний підхід у методології дослідження таких фондів, включаючи історичний, книгознавчий, бібліотекознавчий аспекти, що дає змогу ввести до наукового обігу новий фактографічний матеріал та сприяє розширенню тематики історичних студій.

ЛІТОПИСОЗНАВСТВО

УКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XV–XVIII ст. У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1830–1860-х рр.

Необхідною умовою подальшого успішного розвитку досліджень у галузі українського літописознавства є студіювання історіографії цієї важливої складової історичного джерелознавства. Адже саме історіографічні огляди дають можливість вивчати еволюцію історичної думки й допомагають удосконалювати методика наукових пошуків. На жаль, ми досі не маємо узагальнюючих праць, присвячених основним закономірностям становлення й розвитку вітчизняного літописознавства.

На сьогодні маємо низку історіографічних розвідок, в яких більшою чи меншою мірою розглядаються результати археографічної діяльності й літописознавчі дослідження, виконані впродовж 30–60-х рр. XIX ст. Наприклад, у монографії О. Тодійчук, де зроблено огляд внеску Московського товариства історії та старожитностей російських у вивчення історії України, певна увага приділяється й здійсненню О. Бодянським виданням історико-літературних творів XVII–XVIII ст.¹ Разом із тим, ми використали й матеріали власної розвідки про О. Бодянського². Про здійснені Київською археографічною комісією публікації літописів Г. Граб'янки й С. Величка йдеться в монографії О. Журби³, присвяченій історії діяльності цієї установи. Досліджуючи зазначену тему, історіограф обов'язково повинен спиратися на праці П. Маркова, М. Корпанюка й А. Бовгирі, в яких охарактеризовано літописознавчі студії М. Максимовича⁴. Інформацію щодо історіографії вивчення «Історії русів» у добу романтизму узагальнено на сторінках книжок М. Возняка і Я. Мишанича⁵.

Але, незважаючи на це, ми ще не маємо цілісної картини розвитку літописознавства романтично-народницького періоду української історіографії. Тому метою даної статті є загальний огляд публікацій літописних джерел і праць вітчизняних істориків 30–60-х рр. XIX ст., у яких досліджуються

¹ Див.: *Тодійчук О.В.* Україна XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К., 1989. — С. 44, 46, 58, 67, 68, 90–94.

² Див.: *Дзира І.Я.* О.М. Бодянський і українське літописання // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2008. — Вип. 15. — С. 362–374.

³ Див.: *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. — К., 1993. — С. 68–71.

⁴ Див.: *Марков П.Г.* М.О. Максимович — видатний історик XIX ст. — К., 1973. — С. 84–97; *Корпанюк М.* Слово і дух України княжої та України козацької (Михайло Максимович — дослідник давньоукраїнської літератури). — Черкаси, 2004. — С. 212–233; *Бовгира А.* «Козацькі літописи» в науковій спадщині Михайла Максимовича // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2005. — Вип. 16. — С. 41–47.

⁵ Див.: *Возняк М.* Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Львів-К., 1939. — С. 17–37, 40–45; *Мишанич Я.* «Історія русів»: історіографія, проблематика, поетика. — К., 1999. — С. 53–56.

пам'ятки українського літописання XV–XVIII ст. Відразу ж зауважимо, що вважаємо за недоцільне розглядати ті студії з різноманітних питань української історії середніх віків і раннього нового часу, автори яких лише використовували літописну інформацію, не вдаючись при цьому до її джерелознавчого чи історіографічного аналізу.

Захоплення фольклором, етнографією, історією, а також кращими здобутками західноєвропейського письменства були основними джерелами виникнення романтизму в українській культурі. «Історичне минуле — різні доби його, — наголошував Д. Чижевський, — лише в світлі романтичного ставлення до минулого зробилися факторами національної свідомості. Тому студії минулого були за доби романтики складовою частиною національного руху... Народ та історія — основні теми української романтики — разом з тим — основні проблеми національного руху»⁶.

Зацікавлення вчених українськими літописами XV–XVIII ст. хронологічно збігалось з початком становлення в 1830–1860-х рр. історичного джерелознавства й археографії, що пов'язані з діяльністю Московського й Одеського історичних товариств і Київської археографічної комісії, яку було створено 1843 р. для пошуків, видання й дослідження історичних джерел. За словами М. Максимовича, «именно с сорокового года начался для нас прилив исторический обнаружением памятников русских (ідеться й про власне українські джерела. — *І.Д.*) и польских, которые или совсем были неизвестны, или доступны были для весьма немногих»⁷.

Саме в 30-х рр. XIX ст. була започаткована традиція видання місцевих літописів, які, крім інформації про суспільно-політичні події загальноукраїнської історії, містили цікаві локальні повідомлення й фамільні записи.

1835 р. один із членів Харківського гуртка романтиків — О. Євцький — місцями то в російському перекладі, а місцями російською транскрипцією передрукував витяги з тексту Львівського літопису за виданням К. Войціцького в журналі «Kwartalnik naukowy»⁸ і за рукописом, який вищезгаданий польський учений надав йому для ознайомлення⁹.

Враховуючи важкодоступність у Галичині попередніх видань, особливо московського, Львівський літопис опублікував відомий західноукраїнський історик А. Петрушевич¹⁰. При цьому невиправдане поєднання ним тексту з «Русского исторического сборника» й копії Я. Головацького призвело до контамінації, що суттєво знизило рівень видання 1868 р. У вступі археограф

⁶ Чижевський Д. Історія української літератури. — Нью-Йорк, 1956. — С. 384.

⁷ Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком. Письмо второе // Максимович М.А. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 398.

⁸ Див.: Wojcicki K.W. O Kronice Ruskiej od roku 1498 do roku 1649. Wypis pierwszy // Kwartalnik naukowy. — Krakow, 1835. — Т. 2. — S. 86–93.

⁹ Див.: Євцький О. Русинская летопись // Телескоп. — 1835. — Ч. 29. — С. 309–328.

¹⁰ Див.: Львовская летопись // Науковий збірник, издаваемый Литературным обществом Галицко-русской материцы. — Львов, 1868. — Вып. 3–4. — С. 255–294.

розглянув попередні публікації пам'ятки й торкнувся проблеми авторства (освіта, соціальна належність, місця проживання літописця, а також коло пов'язаних із ним осіб). За допомогою, щоправда, не бездоганих, приміток учений доповнює літописну інформацію новими важливими відомостями або виправляє фактичні й хронологічні помилки. Значно менший відсоток складають текстуальні примітки, в яких наводяться різночитання, пояснюється значення застарілих слів та йдеться про особливості списків.

1843 р. О. Бодянський серед рукописного збірника, який І. Орлай подарував бібліотеці Московського товариства історії та старожитностей російських, виявив «Летописец о первом зачатии и создании святыя обители монастыря Густинского» й видав його в «Чтениях»¹¹. Загальна передмова торкається передісторії публікації пам'ятки, мети та складу видання, містить археографічну легенду й правила передачі тексту. О. Бодянський цілком справедливо вважав, що літопис цього монастиря є цінним історичним джерелом, яке проливає світло на історію не тільки Густинської, а й Мгарської та Ладинської обителей. Роль пам'ятки зростає ще й тому, що в першій половині XVII ст. Густинський монастир був одним із центрів ідейної боротьби проти католицизму та унії на Лівобережжі. Зі сторінок опублікованих матеріалів, на думку О. Бодянського, перед читачем у новому світлі вимальовується багатогранна постать митрополита Ісаї Копинського. Цей ієрарх виступає тут не лише як поборник і захисник православ'я, засновник монастирів, а і як блискучий письменник-полеміст. «Только после издания отдельных описаний, летописей, хроник и т.п. наших монастырей, — зробив обґрунтований висновок О. Бодянський, — можно когда-либо надеяться получить верную историю нашей иерархии»¹².

На сторінках 91-го й 92-го випусків «Киевских губернских ведомостей» 1868 р. читачі отримали змогу вперше познайомитися зі складеною в с. Федварі Олександрійського повіту Херсонської губернії місцевою хронікою XVIII ст., де інформація про соціально-економічне, культурне й церковне життя регіону чергується з відображенням подій загальнодержавного значення¹³. Невідомий автор супровідної передмови розповів про склад рукописного збірника, у якому розкидані різноманітні записи, і розглянув їхню тематику. Він висловив цікаве припущення, що до фамільної хроніки федварської духовної родини потрапила частина матеріалів, складених у славнозвісному Мотронинському Свято-Троїцькому монастирі. Якість самого видання не витримує жодної критики, оскільки після хронологічної систематизації упорядник підготував

¹¹ Див.: Летописец о первом зачатии святыя обители монастыря Густинского // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 27 марта 1848 г. — 1848. — № 8. — Отд. II. — С. I–VI, 1–76.

¹² Там же. — С. III.

¹³ Див.: Летопись XVIII века // Киевские губернские ведомости. — 1868. — № 91 (3 августа). — Часть неофициальная. — С. 363–364; № 92 (6 августа). — Часть неофициальная. — С. 367–368.

лише ті виписки, які, на його думку, становлять найціннішу частину твору. Жертвуючи суто родинними відомостями, він, у першу чергу, віддавав перевагу подіям місцевої історії та метеорологічній інформації.

Звернення українських учених досліджуваного періоду до узагальнюючих літописних праць XV–XVII ст., у яких висвітлюються події вітчизняної історії (за винятком «Літопису Самовидця»), і хронографів, як правило, зводилося лише до обміну думками стосовно їхнього авторства й кількох епізодичних спроб ідентифікації списків.

1846 р. у статті «О поисках моих в Познанской публичной библиотеке» О. Бодяньський повідомив про виявлення ним «Летописца великого княжества Литовского и Жомойтского»¹⁴. Мова йде про один із списків західноруських літописів, який пізніше стали називати списком Рачинського, або Познанським. Тут же О. Бодяньський надрукував кілька уривків із твору та висловив припущення, щоправда, помилкове, про його близькість до хроніки Биховця.

Серед розглянутих праць вигідно вирізняються «Лекции по русской истории» М. Костомарова, де дається загальна оцінка західноруського літописання¹⁵. Головна заслуга вченого полягає в тому, що він пропонує розглядати всі відомі західноруські літописи як зводи, тобто зібрання різночасового історичного матеріалу, до складу яких, зокрема, входив і втрачений Смоленський літопис. По-друге, М. Костомаров окреслив три редакції західноруських літописів — коротку, повну й найповнішу. При цьому він помилково зарахував Супрасльський список до повної редакції. Це пояснюється тим, що виданий О. Поповим Уваровський список був неповний і не містив загальноноруської частини, яка є в Супрасльському. До того ж, дослідник не мав змоги *de visu* переглянути правильно зарахований ним до повної редакції Познанський список і порівняти його з трьома іншими.

В основі короткої редакції, на думку М. Костомарова, лежить західноруський літопис, що охоплює події 1340–1440 рр. Продовження за 1441–1446 рр. запозичене зі Смоленського літопису, автор якого викладав політичні події в тісному зв'язку з історією Московської Русі, а також зафіксував ряд подробиць місцевого масштабу. Представлена «Хронікою Биховця» найповніша редакція складається з легендарного оповідання про язичницьку історію Литви, завершеного близько 1430 р., «Літописца великих князей литовских», Смоленського літопису й заключної частини, що відтворює історичні події від вступу на престол Сигізмунда Кейстутовича до перемоги над татарами 1507 р.

У «Лекциях по русской истории» М. Костомаров також приділив увагу й Густинському літопису¹⁶, який вважає скороченням Іпатіївського літопису,

¹⁴ Див.: Бодянский О.М. О поисках моих в Познанской публичной библиотеке // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 26 января 1846. — 1846. — № 1. — Отд. I. — С. 7–11.

¹⁵ Див.: Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. — СПб., 1861. — С. 53–58.

¹⁶ Там же. — С. 52–53.

доповненим солідними витягами з праць Я. Длугоша, М. Кромера, О. Гваньїні та ін. На переконання дослідника, саме завдяки запозиченням із польської історичної літератури Густинський літопис заховав ряд звісток з української історії, котрі містилися у втрачених вітчизняних літописних пам'ятках. М. Костомаров говорить про наявність у тексті твору багатьох фактичних помилок і анахронізмів, а також зазначає, що сказання про Берестейську унію було складене очевидцем подій.

Полемізуючи з М. Закревським, М. Максимович писав, що той безпідставно вважає автором «Синопису» І. Гізеля¹⁷. На переконання М. Максимовича, архімандрит Києво-Печерської лаври лише благословив видання 1674, 1678 і 1680 рр.

1852 р. у 23-му номері «Черниговских губернских ведомостей» з другої книги третьої частини «Трудов и летописей Общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете» за 1827 р.¹⁸ було передруковано складений чернігівцем П. Должиковим короткий опис Чернігівського списку українського хронографа 2-ї редакції¹⁹. На жаль, зведений до кількох фраз опис не давав усіх необхідних відомостей про рукопис Л. Боболінського.

Разом із літописом Г. Граб'янки І. Самчевський опублікував і кілька уривків з українського хронографа 2-ї редакції за списком Л. Боболінського²⁰. У невеликій передмові дослідник наводить археографічну легенду збірника, до складу якого входить пам'ятка, знайомить читача з його змістом і викладає досить бідні й уривчасті відомості про життєвий шлях автора. Під час розгляду джерельної основи твору І. Самчевський допустив ряд грубих помилок, хоча в підсумку зробив правильний висновок, що через компілятивний характер хронограф містить мало оригінальних фактів з української історії.

Думку І. Самчевського про авторство Л. Боболінського аргументовано заперечив М. Максимович²¹. У його розпорядженні був рукопис хронографа

¹⁷ Див.: Максимович М.А. О киевском Синописе и некоторых урочищах древнего Киева, упоминаемых в описании Киева Закревского (Письмо к П.Г. Лебединцеву) // Максимович М.А. Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 84–85. Перше видання див.: Максимович М.А. О киевском Синописе и некоторых урочищах древнего Киева, упоминаемых в описании Киева Закревского (Письмо к П.Г. Лебединцеву) // Киевские епархиальные ведомости. — 1868. — № 9. — Отд. 2. — С. 352–358.

¹⁸ Див.: Должиков П. Известие о двух летописях, находящихся в библиотеке Черниговской семинарии // Труды и летописи Общества истории и древностей российских, учреждённого при императорском Московском университете. — 1827. — Ч. III. — Кн. 2. — С. 148–149.

¹⁹ Див.: Известие о двух летописях, находящихся в библиотеке Черниговской семинарии // Черниговские губернские ведомости. — 1852. — № 23. — Отд. II. — Часть неофициальная. — С. 248–249.

²⁰ Див.: Приложения. Отрывки из летописи Леонтия Боболінского // Граб'янка Г. Дійствія презильной і от начала поляков крвавшей небывалой брани [...] року 1710. — К., 1854. — С. I–X, 271–334.

²¹ Див.: Максимович М.А. Письма о князьях Острожских (К графине А.Д. Блудовой). Письмо первое // Максимович М.А. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 167–168. Перше видання див.: Максимович М.А. Письма о князьях Острожских (К графине А.Д. Блудовой). Письмо первое // Киевские епархиальные ведомости. — 1866. — № 3. — Отд. 2. — С. 103–108.

2-ї редакції, давніший, ніж список Л. Боболинського, і без вставок, притаманних пізнішим спискам. Через це М. Максимович зробив правильний висновок, що Л. Боболинський міг бути лише переписувачем пам'ятки.

З другої половини 1840-х рр. з'явився ряд надзвичайно важливих публікацій, так званих козацьких літописів та історичних наративів другої половини XVIII ст., а також кілька цікавих джерелознавчих досліджень цієї групи історико-літературних пам'яток.

1846 р. у «Чтениях в императорском Обществе истории и древностей российских» О. Бодяньський опублікував одну з найвизначніших пам'яток козацького літописання — «Літопис Самовидця»²². Того ж року в друкарні Московського університету було готове й окреме видання цього твору²³. Під час підготовки «Літопису Самовидця» до друку О. Бодяньський мав у своєму розпорядженні 4 списки: 1) список П. Куліша (що завершував виклад історичних подій 1668 р.); 2) список, одержаний М. Костомаровим від харківського вчителя Третьякова (він був складений у другій половині XVIII ст. і закінчувався 1690 р. із пропуском подій 1683–1687 рр.); 3) написаний російською мовою список другої половини XVIII ст., що зберігався в бібліотеці Московського товариства історії та старожитностей російських (виклад подій у ньому завершувався 1734 р.); 4) список київського урядовця М. Юзефовича, який також був складений у другій половині XVIII ст. (тут розповідь теж продовжувалася до 1734 р.). В основу видання було покладено списки П. Куліша й Третьякова. На жаль, О. Бодяньський не зміг провести ґрунтовну текстологічну роботу, оскільки два списки потрапили до нього вже під час безпосереднього друку пам'ятки. Це призвело до того, що її текст побачив світ із нашаруваннями й доповненнями, внесеними значно пізніше. Особливості мови, спосіб викладу матеріалу, численні помилки та неточності вступної частини (присвячена подіям вітчизняної історії до 1648 р.) примусили самих видавців зробити висновок, що її було «Займовано Самовидцем из другой хроники украинской»²⁴. Однак О. Бодяньський і П. Куліш повністю не заперечили зв'язок «Літописца в Малой Россіи прежде Хмельницкаго бывших гетманов и при них дійствій» із працею Самовидця. Перу пізніших переписувачів належала й інша складова надрукованого археографом тексту, яка охоплює виклад подій із 1703–1734 рр.

У розділі «Разнословия и дополнения» вміщено коментарі, примітки, зауваження П. Куліша та О. Бодяньського, різночитання, а також додатки. Звернувши увагу на детальне зображення літописцем похорону наказного гетьмана І. Золотаренка в грудні 1655 р., О. Бодяньський висунув гіпотезу, що невідомий автор був родом із Корсуня або з теренів однойменного полку.

²² Див.: *Летопись Самовидца // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 1 июня 1846 г. — 1846. — № 1. — Отд. II. — С. 1–72, заседание 28 сентября 1846 г. — 1846. — № 2. — С. 73–152.*

²³ Див.: *Летопись Самовидца. — М., 1846.*

²⁴ *Кулиш П. Приложение г. Кулиша к изданию летописи Самовидца // Летопись Самовидца. — М., 1846. — С. I.*

Крім того, дослідник прийшов до висновку, що «Літопис Самовидця» був основним джерелом для «Історії русів». Різничитання, подані до основних списків за двома іншими — російським і М. Юзефовича, О. Бодянський використовував для наочного підкреслення відмінностей між списками тексту і як коригуючий матеріал. Крім фрагментів зі списку М. Юзефовича, що відсутні у списку Третьякова, до додатків внесено ряд документів періоду гетьманства Б. Хмельницького. Довідковий апарат містить також словник важкозрозумілих слів і виразів та іменний і географічний покажчики. Однак серйозним недоліком видання є відсутність у ньому правил передачі тексту пам'ятки.

Наступного року О. Бодянський здійснив публікацію «Краткого описания о козацком малороссийском народе» П. Симоновського²⁵. Маючи у своєму розпорядженні два списки цієї пам'ятки (третій через розгром Кирило-Мефодіївського товариства й арешт М. Костомарова так і не потрапив до Москви)²⁶, редактор поклав у основу видання автограф, який належав Д. Бантишу-Каменському. Під час тиснення О. Бодянський звів оригінал зі списком, що зберігався в Московському товаристві історії та старожитностей російських. На жаль, особливості другого списку, його відмінності від основного не були оформлені у вигляді спеціальних приміток. Видання супроводжувала передмова, яка починалася з біографічних відомостей про П. Симоновського. Тут науковець підкреслив, що автор «Краткого описания о козацком малороссийском народе» негативно поставився до скасування гетьманства й ліквідації автономії України. Через це представник козацької старшини завершив виклад подій у своєму творі 1751 р., зобразивши процедуру останнього відновлення гетьманства. У вступі також подано опис використаних списків. Видання завершує іменний і географічний покажчик.

Того ж року О. Бодянський надрукував ще одну працю узагальнюючого характеру з історії України — «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще» О. Ригельмана²⁷. У передмові зазначено про наявність двох редакцій твору й розповідається про їхню структуру. Тут та-

²⁵ Див.: Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 27 сентября 1847 г. — 1847. — № 2. — Отд. II. — С. 1 нenum., 1–159, 1–17; Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. — М., 1847.

²⁶ Див.: Максимович М.А. Письмо к О.М. Бодянскому от 11. 06. 1847 г. // Письма Михаила Александровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянскому 1838–1873 // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1887. — Кн. 1. — С. 132.

²⁷ Див.: [Ригельман А.] Летописное повествование о Малой России и её народе и козаках вообще // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 28 декабря 1846 г. — 1847. — № 5. — Отд. II. — С. 1 нenum., I–V, 1–100; Там же, заседание 25 января 1847 г. — 1847. — № 6. — С. 101–219; Там же, заседание 28 февраля 1847 г. — 1847. — № 7. — С. 1–108; Там же, заседание 29 марта 1847 г. — 1847 г. — № 8. — С. 109–201, 1–42; Там же, заседание 26 апреля 1847 г. — 1847. — № 9. — С. 43–147, 1–101, I–XIV; Там же, заседание 31 января 1848 г. — 1848. — № 6. — С. I–VI, 1–50; Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и её народе и козаках вообще. — М., 1847.

кож уміщено найважливіші відомості, що стосуються зовнішньої характеристики рукописів. В основу видання було покладено список повної редакції, переданий Московському товариству історії та старожитностей російських сином — А. Рігельманом. Після тексту твору О. Бодяньський надрукував біографічну замітку про О. Рігельмана.

У 5-му номері «Чтений» за 1848 р. О. Бодяньським було опубліковано «Повесть о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена...»²⁸. У розпорядженні секретаря Московського товариства історії та старожитностей російських був єдиний список, складений особисто І. Срезневським і переданий ним же до Москви. Надруковану пам'ятку супроводжувала коротенька передмова. Оскільки в заголовку невідомий автор обіцяв «пространно» описати історичні події, а загальний обсяг твору складає неповних 16 сторінок, то О. Бодяньський вирішив, що «Повесть есть сокращение какой-нибудь летописи»²⁹. Дослідник додав, що у сказанні першому другої частини є згадка про перший розділ, «между тем как в теперешнем списке и помину нет о главах, напротив, вся Повесть разделена на две части, а части — на сказания (коих в 1-й девять, да во 2-й четыре)»³⁰. Далі видавець висловив припущення, що пам'ятку було створено в роки гетьманства Богдана Хмельницького, оскільки вона закінчується повідомленням про його смерть 1657 р. і вся друга її частина присвячена зображенню його діяльності. По-третє, стиль твору, на думку джерелознавця, нагадував «язык и приёмы тех учёных из духовного звания, современников Богдана, которые проникнуты были больше духом церковного, нежели польского языка, и потому старались им писать, хотя там и сям пробивалась неволью их родная речь»³¹.

Наступні покоління науковців неодноразово торкалися питання часу складання «Повести», внаслідок чого висновки О. Бодяньського були, врешті-решт, заперечені³².

1848 р. у «Чтениях в императорском Обществе истории и древностей российских» завдяки О. Бодяньському побачило світ «Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года...»³³. Публікації тексту передуює коротенька вступна замітка археографічного характеру. У ній зазначено, що

²⁸ Див.: Повесть о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена, аж до смерти гетмана войска Запорожского Зиновия Богдана Хмельницкого повестью скажем пространно // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1848. — № 5. — Смесь. — С. 1–16.

²⁹ Бодянский О. Предисловие // Там же. — С. 1.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. — С. II.

³² Див.: Єришов А. Про джерела, час складання і автора «Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена» // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1927. — Кн. XI. — С. 1–10; Дзира І.Я. Козацьке літописання 30-х — 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. — К., 2006. — С. 466–483.

³³ Див.: Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года... // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 31 января 1848 г. — 1848. — № 6. — Отд. II. — С. 1–56.

видання було здійснено на базі двох списків, отриманих від дійсних членів товариства — Д. Бантиша-Каменського й П. Гулака-Артемівського. О. Бодяньський ознайомив читачів з історією рукописів, а також зазначив, що, крім вказаних на заголовній сторінці джерел, невідомий автор користувався літописами й фамільними записками. На жаль, у виданні відсутні примітки, покажчики й правила передачі тексту.

У 1848–1864 рр. у Києві побачила світ наймонументальніша пам'ятка української історіографії XVIII ст. — «Літопис Самійла Величка»³⁴. Після арешту М. Костомарова I і II томи до друку підготував М. Рігельман, а III — І. Самчевський. Додатки, іменний та географічний покажчики були об'єднані в IV томі.

У лаконічній передмові до I тому видавець розповів про стан збереження рукопису, підкресливши, що найбільше постраждав саме цей том пам'ятки. Хоч текст, який дійшов до нас, і охоплює події 1648–1700 рр., проте, на думку М. Рігельмана, йому передувала початкова частина, присвячена висвітленню ранньої історії козацтва. Крім того, літопис, скоріше за все, не закінчувався 1700 р., а був продовжений і далі. Видавець навів цитату з II тому твору, де містяться біографічні відомості про його автора, а також висловив здогад, що нещасливий кінець служби С. Величка в Генеральній військовій канцелярії наприкінці 1708 р., очевидно, слід пов'язувати з долею його патрона В. Кочубея. М. Рігельман був твердо переконаний у тому, що Погодінський рукопис є оригіналом пам'ятки, а також навів деякі археографічні відомості про нього. До складу передмови вміщено й правила передачі тексту.

У коротенькій передмові до III тому І. Самчевський побіжно торкнувся його структури, змісту, а також у найзагальніших рисах порівняв автограф літопису зі списком М. Судієнка.

Відмовившись від методу транслітерації, М. Рігельман та І. Самчевський через брак відповідного досвіду та кваліфікації не змогли запропонувати на противагу йому чітко розроблену власну систему правил. А оскільки до Київської археографічної комісії потрапив оригінал пам'ятки, то «тим більше можна пошкодувати, що видавці розкрили титли, поставили ї ї, и та і згідно з сучасним вживанням цих літер у правопису»³⁵. До серйозних недоліків у оформленні науково-довідкового апарату видання слід зарахувати практичну відсутність приміток і коментарів.

Неабиякою подією у вітчизняній літописній археографії стала публікація Київською археографічною комісією для розгляду давніх актів «Літопису Г. Граб'янки»³⁶. Із шести списків, які перебували в його розпорядженні, І. Сам-

³⁴ Див.: *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* — К., 1848. — Т. I; 1851. — Т. II; 1855. — Т. III; 1864. — Т. IV.

³⁵ *Житецький П.Г.* «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. // *Житецький П.Г. Вибрані праці.* Філологія. — К., 1987 — С. 188.

³⁶ Див.: *Грабянка Г.* Дійства презільной и от начала поляков кравшей небывалой брани [...] року 1710. — К., 1854.

чевський поклав у основу видання найдавніший і найповніший — список М. Судієнка. Через втручання цензури було заборонено набирати сторінки 195 і 196, де розповідалося про звернення П. Дорошенка до І. Брюховецького й антимосковське повстання на Лівобережжі взимку 1668 р. Допущені І. Самчевським правописні зміни, які полягали в модернізації графічної системи письма оригіналу згідно з російським правописом XIX ст., призвели до того, що видання не змогло задовольнити українських мовознавців. До складу науково-довідкового апарату входять передмова, текстуальні примітки, словник важкозрозумілих слів, іменний і географічний покажчики.

Складена І. Самчевським передмова давала загальне уявлення про літопис як історичне джерело. Використавши скупі звістки з відомих йому історико-літературних творів, дослідник умістив до неї короткий життєпис Г. Граб'янки. Далі, відповідно до традицій археографії XIX ст., він досить докладно переказав зміст пам'ятки, порівнюючи його з літописами Самовидця та С. Величка. При цьому дослідник правильно помітив, що хоч хронологічні межі твору й охоплюють виклад подій від найдавніших часів до 1709 р., проте «из самого даже содержания летописи, из самого даже её заглавия нельзя не заметить, что главным предметом своего повествования автор избрал славную эпоху Богдана Хмельницкого; на неё преимущественно он обратил своё внимание и изложил события её несравненно подробнее прочих им изображаемых происшествий»³⁷. Спираючись на слова самого Г. Граб'янки й на зміст літопису, вчений визначив коло джерел «Дійствій презільной брани». Мимохідь І. Самчевський підкреслив, що історична поема С. Твардовського «*Wojna domowa*» належить до основних джерел праці гадяцького полковника. У загальному ключі романтизму науковець висловив глибоке переконання у великій достовірності історичних наративів, зокрема й літописів Г. Граб'янки та С. Величка. Так, характеризуючи особливості роботи Г. Граб'янки з першоджерелами, він зазначає, що «Автор пользовался всеми этими источниками с строгим выбором, с крайнею осмотрительностью, с удивительным беспристрастием, имея в виду одну истину, ничего не прилагая от своего умствования...»³⁸. Дослідник також продемонстрував великий вплив, який справив літопис Г. Граб'янки на «Історію русів» і особливо на «Летописное повествование о Малой России» О. Рігельмана. Крім основного списку, видавець наводить ще археографічні відомості про інші списки, які в першу чергу бралися ним до уваги (два М. Юзефовича й один А. Марковича), а також порівнює їх між собою. Закінчується передмова правилами передачі тексту.

Спеціальний відгук на здійснене І. Самчевським видання літопису Г. Граб'янки підготував М. Максимович³⁹, який був одним із перших в українській

³⁷ Самчевский И. Предисловие // Грабянка Г. Дійствія презільной и от начала поляков кравшей небывалой брани [...] року 1710. — К., 1854. — С. VI–VII.

³⁸ Там же. — С. XX.

³⁹ Див.: Максимович М.А. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевскою временною комиссией // Москвитянин. — 1855. — Ч. V. — № 17–18. — С. 145–158.

науці, хто розпочав джерелознавче дослідження вітчизняного літописання. У даній праці вчений повідомив про наявність двох редакцій «Дійствій презильной брани»: початкова була написана мовою, близькою до церковнослов'янської, і містила у своєму складі ряд віршових творів; вторинна ж характеризується значною домішкою русизмів і пропуском більшої частини віршів. Однак, врахувавши мовні особливості й кількісні показники, М. Максимович нічого не говорить про цілеспрямований характер роботи укладача вторинної редакції в плані змістової переробки тексту. Іншим суттєвим недоліком було те, що для встановлення редакцій джерелознавець оперував тільки виданнями 1783 і 1854 рр., але чомусь не використовував доступні йому рукописні списки.

У розвідці М. Максимович справедливо підкреслював, що для відтворення історичних подій кінця XVII ст. Г. Граб'янка використовував, у першу чергу, «Літопис Самовидця». Тут же він відзначив, що з творів Самовидця й Г. Граб'янки «Ригельман многие места вносил целиком в свое “Повествование”»⁴⁰. Вартим уваги є й зауваження дослідника про те, що вступна частина «Літопису Самовидця» у виданні 1846 р. перенесена авторами пізніших списків із «Дійствій презильной брани». Правда, при цьому джерелознавець допустив помилку, оскільки справжнім джерелом нашарування був «Короткий опис Малоросії», який, у свою чергу, є стислим синтетичним витягом із «Літопису Г. Граб'янки».

Значний інтерес становлять також зауваження М. Максимовича стосовно ряду запозичень, зроблених Г. Граб'янкою з праць польських істориків, зокрема з «Annalium Poloniae» В. Коховського. Мова йде, передусім, про полково-сотенну організацію армії Б. Хмельницького та ідентифікацію її командного складу. Будучи професійним філологом, М. Максимович виявив плутанину з іменами та прізвищами козацьких полковників, яку допустив В. Коховський, і показав, у якому вигляді ці перекручення потрапили на сторінки «Дійствій презильной брани».

Свої джерелознавчі спостереження науковець ілюстрував яскравими прикладами значних розбіжностей, що виникли під час взаємозапозичень літописцями інформації про чисельний склад полків армії Б. Хмельницького. Використання неперевірених даних в остаточному підсумку призвело до серйозного викривлення історичних фактів на сторінках праць В. Рубана, П. Симоновського, О. Рігельмана та ряду українських істориків першої половини XIX ст. У результаті дослідник робить висновок, що «поэтическим беспечьем и небрежьем о прозаической, мелочной точности факта более или менее страдают все писания о Малороссии, даже и те чисто фактические, которые чужды всякого одушевления и поэтому ничем уже не искупают своей неисправности в фактах. Вглядитесь пристальней, и вы этот недостаток в разной степени заметите везде, от Синописа Киевского до новых прибавлений к нему [...] от

⁴⁰ *Его же*. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевскою временной комиссией // Максимович М.А. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 219.

летописи Грабянкиной до последних писаний последнего историка Малороссии Н.А. Маркевича»⁴¹.

Вищенаведені думки про козацьке літописання з певними уточненнями й доповненнями М. Максимович висловив і в «Письмах о Богдане Хмельницком»⁴². Тут він ще раз заявив, «что историческое введение, находящееся при «Летописи Самовидца», извлечено всё из Грабянкиной летописи, вероятно, тем же лицом, которым написано продолжение летописи Самовидца до 1734 года»⁴³. Своє твердження дослідник аргументував рядом прикладів, у яких автор вступу до «Літопису Самовидця» (тобто «Короткого опису Малоросії». — *І.Д.*) запозичив помилкову інформацію з «Літопису Граб'янки», оскільки саме спільні помилки є найяскравішим доказом текстуальної близькості пам'яток. У даному циклі статей М. Максимович також здійснив критичний аналіз ряду літературних конструкцій, що зустрічаються на сторінках літописів Самовидця, Граб'янки й Величка (легенда про Хмельницького й Конецпольського, оповідання про участь Хмельницького в козацьких повстаннях проти поляків, оповідання про його цецорський полон і чорноморські походи, розповідь про полонення майбутнім гетьманом двох Кантемиричів 1629 р., оповідання про Хмельницького й Барабаша). Щоправда, сприйнявши за автентичний лист І. Сірка з «Літопису С. Величка», дослідник сам зробив помилковий висновок, нібито Б. Хмельницький потрапив у полон ще до Цецорської битви, оскільки 1621 р. майбутній гетьман уже очолив морський похід. Не можна вважати вдалою і спробу М. Максимовича реконструювати правильне читання оповідання «Літопису Самовидця» про викрадення королівської грамоти в Ілляша. Однак, загалом, виконана ним робота мала важливе значення для пізнання джерельної вартості й достовірності літописів козацько-гетьманської доби, проклала магістральні шляхи для джерелознавчого опанування історико-літературних творів.

Перші спроби спеціального критичного розгляду Чернігівського літопису, «Краткого літоизобразительного знаменитых и памяти достойных действий и случаев описания» і «Хронологии высокославных ясневелможных гетманов 1506–1765 гг.» наявні у виданні М. Білозерського — «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским»⁴⁴. Якщо передмова до двох останніх ще мала форму анотації (з короткою характеристикою рукописів і правилами передачі тексту), то «Несколько примечаний к Черниговской летописи» вже нагадували невелику наукову розвідку⁴⁵. Спочатку дослідник дав інфор-

⁴¹ Там же. — С. 220.

⁴² Див.: *Его же*. Письма о Богдане Хмельницком // Максимович М.А. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 395–474.

⁴³ Там же. — С. 434.

⁴⁴ Див.: *Белозерский Н.* Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — Т. 1.

⁴⁵ Див.: *Его же*. Несколько примечаний к Черниговской летописи // Белозерский Н. Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — Т. 1. — С. 1–10.

мацію про два виявлені ним списки Чернігівського літопису. Перший із них присвячений опису подій 1587–1652 рр., а інший закінчувався 1750 р. М. Білозерський зробив спробу довести, що хроніка була складена трьома особами, імовірно, духовного сану, причому перша її частина, що охоплювала події до 1692 р., написана на Правобережжі, а друга — у Чернігові.

Через брак досвіду й кваліфікації археограф об'єднав обидва списки Чернігівського літопису, внаслідок чого утворився збірний варіант пам'ятки від 1587 до 1750 рр. Складені М. Білозерським примітки реєструють текстуральні різночитання або служать для усунення з тексту очевидних фактичних помилок.

Видання М. Білозерського викликало цілу серію відгуків з боку українських і російських науковців. Так, у 23-му номері «Киевских губернских ведомостей» за 1856 р. було вміщено невеличку рецензію І. Самчевського⁴⁶. У ній, зокрема, відзначено мовностильову вартість Чернігівського літопису, а також підкреслено значення оригінального фактичного матеріалу з опублікованих джерел. Разом із цим рецензент ухилився від критичних зауважень стосовно структури видання, науково-довідкового апарату, правил передачі тексту тощо.

Наступного року позитивний відгук на «Южнорусские летописи» надрукував О. Лазаревський⁴⁷. Науковець зазначав: незважаючи на те, що вміщені до збірника пам'ятки й належать до розряду другорядних історичних джерел, цілком нехтувати ними не можна. Адже на їхніх сторінках «часто попадаються интересные заметки, которые значительно облегчают уяснение того или иного факта в украинской истории»⁴⁸. На цілком справедливу думку О. Лазаревського, найбільшу вартість у виданні має Чернігівський літопис.

У відгуку, майже одночасно опублікованому М. Костомаровим, містився ряд зауважень стосовно кількості авторів, правильності та повноти списку, покладеного в основу Чернігівського літопису. Так, на переконання М. Костомарова, список М. Білозерського не може претендувати на більшу справність порівняно зі списком бібліотеки Чернігівської духовної семінарії. Під час полеміки рецензент також намагався довести, ніби Чернігівський літопис був ведений більш ніж трьома особами, оскільки «одно лицо не могло быть свидетелем событий в продолжение ста лет, а если один составлял её в конце XVII века, то должен был списывать с других»⁴⁹, свідченням чого є пропуски й анахронізми в тексті від 1587 до 1692 рр. Поряд із висловленими зауважен-

⁴⁶ Див.: Самчевский И.О. Рец. на: Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. Т. I // Киевские губернские ведомости. — 1856. — № 23 (9 июня). — Отд. II. — Часть неофициальная. — С. 107–109.

⁴⁷ Див.: Л-ий Ал. Южнорусские летописи. Изд. Н. Белозерский // Черниговские губернские ведомости. — 1857. — № 8. — Часть неофициальная. — С. 61–63.

⁴⁸ Там же. — С. 61.

⁴⁹ Костомаров Н.И. Южнорусские летописи, изданные Н. Белозерским // Отечественные записки. — СПб., 1857. — № 2 (Т. 110). — С. 116–117.

нями М. Костомаров перерахував оригінальні історичні факти з Чернігівського літопису, коротко зупинився на його мовностильових особливостях, зазначив, що літописець позитивно ставився до Я. Сомка і співчував долі патріарха Никона.

М. Костомаров не погодився з думкою М. Білозерського, ніби «Літопис Г. Граб'янки» був джерелом «Краткого літоизобразительного описанія». Одночасно вчений дав занадто категоричну оцінку вартості останньої пам'ятки як історичного джерела, вважаючи, що стосовно 1648–1686 рр. вона «решительно ничего нового не вносит в область исторического знания»⁵⁰. Для її підтвердження він наводить приклади фактичних помилок і неточностей, які зустрічаються на сторінках хроніки. Особливо цікавими є міркування історика стосовно механізму творення пам'яток літописного жанру: «С южнорусскими летописями происходило почти то же, что с южнорусскими думами. Как думы переходили из уст в уста кобзарей, так и летописи из рук в руки списывателей и являлись в различных списках и изменениях. Таким образом из двух летописей складывалась одна и обратно: из одной составлялись две и более, получали право личности, добавлялись новыми вставками и таким образом являлись уже отдельными сочинениями»⁵¹.

Оригінальні повідомлення Чернігівського літопису, що не мали аналогів в інших джерелах, у розгорнутій рецензії на видання М. Білозерського виділив М. Максимович⁵². Мимохідь об'єктом зауважень ученого стали й окремі аспекти техніки публікації історико-літературних творів. Так, він був переконаний, що в основу видання Чернігівського літопису слід було покласти повний семінарський список, а не друкувати початок пам'ятки (до 1652 р.) за рукописом, що належав особисто М. Білозерському. Адже, подібно до М. Костомарова, він вважав список, який уривався на подіях 1652 р., нічим не кращим стосовно справності й історичної достовірності за відповідну частину семінарського списку. Зрозуміло, що як лінгвіст М. Максимович не міг схвалити виявлену М. Білозерським непослідовність під час передачі орфографії та графіки тексту. Зокрема, останній «для ясности смысла» на власний розсуд розставив літери «ы» та «и», а також здійснив ряд інших непотрібних змін, завдяки чому опублікований Чернігівський літопис, на думку рецензента, не може дати справжнє уявлення про особливості української літературно-писемної мови XVII–XVIII ст. З іншого боку, тверде переконання М. Максимовича, нібито М. Білозерському «необходимо было исправить написанные ошибочно имена и годы»⁵³ безпосередньо в тексті надрукованих пам'яток, уже не відповідало тогочасним тенденціям європейської археографії.

⁵⁰ Там же. — С. 120.

⁵¹ Там же. — С. 119.

⁵² Див.: Максимович М.А. Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 // Русская беседа. — М., 1857. — Кн. 7. — № 3. — Отд. III. — С. 45–59.

⁵³ Его же. Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 // Максимович М.А. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 247.

1858 р. С.Д. Ніс опублікував коротеньку хронічку, що складається з 38 порічних записів переважно про події загальноісторичного значення від початку Національно-визвольної революції й до Полтавської битви⁵⁴.

Скориставшись сприятливими суспільно-політичними, науковими й культурними обставинами, зокрема правом Московського товариства історії та старожитностей російських на власну цензуру, О. Бодяньський 1846 р. опублікував «Історію русів»⁵⁵. Науковий рівень видання цілком відповідав тогочасним вимогам. Зокрема, позитивною якістю публікації була наявність науково-довідкового апарату, що складався з коротенької передмови, різночитань за іншими списками до основного тексту, українсько-російського словничка й алфавітно-предметного покажчика. О. Бодяньський, як і його сучасники, вважав автором «Історії русів» Георгія Кониського.

Оцінку М. Максимовичем значення «Історії русів» як історичного джерела та пам'ятки вітчизняної історіографії найкраще зрозуміти у світлі тих вимог, що висувались теоретиками романтизму до науково-історичної творчості. Адже вони полягали не лише у достовірному, а й художньому відтворенні подій минулого. Причому художність трактувалась, у першу чергу, як метод пізнання, а вже потім, за традицією, як індивідуальний авторський стиль. Саме тому відомий французький історик П. де Барант вимагав «повернути самій історії принадність, що запозичив у неї історичний роман»⁵⁶.

Після джерельного опрацювання «Історії русів» М. Максимович прийшов до висновку, що на середину XIX ст. дана пам'ятка через неточне й малодостовірне зображення багатьох подробиць уже не може вважатися першорядним історичним джерелом. Проте, з іншого боку, подібно до народних дум, вона сповнена художнього одухотворення, проникливого розуміння сутності історичних подій і значення історичних постатей. Та й у джерельному плані, як зазначає дослідник, «во многих случаях она остается и единственным источником сведения исторического»⁵⁷.

Незабаром подібні думки науковець висловив і у своїй розвідці «Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада», 1857 г.»⁵⁸. «История Конисского,

⁵⁴ Див.: Отрывок из летописца // Черниговские губернские ведомости. — 1858. — № 8. — Часть неофициальная. — С. 73.

⁵⁵ Див.: [Конисский Г.]. История руссов или Малой России // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 26 января 1846 г. — 1846. — № 1. — Отд. II. — С. 1 нenum., I–V, 1–24; Там же, заседание 23 февраля 1846 г. — 1846. — № 2. — С. 25–80; Там же, заседание 23 марта 1846. — 1846. — № 3. — С. 81–144; Там же, заседание 27 апреля 1846 г. — 1846. — № 4. — С. 145–262; [Конисский Г.]. История русов или Малой России. — М., 1846. — 1 нenum., IV, 262, 1 нenum., 45 с.

⁵⁶ Барант [П., де.]. История герцогів бургундських з дому Валуа. Оповідальна школа в історії. (Витяг з передмови) // Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. Г. Рохкіна. — [Х.], 1929. — С. 95.

⁵⁷ Максимович М.А. Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 г. // Максимович М.А. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 238.

⁵⁸ Див.: Его же. Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада», 1857 г. (Письмо к Г.П. Галагану) // Максимович М.А. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 523–524.

написанная в 60-х гг. прошлого столетия, — підсумовує дослідник, — при недостатке строительных материалов и при избытке строительной силы ума есть только набросок столь желанной для нас художественной истории Малороссии, проникнутый весь духом жизни, но обозначающий предмет свой верно только в общих очертаниях его и лишь в немногих подробностях»⁵⁹.

Зроблений же М. Максимовичем 1870 р. різкий відгук про «Історію русів» як «фактически неверную, но высокохудожественную подмалёвку истории Малороссии»⁶⁰, можна пояснити конфронтацією в його свідомості історіософії пізнього романтизму з впливами позитивізму й документалізму.

Погляди М. Максимовича на проблему авторства «Історії русів» протягом творчого шляху вченого зазнали кардинальних змін. До кінця 1850-х рр. він, хоч і з деякими застереженнями, вважав автором пам'ятки Г. Кониського⁶¹. Однак у 1860-х рр. дослідник цілковито відмовився від попередньої версії⁶² й переконався, що такий ерудит, як Г. Кониський, котрий був добре знайомий із різноманітними документальними джерелами й науковим доробком польських істориків, ніяк не міг допустити у своїй праці такої кількості фактичних помилок і огріхів. Одночасно дослідник не підтримав і версію стосовно авторства Г. Полетики, оскільки останній належав до високоосвічених осіб, які володіли достатнім запасом знань із вітчизняної історії. На думку М. Максимовича, справжній автор приховав власне ім'я за двома знаменитостями з метою підвищення авторитету свого твору. Для встановлення істини дослідник 1870 р. звернувся до О. Бодяньського з проханням розшукати примірник «Історії русів», що в 1820-х рр. був отриманий Д. Бантишем-Каменським від чернігівського губернського маршалка С. Ширая. У цьому ж листі М. Максимович висловив упевненість, що таємничий анонім міг бути живим ще в першій чверті XIX ст.⁶³ Загалом, після оприлюднення М. Максимовичем своїх скептичних спостережень панівна до того часу версія про авторство Г. Кониського втратила своє підґрунтя.

Прикладом джерелознавчого коментування тексту «Історії русів» може бути й стаття О. Лазаревського «Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским?»⁶⁴. Детально дослідивши обставини арешту

⁵⁹ Там же. — С. 524.

⁶⁰ Письмо М.А. Максимовича к О.М. Бодянскому от 29. 12. 1870 г. // Письма Михаила Александровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянскому 1838–1873 // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1887. — Кн. 1. — С. 177.

⁶¹ Див.: *Его же*. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевскою временною комиссией // Максимович М.А. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 218.

⁶² Див.: *Его же*. Исторические письма о козаках приднепровских. (К М.В. Юзефовичу) // Максимович М.А. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 305–306. Перше видання див.: Киевлянин. — 1865. — № 24 (25 февраля). — С. 93–94.

⁶³ Письмо М.А. Максимовича к О.М. Бодянскому от 29. 12. 1870 г. ...

⁶⁴ Див.: *Лазаревский А.* Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским // Основа. — 1861. — № 8. — С. 9—19.

Павла Полуботка й старшини, він дійшов переконливого висновку, що чернігівський полковник не міг виголосити своєї славнозвісної промови перед Петром I. На думку О. Лазаревського, її склав Г. Кониський (тоді ще науковець саме його вважав автором «Історії русів». — *І.Д.*), котрий, з одного боку, керувався патріотичними мотивами, а з іншого, дотримувався вимог барокової стилістики — «при всяком удобном случае влагать в уста своих героев пышные речи»⁶⁵. Як вважав учений, білоруський архієпископ неправильно сприйняв уміщений до ряду літописів вираз, нібито козацькі старшини розгнівали імператора «дерзостными запросами». Адже насправді тут мова йшла про подані царю чолобитні, а не якийсь усний виступ. По-друге, автор «Історії русів» погано розумів характер Петра I, коли припускав, що імператор міг терпляче вислухати таку тривалу й різку промову.

У цій же статті О. Лазаревський дав і загальну оцінку П. Полуботку, який «действовал несколько не лучше современного ему панства и позволял себе такие же насилия, как и последнее»⁶⁶. Чернігівський полковник нагромадив собі величезні багатства нібито лише за рахунок підданих. А героїчний образ П. Полуботка як патріота-громадянина створив автор «Історії русів». О. Лазаревський зазначив, що «История Конисского, как известно, включает в себе немало ошибок, вольных и невольных»⁶⁷. Але суворо звинувачувати за них автора було б несправедливо. «Виновато тут, — писав дослідник, — больше время и, отчасти, та горячая любовь к народу, которая руководила Конисским в его труде»⁶⁸.

Підводячи підсумки огляду літописознавства в добу романтизму, слід сказати, що основні успіхи були досягнуті на ниві публікації літописних текстів. Якраз у 1830–1860-х рр. у науковий обіг було введено ряд класичних пам'яток української історіографії XVII–XVIII ст. Провідна роль у виданні так званих козацьких літописів та історичних наративів другої половини XVIII ст. належить видатному українському археографу, секретарю Московського товариства історії та старожитностей О. Бодянському. Саме завдяки його подвижницькій діяльності побачили світ «Літопис Самовидця», «Короткий опис про козацький малоросійський народ» П. Симоновського, «Літописне повісткування про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» О. Рігельмана, «Короткий історичний опис про Малу Росію 1765 року», «Історія русів» тощо. У цей же період співробітниками Київської археографічної комісії було опубліковано фундаментальний твір літератури козацьких канцеляристів — «Літопис С. Величка», а також «Дійства презільной брани» Г. Граб'янки. При цьому, на відміну від козацьких літописів, практично поза увагою вітчизняних археографів поки що залишилися дві інші підгрупи історичних пам'яток узагалі-

⁶⁵ Там же. — С. 13.

⁶⁶ Там же. — С. 9.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Там же. — С. 8.

нюючого характеру — хронографи і твори, в яких узагальнюються події вітчизняної історії від найдавніших часів до сучасних авторам подій. У той же час протягом 1830–1860-х рр. розпочалася публікація пам'яток місцевого літописання (Львівський, Новоросійський літописи, літопис Густинського монастиря). Більшість із перерахованих видань була здійснена на належному для того часу рівні, хоча деякі з них і мали ряд недоліків (неповнота археографічних відомостей, брак необхідних критичних коментарів, відсутність правил передачі тексту тощо). Головне, що саме завдяки введенню в науковий обіг значної кількості історико-літературних творів у досліджуваний період була закладена база для літописознавчих студій, розгорталася поширення історичних знань, зростала національна свідомість українського народу.

Однак, незважаючи на явні успіхи в галузі археографії, вивчення історико-літературних творів як історичних джерел, пам'яток вітчизняної історіографії та літератури ще перебувало на завершальній стадії становлення. А вже в період романтично-народницької історіографії, коли навіть джерелознавче дослідження літописів суттєво відставало від практики їх публікації, ще були відсутні не тільки узагальнюючі (за винятком хіба що «Лекцій по русской истории» М. Костомарова), а й спеціальні праці, присвячені окремим проблемам українського літописання. Як справедливо зазначає Я. Дзира, перші спроби дослідження історико-літературних творів XVI–XVIII ст. були «пов'язані з підготовкою рукописів літописів до друку. Однак ці спроби були поверховими, частковими або й випадковими. Часто вони зводилися до обміну думками в листах і стосувалися переважно імен власників списків літописів, відомих і невідомих авторів, незрозумілих або загублених сторінок, текстології. Лише після того, як чимало літописних рукописів було опубліковано й вони стали доступними широкому колу науковців, про них з'явилися статті та рецензії, переважно джерелознавчого й текстологічного характеру. Водночас науковці й письменники почали широко використовувати їх як історичні джерела»⁶⁹.

Як бачимо, протягом 1830–1860-х рр. за жанровою природою літописознавчі студії знаходили своє втілення в науково-довідковому апараті видань, рецензіях, наукових статтях і епістолярії. Важливе уявлення про діапазон дослідження українського літописання та стан тогочасного літописознавства в цілому дають рецензії на публікації історико-літературних пам'яток. Позитивною особливістю цих відгуків було те, що більшість із них мала не анотаційний, а критичний характер. Причому критичні рецензії нерідко поєднували джерелознавчу характеристику виданих творів з оцінкою якості їхнього археографічного опрацювання. Вдале розв'язання ряду джерелознавчих питань (біографічні відомості про авторів, достовірність і оригінальність літописної інформації, джерельна основа літописів тощо) було здійснене в ряді

⁶⁹ Дзира Я.І. Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання. — К., 1968. — Вип. 3. — С. 177.

статей М. Максимовича. Ці, написані у формі листів, оригінальні критично-аналітичні твори за допомогою спільної проблематики й внутрішньої логіки матеріалу, як правило, об'єднувалися в окремі цикли. Вони одночасно адресувалися не лише конкретній особі, а й широкій читацькій аудиторії й тому не передбачали висвітлення кореспондентами якихось питань приватного життєвця. Хоч М. Максимович і прекрасно усвідомлював, що для повного уявлення про значення козацтва в українській історії необхідне ретельне ознайомлення з усім масивом доступних джерел, зокрема й наративними, проте українські літописи не стали предметом спеціальних досліджень ученого, а розроблялися ним побіжно під час розгляду різних питань історії козацтва. До того ж, вивчаючи літописні пам'ятки переважно з фактографічного боку, він майже не приділяв уваги суспільно-політичним поглядам їх авторів. Через незавершеність дискусій стосовно джерельної вартості літописів він та інші науковці ще не наважувалися приступати до оцінки їхньої вартості як літературних творів. Та, незважаючи на це, загалом протягом 1830–1860-х рр. українською наукою було нагромаджено чималий досвід археографічної роботи й зроблено перші успішні спроби критико-аналітичного дослідження пам'яток вітчизняного літописання XV–XVIII ст.

**МЕМУАРИСТИКА
ТА ЕПІСТОЛОЛОГІЯ**

ОСАДА ГУНИБА И ПЛЕНЕНИЕ ШАМИЛЯ В ВОСПОМИНАНИЯХ Д.И. СВЯТОПОЛК-МИРСКОГО

Осада Гуниба и пленение Шамиля — это известные исторические фрагменты завершающего этапа войны царской России против Имамата¹ Чечни и Дагестана, которые достаточно подробно освещены многими авторами, очевидцами и современниками, участниками Кавказской войны. На эти события по горячим следам и позже откликнулись публикациями журналы «Современник»², «Русский вестник»³, «Русский архив»⁴, «Военный сборник»⁵, «Русская старина»⁶, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» (СМОМПК)⁷, «Исторический вестник»⁸, «Красный архив»⁹, где были напечатаны статьи, воспоминания и письма А. Зиссермана, А. Орлова-Давыдова, М. Ольшевского, С. Шульгина, Н. Стреллока, А. Аноева, С. Бушуева и других. Не все публикации имели равное значение, многие из них демонстрировали яркий пример тенденциозности, не раскрывали истинных социально-политических причин событий и освещали их в выгодном для царизма свете, оправдывая методы ведения войны и военно-колониальную систему управления. Тем не менее, именно благодаря этим материалам до нас дошли важнейшие факты и эпизоды периода Кавказской войны, что позволяет сделать собственные выводы и заключения.

Особняком в этом ряду стоят воспоминания военного министра царствования Александра II, участника взятия Гуниба, графа Д.А. Милютин¹⁰,

¹ Имамат — мусульманское теократическое государство мюридов Чечни и Дагестана под управлением имама Шамиля, существовавшее в 1829–1859 гг. Завоевано Российской империей в ходе Кавказской войны.

² Зиссерман А. Очерк последних военных действий на Восточном Кавказе // Современник. — 1860. — № 7 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Zissermann/ocerk4.htm>.

³ Внутренние известия // Русский Вестник. — 1859. — № 9 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/RV/9_1859.htm.

⁴ Гр. А. О-Д. Частное письмо о взятии Шамиля. 1859 // Русский архив. — М., 1869. — Т. 6. — С. 1046–1063.

⁵ Стрелок Н.Н. Из дневника старого кавказца // Военный сборник. — 1870. — № 11.

⁶ Солтан В. На Гунибе в 1859 и 1871 гг. // Русская старина. — СПб., 1892. — Т. 74. — С. 392–418; Записки М.Я. Ольшевского. Кавказ с 1841 по 1866 // Русская старина. — СПб., 1894. — Т. 82. — С. 228–240.

⁷ Шульгин С.Н. Рассказ очевидца о Шамиле и его современниках // СМОМПК. — Тифлис, 1903. — Т. 32. — С. 10–24.

⁸ Аноев А. Из кавказских воспоминаний // Исторический вестник. — 1906. — № 9.

⁹ Бушуев С. К биографии Шамиля // Красный архив. — 1941. — № 2 (105).

¹⁰ Милютин Дмитрий Алексеевич (1816–1912) — генерал-адъютант, военный и государственный деятель России, принимал участи в осаде и штурме Гуниба.

где детально описываются интересующие нас события. Написаны мемуары были уже после его отставки — в 1889–1892 гг. Они долго не издавались и хранились в личном фонде графа в Отделе рукописей бывшей Ленинской библиотеки. В 1997–2006 гг. «Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Д.А. Милютина» в семи томах были опубликованы в Москве, под редакцией профессора Л.Г. Захаровой.

Указанные события запечатлены также в хрониках и воспоминаниях представителей противоборствующей стороны, возникших, как подчеркивал И.Ю. Крачковский, «в той самой среде, которой были посвящены». Исключительно важный фактический материал подготовил дагестанский арабоязычный автор XIX в. Гаджи-Али, который занимал в имамате высокие должности и «был довольно близким к имаму человеком». Работа «Сказание очевидца о Шамиле» впервые опубликована в 1873 г. в «Сборнике сведений о Кавказских горах». По мнению В.Г. Гаджиева, она основана «на личных впечатлениях автора с довольно широким использованием сведений, полученных им из вторых и даже третьих рук»¹¹.

Среди дагестанских исторических сочинений XIX в. труды Абдурахмана из Газикумуха занимают особое место. Его наследие стало доступно широкому кругу историков сравнительно недавно, когда были опубликованы воспоминания автора «о делах жителей Дагестана и Чечни»¹².

Интересная информация о Кавказской войне и пленении Шамиля содержится в труде бывшего секретаря имама и муфтия имамата — Мухамада-Тахир Аль-Карахи, переведенном на русский язык А.М. Барабановым и впервые опубликованном в Москве в 1941 г.¹³

С рукописными воспоминаниями¹⁴ князя Д.И. Святополк-Мирского о князе А.И. Бяратинском¹⁵, хранящимися в Центральном государственном историческом архиве Украины в г. Киеве, автор впервые ознакомился в 2005 г. в ходе работы над кандидатской диссертацией. Но только сейчас было принято решение проанализировать и обнародовать отдельные исторические события Кавказской войны, описанные одним из высших офицеров Кавказской

¹¹ Гаджиев В.Г. Предисловие. Гаджи-Али и его место в изучении истории движения горцев Дагестана и Чечни под водительством Шамиля [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://a-u-l.narod.ru/Gadji-Ali_Skazanie_ochavidza_o_Shamile.html#glava-p.

¹² Абдурахман из Газикумуха. Книга воспоминаний Абдурахмана, сына шейха Тариката Джамалуддина ал-Хусайни о делах жителей Дагестана и Чечни. — Махачкала, 1997 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/Arabojaz_ist/Gazikumuchi_III/text4.htm.

¹³ Мухамад-Тахир аль-Карахи. Блеск дагестанских шашек в некоторых Шамилевских битвах / Перевод А. Барабанова. — М., 1941.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАК України), ф. 2056, оп. 1, спр. 89, 101 арк.

¹⁵ Бяратинский Александр Иванович (1815–1879), генерал-фельдмаршал, главнокомандующий войсками Отдельного Кавказского корпуса. С его именем связано окончание Кавказской войны и пленение Шамиля в 1859 г.

армии и, что немаловажно, непосредственным участником событий. В военных кампаниях против «непокорных горцев» в 1859 г. князь Д.И. Святополк-Мирский возглавлял походный штаб Дагестанского отряда генерал-адъютанта барона А.Е. Врангеля, который вытеснил Шамиля из Аварии, заставил его укрыться в Гунибе и принимал активное участие в штурме укрепленного аула. За отличия в этих событиях князь Д.И. Святополк-Мирский был награжден орденами св. Анны 1-й ст. и св. Владимира 3-й ст.

Несмотря на то, что историография данной проблемы является достаточно обширной, на наш взгляд, воспоминания еще одного очевидца гунибской драмы, его характеристика Шамиля¹⁶ и военной обстановки, сложившейся вокруг этого, поистине знаменательного исторического события для всей кавказской кампании, вызовет интерес в научной среде.

До сих пор представленные материалы князя Д.И. Святополк-Мирского не пользовались особым вниманием украинских историков и просматривались только одним исследователем — и то, в далеком 1950 г., когда изучение мемуаров о представителях высших сословий для советских ученых вообще не являлось актуальным, а вопросы покорения кавказских народов лишней раз старались не поднимать. В своих воспоминаниях князь подробно описывает свой конфликт с генералом Н.И. Евдокимовым¹⁷ в 1861 г., а также поездку в Париж, где он выполнял личные поручения своего покровителя — князя А.И. Барятинского. Не мог, естественно, обойти вниманием Д.И. Святополк-Мирский знаменательный в жизни князя А.И. Барятинского и немало значивший для самого автора мемуаров 1859 г., когда пленением имама Шамиля закончилась Кавказская война на Тереке. Это событие автор описывает весьма подробно. По занимаемой должности начальника штаба войск Дагестанской области и будучи одним из приближенных главнокомандующего, он ежедневно бывал в его ставке под Гунибом, где доверительно общался с ним и, следовательно, был в курсе всех значимых происшествий, случившихся в ходе осады крепости.

Как следует из воспоминаний, Д.И. Святополк-Мирский во время пленения Шамиля находился вместе с бароном А.Е. Врангелем и войсками в 100 шагах от места, где происходили основные действия¹⁸. Глава, которая посвящена интересующему нас вопросу, весьма обширна, состоит из 21 листа и называется «Воспоминания за 1859 г.».

Здесь автор передает некоторые детали события, рассуждает о причинах, побудивших Шамиля к сдаче в плен, роли князя А.И. Барятинского в покорении Восточного Кавказа, его разрыве с Д.А. Милютиним и т. д.

¹⁶ Имам Шамиль вместе со своими родственниками и обслугой в 1868–1869 гг. жил в Киеве в Крепостном переулке, о чем извещает бронзовая мемориальная доска на доме № 4.

¹⁷ Евдокимов Николай Иванович (1804–1873) — генерал-от-инфантерии, участник Кавказской войны, принимал участие в осаде и штурме Гуниба.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 2056, оп. 1, спр. 89, арк. 80.

«Приступая к описанию военных событий этого года, поскольку я был в них замешан посредством моих близких отношений к Барятинскому и в силу его ко мне доверия, — пишет Д.И. Святополк-Мирский, — я должен сделать над собой усилие, чтобы сказать всю правду. Должен сделать усилие, потому что чувствую, как читающие эти строки легко могут заподозрить меня не более чем в хвастовстве и потому что мне придется указывать на слабости и ошибки людей, достойных уважения и глубоко многоуважаемых»¹⁹.

Далее автор повествует о подробностях назначения его начальником штаба войск Дагестанской области, характеризуя при этом своего непосредственного начальника барона А.Е. Врангеля²⁰ как почтенного, благородного рыцаря, но рыцаря часто капризного, а подчас и строптивого²¹.

Свои воспоминания об осаде аула и пленении Шамиля мемуарист начинает словами: «Итак, драма близилась к концу. Грозный Шамиль с несколькими стаями оставшихся у него приверженцев укрепился в Гунибе, последнем своем убежище. Его окружала со всех сторон масса наших войск. И мы все-таки стояли в недоумении, не зная, что делать и не без опасения относительно окончательного исхода дела. Причиной тому были не столько крепость Гунибской местности, сколько нравственное обаяние засевшего там героя»²².

Автор анализирует последствия возможной гибели или же прорыва из окружения Шамиля, говорит о выгоде для общего дела, в случае принуждения его к сложению оружия и сдачи в плен: «Мертвый или павший в бою, он остался бы в глазах горцев живой легендой, способной создать нам немалые затруднения в будущем. Успей он спастись бегством хотя бы один, и могла опять повториться история Ахульго²³. Нам нужно было заставить его сдаться», — замечает Д.И. Святополк-Мирский.

«Начавшиеся переговоры вначале ни к чему не привели, — продолжает автор, — потому что Шамиль не верил нам и имел право не верить, судя по прошлому». Тогда, по настоянию Д.А. Милютина, Н.И. Евдокимова и Э.Ф. Кесслера, было принято решение организовать осаду Гуниба по всем военным правилам. Так как это требовало продолжительного времени, то присутствие князя А.И. Барятинского в расположении войск было признано военачальниками нецелесообразным, якобы «могущим скомпрометировать главнокомандующего в глазах только что покорившегося населения». Д.И. Святополк-Мирский откровенно сообщает об интригах среди военачальников, которые хотели под благовидным предлогом удалить А.И. Барятинского из-под Гуниба, самим овладеть крепостью и присвоить себе всю славу покорителей

¹⁹ Там само, арк. 67.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само, арк. 76 зв.

²³ Имеется в виду блокада и штурм в августе 1839 г. дагестанского аула Ахульго, резиденции Шамиля. Тогда раненому Шамилю удалось вырваться из окружения вместе с двумя десятками сподвижников и через некоторое время собрать новые отряды для продолжения борьбы.

Восточного Кавказа: «нашим славным начальством овладело какое-то умопомешательство, и впечатление это ощущал далеко не я один». Однако, по мнению автора воспоминаний, это торжествующее шествие по стране, памятной нашими неудачами и кровавыми жертвами, стране, только что считавшейся недоступной, было А.И. Барятинскому по сердцу, и, правду сказать, по своей наружности и приемам он вполне подходил к такой роли²⁴.

Как утверждает мемуарист, А.И. Барятинский приглашал его к себе ежедневно — больше для своего удовольствия, чтобы поговорить по душам о разных предметах. О деле говорилось только вскользь, мимоходом. Главнокомандующий был мастер уклоняться от разговора, которого не желал. «Но я замечал, однако, что он часто задумывался и был чем-то недоволен», — подчеркивает Д.И. Святополк-Мирский²⁵.

Тем не менее, разговор, который долго откладывался А.И. Барятинским, всё-таки состоялся, что было зафиксировано автором воспоминаний: «Наконец, не помню которого именно числа августа, он прислал за мной довольно рано, в необычный час. Я застал его в большом волнении, прохаживающимся быстрыми шагами по палатке, из угла в угол, как лев в клетке»²⁶.

Подробно излагается и содержание его разговора с А.И. Барятинским. Д.И. Святополк-Мирский пишет, что, походив еще немного, главнокомандующий вдруг уперся в него своими пронизательными глазами, которые горцы называли «гузлер-яман», и сказал по-французски: «Вы знаете, что я смотрю на вас, как на родного брата, я знаю, что вы мне преданы и имею большое доверие к вашему мнению. Ответьте мне прямо и откровенно, ничем не стесняясь, на мой вопрос — меня уговаривают уехать отсюда, и я уже почти согласился. Что вы об этом думаете?»²⁷.

«Вы себе не можете представить, — ответил я, — насколько я счастлив вашим вопросом, на который я могу ответить без минуты колебания. Вы должны умереть здесь на месте или взять Шамиля». От такого ответа А.И. Барятинский пришел в восторг и умиление: «Да, — сказал он, — вы правы, это, в сущности, было и всегда моим мнением, но вот, что мне говорят». И он стал излагать доводы его официальных советников, которые, как полагает автор, не стоит и «повторять из-за их неосновательности».

Результатом их разговора стало то, что главнокомандующим тотчас было отдано приказание об отмене отъезда из-под Гуниба, чем, по предположению автора, сильно огорчил своих советников: «Милютин был точно ошеломлен, он, казалось, с трудом верил происходящему на глазах, столь неожиданному, Евдокимов как будто о чем-то сожалел и о чем-то раздумывал. Оба они в глубине души считали себя, один в теории, другой — на практике,

²⁴ Там само, арк. 76.

²⁵ Там само, арк. 77.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само, арк. 77 зв.

более знающим и умным, чем Барятинский, и вдруг оказалось противное — дилетант превзошёл артистов»²⁸.

Воспользовавшись полученным правом советчика, Д.И. Святополк-Мирский начал доказывать А.И. Барятинскому, что длительная осада Гуниба невозможна и что Гуниб может и должен быть взят если не прямым штурмом, то «постепенной эскаладою»²⁹. А.И. Барятинский не отвергал ни то, ни другое предложение. Однако он выразил опасение, что при штурме Шамиль может погибнуть, между тем, как необходимо взять его живым. После долгих рассуждений, не согласившись на штурм, главнокомандующий остановился на том, что нужно разрешить «всем начальникам колонн делать попытки к овладению Гунибом по их усмотрению и под их ответственность, обещая щедрую награду тому, кто в этом преуспеет, и 1000 рублей тому лицу, которое возьмет Шамиля в плен»³⁰.

Автор воспоминаний откровенно пишет о том, что после этих событий отношение высших офицеров отряда к нему ухудшилось, а его личное положение сделалось затруднительным и фальшивым: «главнокомандующий, так сказать, не выпускал меня из своей палатки, а после наших свиданий делались часто распоряжения, которые приписывались моему влиянию, и многие стали смотреть на меня косо или прямо враждебно». Лишь только честный и добрый Врангель не имел претензий и говорил шутливо: «Я потерял начальника штаба, но он там (в палатке главнокомандующего. — А.Д.) полезнее»³¹.

Распоряжения, сделанные А.И. Барятинским, предоставившие большую самостоятельность и давшие возможность проявить инициативу командующим колонн, наиболее знакомым с условиями местности и обстановкой на своем участке, оказались успешными. Как пишет автор, «войска с разных направлений одновременно бросились на штурм и взобрались на Гуниб, и раньше всех солдаты Апшеронского полка»³².

Автор воспоминаний выражает уверенность в том, что Шамиль сдался в плен только ради спасения своего семейства: «Он смерти не боялся и, сдаваясь, ожидал скорее казни, чем помилования, несмотря на уверения Лазарева³³, встретившего его у выхода из аула». Он отмечает исключительную роль генерала И.Д. Лазарева в событиях и показывает психологическое состояние Шамиля в момент сдачи в плен: «Полагаю, однако же, что увещевания Лазарева на него подействовали, и Лазарев в том случае, как и вслед за тем, при обезоруживании мюридов, сопровождавших Шамиля, оказал важную услугу. Находясь с Врангелем и войсками в 100 шагах от аула, я видел, как Шамиль

²⁸ Там само, арк. 76.

²⁹ Эскалада (с французского — лестница) — штурм крепостей с помощью лестниц.

³⁰ Там само, арк. 79.

³¹ Там само, арк. 79 зв.

³² Там само, арк. 80.

³³ Лазарев Иван Давидович (1820–1879) — российский генерал, перед капитуляцией Шамиля отправился к нему в Гуниб для переговоров об условиях сдачи в плен.

переговаривался с Лазаревым и после некоторого времени колебания двинулся к нам в сопровождении десятка мюридов. Все они были вооружены. Встретившись с Шамилем, Врангель подал ему руку, которую тот, однако, не принял. Шамиль имел вид взволнованный и решительный, как человек, идущий на казнь»³⁴.

Д.И. Святополк-Мирский откровенно пишет о том, что он при представлении плененного Шамиля главнокомандующему А.И. Барятинскому не присутствовал, так как оставался на позиции перед аулом: «Изобразив меня на своей картине «Плен Шамиля», стоящим возле главнокомандующего, Горшельд³⁵ поддался фантазии артиста», — замечает он. Тем не менее, автор пытается воспроизвести эпизоды встречи Шамиля с А.И. Барятинским: «На приветствие главнокомандующего и упрек, что он так долго медлил сдаваться, Шамиль отвечал грубо, сказав, что кто раз вступил в га-о [...] тот остерегается — намек на случаи, когда он считал себя нами обманутым. Фраза эта, кажется, была смягчена переводчиком»³⁶.

Далее Д.И. Святополк-Мирский излагает свои мысли относительно того, кому из русских военачальников того времени принадлежит главная заслуга в пленении Шамиля и покорении Дагестана и Чечни. «Итак, Шамиль взят, — пишет он, — покорение Восточного Кавказа, прослывшее невозможным, свершилось двумя годами раньше, чем на это рассчитывал главный исполнитель этого великого дела Евдокимов. Кому же приписывать заслугу покорения Восточного Кавказа? Барятинскому или Евдокимову, или даже Милютину? Такой вопрос обсуждался уже неоднократно, и будет обсуждаться еще более в будущем»³⁷.

У автора по этому вопросу имеется своя собственная точка зрения, которую он пытается аргументировать, логически связав в единую цепь основные события на Кавказе, происходившие в последние несколько лет, с деятельностью А.И. Барятинского, Н.И. Евдокимова и Д.А. Милютин.

Д.И. Святополк-Мирский предлагает представить себе, как повернулись бы здесь события с 1856 г., если бы в них не принимали участие названные им лица. «Не будь Милютин, — убежденно говорит он, — его легко заменил бы кто-нибудь другой. Не будь Евдокимова, завоевание Чечни случилось бы несколько времени больше. Не будь Барятинского, не было бы ничего из того, что при нем свершилось, и можно даже допустить, что Кавказская война продолжалась бы до сих пор. Для меня, по крайней мере, это ясно, как день», — категорически резюмирует Д.И. Святополк-Мирский.

³⁴ Там само, арк. 80.

³⁵ Речь идет о немецком художнике Т. Горшельте (1828–1871), очевидце событий под Гунибом, авторе картины «Плененный Шамиль» (1863).

³⁶ Там само, арк. 81 зв.

³⁷ Там само.

Автор акцентує увагу на основних трьох факторах, які, як він вважає, дозволили так несподівано швидко подолати Кавказ — завдання, вважалося до сих пор неможливим:

1. Воля главнокомандуючого предпринять швидке подолання Кавказа.
2. Надання потрібних для цього засобів.
3. Найенергійніше використання цих засобів, тобто неперервність воєнних дій проти горців, заміна старої системи тимчасових експедицій.

Д.І. Святополк-Мирський вважає, що першим з цих факторів є виключно особистість самого А.І. Барятинського, другим — надано йому імператором, виділивши для закінчення Кавказської війни необхідну кількість військ і грошей. Що стосується неперервності воєнних дій, то автор нагадує, що ще в 1853 г. А.І. Барятинський вказував на цю міру, як на єдине засіб подолання горців. «Ітак, — заключає свою думку Д.І. Святополк-Мирський, — джерелом головних факторів, що привели до швидкого подолання Кавказа, є, неоспоримо, Барятинський, все інше мало лише допоміжний характер»³⁸.

Заслуга А.І. Барятинського, на думку автора, полягає навіть у тому, що він обрав Д.А. Милютину на посаду начальника свого штабу і вгадав про призначення Н.І. Евдокімова, користувачогося до того, що там ніхто не говорив, «сумнівою репутацією найкращого виконавця своїх намірів»³⁹.

Незважаючи на сусіди про зловживання Н.І. Евдокімова, він став одним з найкращих підполковників А.І. Барятинського, який знайшов в грубова-том, напівграмотному «генералі з народу» відмінну практику, що розділяла його думку і надії, відмінними якостями якого, як слід згадувати, були наполеглива неухильність, безжалюсна воля до досягнення мети і розуміння особливостей Кавказської війни⁴⁰.

В офіційній переписці того часу замість слова «подолати» стали використовувати інший термін — «миротворення», авторство якого Д.І. Святополк-Мирський приписує Д.А. Милютину. Оцінюючи останнього як людину високих моральних принципів і дій, доброго громадянина, державного діяча, воєнного письменника і вченого, мемуарист не визнає його воєнних заслуг і здібностей. Роль його на Кавказі Д.І. Святополк-Мирський характеризує як пасивну і канцелярсько-виконавчу, чому він нібито

³⁸ Там само, арк. 83.

³⁹ Д.І. Святополк-Мирський натякає на відомі темні сторони діяльності генерала Н.І. Евдокімова на Кавказі, пов'язані з фінансовими махінаціями. Він мав репутацію відкритого казнокради. Згідно згаданому А.Л. Зиссерману, А.І. Барятинський прикривав свого виконавчого підлеглих від царського гніву, а критиком Н.І. Евдокімова говорив: «Евдокімов украде 100 рублів, а користь принесе на 10 тисяч». См.: *Муханов В.М.* Наброски до портрету генерала Н.І. Евдокімова // Кавказський збірник. — М., 2008. — Т. 5 (37) / Під ред. В.В. Дегоева. — С. 156–158.

⁴⁰ ЦДАК України, ф. 2056, оп. 1, спр. 89, арк. 83.

имеет много доказательств⁴¹. При этом подчеркивает, что придя к такого рода выводам, вовсе не отрицает и не умаляет ничьи заслуги — от советников главнокомандующего до рядового солдата, «проливавшего свою кровь и пот в борьбе с горцами»⁴².

От признания исключительных заслуг князя А.И. Барятинского и восторженных эпитетов в адрес главнокомандующего Д.И. Святополк-Мирский переходит к критике некоторых его человеческих качеств, таких как самолюбие, тщеславие, обидчивость и эгоцентризм. Пленение Шамиля, по свидетельству автора, привело А.И. Барятинского в какой-то детский восторг. Радость его не имела пределов и доходила даже до неприятного злоупотребления в отношении близких. Он постоянно возвращался к этому событию, вспоминал обстоятельства и подробности. Например, как он послал в отряд А.Е. Врангеля Р.А. Фадеева⁴³ с приказанием, противоречащим воззрениям Д.А. Милютина и Н.И. Евдокимова, и распек Р.Х. Тромповского⁴⁴ за то, что не взял с собой красных штанов, чтобы сопровождать Шамиля в Петербург и тому подобное. Любимой темой разговоров А.И. Барятинского было также представление о том, что известие о взятии Шамиля попадет в Петербург, как этому обрадуется государь, «какие рожи скорчат» при этом его враги и завистники⁴⁵.

Д.И. Святополк-Мирский вспоминает, что после пленения Шамиля тут же на Кечерских высотах стал свидетелем сцены, когда он с Д.А. Милютиным находились в палатке А.И. Барятинского. Главнокомандующий снова стал говорить о последних событиях, акцентируя внимание на том, как он предвидел и предсказал все, что случилось. Д.А. Милютин, которому такой разговор не мог быть приятен и даже надоел, как показалось автору, вдруг обронил: «Что же это, колдовство?». «Нет, не колдовство, Дмитрий Алексеевич, — возразил серьёзным тоном А.И. Барятинский, — а верная оценка обстоятельств»⁴⁶. На этом разговор прекратился, и, по мнению Д.И. Святополк-Мирского, это стало началом последующих столкновений, завершившихся полным разрывом отношений между Д.А. Милютиным и А.И. Барятинским.

Подводя итоги, можно сказать, что воспоминания Д.И. Святополк-Мирского об осаде Гуниба и пленении имама Шамиля, как исторический источник, имеют важное значение. Они точны, содержательны, написаны чрезвычайно информированным и компетентным человеком, участником и очевидцем событий, генералом, особо приближенным к главнокомандующему. В воспоминаниях отразились превосходное знание автором всех перипетий

⁴¹ Там само, арк. 84 зв.

⁴² Там само, арк. 83 зв.

⁴³ Фадеев Ростислав Андреевич (1824–1883) — генерал-майор, военный историк, состоял в службе при А.И. Барятинском.

⁴⁴ Тромповский Роберт Христианович — полковник, адъютант А.И. Барятинского.

⁴⁵ Там само, арк. 85 зв.

⁴⁶ Там само, арк. 86.

Кавказской войны, его природный ум, наблюдательность и общественно-политические взгляды. Личные симпатии не помешали автору критически подойти к описываемым событиям, осветить некоторые закулисные факты и беспристрастно охарактеризовать каждого из упомянутых им действующих лиц. Все это повышает значимость воспоминаний Д.И. Святополк-Мирского и придает его творческому наследию особую ценность.

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО ТА МИКОЛА ГЛУЩЕНКО: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН (ЗА ЩОДЕННИКАМИ ТА ЛИСТАМИ)

Взаємини Володимира Винниченка (1880–1951) і Миколи Глущенка (1901–1977) стали привертати особливу увагу дослідників та журналістів із того часу, коли архіви спецслужб привідкрили свої таємниці й стало відомо, що талановитий, знаний у всьому світі український митець Микола Глущенко — народний художник СРСР, лауреат Державної премії Української РСР імені Т.Г. Шевченка — був також успішним радянським розвідником. Першими авторами статей про Глущенка-розвідника були працівники архівів спецслужб, яким стали доступні раніше засекречені документи: В. Попик¹, С. Шевченко та Д. Веденєєв², О. Скрипник³. Інші розвідки, опубліковані в газетах та Інтернеті⁴, ґрунтувалися на інформації, введеної до наукового обігу згаданими авторами.

Із написаного про М. Глущенка вимальовуються такі основні віхи його біографії. Народився Микола Петрович 17 вересня 1901 р. у Новомосковську Катеринославської губернії (нині Дніпропетровська область). 1918 р. закінчив комерційне училище в Юзівці (нині Донецьк), а 1919 р. був силоміць мобілізований до денікінської армії. А коли вона була розбита, із її залишками потрапив до Польщі, а звідти втік до Німеччини. Там він навчався спочатку в приватній художній студії Ганса Балушека, а потім, з 1920 по 1924 рр., — у Берлінській вищій школі образотворчого мистецтва. Йому на допомогу прийшли впливові українські емігранти різних політичних течій: гетьман Павло Скоропадський, колишній представник УНР у Берліні, професор Роман Смаль-Стоцький, письменник Володимир Винниченко та інші. Там же Микола Глущенко познайомився з Олександром Довженком, який того часу працював секретарем консульського відділу посольства СРСР і також навчався в художній школі. М. Глущенко вже тоді звертався в консульський відділ із прохан-

¹ Попик В. Під софітами спецслужб. — К., 2000. — С. 127–141.

² Шевченко С., Веденєєв Д. Разведчик «Ярема» и подпольщик «Зот» // Зеркало недели. — 2000, 19 августа. — № 33. — С. 11.

³ Скрипник О. Розвідники, народжені в Україні. — К., 2011. — С. 465—472.

⁴ Шпак В. Повернення Миколи Глущенка // Урядовий кур'єр. — 2011, 17 вересня. — № 171. — С. 17; Глущенко Микола Петрович // Вікіпедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Глущенко_Микола_Петрович; Демьянок А. Николай Глущенко: художник и разведчик // Одна родина. Информационно-аналитическое издание. 26.10.2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: odnarodyna.com.ua/.../nikolay-glushchenko-h; Кудрявцев Л. Микола Глущенко: дві долі митця // Іменем закону. Громадсько-правовий тижневик [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.imzak.org.ua/articles/article/id/2529.

ням надати йому радянське громадянство, оскільки мав намір повернутися на батьківщину. Деякі дослідники вважають, що саме О. Довженко допоміг М. Глущенкові отримати паспорт громадянина СРСР, хоч сталося це пізніше, 1927 р., після того, як він, уже проживаючи в Парижі, повторно звернувся з цим питанням і був завербований представниками радянської зовнішньої розвідки.

До Парижа художник переїхав 1925 р., у його ательє збиралися любителі мистецтва найрізноманітніших політичних поглядів, бували тут і білоемігранти, і українські націоналісти, велися жваві розмови про мистецтво й політику. Частими гостями були ерцгерцог Вільгельм фон Габсбург, племінник колишнього австрійського імператора Франца Йосипа (він же полковник Української галицької армії Василь Вишиваний), один із фундаторів ОУН Дмитро Андрієвський та інші особи, що й привернуло до М. Глуценка увагу радянської розвідки.

На початку жовтня 1926 р. до Москви було направлено повідомлення: «Лист № 20, параграф № 16.

Нами залучено до розвідувальної роботи художника Глуценка Миколу Петровича...»^{*}.

Далі, після короткої біографічної довідки, зазначалося:

«З 1925 року Глуценко проживає в Парижі, має власне ательє по вулиці Волонтерів, 23. Спеціалісти вважають його одним з найталановитіших художників Європи. Виставки картин влаштовувалися у багатьох європейських містах. Його ательє відвідують лідери білоемігрантських та українських націоналістичних угруповань, урядові чиновники, туристи. Часто виїздить у різні міста європейського регіону. Раніше з Глуценком підтримували стосунки наші співробітники Полоцький і Львов, до яких він звертався з проханням через певний час посприяти йому в поверненні на Україну. Загальне враження позитивне.

Вважаємо за доцільне на першому етапі спрямувати Глуценка на добування інформації про ворожу діяльність і наміри закордонних антирадянських та націоналістичних організацій, а також розширення контактів з їх керівниками»⁵.

У донесеннях радянських розвідників М. Глуценко виступав під псевдонімом «Ярема». Він став одним із найактивніших інформаторів. Невдовзі Центр було повідомлено: «Берлінська організація ОУН, керована Коновальцем, зарахована до штату гестапо на правах особого відділу. В передмісті Берліна на кошт німецької розвідки побудовані казарми для українських націоналістів і ведеться формування військових загонів під керівництвом Ріко Ярого. Створено штаб, який повинен їх організувати, а також розробляти мобілізаційні плани для зовнішньої війни. Керує штабом полковник

^{*} Документи подаються зі збереженням орфографії, пунктуації та стилю авторів.

⁵ *Потик В.* Вказ. пр. — С. 128–129.

Мельник. До його складу ввійшли генерал УГА Курманович, петлюрівський генерал Капустянський, полковник УГА Вишиваний»⁶.

Тісні контакти з українськими націоналістами посприяли тому, що М. Глущенко познайомився з бельгійським комерсантом Андре Мірабо, через якого йому вдалося добути надзвичайно важливі для СРСР розвідувальні дані. Саме Дмитро Андрієвський порадив А. Мірабо, який захоплювався живописом, при нагоді зустрітися в Парижі з талановитим українським художником М. Глущенко. Згодом вони потоваришували, і дружба бельгійця, який спілкувався з крупними промисловцями, співробітниками міністерств закордонних справ, військових штабів США, Франції, Німеччини, Бельгії, Голландії та інших країн, із українським художником і радянським розвідником виявилася надзвичайно корисною для останнього. У наведеній В. Попиком службовій характеристиці «Яреми» сказано: «Під час проживання у Франції та Німеччині виконав низку складних завдань з добування науково-технічної інформації оборонного характеру. В результаті радянська розвідка одержала цілком секретні креслення на 205 видів військової техніки, зокрема авіаційні мотори для винищувачів. За допомогою «Яреми» іноземний відділ ГУДБ (Головне управління державної безпеки. — *Н.М.*) залучив до розвідувальної роботи декількох впливових чиновників із закордонних антирадянських націоналістичних організацій, що дозволило значною мірою локалізувати їх ворожу діяльність проти СРСР...»⁷.

Такі успіхи у своїй другій професії коштували М. Глущенкові дорого: постійне нервове напруження, необхідність вести подвійне життя давалися взнаки. Він усе наполегливіше просить дозволу виїхати в Україну. Резидент доповідав у Центр, що умовляє художника залишитися в Парижі ще на рік до завершення важливої розвідувальної операції, але той каже, що більше двох місяців не витримає. І все ж М. Глущенко змушений був залишитися. Тільки в липні 1936 р. він з дружиною виїхав до Москви.

Так як темою нашої розвідки є взаємини В. Винниченка й М. Глущенка, констатуємо, що їхні безпосередні особисті контакти припинилися з поверненням останнього до СРСР, тому не будемо зупинятися на діяльності митця в цей час. Нагадаємо лише, що навесні 1940 р. він одержав завдання організувати в Берліні виставку «Народна творчість у СРСР» і використати свою поїздку для розвідувальних цілей, із чим успішно справився, надавши інформацію про підготовку Німеччини до війни з СРСР, на основі якої була направлена доповідна записка Й. Сталіну та В. Молотову 10 червня 1940 р. А на закритті виставки він із рук Й. фон Ріббентропа одержав почесну грамоту й подарунок від Гітлера, який вважав М. Глущенка кращим пейзажистом Європи, — альбом акварелей фюрера. Та про це написано вже багато.

⁶ Там само. — С. 129–130.

⁷ Там само. — С. 131.

Повернімося до нашої теми й відзначимо, що після оприлюднення інформації про розвідувальну діяльність М. Глуценка постало в новому ракурсі питання про стосунки його з В. Винниченком, адже було відомо про багаторічну їхню дружбу. А якщо розвіднику було поставлене завдання інформувати про настрої українських антирадянських елементів в еміграції, то що він доповідав про свого друга, який на той час був оголошений радянською владою «ворогом народу», і як він себе при тому почував? Чи здогадувався В. Винниченко про співпрацю М. Глуценка з ДПУ? Ці та низка інших запитань, які виходили зі згаданих, не могли не хвилювати громадськість.

У названих тут статтях про стосунки між В. Винниченком і М. Глуценком згадано побіжно, цитовані в них кілька цікавих документів не розкривають теми, а інколи й породжують нові запитання. Так, В. Попик пише про те, що В. Винниченко цінував акварелі М. Глуценка, підтримував його намір повернутися на батьківщину, бо вважав, що справжній національний талант може сягнути вершин лише на вітчизняному ґрунті. Очевидно, зі слів митця, зафіксованих у його донесеннях, В. Попик писав, що В. Винниченко відмовляв того від спілкування з оунівцями, гетьманцями й білогвардійцями, висловлював побоювання, що це може зашкодити його поверненню в Україну. Дослідник цитує анонімний лист, який В. Винниченко надіслав М. Глуценкові нібито з метою вберегти останнього від підозр із боку співробітників радянського посольства в Парижі. Ось його текст:

«Громадянине Глуценко!

Я давно симпатизую Вам, щиро радію кожному Вашому творчому здобутку. Ваш непересічний талант належить українському народові, до якого Ви невдовзі повернетесь. Тому вважаю за обов'язок звернути увагу на слідуюче.

Ви приятелюєте з відомим емігрантом В. Винниченком. Про стосунки з ним у Лаванду, Марселі й тепер у Парижі відомо радвладі. Поки не пізно, я хочу порадити Вам негайно припинити контакти з Винниченком, звичайно, якщо Ви дійсно зацікавлені в поверненні до Радянського Союзу. І чим швидше припиниться це приятелювання, тим краще буде для здійснення Вашого задуму. Про цього листа нікому не розповідайте, окрім дружини. Ваш щирий доброзичливець. Париж, 12.12.35 р.»⁸.

В. Попик зауважує, що авторство В. Винниченка доведене спеціальним дослідженням НКВС СРСР. Якщо це так, то виникає запитання, чому він вдався до анонімки, чому не попередив М. Глуценка у відвертій розмові, адже в них до певного часу були досить дружні стосунки? Чи не мав той лист якусь іншу мотивацію?

В. Шпак наводить інший адресований М. Глуценкові лист В. Винниченка: «Ваша релігія, Николай Петрович, ваше самое дорогое и «святое» — это материальный интерес... Я пишу вам по-русски. Пишу так, потому что в глубине души я не считаю вас настоящим украинцем. Называете вы себя

⁸ Там само. — С. 132.

українцем не так, як должен называть себя член угнетенного коллектива, а только тогда и там, где это вам выгодно...»⁹.

На жаль, лист подано з купюрами, не вказана і його дата. В. Шпак коментує його так: завдяки прозорливості справжнього митця Володимир Винниченко розгледів трагедію в душі начебто цілком успішного художника, але не міг розгадати її причин. Адже заради повернення додому доводилось стати «чужим серед своїх».

Джерела, до яких звернемося пізніше, дають підставу стверджувати, що письменник здогадувався про справжню роль, яку грав М. Глущенко.

Про стосунки цих двох митців ідеться також в інтерв'ю газеті «День» генерального директора каналу «Культура» Тамари Бойко, яка спілкувалася з художником упродовж майже тридцяти років: «Попри заборони, він розповідав мені про В. Винниченка, якого дуже поважав. «Ніякий він не націоналіст, а абсолютно європейська людина, дуже красива, елегантна, порядна, темпераментна», — казав Микола Петрович. Вони з Винниченком абсолютно не сприймали Пікассо й під час його першої виставки закидали Пікассо і глядачів гнилими яблуками та яйцями. Перший нудистський пляж у Парижі організували вони з Винниченком»¹⁰.

Деякі відомості про стосунки В. Винниченка з М. Глущенко знаходимо в статтях, уміщених у виданні: «Володимир Винниченко — художник» [Альбом] / Упоряд. С. Гальченко і Т. Маслянчук (2007). Це невелика, але цінна стаття самого М. Глущенка з його оцінкою В. Винниченка як маляра, а також статті дослідників: С. Гординського, Г. Костюка, Б. Певного, П. Федченка, Т. Скрипки та інших, у яких частково використані й щоденники В. Винниченка. Але інформація цього джерела, що розкриває нашу тему, далеко не вичерпана. Саме щоденники письменника та його листування з дружиною дають можливість детальніше розглянути це питання, простежити еволюцію стосунків цих непересічних особистостей від початку до фактичного розриву.

Мета даної розвідки й полягає в тому, щоб ввести до наукового обігу згадані джерела, які відображають взаємини письменника Володимира Винниченка та художника Миколи Глущенка впродовж майже 15 років.

Перша згадка про М. Глущенка в «Щоденнику» Винниченка з'явилася 26 листопада 1921 р.: «Малювання портрета Глущенко»¹¹. 18 квітня 1923 р. знову записано: «Глущенко почав малювати мій портрет»¹², а 4 травня зафіксовано: «Малювання Глущенко портрета Кохи»¹³ (так письменник ніжно називав свою кохану дружину Розалію Яківну).

⁹ Шпак В. Вказ. пр.

¹⁰ Європейський аристократ, радянський розвідник, відвертий художник [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/naprikinci-dnya/ievropeyskiy-aristokrat-radyanskiy-rozvidnik-vidvertiy-hudozhnik>.

¹¹ Винниченко В. Щоденник. — Едмонтон-Нью-Йорк, 1983. — Т. 2: 1921–1925 / Ред. Г. Костюк, упор. текстів і прим. О. Мотилі. — С. 60.

¹² Там само. — С. 207.

¹³ Там само. — С. 212.

Цікавий для біографів М. Глуценка запис знаходимо під датою 22 серпня 1923 р.: «Візита Глуценка. Вернувся хлопець з Парижу в Берлін працювати. Очевидно, трудно в Парижі заробляти на прожиток»¹⁴. У цей час В. Винниченко жив у селі Рауен неподалік від Берліна, де купив хату, і М. Глуценко розмальовував у ній спальню, правда, В. Винниченко записав 22 жовтня 1923 р., що «невдало»¹⁵. Чи не про цей епізод розповідала Тамара Бойко зі слів художника, що коли В. Винниченко попросив його розмалювати йому дачу, Микола Петрович розписав її портретами гетьманів¹⁶, хоч основним жанром, у якому працював, був пейзаж?

3 січня 1924 р. письменник занотував: «Приїзд Глуценка»¹⁷, а 4 червня записав свої враження від виставки Миколи Глуценка та Івана Бабія, художника-неокласика родом із Херсонщини, який вивчав малярство в Києві, Берліні й Парижі, де виставляв свої картини. В. Винниченко відзначив: «Талант обох виразно помітний. З хлопців-учнів зробилися справжніми молодими шукачами нових шляхів. Спільність шукань робить їхні манери писання спорідненими. Шукання Глуценка заводять його в тупі кутки. Рятуює скромність і щирість. Одначе, знає вже підходи до критиків: робить усім візити»¹⁸.

Відвідавши Палац модерного малярства 5 листопада 1924 р., В. Винниченко записав такі свої враження: «Знайдення джерел впливу на Глуценка: молодий німець Діх з його двома автопортретами. Та ж сама неподібність, та сама манера письма, той же фон пейзажу з квіточками. Уся виставка все те саме: досконалість форми й музика фарб і блідість сюжетного змісту»¹⁹.

З переїздом друзів до Парижа 1925 р. їхні зустрічі стали частішими, що помітно із записів у щоденнику В. Винниченка. Він щиро радіє успіхам молодшого товариша, вірить у його талант. 6 жовтня 1925 р. занотував: «Візита Глуценка. Робить успіхи малий. Здається, буде помітний талант»²⁰. А через два дні, описуючи свій невдалий візит до М. Глуценка, зафіксував такі спостереження про його стиль життя: «Кудись побіг з картиною. Хлопець робить собі славу. Добре відчув природу сучасної європейської критики: продажність. У нього знайомства з критиками, журналістами, особисті зв'язки, дрібні частування, подарунки. Він з ними ласкавий. Але він і працюючий, і шукаючий, і живий, і невтомний»²¹. Цю думку В. Винниченко розвиває й у записі від 26 жовтня 1925 р.: «Візита Глуценка. Цей по-своєму прагне цінностей. Не посади, не політика й партії, а мистецтво. Бігає по критиках,

¹⁴ Там само. — С. 229.

¹⁵ Там само. — С. 244.

¹⁶ Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/naprikinci-dnya/ievropeyskiy-aristokrat-radyanskiy-rozvidnik-vidvertiy-hudozhnik>

¹⁷ Винниченко В. Вказ. пр. — С. 274.

¹⁸ Там само. — С. 356.

¹⁹ Там само. — С. 437.

²⁰ Там само. — С. 630.

²¹ Там само. — С. 631.

робить виставки, всякими способами містить про себе в усякій пресі рецензії, робить собі славу»²².

Уявлення про тогочасний спосіб життя художника доповнює опис його житла від 29 жовтня 1925 р.: «У Глуща. Кімнатка в готелі латинського кварталу. Дихнуло минулим: низенька стеля, cabinet de toilette, купа вжитих простирадл і рушників на східцях поверхів: міняння білизни. Сходишки вузьенькі, килимками застелені. Стіни Глущевої кімнати позапінані кольоровими «ганчірками», плахтами, хустками, килимками, шалями. Картин немає — на виставці»²³.

Уперше свої конкретні враження від роботи М. Глущенка В. Винниченко занотував 21 листопада 1925 р. щодо подарованої йому картини «Liebespaar» («Любовна пара»): «Візита Глущенка. Привіз нарешті «Liebespaar». Маю трошки присторонности до цієї праці. Краса глибокого тілесного спокою в ній, тіло землі і тіло жінки в пишних, дозрілих формах, нічого колючого, гострого, неспокійного. Задоволеність насиченістю любовію, спочинок після бурі, жага і прийняття зародку в лоно. Хороша річ»²⁴.

Похвала майстерності Глущенка-художника на сторінках Винниченкового щоденника зустрічається досить часто. Зокрема, відвідавши виставку російсько-українських малярів, занотував 19 травня 1927 р.: «Праці Глущенка — найкращі»²⁵. А в записі від 14 лютого 1931 р. читаємо: «На виставі групи малярів, що досить сміливо назвала себе «Le Seconde Génération». Крім праць Глущенка та кількох картин інших уся «друга генерація» — досить бідненьке явище»²⁶.

Спілкування Володимира Кириловича з молодим талановитим художником спонукало його активізувати й своє давнє малярське захоплення, адже відомо, що ще в дореволюційні часи він пробував себе в цій сфері. Тепер у нього з'явилася можливість спілкуватися з професіоналом, почути його оцінку. Позитивні відгуки його дуже тішили. 23 квітня 1926 р. він записав у щоденнику: «Показав Глущенкові свій малюнок. Видно було, що річ сподобалась йому цілком серйозно. Аж здивувався, аж з якоюсь повагою забалакав. Мабуть до сьогоднішнього дня [мене він] жалів про себе, що дурно буде попсовано стільки полотна і фарб. А тепер вважає, що я мало беру з собою полотна»²⁷.

Тема малювання особливо часто зустрічається в записах, зроблених улітку 1927 р., коли В. Винниченко відпочивав разом із М. Глущенком на Півдні Франції — у Сен-Рафелі. 28 липня Володимир Кирилович занотував: «Ри-

²² Там само. — С. 638–639.

²³ Там само. — С. 640.

²⁴ Там само. — С. 652.

²⁵ *Винниченко В.* Вказ. пр. — Київ-Едмонтон-Нью-Йорк, 2010. — Т. 3: 1926–1928 / Ред. Г. Костюк, упор. текстів і прим. О. Мотиля, підготовка до друку С. Гальченка і Т. Масляничук. — С. 351.

²⁶ Там само. — Київ-Едмонтон-Нью-Йорк, 2012. — Т. 4: 1929–1931 / Ред. Г. Костюк, упор. текстів і прим. О. Мотиля, підготовка до друку і передмова С. Гальченка. — С. 258.

²⁷ Там само. — Т. 3: 1926–1928. — С. 95.

сунок пейзажу з Глущенком. У мене вийшов якийсь примітив у дусі картин старих італійських майстрів. Але Коха страшенно вражена «успіхами» моїми»²⁸.

Та він міг і критично оцінювати свою працю. 31 липня записав: «Рисунок пейзажу St. Raphaël. Невдало»²⁹. 7 серпня не без самоіронії зафіксував: «Малювання з Глущенком натюрморта. До мільйонів натюрмортів додалося ще два. При чому один з них цілком міг би й не з'являтися на світ, від чого світ на один натюрморт лишився б чистіший. А в автора його збереглося би годин чотири часу, які він міг би вжити корисніш як не для світу, то хоч для себе»³⁰.

Пейзажі В. Винниченкові інколи вдавалися непогано, і тоді в нього виникала така думка, яку він записав 4 серпня 1927 р.: «Боюсь, що мої невеличкі успіхи трошки пригнічують Глущенка. Пригнічують тим, що його роботи без порівняння не так виразно відрізняються від моїх. Бо, дійсно, досадно: неук, профан і аматор може часом зробити не кричуще погано. А зрештою, може, це все мої вигадки»³¹.

Продовження цієї теми знаходимо в записі 12 серпня: «Глущенко вже «під моїм впливом». Таки правильно я помітив, що він був пригнічений тим, що в мене пейзаж вийшов краще. І сам признався. І тепер усі свої останні праці старається робити ясніші, так само, як я, оживляючи небо хмарами, пускаючи сонця в зелень і т. д.»³².

У наступні роки В. Винниченко також багато малював, відпочиваючи влітку разом із М. Глущенком. Так, у щоденникових записах серпня 1930 р. читаємо: 23 серпня — «Малювання пейзажу — Пролив між рукавами Сени»³³; 24 серпня — «Малювання пейзажу (вдома)»³⁴, а 26 серпня, коли Микола Петрович приїхав на острів після короткочасного перебування в Парижі, Володимир Кирилович занотував у щоденнику: «Глущенко знаходить, що я зробив «великий успіх» у малюванні. Пейзаж, видно, вразив його»³⁵.

Особливо тішило художника-аматора, коли сторонні люди не могли розрізнити його й Глущенкові малюнки. «Цікаво: м-ме Ріст з своєю родичкою зайшли до нас в оранжерею. Побачивши картини, вони хотіли довідатись, хто яких автор. Я запропонував розрізнити, і вони не змогли вгадати, де мої, де Глущенка. І так і сяк угадували — ніщо не допомгло. Глущенко, здається, цим трохи пригнічений. Але увечері я його заспокоїв трохи, пояснивши тим, що широка публіка погано розуміється на малярстві...» (29 серпня 1927 р.)³⁶.

²⁸ Там само. — С. 388.

²⁹ Там само. — С. 389.

³⁰ Там само. — С. 393.

³¹ Там само. — С. 391–392.

³² Там само. — С. 396.

³³ Там само. — Т. 4: 1929–1931. — С. 193.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. — С. 194.

³⁶ Там само. — Т. 3: 1926–1928. — С. 402–403.

Тим приємніше було В. Винниченкові почути похвалу від професіоналів, зокрема від російського художника-модерніста, супрематиста Івана Пуні, про що йому розповіла дружина останнього Оксана, також художниця-супрематистка. 17 лютого 1928 р. він записав у щоденнику: «Обробка малюнків. Несподіваний комплімент і, здається, щирий, бо не в очі. Пуні, убачивши мої малюнки, запитав у Оксани, чиї то такі гарні пейзажі з такими свіжими фарбами й закінченою технікою. І здивувався, що це — людини, яка не «проходила» ніякої Академії. А Ксана, довідавшись що я «вчився» у Глущенка, сказала: «Нехай Глущенко повчиться років два у Володимира Кириловича, щоб писати так». І серйозно питає, чому я не виставляю своїх речей»³⁷.

Але днем раніше, 16 лютого, Володимир Кирилович записав: «У Глуща. Гарні нові речі. Милі, соковиті пейзажі. Вперше, здається, захотілося й собі *так* написати»³⁸.

Між родиною Винниченків та Миколою Глущенком і його подругою, а потім дружиною Марусею Бронштейн, склалися теплі, дружні стосунки. Вони разом відпочивали, відвідували кіно й художні галереї, зустрічали новий, 1927, рік; Глущенки були серед гостей Винниченків, коли вони відзначали новосілля в новозбудованому будинку в Парижі 7 січня 1928 р.³⁹ Спілкування цих двох родин тривалий час було постійним.

Пов'язували В. Винниченка з М. Глущенком і ділові стосунки. Володимир Кирилович залучав товариша до роботи над ескізами декорацій до своєї п'єси «Панна Мара»⁴⁰ й до ілюстрування видання власних творів у 12 томах, яке планувалося в українському видавництві «Рух». Відредаговані В. Винниченком і проілюстровані М. Глущенком перші два томи вийшли друком у 1931–1932 рр., але робота була припинена через посилення репресивних дій радянської влади проти В. Винниченка⁴¹.

Таке тісне спілкування давало можливість В. Винниченкові уважним поглядом письменника спостерігати за стилем життя й поведінкою молодого талановитого художника, його творчими пошуками, успіхами, фіксувати позитивні й негативні сторони його натури.

В. Винниченка тішило те, що М. Глущенко — «розумний хлопчина, вмє бачити і в інших талант і цінності»⁴². А іншим разом, 23 січня 1926 р., фіксує своє спостереження про «кризу» митця: «...Шукання фарб. Нове полотно: дві жінки з рожево-цегляними тілами, товстоногі заплющені очі, обвислі груди. Візита якогось колеги, художничка чи критичка. «Мило, очень

³⁷ Там само. — С. 471–472.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. — С. 332, 348, 257, 455; Т. 4: 1929–1931. — С. 90, 92, 94–95, 174, 176, 180–181, 183, 184 та ін.

⁴⁰ Там само. — Т. 3: 1926–1928. — С. 57, 76.

⁴¹ Гальченко С. Кадри із «автофільму» Володимира Винниченка // Винниченко В. Вказ. пр. — Т. 4: 1929–1931. — С. 9.

⁴² Винниченко В. Вказ. пр. — Т. 3: 1926–1928. — С. 583.

симпатично, очень интересно»⁴³. Тон запису засвідчує, що письменник не поділяв похвали колеги Глуценка.

А ось зовсім інший настрій у записі про «шукання фарб» від 25 липня 1928 р.: «Глуц ганяється за яскравою фарбою. Раніш він шукав її в собі. Тепер у природі. Але природа не має на увазі критиків і конкурентів з Mont-Parnass'у*». Через те вона спокійно кладе свої фарби, які їй потрібні. А Глущеві доводиться перебільшувати їхню яскравість і комбінувати так, щоб хатне, міське око нервово стомлених людей приємно залоскоталося або вразилося. В цьому вічна мета і зміст малярства»⁴⁴.

В. Винниченко співчутливо ставився до невдач М. Глуценка у стосунках з торговцями картинами. Коли один із таких (marchand) забрав у нього роботи, а грошей не вислав і вимагав наступної висилки партії полотен, Володимир Кирилович записав 13 березня 1927 р.: «Хлопець засмучений. Дійсно, з маршоном погано, а порви з ним, теж не блискучо: де взяти грошей на існування, на можливість працювати, шукати, творити?»⁴⁵.

Високо цінуючи талант М. Глуценка, В. Винниченко був стурбований тим, щоб він його не змарнував. Тому нерідко нотував свої критичні погляди щодо стилю життя й роботи товариша, його морально-етичних цінностей.

Володимира Кириловича особливо непокоїло те, що М. Глуценко не був національно свідомим українцем. Порівнюючи Глущенкову роботу та іншого знайомого художника, вихідця з Херсонщини Михайла Андрієнка-Нечитайла, який був залучений до роботи над ескізами до постановки п'єси В. Винниченка «Панна Мара», записав 19 лютого 1926 р.: «У Нечитайла фарби бліді, невиразні, рисунок несміливий, хоч і чистенький. У Глуща все соковите, ярке, сміливе. Але вони обидва погані українці, — з українським стилем не знайомі»⁴⁶.

Як про «поганих українців», хоч і талановитих майстрів, писав В. Винниченко також про М. Глуценка та І. Бабія, котрі відверто мріяли про великі гроші. «В обох є до цього воля, — писав В. Винниченко. — Обидва не дуже розбірливі в засобах і не гидливі. Етичних великих *своїх* ліній у них немає. Політика їм чужа. Громадські й національні інтереси досить байдужі. (Їх називають у пресі руськими малярами, а вони навіть не пробують спростувати). Отже, можливо, що й досягнуть грошей. Але що далі? Чи не загублять вони в цій погоні щось дорожче за гроші?»⁴⁷.

Про них згадує В. Винниченко і в зв'язку з ідеєю влаштувати в одній із відомих паризьких галерей виставку українських малярів, з якою до нього

⁴³ Там само. — С. 39.

* Montparnasse — лівобережний паризький район, де жило багато митців, письменників та інших творчих людей.

⁴⁴ Там само. — С. 535.

⁴⁵ Там само. — С. 322.

⁴⁶ Там само. — С. 57.

⁴⁷ Там само. — С. 226.

звернулася відома українська культурна діячка в еміграції Наталка Геркен. Однією з її обов'язкових умов було те, щоб ця подія носила виразний національний характер. Володимир Кирилович 13 грудня 1926 р. записав із цього приводу такі свої роздуми: «...Коли б наші тюхтії спромоглися на певну енергію, слід було б показатися в Парижі. На жаль, Глушенко й Бабій погані українці й з національним характером у них нічого немає. Довелось би надолужувати працями киян, львів'ян та пражан. Але чи національний характер зможе бути гарантією талановитості. Щоб не осоромитись нам»⁴⁸.

Ідею всеукраїнської малярської виставки в Парижі В. Винниченко обговорював з М. Глущенком та І. Бабієм і 16 грудня 1926 р. записав свої враження: «Скептицизм хлопців: чи знайдеться щось путнє на Україні чи дебудь, з чим можна показатись у світ. Якщо й знайдеться, то тільки в Парижі, себто, у них двох. Бабій: прагнення стати вище Європи, завоювати її. Національний характер мистецтва — відсталість, регрес. [...] Дебата на тему: ціль мистецтва. Виявляється, що вперше це питання конкретно стає перед ними. Досі вони обидва не знали, чого хочуть досягти своєю працею. Плутанина поглядів у Бабія, з замахами на старі теорії мистецького аристократизму, «працювати для себе», «плювати на маси, на юрбу, яка нездатна зрозуміти». Але кінець-кінцем погодився зо мною»⁴⁹.

Коли М. Глушенко поділився з В. Винниченко своїми успіхами (16 газет дали дуже прихильні відгуки на його роботи), Володимир Кирилович запропонував йому послати спростування в «Дні», що він не «русский художник», а українець, проте з жалем констатував, що за цю пропозицію Микола Петрович «не вхопився»⁵⁰.

Відсутність у М. Глушенка національного самоусвідомлення настільки глибоко зачіпала В. Винниченка, що він принагідно писав про це навіть після від'їзду художника до Москви. Зокрема, 1 липня 1937 р. так описував свої враження від візиту українського кінорежисера й журналіста Євгена Слабченка: «Здобув у кінематографічному світі ситуацію того, що його вже знають, тому доручають постановки. Успіх розвиває віру в себе, енергію завзяття. Він вже робить заходи, щоб добратись до Голівуду. Не перестає вважати себе за українця, воює за свою національність, не так як Глушенко, який готов її продати за найменшу рецензійку, за наймізерніший гонорарчик»⁵¹.

Турбувало В. Винниченка й те, що молодий художник занадто швидко й багато малював, коли була можливість продати картини, а коли збуту не було, то й прагнення до постійної наполегливої праці зникало. «Занадто продукує. Якесь фабрика картин для міланського магазину. Так, рекляма буде, але

⁴⁸ Там само. — С. 249.

⁴⁹ Там само. — С. 249–250.

⁵⁰ Там само. — С. 467.

⁵¹ Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937) / Підготовка тексту й коментарів Г. Сиваченко // Слово і Час. — 2000. — № 9. — С. 62.

якість роботи терпить» (22 грудня 1926 р.)⁵². Проте, якщо й при швидкому малюванні виходила гарна картина, не міг стримати захоплення. 25 січня 1927 р. занотував: «Глущенко і Маруся Бронштейн у нас. Глущенко за три години написав два великих пейзажі. Занадто швидко. Але картини досить сильні»⁵³.

Разом із тим, маючи можливість тривалий час спостерігати за молодим художником, В. Винниченко зробив висновок, що той не дуже ретельно ставився до своєї роботи, любив поспати. Під час спільного відпочинку в Сен-Рафелі В. Винниченко 17 серпня 1927 р. занотував про М. Глущенка таке спостереження: «Хлопчина досить охочий до сну. Вночі спить годин дев'ять і по обіді години дві. Годин кілька рисує та малює. А з рештою часу, бідолаха, не зна, що робити»⁵⁴. Коли влітку 1930 р. вони разом відпочивали на острові для натюрістів, Володимир Кирилович працював над трактатом «Щастя» по 8–10 годин на добу, а Микола Петрович трохи малював, вудив рибу, готував їжу. 7 липня письменник записав: «Глуц — зробив 4 акварельки, перетомився і спить у тенті. Трудно з захопленням працювати хлопцеві: нема збуту продуктів праці. Розрив з споживачем прибиває творчість, гальмує ініціативу, родить зневіру до себе, апатію. І тікає людина в сон»⁵⁵. А 28 серпня: «Цілий день у курені за роботою. Години минають без зупинок. ...Глущенко попрацював дві години й вважає, що на сьогодні він зробив уже досить»⁵⁶.

А 31 серпня 1930 р. В. Винниченко так писав про нього дружині: «Працює він дуже мало: годину-дві на день. Нема в нього ні тихої, але глибокої любови до своєї праці, ні бурхливого запалу. Це — сумно. Бо без праці, хоч би й з талантом, багато він не зробить і багато не досягне. Нема в нього творчого непокою, шукання, невдоволення, перемагання себе». Звернув В. Винниченко увагу й на те, що М. Глущенко мало читає, «тільки газети та романи, якщо трапиться під руку»⁵⁷. Це саме спостереження Володимир Кирилович записав і в щоденнику днем раніше, підкресливши, що М. Глущенко багато спить — «годин по 12 на добу, вночі годин з десять з 9 ½ до 7–7 ½ та вдень години дві». «Нема прагнення до внутрішньої гармонії, до чесности з собою, нема навіть бажання організувати себе»⁵⁸.

20 вересня того самого року Винниченко записав: «Візита Глуща. Його, видно, пригнічує, що я все працюю та працюю. Коли не зайде, коли не спить, все працюю. А він ходить в кафе, б'є байдики.

⁵² Винниченко В. Вказ. пр. — Т. 3: 1926–1928. — С. 253.

⁵³ Там само. — С. 296.

⁵⁴ Там само. — С. 398.

⁵⁵ Там само. — Т. 4: 1929–1931. — С. 174.

⁵⁶ Там само. — С. 195.

⁵⁷ Цитати з листування Володимира й Розалії Винниченків подано за копіями, наданими Архівом-музеєм імені Д. Антоновича УВАН (США), де вони зберігаються у фонді В. Винниченка (№ 138): листи В. Винниченка — тека 34, листи Р. Винниченко — тека 33. Так як архів не описаний, у тексті вказуємо лише дати листів.

⁵⁸ Винниченко В. Вказ. пр. — Т. 4: 1929–1931. — С. 195.

Якось негарно»⁵⁹.

Чи не приклад великої працездатності й організованості В. Винниченка став одним із факторів того, що М. Глущенко залишився в пам'яті тих, хто його знав, втіленням цих людських чеснот? Тамара Бойко згадувала: «Хоч би де він бував, малював пейзажі. Якось ми одночасно відпочивали в Паланзі. Коли всі тільки йшли на сніданок, Глущенко вже повертався з етюдів. Я не знаю іншої людини, яка так багато й натхненно працювала б, як він»⁶⁰.

Морально-етичні якості молодшого приятеля також не викликали захоплення в письменника. 8 серпня 1927 р. він занотував у щоденник: «Балачка з Глущенком на етичні теми. Хлопчина він — не гордої етики. Хапай, де можна і як можна. Молоді панночки мають *потребу* танцювати в данцінгах, їздити в автах, гарно вбиратися, добре вечеряти. Через те вони можуть виманювати всі ці приємності мовчазними натяками на кохання (а надто поглядами — «погруженієм»), легким кокетуванням «до певної межі». Нічого в цьому поганого нема. Бо де ж така бідна панна знайде задоволення цих своїх *потреб*. На питання, яка ж різниця між кокетками та утриманками, що ради цих « *потреб*» продаються, хлопець відповіді не міг дати»⁶¹.

«Поганенький товариш з Глущенка», — записав В. Винниченко 23 серпня 1927 р. Володимир Кирилович збирався поїхати ловити рибу, але в нього зачепився якір: «Я почав гукати Глущенка. Очевидно, щоб він поміг, приплив до мене і щоб ми разом перервали шворку. Але він не рушив з скелі і спокійно дивився, як я безнадійно тяг шворку.

Зате ідея женитися з багатенькою дівчиною, подана нами жартома, йому, видно, подобається, і він серйозно упадає за Жоржетою, дочкою сусідів, власників вілли, терену, авта. Сьогодні вже пішов з нею на острів збирати крабів»⁶².

Ця остання теза — намагання художника одружитися заради матеріальної вигоди — у щоденнику розвивається досить детально. Якби все написане з цього приводу виокремити, то вийшло б ціле оповідання. Між тим, М. Глущенко цього часу зустрічався з Марусею Бронштейн, яку В. Винниченко характеризував також як «страшенно розсудливе й розраховане дівча»⁶³. Вони вдвох бували досить частими гостями Винниченків, їхні стосунки проходили різні фази, які Володимир Кирилович ретельно фіксував і коментував. 25 січня 1927 р. він записав: «Бажання молодих людей побратись. Але батьки хочуть віддати її за заможного, а Глущенко не може заімпонувати кишинівській дрібній жидівській буржуазії нічим. А дівчина, очевидно, без особли-

⁵⁹ Там само. — С. 201.

⁶⁰ Європейський аристократ, радянський розвідник, відвертий художник [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/naprικinci-dnya/ievropeyskiy-aristokrat-radyanskiy-rozvidnik-vidvertiy-hudozhnik>.

⁶¹ Винниченко В. Вказ. пр. — Т. 3: 1926–1928. — С. 394.

⁶² Там само. — С. 401.

⁶³ Там само. — С. 337.

вого темпераменту, без особливої закоханости в Глуценка і без особливої енергії для боротьби за своє щастя в шлюбі»⁶⁴.

І вже 18 березня того самого року занотував: «Глуц і Маруся. Переходять на дружбу»⁶⁵. Через якийсь час вони знову вирішили побратися, і в записі від 3 листопада 1927 р. читаємо: «Бідний «Коля» тепер між двох огнів: Марусини і Жоржети»⁶⁶.

Невдовзі терези Глущенкових вагань схилися на бік Марусі. 25 листопада 1927 р. у щоденнику з'явився такий запис: «Глуц таки остаточно зорієнтувався на Марусину і на Жоржету більше не «рефлектує». Він гадає, що все, що з матеріального боку могла б дати йому Жоржета, те дасть Марусина. Через те й така тепер огида до «подвійної ролі», що її зовсім не було помітно в St. Raphaël'і. Та чи не помилиться хлопець? Недалеке майбутнє покаже»⁶⁷.

І, справді, зовсім мало часу пройшло, щоб передбачення В. Винниченка збулося. Уже 17 січня 1928 р. він записав: «Глуц і Марусина, видно, вже облишили думки про свій шлюб. Кожне шукає собі пару з грошима. Практичну молодь створила революція»⁶⁸.

А майже через місяць, 13 лютого, Володимир Кирилович занотував: «Глуценко прийшов на пораду. Жоржетини батьки через Жоржету запропонували йому женитися з дівчиною, бо так часто, мовляв, ходити до неї може тільки наречений. Отже, що йому тепер робити? Йому не хочеться загубити своєї свободи, а крім того так не може зрадити Марусину, яка немовби теж хоче вийти за нього. І батьки Марусини ніби тепер теж уже нічого не мають проти її шлюбу з ним, і придане дадуть. А придане дозволить мати ательє й жити без клопоту на самі проценти. Звичайно, ця можливість цілком усуває шлюб з Жоржетою. Хлопцеві, видно, все ж таки хотілося б ще приборегти собі Жоржету на випадок розриву з Марусиною. Але після моєї поради бути чесним з дівчиною, мабуть, порве»⁶⁹.

Та стосунки з Марусиною склалися не безхмарно, і 28 лютого «літописець» їхніх відносин зафіксував: «Візита Глуца з Марусиною. Більше не сварились і не лаялись. Але, видно, колишня ідилія і пляни шлюбу скінчилися»⁷⁰. Наступне спостереження щодо Глущенкової меркантильності записав В. Винниченко 5 березня: «У Глуца. Бідний хлопець мріє про ательє й прийоми клієнтів. А тут ще Бабій з Кіті задумують своє власне ательє будувати. Хоч бери та зараз же й женися з Жоржетою. Здається, що тепер уже «найголовнішого» моменту проти цього шлюбу, — відносини з Марусиною, —

⁶⁴ Там само. — С. 296.

⁶⁵ Там само. — С. 324.

⁶⁶ Там само. — С. 423.

⁶⁷ Там само. — С. 430.

⁶⁸ Там само. — С. 461.

⁶⁹ Там само. — С. 471.

⁷⁰ Там само. — С. 476.

немає. Десь обоє мріють, щоб розійтись. Цікаво: Марусина скупенька дівчина, а дорікає Глуща в скупості»⁷¹.

18 червня 1928 р. В. Винниченко записав, що під час обіду з М. Глущенком зайшла розмова про його шлюб: «Занадто далеко зайшли відносини з Марусиною — отже, треба женитись»⁷². Художник опинився в досить двозначному становищі, яке В. Винниченко не без гумору описав 16 липня 1928 р.: «Ми — глядачі маленької драматичної п'єски, початої торік на батерійському пляжику, яка тягнеться тепер і, мабуть, хутко кінчиться. Дійові особи: Глущ, Жоржета, Марусина, Жоржетині батьки. В Парижі Глущ чекає на майбутню тещу, матір Марусини, фактичної своєї жінки. В St. Raphaël'і чекає на Глуща Жоржета, сама собі уявлена наречена Глуща. Уявлена Жоржетою теща, мати Жоржети, та батько готують подружжю нову віллу, яка має зватися... «Куток»! (Так називали Винниченки свій збудований у Парижі будинок. — *Н.М.*). Діждавшись майбутньої, але справжньої тещі й, можливо, вирішивши питання з шлюбом, Глущ приїде сюди і буде викручуватись з фальшивого становища уявленого нареченого. Чим скінчиться це «непорозуміння», покаже кінець п'єски»⁷³.

Через місяць, 16 серпня, письменник так розмірковував над причинами одруження свого приятеля: «Глущ жениться з Марусиною. Через що і навіщо цей шлюб? Кохання духовного у них нема. Навіть фізичної закоханости нема, бо він одночасно з Марусиною фізично сходиться з іншими жінками. Вона це знає і дозволяє, аби тільки не на очах у людей, — амбіція. Вона йде на цей шлюб, щоб мати становище заміжньої жінки та ще й маляра, що в майбутньому, може, матиме славу. Шукала багатих женихів, але зазнала фіаско. Він, щоб мати ательє, безплатну любовницю і поміч у продажу його картин. Бо Марусина з допомогою батьків має заснувати майстерню капелюхів. Її клієнти будуть його клієнтами. Цікаво, чи надовго зліпиться цей союз. Марусина матеріально буде дужча і незалежна. А він — слабкий і чи теж незалежний? Чи не буде якраз у цьому пункті крах?»⁷⁴.

Ще до офіційного одруження ця пара то мирилася, то сварилася, даючи спостережливому «літописцю» чимало матеріалу для записів і аналізу. 13 грудня 1928 р. він занотував, що Глущенки посварилися через те, що наречений вважає себе обдуреним, бо не одержує від батьків нареченої того приданого, на яке розраховував. «На цьому ґрунті й “драма”»⁷⁵.

Через тиждень, 20 грудня, В. Винниченко знову зафіксував, що в Глушків «шлюб не ліпиться ніяк. Марусина радянського шлюбу ні за що не хоче, бо у них у Кишиневі його й за шлюб не мають. А до того вона не хоче

⁷¹ Там само. — С. 479.

⁷² Там само. — С. 511.

⁷³ Там само. — С. 528.

⁷⁴ Там само. — С. 547–548.

⁷⁵ Там само. — С. 593.

такого шлюбу, щоб давав волю розійтися, коли одна чи друга сторона того забажає. Вона ненавидить «Колю» і аж шкварчить палом помсти. Але шлюб з ним неодмінно хоче брати». Невизначеність у стосунках триває, «він покищо нічого не каже рішуче, бо ... саме тепер Марусина позує йому для картини, і навіть не зрозуміло, де будуть вінчатися, у мера чи в консула»⁷⁶.

Нарешті, 2 січня 1929 р., у щоденнику з'явився запис, що Глушенки побралися, але він був дуже не впевнений у міцності цього союзу, хоч Марусина таки згодилася на радянський шлюб. «Навіть ніби задоволена, бо почуває обопільну незв'язаність, добровільність у своєму союзі, участь своєї волі в триманні його й відповідальність за порушення. Але чи так це? Здається, обоє вони тримають уже по камінцю розриву за пазухою і тільки чекають слушного моменту. Він не кидає Desvaux і ходить до Жоржети, не кажучи, що вже жонатий. Пояснює тим, що батько Жоржети має купити картину. А як довідається, що жонатий, то не купить. Пояснення ... практичне. Але й воно, мабуть, не зовсім близьке до правди. Чи не береже Глуш Жоржету на випадок розриву з Марусею, щоб дістати добре придане, а не ту фікцію, що за Марусею? А вона чи не наглядає вже собі заступника Колі з долярами?»⁷⁷.

«Дивне подружжя Глушів, — дивувався В. Винниченко. — Модерне чи що? Сварки й гризня — це норма їхнього життя» (16 січня 1929 р.)⁷⁸. Він уважав, що цей шлюб був помилкою. «Треба б виправити, швидше розійтися, — писав Винниченко 1 липня 1929 р., — але є одна важка перешкода: помешкання з обстановкою. Помешкання взяте на ім'я *його*, а гроші дали батьки *її*. Кому лишиться помешкання? А обстановка? Тут справа ще заплутаніша. Обстановка куплена і за його гроші і за її. Що за чиї? Хто від чого повинен відмовитись? Крім того: той, хто піде з помешкання, буде *прогнаний*. Глуш ніяк не може піти, бо вийде, що жінка прогнала, бо відомо, що помешкання за жінчині гроші взяте. А Маруся теж не може покинути помешкання, бо вийде, що Глуш прогнав. А тим часом час минає, Марусина не така вже юна, треба знаходити або чоловіка, або «покровителя». Не молодого, не шелихвіста, а людину поважну, з грішми, з автомобілем, з можливістю дати все, що належить. І виходить трагедія»⁷⁹.

Але потроху Марусина переконувалася, «що вона має не гіршого, ніж у інших, чоловіка. В кожному разі він охоче вдягає її. Він робить це з амбіції, а не з любови до Марусі — от, мовляв, яка в мене гарна й чудесно вбрана жінка, — але Марусина і цим задоволена» (10 липня 1929 р.)⁸⁰.

Проте справжньої дружби, взаємної прив'язаності в родині все-таки не було. Коли М. Глушенко, стрибаючи на стадіоні, впав і пошкодив руку, а Ро-

⁷⁶ Там само. — С. 595.

⁷⁷ Винниченко В. Вказ. пр. — Т. 4: 1929–1931. — С. 18.

⁷⁸ Там само. — С. 26.

⁷⁹ Там само. — С. 86–87.

⁸⁰ Там само. — С. 90.

залія Яківна повезла його в Париж на рентген, щоб дізнатися, чи немає перелому, то Маруся з жахом допитувалася в неї: «Він не зламав руку? Він зможе працювати? Я кину його, як тільки рука в нього зламана». «Такі почуття, — констатував В. Винниченко, — розуміється, ще менше сприяють міцності шлюбу. В нього теж розрахунок на те, що вона продасть картини в Румунії, візьме грошей у батьків і зароблятиме капелюхами»⁸¹.

Родинне життя Глущенків, побудоване на меркантильних стосунках, не імпонувало Винниченкам, яких пов'язували глибоке кохання, міцна дружба й взаємна повага, які постійно працювали над самовдосконаленням — кожний своїм і спільної родини. Вони намагалися впливати на молодших приятелів як власним прикладом, так і «лекціями». 26 жовтня 1930 р. Володимир Кирилович записав: «Ще одна лекція творення шлюбу Глушам. Досить дошкульна лекція, а надто Марусі. Але бачу, що варто бути «лектором», — наука, хоч і сприймається досить чутливо й навіть болюче, своє справляє. Вже майже немає сварок між ними, народжується шанування гідності, з'являється розуміння товариськості в шлюбі. Та сама Маруся, яка ще недавно лютилась, ображала й грозилася помститися, тепер починає хвалитися тим, що вони не сваряться. «Правда же, Коля, мы теперь не ссоримся?» Але кишинівська мораль ще глибоко сидить у ній (так само, правда, як і в Колі), хоч уже лекціями добре розхитана»⁸².

Працюючи над трактатом «Щастя», В. Винниченко багато думав над тим, як має бути влаштований світ, щоб і все людство, і кожна людина були щасливими. 28 лютого 1931 р. він записав такі свої роздуми: «Цікаве, хоч і не дивне вже тепер мені явище: круг нас є цілий ряд людей, молодих, здорових, матерально більш-менш забезпечених, одне слово, задоволених у насущних головних потребах. І вони, не зважаючи на це, почувають себе... майже нещасними в житті. Більшість їхніх станів — неприємні або й тяжкі. Наприклад Глущі. Вони зовсім легко могли б будувати собі хороше, веселе, повне, гармонійне життя. Вони мають молодість, здоров'я, красу, любов працю. Мають помешкання, одяг, їжу. Мають свободу і багато вільного часу. Мають нарешті родину, задоволення статевих потреб, інстинкту. Отже, всі передумови до свідомого й успішного творення щастя. Але вони живуть у постійному невдоволенні, пригніченні, сварках, гризні, часом у ненависті одне до одного, в наріканнях і в страху перед порожнечою часу, яку спішають захвати чим-небудь. Одне слово, майже нещасні. А могли б бути майже щасливі, коли б з дитинства не всмоктали тої моральної й побутової отрути, що не дає їм навіть уявити собі, що вони могли б бути щасливі, коли б були навчені й привчені свідомо творити своє життя, своє щастя»⁸³.

⁸¹ Там само. — С. 98–101.

⁸² Там само. — С. 211.

⁸³ Там само. — С. 261.

Відмінність багато в чому морально-етичних цінностей, які сповідувала кожна з родин, поступово призвела до того, що Винниченків стало незадовольняти коло їхнього спілкування, яке тривалий час фактично зводилося до Глушценків. 26 липня 1930 р. письменник записав у щоденнику: «Обмеженість нашого кола знайомих: Глушці і його «смейство». Це — трошки завузько»⁸⁴. А в записі 15 листопада 1931 р. знову читаємо: «Відносини з людьми доведені до можливого мінімуму. Конкретне людство, живе й відчувабельне, репрезентоване Глушцями. Що ж, вони, дійсно, з честю можуть репрезентувати більшість сучасного людства, а надто Марусина. Центр життя — гроші. Гроші мають усі містичні, божеські якості: всемогутність, скрізьсутність, всезнайство, вселюбовність, всеславність і т. д. Марусина зневажає Миколу, лає його, бо він не має бога, грошей. Як тільки він одержує звідки-небудь хоч пару сотень франків, вона стає зразковою жінкою, вона поштиво жартує з ним, вона готова працювати з ранку до вечора, вона готова закинути всякі свої замахы на флірт. Коли б Глушці заробляв, наприклад, 10 тисяч фр[анків] на місяць, Марусина була б його найпокірливішою рабою, найзахопленішою приклонницею його таланту, найвибачливішою жінкою, дозволяючи йому мати коханок»⁸⁵.

З'являється думка про необхідність обмежити візити Глушценків. Характерний запис зробив В. Винниченко 1 жовтня 1930 р.: «Читання «Щастя» Косі. [...] Візита Глушців під час читання. Постанова: не пускати їх так часто, — адже 5 годин пропало з ними, це просто марнотратство часу»⁸⁶.

Винниченки й самі не завжди хотіли відгукуватися на запрошення Глушценків. 7 січня 1931 р. Винниченко записав: «Банкет у Глушценків. Вагання Кохи. Я вдома сам. [...] Раювання з книжки в руці»⁸⁷.

Ці стосунки ускладнювалися й тим, що Володимир Кирилович інтуїцією письменника й непоганого психолога відчував якусь нещирість у ставленні до нього Миколи Петровича. І при нагоді Винниченки вирішили влаштувати своїм друзям перевірку. 29 листопада 1930 р. В. Винниченко отримав незрозуміле запрошення до поліції, подібне до того, яке отримували колись, коли його висилали з Франції. Не почувавши за собою ніякої провини, на родинній нараді вирішили, скориставшись цим приводом, зробити перевірку близьким приятелям, серед яких були й Глушценки. «Якщо не ради висилки ці запросини, то проробити невеличку містифікацію: сказати, що, дійсно, висилають нас з Франції. Та й подивитись, як будуть реагувати наші ближчі приятелі...»⁸⁸.

Виклик до поліції не був пов'язаний із висилкою, «але маленьку містифікацію ми все ж таки проробили», — писав В. Винниченко. Коли вони по-

⁸⁴ Там само. — С. 182.

⁸⁵ Там само. — С. 307.

⁸⁶ Там само. — С. 204.

⁸⁷ Там самою — С. 242.

⁸⁸ Там само. — С. 218.

ділилися з Глущенком трагічною вісткою, «він не впав у відчай, не почав рвати на собі волосся, навіть рухи не стали йому жвавіші. Тільки очі зробились трохи круглішими й зляканими та в лиці з'явилася понура задума.

Пополудні він знову зайшов і розповів, що Марусина довго не хотіла вірити й гадала, що це його містифікація. Але, повіривши, дуже засумувала.

Вечері знову прийшли обоє. Але не хочуть і думати, що ми виїдемо. Коли я сказав Марусі: «Що ж, їдемо разом до Берліну», вона ухильно відповіла, що треба, мовляв, «обдумать»⁸⁹.

Містифікація тривала майже тиждень. В. Винниченко фіксував враження від поведінки приятелів і 6 грудня записав: «Підсумок містифікації: коли б ми, дійсно, виїхали з Парижу, то Глущі «осиротіли» б. Розуміється, певну користь вони від нас мають. Але за неї вони ні душу свою, ні навіть пальця не віддадуть»⁹⁰.

17 березня 1931 р. письменник записав такі свої спостереження за еволюцією світогляду художника: «Цікавий приклад того, як матеріальна залежність і примус міняють не тільки зверхній вигляд світогляду, а навіть суть його. Глущ у початках тільки пристосовувався до радвлади. Не маючи ніяких соціалістичних переконань, він удавав прихильника соціалістичної влади й революції. Це давало йому можливість дещо заробити в закордонних радянських установах. Але дедалі це механічне висловлювання прихильности потягло, за законом дієвої рівноваги сил, виникання справжньої прихильности. Ця прихильність своєю чергою викликала певну ідеологію, обосновання ідейне, вкладення в якусь систему. І тепер цей процес уже йде безупинно»⁹¹.

Спілкування з Глущенками продовжувалося, але їхні часті візити ставали все менш бажаними для Винниченків. 19 квітня 1931 р. Володимир Кирилович зафіксував: «Глущі самі починають розуміти, що відбирають занадто багато часу своїми візитами»⁹². У щоденникових записах про візити Глущенків все частіше з'являється слово «розуміється». Наприклад, у записі від 14 листопада 1931 р. читаємо: «Візита ... розуміється, Глущів. Чудна, мила, жалюгідна, зворушлива пара. Сваряться, лаються, збираються розходитись (він на Україну їде), а в той же час нове помешкання шукають, пляни на майбутнє будують. Де вони щирі, де дурять самих себе? І що їх тримає разом?»⁹³ А 18 грудня 1931 р. знову записав: «Виїзд до Парижу. Розуміється, застав у нас Глущенят»⁹⁴.

А Винниченки не завжди відповідали на запрошення Глущенків, і ті ображались. У щоденниковому записі від 26 грудня 1931 р. читаємо: «Образа Глущів за те, що їхній вечір пройшов без «генерала». «Генералові» було б

⁸⁹ Там само. — С. 219.

⁹⁰ Там само. — С. 221.

⁹¹ Там само. — С. 265–266.

⁹² Там само. — С. 277.

⁹³ Там само. — С. 307.

⁹⁴ Там само. — С. 321.

«напевно дуже весело й приємно» в товаристві синків спекулянтів та їхніх подруг. А цікаво, як «темняк» однаково скрізь працює, скрізь він затуляється альтруїзмом. Вони, мовляв, не для себе робили цей вечір, а для нас, не їм була б задоволена їхня міщанська амбіція присутністю «генерала», а нам було б дуже приємно. І ніякого сумніву в тому, що ми з приємністю зламали б свою нехить до алкоголю і напилися б разом із спекулянтиками»⁹⁵.

Охолодження у стосунках недавніх друзів стали помітними й спільним знайомим. І незабаром виник скандал. 2 червня 1932 р. В. Винниченко з обуренням записав, що якась дама, імені якої не назвав, «повідомила неймовірну річ. Глущенко пояснив їй, чому змінилося наше ставлення до нього. Нібито я закоханий у його жінку. А як жінка гаряче і ніжно любить його, то відкинула мої зазіхання. Я через це змінив своє ставлення. Сказати б — збожеволів хлопець? Але ж ні, в іншому досить нормальний. Очевидно, просто для того придумав цю дику і неймовірну вигадку, щоб підняти себе в очах дами. Отже, після 9 років «гарячої любови» й подяки до мене такий чудовий доказ, коли стало треба задовольнити свій інтересик перед якоюсь чужою самичкою, він не завагався звести на людину, яку 9 років називав своїм приятелем, найдурніший і брудний наклеп. От дійсно «друг», на якого можна покластися. Не дурно мій земляк завжди тримав мене в застереженні, не допускаючи до цілковитого, теплого довір'я»⁹⁶.

На жаль, у нас немає докладної інформації про те, як колишні близькі приятелі вийшли із цієї ситуації. Журнальний варіант щоденника не є повним. Лише в коментарі упорядника зазначено: «У щоденнику від 5 червня 1932 р. говориться про лист Глущенкам: «Запитання з приводу наклепу і одверте відсторонення себе від цих людей»⁹⁷.

Деталі нам поки що не відомі, але зрозуміло, що стосунки охололи, довір'я було втрачене. Майже через півроку, 23 грудня, В. Винниченко записав: «Міщанство попалося мені під злу руку й дістало прочуханки в лиці Марусі Гл[ущенко]. А прочуханка, властиво, досить невинна: назвав її в лице міщанкою. І цікава річ: образилась»⁹⁸.

Винниченки опинилися перед необхідністю ще раз перевірити, наскільки ширими є ставлення до них Глущенків. 5 жовтня 1933 р. Володимир Кирилович записав: «Випробування Глущів вирисовується все виразніше. Їм ставиться досить трудна проблема: дружба чи матеріальна вигода. Не певний, що її можна вирішити на користь дружби. Я можу часом думати, що й Глущі виберуть матеріальні вигоди. Треба остаточно вирішити це невеличке, але назріле питання, яке відбирає часом непропорціонально багато часу й уваги»⁹⁹.

⁹⁵ Там само. — С. 324.

⁹⁶ Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937). — С. 52.

⁹⁷ Там само. — С. 56.

⁹⁸ Там само. — С. 54.

⁹⁹ Там само.

Мабуть, саме цього часу народилася ідея послати Глущенкові анонімного листа, текст якого, з посиланням на працю В. Попика, наведений на початку даної статті. У публікації він датований 12.12.1935 р. Припускаємо, що рік вказаний помилково, імовірно, мав бути 1933 р. (причину помилки, не маючи оригіналу чи якісної копії листа, встановити важко). Щоденникові записи другої половини грудня 1933 р. про влаштований Глущенкам «іспит» підтверджують правильність нашого здогаду.

Але поки що звернемося до контактів, які мав В. Винниченко з М. Глущенком у другій половині жовтня 1933 р. 23 жовтня він записав: «Ввечері зайшов Мик[ола] Петр[ович] Глуш і розповів таке. З ним виявив бажання побачитися управділами торгпостпредства в Парижі. Він йому сказав, що влада дала йому широке повноваження проводити зо мною переговори в справі мого повороту на Україну. Моя, мовляв, філософська книжка (очевидно, «Щастя») має хутко друкуватися і якась моя п'єса ставиться тепер (це мені невідомо). Як я поставлюся до переговорів, і як вони підуть далі, він хотів би провадити їх. Глуш запропонував спочатку побачитись»¹⁰⁰.

Із запису 31 жовтня стає відомо, що М. Глущенко бачився з Радченком, співробітником радянського торгпредства, який, за припущенням Г. Сиваченко, був його зв'язківцем у співпраці з ДПУ¹⁰¹. «Вияснилось, що він проводити далі переговорів не буде. Натякнув, що може, місяців через 3–4. Навіть злякано спитав Глуща, чи той не проговорився мені про ці його наміри. Таким чином, справа повороту на цьому й закінчилася...»¹⁰².

16 грудня, через 4 дні після того, як Винниченко відправив Глущенкові анонімного листа, який мав би вже дійти до адресата, він записав у щоденнику: «Іспит» дає незадовільні й мало зрозумілі наслідки. «Учні» поводяться так, ніби ніякого листа від нас* не дістали. Я зайшов до них, і Маруся прийняла мене досить добре. Правда, з якоюсь натягненістю, ніяковістю, як мені здалося. Потім обоє прийшли до нас, сиділи, як звичайно, і видно, не мають на увазі перервати зносини з нами, як того вимагає лист? Гадка така, що він показав листа Радченкові й той порадив йому не звертати уваги й не поривати зносин з нами. Або ще не балакав, бо Радченко, здається, хворий, так має побалакати, листа передати й спитати, що робити. Через те й не рве. У кожному разі він листа не показав, не прийшов, не сказав: от, мовляв, так і так, одержав я отакого листа, але я ні за які евентуальні заробітки (якусь пару тисяч франків) свої відносини з друзями не продам, ні через які нагороди від них не

¹⁰⁰ Там само. — С. 54–55.

¹⁰¹ Там само. — С. 56.

¹⁰² Там само. — С. 55.

* У цьому місці Г. Сиваченко робить примітку про лист від 5 червня 1932 р. (див. прим. 97). Однак, на наш погляд, ідеться саме про лист від 12.12.33, бо навряд, щоб Винниченки більш ніж півтора року чекали відповіді на свій лист. Тим більше, що в записах грудня 1933 р. говориться про анонімний лист, а маловірогідно, щоб лист, де йшлося про звинувачення в наклепі, був анонімним.

відмовлюся. Цього він не зробив, а тільки для цього й була зроблена перевірка. Значить, він хитрує, вивертається, хоче зберегти і те, і те, а, може, збирається продати відносини, тільки не раптово, а помаленьку. Побачимо»¹⁰³.

Ці думки, очевидно, не покидали В. Винниченка ні на мить. 20 грудня він знову занотував: «Наш «іспит» дає головним чином нам прикрість і гіркість. Усе ж таки ми, очевидно, потай від самих себе, сподівалися, що в Глушців знайдеться щось більше за вузький егоїзм, та ще й грошового, та ще й мізерно маленького розміру. За кілька тисяч вони, очевидно, готові продати своїх «друзів». Ми все ж таки, видно, хотіли десь там про себе, щоб вони виявили себе інакше. І вони виявляють, здається, цілком так, як їм наказує анонімний лист»¹⁰⁴.

Така поведінка Глушків змусила Винниченків звернутися до них іще з одним листом, щоб остаточно з'ясувати стосунки. У записі Володимира Кириловича від 3 лютого 1934 р. читаємо: «Лист до Глушків (обох). (З огляду на те, що помічається в них зміна ставлення до нас (після ворожих виступів радвлади), що, видно, їхній інтерес примушує їх на цю зміну, ми пропонуємо на деякий час перервати наші відносини, що, розуміється, їм буде тільки на користь).

Розуміється, вони зроблять для форми спробу довести, що ми помиляємось, але настоювати не будуть і почуватимуть, напевне, задоволення. Адже це їм зміцнить їхній заробіток при торгпредстві. А за якусь пару тисяч хіба не можна й батька рідного продати»¹⁰⁵.

Цікавий запис з'явився в щоденнику Винниченка 9 лютого: «Коха зустріла Глуща. Спробував вияснити відносини і проговорився, що запитував у Радченка, чи можна підтримувати відносини з нами. Той йому дозволив. Отже, було так, як ми й гадали»¹⁰⁶.

21 лютого Володимир Кирилович, перебуваючи на острові, одержав листа від Розалії Яківни, яка писала: «Сьогодні була розмова з Марус[иною]. Вона аж плакала й так жалібно прохала з ними не рвати. Вона, виявляється, ридала, стоячи біля телефону та балакаючи зо мною, а я була «как камень». Після рідних — вона любить нас більше за всіх «клянусь здоров'ям!» Ніколи й в думках не було щоб з нами не бачитись через «політику», а Гл[ущенко] сказав так собі, бо вона цього не знає. Це все щіро говориться, я реагую спокійно, але у мене пропала всяка енергія рвати ці відносини. Застерігаю собі «свободу дійствий» до розмови з тобою»¹⁰⁷. У відповідь В. Винниченко писав: «Щодо Глушів, то нічого звідси, не вислухавши тебе, не взявши на увагу твоїх вражень од зустрічі з Марусею, сказати рішучо, розуміється, не можу. Але всі ті аргументи, які ми висували раз-у-раз за розрив, лишилися незахитаними. Адже питання дозволу в начальства на знайомство з нами було?

¹⁰³ Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937). — С. 55.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Там само. — С. 56.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН (США), ф. 138, тека 33, лист Р.Я. Винниченко до В.К. Винниченка від 21 лютого 1934 р.

Може, Маруся й була щира, може, їй і справді розрив з нами неприємний, але це ж нічого не доводить і не збиває наших аргументів»¹⁰⁸.

24 березня Володимир Кирилович одержав листа від дружини, в якому повідомлялося, що приїхала Маруся Глушенко й приходила до них. «Конче, видно, хочуть вони повернути колишні відносини. Навіщо їм це? Коха вбачає в цьому щось більше за матеріальний розрахунок»¹⁰⁹. У листі Розалії Яківни (без дати, на штемпелі — 20. III. 34) описані деякі подробиці: «...Вона була мила, як ніколи. Між іншим сказала, що «Коля просил сказати, что он все равно придет к вам и если его прогоняют, то он все равно будет ходить, пока вы его не примете». Потому что он иначе не может.

Що ти на це скажеш? Це — зворушливо й не зрозуміло. І на що ми їм. А видко, що на щось потрібні. І ця потреба не матеріального характеру. М[аруся] їде до Румунії. Це вже вирішено, в липні, здається. Я не знаю, що ми з ними будемо робити. Якась жалість прокидається. Хто знає, що в їхніх душах тягнеться до нас»¹¹⁰.

У щоденнику 25 березня В. Винниченко записав: «Глуц казав, що його любов до нас і спрага нас бачити дуже велика. Ми щось інше думаємо з цього приводу. В кожному разі його буде попереджено про мій виступ. Але дійсно, чи це його злякає? Коли він є сексот, як каже Коха, то йому треба бути в «приятельських» відносинах з нами, щоб бути в курсі того, що діється у нас»¹¹¹.

Продовжуючи обговорювати цю тему, Володимир Кирилович писав Розалії Яківні 26 березня: «Хочеться мені сказати кілька слів із приводу Глуців. Хочеться, щоб ти як-небудь (в розмові чи як інакше) змогла зробити перевірку, чи дійсно є в них щось більше за «опилки», за будь-який утилітаризм. Я щиро був би радий, коли б вони могли нас переконати в цьому. Але як і чим вони можуть переконати? Словами? Це — не перекональне. Треба фактів, дій, сутніх доказів. А цього вони якраз увесь час і не хочуть (чи не можуть?) нам дати. Коли б він хоч про лист (анонім[ний]) у розмові сказав, щоб не побоявся сказати і тим доказав, що хоч трішечки чимсь крихотним може заради нас рискнути. Хоч би що-небудь сказав, чи зробив таке, що не хилилось би йому на користь, а що могло б і шкоду дати, і він ту шкоду свідомо прийняв би заради збереження відносин з нами. Але ж ... леле! — не такий він «парниша» і не така вона, його товаришка по життю.

Мені здається, що й у тебе є не тільки саме бажання побачити їх кращими, витягти з них докази цього і вхопитися за них. Правда? А коли так, то, думаю, ти зможеш повести розмову з ними так, щоб використати її максимально в цьому сенсі. Я в кожному разі на суботу буду в Парижі. (Думаю, що

¹⁰⁸ Там само, тека 34, лист В.К. Винниченка до Р.Я. Винниченко від 21 лютого 1934 р.

¹⁰⁹ Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937). — С. 56.

¹¹⁰ Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН (США), ф. 138, тека 33, лист Р.Я. Винниченко до В.К. Винниченка від 20 лютого 1934 р.

¹¹¹ Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937). — С. 56.

все ж таки я приїду. А проте побачимо ще). Якщо треба, щоб і я брав участь у розмові, то я з охотою. Але, може, вони з тобою самі будуть щиріші й вільніші? Але, сподіваюсь, так чи інак, а ми повинні тепер уже з цією історією покінчити»¹¹².

Невідомо, чи мала Розалія Яківна якусь розмову з Глущенками в березні, бо наступну інформацію з цієї теми одержуємо з її листа від 10 квітня, в якому вона повідомляла Володимира Кириловича: «В'яви собі, що почувся дзвінок (учора, ввечері) і ввійшов Глуш. Так, неначе нічого ніколи не було. Він мав надію застати нас обох і був розчарований, що тебе немає. Я не могла з ним балакати через Шуру*, але ми зустрінемося завтра. Він більше воліє, здається, говорити із тобою. Прохав написати, що готовий поїхати до тебе на острів, щоб про все «по щирості побалакати». У його вигляд людини, що має абсолютно чисту совість. Побачимо завтра, що він скаже. Мені ж якось нуднувало стало від думки, що все знову повернеться. Добре, що це залежить цілком від нас з тобою»¹¹³.

Це повідомлення В. Винниченко так прокоментував у листі від 11 квітня: «А ось що Глуш з'явився і рішуче хотів зо мною балакати, це мені дає думати, чи надумався він робити по щирості і все сказати одверто. Та завтра, мабуть, і це виясниться»¹¹⁴.

А Розалія Яківна того ж дня писала: «Бачила Глушца. Цікава була розмова, один аргумент, проти якого нічого не вдієш: що він відчуває до тебе ніжність і що він не може не хотіти тебе бачити. Цікаво, що він підкреслив це мені. Це збільшує цінність слів. Він хоче зробити все, щоб розсіялося непорозуміння. В кожному разі видко, що це все щиро й без жадного розрахунку. «Я знаю, що я далеко не ідеальна людина, але такі як В[инниченко] родяться раз на вік»¹¹⁵.

Стосунки Винниченків із Глущенками були відновлені, важливим аргументом для Володимира Кириловича на підтвердження щирості їхніх намірів стали сльози Марусі. 14 квітня 1934 р. він записав у щоденнику: «Відновлення відносин з Глушцями. Здається, відчуження ними розриву відносин щиро болюче. Маруся весь час плаче і навіть у розмові з Кохою починає плакати, що з нею майже ніколи не буває і що змиває з неї фарбу, а цього жінка дуже не любить допускати, треба дійсно серйозної і невтримної туги, щоб вона не змогла втримати сліз»¹¹⁶.

Отже, контакти були відновлені. Перший запис про візит Глущенків після примирення з'явився в щоденнику В. Винниченка 21 квітня 1934 р.:

¹¹² Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН (США), ф. 138, тека 34, лист В.К. Винниченка до Р.Я. Винниченка від 26 березня 1934 р.

* У цей час у Розалії Яківни була приятелька.

¹¹³ Там само, тека 33, лист Р.Я. Винниченка до В.К. Винниченка від 10 квітня 1934 р.

¹¹⁴ Там само, тека 34, лист В.К. Винниченка до Р.Я. Винниченка від 11 квітня 1934 р.

¹¹⁵ Там само, тека 33, лист Р.Я. Винниченка до В.К. Винниченка від 11 квітня 1934 р.

¹¹⁶ Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937). — С. 56.

«Вигляд у Глуща вимучений, лице темносіре, вираз утоми. У Мар[усини] болять її косточки і самі ноги»¹¹⁷.

Тональність наступних записів засвідчує, що повного довір'я до колишніх приятелів, схоже, не було, залишалася підозра, що М. Глущенко співпрацює з органами радянської влади не лише в рамках офіційних контактів із торгпредством. 8 червня 1934 р. В. Винниченко занотував: «Всім що далі, то стає гірше! Тільки Глущам що далі, то краще. Що значить бути прихильним до соціаліст[ичної] влади, не будучи навіть ніяким соціалістом»¹¹⁸.

Характерний запис зафіксований 19 червня: «Підозріла ласка «агента реклями» до Глуща: той дав йому білети 1-ї кляси до Ніцци, то знову білети до Берліна. Глущ дає наївне пояснення: цей агент має на ньому тисячі франків. В чому тут річ? Тепер Глущ повернувся до Берліна ... Далі має білет до Ніцци. Потім, очевидно, матиме ще. Справа, мабуть, у тому, що Глущ дає тому агентові замовлення реклями замарно від СРСР, а «совіти» платять так, що хабаря можна дати якого хоч...»¹¹⁹.

Продовження цих роздумів знаходимо й у наступних записах. «**20 червня.** Маленькому друкареві дуже подобаються мої малюнки, і він запропонував мені подарувати йому один за 100–200 фр. Глущ йому теж «подарував», але за видання книжки про нього. Глущ гадає, що цей тип через любов до його картин зробив цей обмін. Ні, це через те, що Глущ дав йому замовлення на катальог од СРСР. Видання його книжки було все тим самим хабарем, які Глущ одержує натурою»¹²⁰.

А наступного дня В. Винниченко занотував: «Глущ дав якомусь Князевському з торгпредства, товаришеві Радченка, очевидно з ДПУ українцеві мою брошуру «За яку Україну». Хлопцеві (йому 29 років) стаття немовби дуже сподобалась («сильна річ»), і він попрохав Глуща добути штук 5 її, щоб одіслати в суботу з дипломатичною поштою на Україну для ДПУ, Політбюра і взагалі для начальства, яке нікуди її не пустить. Він гада, що на Україні зараз же в пресі з'явиться щось про мене. Навряд. Навіщо їм це? Хіба знову будуть змушені якось реагувати на чутки та поголоски про свару серед партійців. Побачимо»¹²¹.

Запис 14 вересня 1934 р.: «Переїзд Глуща на Україну немов би вирішений ним остаточно. Та чи ним? Чи не начальством, яке звернуло його увагу на те, що час* би, мовляв, уже й на Україну їхати, годі сидіти по буржуазних Парижах. І хоч-нехоч мусив дурний Глущ заявити, що він з великою охотою поїхав би, але... але не має засобів на переїзд. Та начальство сказало, що

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само. — С. 57.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само.

* У публікації, очевидно, помилково, — чи.

на переїзд йому дадуть засобів. Отже ... через тижнів 3–4 буде вже відповідь (напевне прихильна), а через місяців 6 він уже має бути на Україні»¹²².

Восени 1934 р. Винниченки купили хутір у Мужені поблизу Канн і мали туди переїжджати. 1 жовтня Винниченко записав: «Перед нашим виїздом Глущі стараються бути з нами милими й уважними. Шкода, однак, вони навчилися бути такими так пізно. Маруся боїться переїзду в СРСР. Боїться бути там сама наодинці з Глущем, наодинці без ніжності і ласки. Його безчужність і тяжкість характеру вбили в неї всяку чужність...»¹²³.

Уже перебуваючи у своєму «Закутку» в Мужені, Винниченки отримали листа від Марусі, яка повідомляла, що місяців через два М. Глущенко виїжджає до СРСР, а вона поїде туди восени. У зв'язку з цим Володимир Кирилович 24 березня 1935 р. записав: «Отже, Глущ не боїться сучасного антиукраїнського курсу політики. Правда, чого йому боятися: національним почуттям він не хворів і, здається, не захворіє. Здається, соціальний інстинкт у нього майже зовсім атрофований. В кожному разі, коли вважати його малярійство за слабенький вияв соц[іального] інстинкту, то він цілком підлягає інстинктові індивідуального і ці вияви тільки для служіння цьому інстинктові. А звідси вже походять і всі інші якості Глуща. Через це можна бути цілком певним, що його ні не зашлють нікуди за «націоналізм», ні в концлагерь не посадять. Глущ і сам це знає, і через те так сміливо і без вагання їде саме тепер, і на попередження уваги не звертає. Але через це ж саме отой самий бог Іванище*, до якого він не має побожності, ніколи не визнає його за свого улюбленого сина — і за життя своє Глущ не зазнає любови Іванища. А через це він бідний і убогий, незважаючи на ласку начальства, якої, мабуть, доб'ється»¹²⁴.

В. Винниченко продовжував стежити за поведінкою Глущенка. 20 квітня 1935 р. він записав: «Все про Глущів думаю, сильно вразила мене їхня активність. Глущ виступає на зібраннях і докоряє революційному фр[анцузькому] письменникові Мальро**, що в того ... не все гаразд, що він — комуніст. Це — Глущ! Боже мій, дійсно, чуда творять большевики! Той самий Глущ, у якого атрофовано навіки соціальний інстинкт, який абсолютно байдужий до якого-будь соціалізму. Той Глущ докоряє Мальро»¹²⁵.

А в записі від 16 червня 1935 р. читаємо: «Сьогодні вперше по-справжньому стало сумно за Глущами, що виїжджають. Чи побачимо коли цих людей, з якими прожито шматок життя? Що чекає їх там, куди вони їдуть?

¹²² Там само. — С. 58.

¹²³ Там само.

* Бог Іванище — прозивна назва народу (прим. Г. Сиваченко. — *Н.М.*)

¹²⁴ Там само. — С. 58–59.

** Мальро Андре (1901–1976) — французький письменник, політичний діяч, міністр культури в уряді Шарля де Голля.

¹²⁵ Там само. — С. 59.

Розчарування чи очарування? Боюсь, що першого буде більше, ніж другого, хоч вони й невибагливі на громадські досягнення»¹²⁶.

Після переїзду Винниченків до Мужена було констатовано пропажу двох щоденників письменника (за 1927 і 1928 рр.). 15 липня 1935 р. Володимир Кирилович записав: «Підозріння впало на Глущенка. Ніхто, крім нього, не міг цього зробити, ні одна душа до зг[аданих] кн[ижок] не могла підступитися. Він під час перевозу меблів був у кабінеті, одчинив стола і вкрав. Для чого? Щоб дати ГПУ?»¹²⁷

У примітці упорядника щоденника до цього сюжету зазначено, що згодом вони були знайдені. Але нас у цій історії цікавить те, що підозри впали саме на М. Глущенка й на його можливу співпрацю з ГПУ. В. Винниченко вирішив із цього приводу негайно написати йому листа. «Але лист, — пише він, — вийшов такий «странный», що, як сказала Коха, після нього треба тільки застрелитись. І це зупинило відсилку його. Але це не розв'язало питання: Глуц чи не Глуц украв. І коли так, то для чого: для ГПУ чи для себе, щоб потім використовувати?»¹²⁸

Наступного дня в щоденниковому записі В. Винниченко повертається до цього сюжету й знову стверджує: «Коли їх украдено, то тільки Глущенко міг їх украсти. Він же сам признався, що *взяв* зшиток з моїми рисунками* . Тоді ще він міг признатися, але про книжки, розуміється, не міг»¹²⁹.

Останній запис про Глущенків до їхнього від'їзду датований 18 липня 1935 р. і пов'язаний із листом від Марусі: «Лист Марусі остаточно нам малює моральну постать цієї людини: все ради матер[іального] інтересу, нічого вище за гроші в житті немає. Ніяких переконань, ідей, поглядів (щирих, своїх), ніяких цілів, ніяких амбіцій, ніяких друзів — все продасть за матеріальний інтерес і вигоду»¹³⁰.

А 1 серпня 1935 р. Володимир Кирилович занотував: «Так Глущенки й поїхали в Росію (не на Україну), не сказавши нам ні одного слова на прощання, не написавши навіть картки — мовчки, злодійкувато. Начальство наказало? Чи власне боягузтво?»¹³¹

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Там само. — С. 60.

¹²⁸ Там само.

* Цей альбом акварельних і тушевих малюнків В. Винниченка М. Глущенко, відіжджаючи до СРСР, вивіз із собою й переховував його в своєму архіві. Після смерті художника його вдова Марія Давидівна й брат Володимир Петрович передав альбом 1978 р. тодішньому заступнику міністра культури О. Чорнобривцевій (Див.: «Володимир Винниченко — художник» [Альбом]. — С. 35). Зараз він зберігається у фонді Володимира Винниченка (№ 171) Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Там само.

Тут необхідно звернути увагу на те, що в згадуваній праці В. Попика сказано, що Глущенко з сім'єю повернувся до Радянського Союзу й оселився в Москві в липні 1936 р.¹³² (а не липні 1935 р., як свідчить щоденник Винниченка). Це протиріччя неможливо пояснити без архівних документів, які, на жаль, для нас виявилися недоступними, незважаючи на звернення до галузевих архівів Служби безпеки України й Служби зовнішньої розвідки України. Можна лише висловити припущення, що Глущенки виїхали з Парижа в 1935 р., але не до Москви, як думав В. Винниченко, а в якесь інше місце, де Микола Петрович виконував відповідальне розвідувальне завдання, заради якого, як повідомляв резидент, його умовляли ще на рік затриматися за кордоном. І до Винниченків вони обізналися лише в кінці наступного року. 29 грудня 1936 р. у щоденнику письменника з'явився запис: «"Колінка" не забуває все ж таки нас. Годують її в [нерозб.] добре. Це тільки люди типа Глущенка люблять тільки тих, хто їх підгодовує»¹³³.

Цікаво, що коли в кінці 1940-х років за кордоном поширилися чутки про те, що М. Глущенко і його дружина були нібито репресовані, Володимир Кирилович писав 9 травня 1949 р. Розалії Яківні, що одержав листа з Америки, в якому підтверджується ця чутка й додається, що його розстріляли, а Маруся теж загинула, і висловив з цього приводу свою думку: «Але я все ж таки не вірю, ці люди ніяк не могли викликати проти себе ніякого підозріння. Вони напевне живі»¹³⁴.

Припущення В. Винниченка виявилось правильним. Радянська влада гідно оцінила заслуги свого розвідника, і спроби запопадливих чекістів зробити з нього ворога народу, націоналіста й фашистського агента не увінчалися успіхом. Коли 1937 р. Микола Петрович приїхав до Києва, де влаштувалась виставка його картин, то до Москви була відправлена шифровка капітана держбезпеки Рахліса про те, що, за повідомленням агента «Агафона», до Києва приїздив художник М. Глущенко, який конспіративно зв'язався з учасниками української націонал-фашистської організації художників. Як впливало з донесення, нібито вдалося дізнатися про те, що українське фашистське підпілля через М. Глущенка підтримує зв'язок із закордонними українськими контрреволюційними групами, а сам він є прямим агентом керівника ОУН Євгена Коновальця, який надав йому широкі повноваження¹³⁵.

У Москві цьому доносові не повірили, бо, за твердженням обізнаного у справі В. Попика, «Ярема» довгі роки працював за кордоном бездоганно, жодного сумніву в його відданості справі й добропорядності в резидента не було. Тому терміново призначили ретельну перевірку отриманої інформації. І невдов-

¹³² Попик В. Вказ. пр. — С. 133.

¹³³ Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937). — С. 61.

¹³⁴ Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН (США), ф. 138, тека 34, лист В.К. Винниченка до Р.Я. Винниченка від 9 травня 1949 р.

¹³⁵ Див.: Попик В. Вказ. пр. — С. 134.

зі на депеші із сфальсифікованою інформацією навпроти псевдоніма «Агафон» з'явився напис: «Розстріляний як провокатор». Поплатився кар'єрою й Рахліс¹³⁶.

А М. Глушенко навесні 1940 р. виконав ще одне, останнє, своє важливе розвідувальне завдання, про яке йшлося на початку статті, і багато років займався улюбленою справою, писав тисячі картин, які експонуються в багатьох музеях світу.

Як бачимо, взаємини двох талановитих українців — письменника Володимира Винниченка й художника Миколи Глушенка, — яким судилося зустрітися й заприятелювати далеко від батьківщини, були далеко непростими й неоднозначними. Вони є яскравим прикладом того, як тоталітарний режим, що утвердився в Україні з перемогою влади більшовиків, впливав на долі людей і їхні стосунки навіть за її межами. Адже Микола Глушенко, який не зі своєї волі опинився в лавах денікінців, щоб повернутися на батьківщину, не зміг відмовитися від пропозиції стати радянським розвідником і змушений був давати інформацію про свого друга. Як він себе при тому почував, ми, очевидно, не дізнаємося ніколи. А Володимир Винниченко, зі свого боку, відчував якусь фальш у ставленні до нього довголітнього приятеля, підозрював його у співпраці з радянськими спецслужбами, що не сприяло зміцненню дружби з людиною, якій він, без сумніву, симпатизував і талант якої високо цінував.

¹³⁶ Там само. — С. 134–135.

**ЗАКОНОДАВЧА КОМІСІЯ 1767–1768 рр.
У ЛИСТАХ Г. ЗАККЕ ДО А.В. ФЛОРОВСЬКОГО
(ІЗ ЗІБРАННЯ АРХІВУ РАН)**

Процес висвітлення діяльності Законодавчої комісії 1767–1768 рр., створеної згідно із задумом російської імператриці Катерини II про реформування Російської імперії на засадах деяких положень західноєвропейської просвітницької теорії та збереження самодержавства, що мала на меті виробити проект нового «Уложення», розпочався ще у XVIII ст. і триває донині. Утім, залишається безліч дискусійних проблем, які ще чекають на своє вирішення.

Пропонована стаття має на меті з'ясувати та розв'язати певні питання, пов'язані з її скликанням, діяльністю та оцінкою роботи, а також формуванням історіографічної традиції.

Певний інтерес для дослідників Комісії 1767–1768 рр. представляє Архів Російської академії наук (далі — АРАН), де у фонді 1609 «Архів А.В. Флоровського» зберігаються 17 неопублікованих листів німецького історика-славіста Георга Фрідріха Закке до професора Карлового університету Антонія Флоровського. Вони надіслані з Лейпцига, Кишинєва та Гамбурга (30 квітня 1930 р. — 18 серпня 1941 р.) та стосуються студій Г. Закке щодо Законодавчої комісії 1767–1768 рр.¹

Уведення до наукового обігу цього епістолярного джерела дасть змогу скоригувати та узагальнити відомості з історії дослідження зазначеної проблеми.

Починаючи з 1993 р. документи особистого фонду А.В. Флоровського не раз слугували джерелом для серії статей і публікацій російських дослідників О.П. Аксєнової, М.Ю. Досталь та Т.М. Лаптевої². Однак ми чи не

¹ Архів Російської академії наук (далі — АРАН), ф. 1609, оп. 2, спр. 230, 20 арк.

² Аксєнова Е.П. Институт им. Н.П. Кондакова: попытки реанимации по материалам архива А.В. Флоровского // Славяноведение. — 1993. — № 4. — С. 63–74; *Ее же*. Из переписки Г.В. Вернадского и А.В. Флоровского // Славяноведение. — 1994. — № 4. — С. 92–101; *Ее же*. Историческая наука СССР и русского зарубежья в оценке А.В. Флоровского // Культурное наследие российской эмиграции 1917–1940. — М., 1994. — Кн. 1. — С. 95–100; *Ее же*. Материалы фонда А.В. Флоровского в архиве Российской академии наук о русской научной эмиграции в Чехословакии // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результат и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов: международная конференция (14–15 августа 1995; Прага). — Прага, 1995. — Т. 2: Сборник докладов. — С. 500–507; Досталь М.Ю. Историк-эмигрант А.В. Флоровский в Чехословакии: страницы научного творчества // Новый исторический вестник. — 2011. — № 28. — С. 80–87; Лаптева Т.Н. Флоровские-Попруженко: история семьи. 1840–1880-е гг. По «Воспоминаниям» К.В. Флоровской // Вестник архивиста. — 2013. — № 1. — С. 269–275; *Ее же*. Научное наследие А.В. Флоровского (1884–1968) в Архиве РАН // Вестник архивиста. — 2014. — № 1. — С. 270–287.

вперше застосуємо їх для характеристики Комісії, оскільки в такому ракурсі вони ще не були об'єктом спеціального вивчення істориків.

Зміст епістолярної спадщини Г. Закке цінний не тільки своєю фактичною стороною, що дає абсолютно нову інформацію з багатьох деталей творчості німецького історика-славіста. Листування дозволяє простежити, як протягом тривалого часу він збирав дані для роботи над книгою про Законодавчу комісію 1767–1768 рр.

Георг Фрідріх Закке — німецький історик-славіст і активний учасник антифашистського руху Опору — народився 2 січня 1902 р. у м. Кишинів у багатодітній родині професора гімназії. Його батько Карл Юліус Закке був латишем, мати Еліза Емілі — прибалтійською німкеню.

Гімназистом Г. Закке пережив російську революцію 1917 р. та громадянську війну. Після окупації 1918 р. Молдавії Румунією він емігрував до Німеччини. З 1921 р. вивчав у Лейпцизі суспільні науки, політичну економію й філософію, згодом, 1925 р., у Празькому університеті студіював східноєвропейську історію. 1926 р. Г. Закке повернувся до Лейпцига та з 1927 по 1933 рр. працював молодшим науковим співробітником східноєвропейського відділу Інституту культури і всесвітньої історії, який очолював його вчитель професор Фрідріх Браун.

1929 р. йому було присуджено науковий ступінь за роботу «Філософія історії В.С. Соловйова»³. 1932 р. Г. Закке захистив докторську дисертацію з історії абсолютизму в Росії й одержав дозвіл на викладання у вищій школі. У своїй докторській дисертації «Законодавча Комісія Катерини II: внесок в історію абсолютизму в Росії» та статтях, присвячених цій темі, він зумів довести, що перебіг соціально-економічних процесів в абсолютистській Росії був аналогічним до західноєвропейських⁴.

Ще зі студентських років Г. Закке поєднував навчання з роботою на виробництві та відвідуванням марксистських гуртків. Так поступово формувалися його політичні погляди та переконання: він симпатизував Радянському Союзу й німецькому робітничому класу, однак не був членом жодної партії⁵.

До 1933 р. Г. Закке також викладав у народному університеті, спеціалізувався на російській історії. У реферативному огляді «Історія Росії у російській та німецькій історичній літературі післявоєнного часу», який вийшов 1934 р., він оголосив себе прибічником марксизму без догматичної обмеженості⁶.

³ *Sacke G. W.S. Solowjews Geschichtsphilosophie: Ein Beitrag zur Charakteristik der russischen Weltanschauung.* — Berlin, 1929.

⁴ *Id. Die Gesetzgebende Kommission Katharinas II: ein Beitrag zur Geschichte des Absolutismus in Russland.* — Breslau, 1940.

⁵ *Hölzer V. Sacke (Zakke, Sakke) Georg Friedrich. Sächsische Biografie, hrsg. vom Institut für Sächsische Geschichte und Volkskunde e. V., bearb. von Martina Schattkowsky [Електронний ресурс].* — Режим доступу: [http://saebi.isgv.de/biografie/Georg_Sacke_\(1902-1945\)](http://saebi.isgv.de/biografie/Georg_Sacke_(1902-1945)).

⁶ *Sacke G. Literaturbericht: Geschichte Russlands in russischer und deutscher historischer Literatur der Nachkriegszeit // Archiv für Kulturgeschichte.* — 1934. — Bd. 24. — S. 337–362.

1 квітня 1933 р. посада Г. Закке в східноєвропейському відділі Лейпцизького інституту культури і всесвітньої історії була скорочена, і він одним із перших викладачів закладу рішенням комісії з оновлення вищої школи був звільнений через «марксистське сприйняття історичних проблем» і «позитивне ставлення до Радянського Союзу» та позбавлений звання приват-доцента, що унеможливило його подальшу офіційну викладацьку та наукову діяльність.⁷ Тільки восени 1940 р. йому вдалося знайти роботу експерта з країн Східної Європи в Гамбурзькому інституті світової економіки⁸.

У Лейпцизі й Гамбурзі під час націонал-соціалістичної диктатури Г. Закке брав активну участь у русі Опору. У квітні 1934 р. його було заарештовано й відправлено до концтабору Заксенбург. Після винесення виправдувального вироку за звинуваченням у державній зраді в грудні 1935 р. він був звільнений з-під арешту та продовжив антифашистську боротьбу. 15 серпня 1944 р. його разом із дружиною Анною Розмарі було заарештовано в Гамбурзі. Спочатку він потрапив до концтабору Фульсбюттель, а пізніше — до табору Нойенгамме. Під час маршу смерті до Любека 26 квітня 1945 р. його було вбито⁹.

Діапазон наукової спадщини Г. Закке надзвичайно широкий та різноманітний¹⁰. Він, по суті, був одним із перших на Заході дослідників історіософської спадщини В.С. Соловйова та опублікував 1929 р. книгу «Філософія історії В.С. Соловйова: до характеристики російського світогляду»¹¹.

Г. Закке одним із перших у німецькій науковій літературі висловив думку про мету написання й політичний сенс «Оди на рабство» В.В. Капніста (1783). У своїй невеличкій розвідці він доводив, що твір був протестом проти скасування державної автономії України російським урядом¹².

Німецький славіст досліджував також долю «Подорожі з Петербурга до Москви» О.М. Радищева в контексті західноєвропейської літератури¹³.

Цикл робіт присвятив Г. Закке Законодавчій комісії зі створення нового «Уложення» 1767–1768 рр., які за змістом залишилися на рівні праць російських авторів передреволюційного періоду¹⁴. Обмежений тільки опублікова-

⁷ Барвінська П.І. Відношення нацистської Німеччини до східноєвропейських історичних студій у 1933–1935 рр. // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць. — К., 2009. — Вип. 26. — С. 110.

⁸ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 230, арк. 18.

⁹ Про антифашистську діяльність Г. Закке див: *Hölzer V. Georg und Rosemarie Sacke: zwei Leipziger Intellektuelle und Antifaschisten* — Leipzig, 2004.

¹⁰ Бібліографію праць Г. Закке див.: *Ibid.* — S. 361–368.

¹¹ *Sacke G. W.S. Solowjews Geschichtsphilosophie...*

¹² *Id. V.V. Kapnist und seine Ode «Na rabstwo» // Zeitschrift für slavische Philologie.* — 1941. — Bd. XVII. — H. 2. — S. 291–301.

¹³ *Id. Radiscev und seine «Reise...» in der westeuropaischen Literatur des 18 Jahrhunderts // Forschungen zur osteuropaischen Geschichte.* — 1954. — Bd. 1. — S. 45–54.

¹⁴ *Id. Zur Charakteristik der gesetzgebenden Kommission Katharinas II von Russland // Archiv für Kulturgeschichte.* — 1931. — Bd. XXI. — S. 161–191; *Id. Adel und Bürgertum in der gesetzgebenden Kommission Katharinas II von Russland // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas.* — 1938. — № 3. — S. 408–417; *Id. Die Gesetzgebende Kommission Katharinas II...*

ними матеріалами, Г. Закке не зміг охарактеризувати реальне значення Комісії для законодавства другої половини XVIII ст. та розцінював її як невідале «народне представництво» й арену дискусій із політичних та правових питань, проте в дусі своїх марксистських поглядів, послідовно характеризував дискусії в Комісії як прояв соціально-класової боротьби дворянства й буржуазії¹⁵. В інших його роботах, дотичних до проблематики Законодавчої комісії, були й дуже перспективні спостереження, зокрема про безперечний вплив англійської політичної думки на законодавчі ідеї та правову філософію Росії другої половини XVIII ст.¹⁶

Незважаючи на те, що наукові інтереси Г. Закке та А.В. Флоровського були надзвичайно різноманітними й відзначалися досить широким історичним світоглядом, їх поєднувала тема Законодавчої комісії, проблеми її вивчення. Г. Закке й А.В. Флоровський майже одночасно розпочали дослідження Законодавчої комісії 1767–1768 рр. Щоправда, останній уже був на той час визнаним авторитетом у даній сфері. Такі студії він розпочав ще в кінці XIX ст., будучи професором Новоросійського університету.

1915 р. в Одесі вийшла робота А.В. Флоровського «Состав законодательной комиссии 1767–74 гг.», представлена в лютому 1916 р. до захисту в Московському університеті як магістерська дисертація¹⁷. Опонентами були видатні історики М.М. Богословський та Ю.В. Готьє. Пізніше монографія була удостоєна Уваровської премії Академії наук.

Предметом свого дослідження автор обрав питання «про організацію комісії як представницької установи» та «порядок реалізації основних положень виборчого закону».

А.В. Флоровський здійснює аналіз історії виборчого закону та його основних положень, аналізує відповідність маніфесту 14 грудня 1767 р. реальному суспільному складу населення різних регіонів, ставлення до вимог виборчого закону, до ідеї скликання Комісії з боку населення та місцевої адміністрації. На думку історика, положення вищевказаного маніфесту відповідали тільки центральним губерніям Російської імперії. В інших регіонах місцева влада була змушена пристосовувати реальність до правил виборів. Урешті-решт, дослідник доходить висновку, що склад Законодавчої комісії 1767–1768 рр. та характер виборів на місцях був обумовлений не суворим дотриманням та правильним виконанням виборчого закону з боку місцевих органів влади, а ставленням населення до виборів та Комісії.

¹⁵ Мирончук А.С. Законодательная комиссия по созданию проекта нового «Уложения» 1767–1768 гг. в зарубежной историографии // Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории. — № 2 (23): Сборник статей по материалам XXIII Международной заочной научно-практической конференции, Москва, 20 февраля 2014 г. — М., 2014. — С. 48.

¹⁶ Sacke G. Der Einfluss Englands auf die politische Ideologie der russischen Gesellschaft in der zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts // Archiv für Kulturgeschichte. — 1941. — Bd. 30. — S. 85–105.

¹⁷ Флоровский А.В. Состав законодательной комиссии 1767–74 гг. — Одесса, 1915.

А.В. Флоровський чи не вперше висвітлив організацію Комісії як цілком серйозний за задумом політичний акт, який нехай і не в усьому, але все ж виправдав сподівання, які покладалися на нього владою. Це було цілком нове бачення — замість усталеного в наукових колах іронічно-критичного ставлення до цілей і методів діяльності Законодавчої комісії, запропонованого ще В.Й. Ключевським.

Як відзначають сучасні дослідники наукової спадщини А.В. Флоровського, його роботи з історії Законодавчої комісії відрізнялись вузьким об'єктом дослідження й масштабом наукового висновку¹⁸.

Перший лист Г. Закке до А.В. Флоровського, що зберігається в АРАН, датований 30 квітня 1930 р. У ньому Г. Закке пише, що «Наказ», на його думку, не передбачав Комісії як представницького органу, і звертається до А.В. Флоровського за роз'ясненнями, коли саме в Катерини II виникла ідея скликати Комісію¹⁹. У наступному листі німецький учений продовжує розмірковувати над цим питанням, ділиться з колегою своїми намірами з'ясувати зв'язок Комісії 1767 р. з попередніми подібними законодавчими зібраннями, а також інформує А.В. Флоровського про німецькі славістичні кафедри та просить надіслати бібліографію своїх праць та інших дослідників Комісії²⁰.

Постійним лейтмотивом листів є обговорення досліджень, пов'язаних з історією Комісії та опублікованих у російських емігрантських і іноземних виданнях. Зокрема, уже в першому листі Г. Закке демонструє свою готовність надсилати А.В. Флоровському недоступні для нього книги з німецьких бібліотек, а також докладніше викласти свою точку зору щодо часу появи ідеї скликання Комісії.

Характерною рисою листів обох учених є переважання в них наукових питань. Деякі нечисленні деталі побутового характеру відступали на другий план, займаючи останнє місце в кореспонденції та поступаючись більш важливим для дослідників проблемам. Обмін науковою літературою, у першу чергу своїми роботами, — одна з основних тем їхнього листування. Відсутність необхідної для наукової роботи літератури була відчутною для Г. Закке. Тому вони обмінювались відомостями про нові видання, надсилали один одному книги та відбитки статей, різні виписки. Г. Закке усвідомлював, що в роботі історика, позбавленого можливості звертатися до матеріалів архівів, важливу роль відіграють бібліотеки. Знаючи про попередні роботи А.В. Флоровського, він живо цікавився його новими розвідками, неодноразово звертався до колеги з проханням надіслати ту чи іншу книгу й згодом щиро дякував.

Зворушлива увага та щире ставлення до чужих проблем було характерним для А.В. Флоровського. Листи ж Г. Закке цих років незмінно сповнені

¹⁸ *Лантева Т.Н.* Научное наследие А.В. Флоровского (1884–1968) в Архиве РАН. — С. 270.

¹⁹ АРАН, ф. 1609, спр. 230, арк. 1.

²⁰ Там само, арк. 2–2 зв.

вдячністю за допомогу. І це була не просто данина ввічливості — А.В. Флоровський виказував своє ставлення до робіт колеги, інколи доволі критичне.

В інших листах Г. Закке надавав у відповідь на прохання А.В. Флоровського детальні бібліографічні довідки про літературу з проблем, що становили його інтерес.

У листі від 9 липня 1930 р. Г. Закке дякує А.В. Флоровському за передачу його статей і, у свою чергу, надсилає йому свою роботу про В.С. Соловйова та просить оцінити розвідку про Комісію²¹.

Тривалий час А.В. Флоровський працював над дослідженням російсько-чеських історичних та культурних зв'язків, присвятивши цій проблематиці ряд статей та кілька книг. Результатом його багаторічної роботи стала двотомна монографія «Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.)», перший том якої вийшов 1935 р. у Празі²². Із листування видно, що Г. Закке активно допомагав А.В. Флоровському в процесі його роботи й надсилав витяги з недоступної для нього літератури²³.

У листі від 23 вересня 1930 р. Г. Закке дякує А.В. Флоровському за рецензування своєї статті про Комісію. Імовірно, відгук був критичним, оскільки Г. Закке заявляє про намір переробити ту частину, де йдеться про розподіл законодавчих і політичних функцій, та виявляє бажання опублікувати її в російському виданні, а також наполягає на політичній функції як основному мотивові скликання Комісії²⁴.

17 травня 1933 р. Г. Закке інформує адресата, що робота про Комісію прийнята як магістерська дисертація й дала йому право читати лекції, а також ділиться з колегою своїми міркуваннями про пошукову роботу, пов'язану з Комісією, в балтійських архівах²⁵.

У листі від 9 березня 1941 р. чітко йдеться про те, що у своїй розвідці, присвяченій Комісії, Г. Закке піддав перегляду деякі висновки А.В. Флоровського²⁶. Він зробив низку авторитетних та доречних виправлень у твердженнях свого одеського колеги.

На думку Г. Заке, на початку 60-х рр. XVIII ст. Катерина II, прагнучи надійно утвердитися на престолі, вирішила подолати свою неприязнь до представницьких органів і скликати депутатів від різних станів і соціальних груп, сподіваючись досягти двох цілей: нейтралізувати аристократичну опозицію абсолютизму й зміцнити своє становище, оточивши себе ореолом законності й національної згоди²⁷. Далі вчений підкріплює свою теорію твердженням

²¹ Там само, арк. 3–4.

²² *Флоровский А.В.* Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.). — Прага, 1935. — Т. 1; Прага, 1947. — Т. 2.

²³ АРАН, ф. 1609, спр. 230, арк. 5.

²⁴ Там само, арк. 7.

²⁵ Там само, арк. 12.

²⁶ Там само, арк. 19.

²⁷ *Sacke G.* Die Gesetzgebende Kommission Katharinas II... — S. 76.

про те, що російська імператриця зуміла сформувати Законодавчу комісію таким чином, щоб забезпечити більшість представникам міст, і підкреслює, що політичний сенс створеного нею «Наказу» полягав у захисті самодержавства як системи правління в Росії.

Як би там не було, але багата документальна основа праць двох істориків з історії Законодавчого зібрання 1767–1768 рр. зберігає свою цінність і донині.

Незважаючи на неповноту листування вчених, що репрезентоване лише листами Г. Закке, цей епістолярний матеріал є важливим джерелом для аналізу наукової діяльності дослідників. Брак інформації почасти може бути компенсований зверненням до інших джерел.

Деякі сюжети, порушені в листах і зрозумілі кореспондентам, сучасним дослідникам нелегко прокоментувати. Сподіваємося, вони допоможуть розширити уявлення про вченого, дати додаткові штрихи до його наукової біографії. Листування Г. Закке з А.В. Флоровським показує широту їхніх наукових інтересів, вносить чимало важливих подробиць в історію вивчення Законодавчої комісії.

Поданий нижче комплекс листів Г. Закке до А.В. Флоровського публікується вперше, популярним методом у строгій відповідності до оригіналу, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей. Текст публікується мовою оригіналу — російською, без будь-яких скорочень і перекладу. Цитати звірені з оригіналом. Незначні різничитання вказані в квадратних дужках. Слова, написані в тексті скорочено, подаються цілком, а додана частина — у квадратних дужках. Пояснення та коментарі наведені після кожного листа у квадратних дужках.

Листи Г. Закке до А.В. Флоровського (1930–1941)

№ 1

Лейпциг. 30. 4. 30.

Глубокоуважаемый профессор!

Работая над небольшим исследованием об Екатерининской законодательной комиссии²⁸, я наткнулся на один вопрос, который невозможно разрешить на основании опубликованных материалов. Обращаюсь поэтому к Вам, как специалисту по этому вопросу, с просьбой сообщить мне Ваши соображения относительно следующего вопроса:

Мне кажется, что Наказ Екатерины не имел сначала в виду Комиссию 1767 г., как представительное учреждение. Мысль создать подобную комиссию возникла по моему в течение работы Екатерины над Наказом. Существование или необходимость подобного представительского учреждения не

²⁸ *Sacke G. Zur Charakteristik der Gesetzgebenden Kommission Katharinas II von Russland...*

предусматривается Наказом ни в связи с вопросом о государственном порядке, ни с вопросом о технике законодательства.

Это соображение поддерживается до некоторой степени пятичленной комиссией, о которой упоминается в Вашем «Составе» (II)²⁹. Более определенное указание на такую комиссию находим в письме Ек[атерины] к Вольтеру от 29 июня и 9 июля 1766 года (Сборник X, 94)³⁰, где она говорит о *comité qui refondra nos loix*³¹. Нельзя ли признать вышеуказанную дату как *terminus post quem* возникла у Екатерины мысль создать ее комиссию? Конечно, если согласиться с этим, то нужно признать, что выборный закон от 14 декабря 1766 года со всеми его многочисленными проектами должен был бы быть выработанным в течение 3–4 месяцев. Мне было бы чрезвычайно интересно ознакомиться с Вашим мнением относительно этого вопроса, который за неимением рукописного материала почти невозможно разрешить.

Надеюсь, что просьба моя не особенно затруднит Вас и что Вы не откажете вывести меня из тупика. С своей стороны я был бы очень рад помочь Вам в смысле доставки Вам книг из немецких библиотек. Здесь условия таковы, что при некотором терпении можно получить почти все необходимое. Я ассистент восточно-европейского семинара при Лейпцигском университете и нахожусь благодаря этому в более или менее тесной связи со всеми другими институтами Германии.

Заранее благодарю Вас за Ваши сообщения.

Уважающий Вас
Георгий Закке.

Osteuropa-Abt.
Universitatstr. 13 I
Dr. G. Sacke.

№ 2

Лейпциг. 27. 5. 30.

Глубокоуважаемый профессор!

Очень Вам благодарен за Ваше любезное письмо. Отвечаю Вам лишь теперь, так как хотел разобраться в затронутых Вами вопросах. Мне теперь ясно, что упомянутый в письме Екатерины к Вольтеру термин *comité* еще не дает оснований принять дату 9. VII, 1766 как *terminus post quem* Екатерина решила созвать комиссию, как представительное учреждение. Это тем

²⁹ Флоровский А.В. Состав законодательной комиссии 1767–74 гг.

³⁰ Собственноручное черновое письмо Екатерины II к Вольтеру о Каласе и Сирене и с выпискою из законодательного проекта ее терпимости в делах веры. С.-Петербург, 29 июня и 9 июля 1766 г. // Сборник Императорского русского исторического общества (далі — СИРИО). — СПб., 1872. — Т. 10: Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Собраны и изданы с высочайшего соизволения академиком П.П. Пекарским. — Часть 2: (Годы с 1765 по 1771). — С. 93–95.

³¹ Яка буде переробляти наші закони (пер. з фр.).

более не верно что de Bausset³² пишет уже 27 мая 1766 о созыве «des députés de toutes ses provinces»³³. (Сборник СХLI, 84)³⁴. Еще раньше упоминаются депутаты в черновике письма Екатерины относящемуся к середине 1765 года. (Сборник X, 36)³⁵. Более точной датировки нет к сожалению и в последнем издании сочинений Вольтера. Мне кажется, что это первое упоминание народных представителей, которое не дает, конечно, еще никаких данных к моей постановке вопроса — время возникновения идеи созыва комиссии как представительного учреждения.

Мне удастся может быть еще в течение этого года закончить мою работу о комиссии, в которой этот вопрос играет более или менее эпизодическую роль. Надеюсь, что мне все таки удастся выяснить более точно вопрос взаимоотношения между наказом и комиссией. Возможно, конечно, что без архивных работ ничего не выйдет. Придется может быть, ограничиться постановкой вопроса.

Названных Вами Ваших новейших трудов о Дидро и об обряде³⁶ я к сожалению не знаю. Был бы поэтому Вам очень благодарен за более точные библиографические данные. Это тем более, что я собираюсь напечатать небольшую заметку о Ваших трудах о комиссии³⁷. За сообщение новых трудов о комиссии и, вообще, о времени Екатерины был бы Вам также очень благодарен. Мне знакомы следующие. Тарановский. Монтескье о России³⁸. Кнорринг и Киззевтер в сборнике в честь Милокова³⁹, Ваша статья об Академии⁴⁰.

Круг лиц занимающихся русской историей в Германии постепенно растет. Кроме Берлина и Лейпцига есть еще кафедры в Гамбурге, Бреславле⁴¹

³² Маркіз де-Боссе — французський посол у Росії з квітня 1765 р. по квітень 1767 р.

³³ Депутатів всіх її провінцій (пер. з фр.).

³⁴ Le Marquis de Bausset au Duc de Choiseul. Pétersbourg, 27 mai 1766 // СИРИО. — Гельсингфорс, 1913. — Т. 141: Дипломатическая переписка французских представителей при дворе императрицы Екатерины II. — Часть 2: (Годы с 1766 по 1769). — С. 84.

³⁵ Собственноручное черновое письмо Екатерины II к Вольтеру с шутками на счет племянника аббата Базена (псевдоним Вольтера); об инквизиторах и о законодательном труде для русских (1765) // СИРИО. — СПб., 1872. — Т. 10: Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Собраны и изданы с высочайшего соизволения академиком П.П. Пекарским. — Часть 2: (Годы с 1765 по 1771). — С. 36.

³⁶ Флоровский А.В. Две политические доктрины («Наказ» и Дидро) // Труды IV съезда русских академических организаций за границей. — Белград, 1929. — Ч. 1. — С. 113–129.

³⁷ Sacke G. A.V. Florovskij. Sostav zakonodatel'noj kommissii 1767–74 // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. — 1930. — Bd. 6. — Н. 2/3. — С. 356–359.

³⁸ Тарановский Ф.В. Монтескье о России: (К истории «Наказа» императрицы Екатерины II.) // Труды русских учёных за границей. — Берлин, 1922. — Т. 1. — С. 178–223.

³⁹ Кнорринг Н.Н. Екатерининская Законодательная Комиссия 1767 г. в освещении иностранных резидентов при русском дворе // Сборник статей, посвященных Павлу Николаевичу Милокову (1859–1929). — Прага, 1929. — С. 327–350; Киззевтер А.А. Первое пятилетие правления Екатерины II // Там же. — С. 309–325.

⁴⁰ Флоровский А.В. Академия наук и законодательная комиссия 1767–1774 г. // Ученые записки Русской учебной коллегии в Праге. — Прага, 1924. — Т. 1. — Вып. 2. — С. 103–164.

⁴¹ Вроцлав.

и Кенигсберге⁴². В ближайшем будущем начнет выходить *Zeitschrift für Osteuropäische geschichte*⁴³, в которой Вы в свое время тоже сотрудничали. У нас в Лейпциге занимает кафедру русской истории Федор Александрович Браун, бывший профессор западно-европейской литературы петербургского университета. Работа Schäder⁴⁴ действительно одна из лучших студенческих работ, вышедших в течение последних лет. В ближайшем будущем выйдет в той же серии оригинальный текст записок Штадена⁴⁵, с очень подробным комментарием. Года два тому назад вышла моя работа о В. Соловьеве, которую я Вам на днях вышлю⁴⁶.

В моей работе о комиссии я касался главным образом политической стороны этого учреждения Екатерины. В связи с этим я стараюсь выяснить связь этой комиссии с другими учреждениями екатерининского времени. До сих пор Комиссия рассматривалась по моему слишком изолированно от всех других предприятий Екатерины, вследствие чего не выяснено в ней целый ряд чрезвычайно интересных моментов. Помешало в этом отношении и исследование комиссии 1767 года в связи с другими комиссиями 18 века. Благодаря этому стусевались некоторые черты чрезвычайно характерные для всего екатерининского времени. В этом отношении мне очень понравилась статья Кизеветтера. Я очень рад стал совершенно независимо от него на ту же точку зрения. Статья Кнорринга мне не особенно понравилась. Он пропустил несколько по моему чрезвычайно важных указаний французских посланников. Я собираюсь между прочим просмотреть еще не опубликованные сообщения саксонского посла. Возможно, что удастся найти новые материалы.

Уважающий Вас
Георгий Закке.

⁴² Калінінград.

⁴³ Перший німецький спеціалізований журнал східноєвропейської історії, створений 1910 р. за участі Т. Шиманна, О. Хетча, Л. Гетца та К. Юберсберга, діяльність якого була спрямована на об'єднання зусиль істориків різних країн у процесі вивчення східноєвропейської історії. Періодичність виходу була перервана Першою світовою війною.

⁴⁴ Можливо, мова йде про Ганса Генріха Шедера (Hans Heinrich Schäder; 1896–1957) — німецького сходознавця й іраніста, професора Берлінського університету (з 1931) та університету Геттінгена (1946–1957).

⁴⁵ Штаден, фон Генріх (Heinrich von Staden; 1542 — після 1579) — німецький авантюрист, опричник царя Івана Грозного. Склали опис Московії (кінець 1577–1578 рр.) під назвою «Країна і правління московитів, описані Генріхом фон Штаденом» (Moskowiter Land und Regierung Beschrieben durch Henrichen von Staden). Твори Штадена були вперше опубліковані 1917 р. під загальною назвою «Записки про Московію» (Heinrich von Staden. Aufzeichnungen über den Moskauer Staat), 1925 р. перекладені російською мовою. Їхня достовірність не сприймається беззаперечно й досі є предметом наукових дискусій. Німецький оригінал рукопису зберігається в Державному архіві в Ганновері. Г. Закке має на увазі видання 1930 р. (Heinrich von Staden. Aufzeichnungen über den Moskauer Staat, herausgegeben von Fritz Epstein. — Hamburg, 1930).

⁴⁶ *Sacke G. W.S. Solowjews Geschichtsphilosophie...*

№ 3

Leipzig. 9. 7. 30.

Глубокоуважаемый профессор!

Чрезвычайно благодарен Вам за присылку Ваших статей. На днях получил из гамбургского «Osteuropäischen seminar»⁴⁷ вашу статью из Русского Архива⁴⁸, так что надеюсь что, по крайней мере, в этом отношении у меня не будет пробелов. Я прислал Вам мою работу о Соловьеве⁴⁹, о которой прошу не особенно строго судить. Я сам ясно вижу все недостатки этого еще ученического труда.

Боюсь затруднить Вас еще одной просьбой. Надеюсь, что моя безцеремонность побудит и Вас когда нибудь использовать мое время и силы. Меня интересует в настоящее время вопрос влияния трудов комиссии на последующее законодательство Екатерины. Мною собран в этом отношении кое-какой материал, но есть, конечно, еще масса пробелов. Интересные данные нашел я в этом отношении в статье Кизеветтера в сборнике в честь Милюкова. Он ссылается там на какое то исследование Готье⁵⁰. Оно мне совершенно не знакомо. Предполагаю, что это не вышедший в печати второй том об областном управлении. Я был бы Вам очень благодарен, если Вы могли бы сообщить мне, верна ли моя догадка, и есть ли возможность получить хотя бы на некоторое время эту рукопись. Я где-то читал, что она имеется в нескольких русских библиотеках.

Заканчиваю теперь небольшую статью о комиссии⁵¹. Был бы очень [слово пропущено], если Вы разрешили бы мне прислать ее до напечатания Вам для отзыва. Здесь в Германии страшно трудно работать, так как совершенно нет людей, с которыми можно было бы побеседовать по специальным вопросам русской истории. В таком положении я был и раньше, когда работал над Соловьевым.

Еще раз прошу извинить за мою назойливость.

С сердечным приветом
Ваш Георгий Закке.

⁴⁷ Східноєвропейський семінар — кафедра східноєвропейської історії Гамбурзького університету.

⁴⁸ Флоровский А.В. Два произведения императрицы Екатерины II для Законодательной комиссии 1767 г. // Русский архив. — 1917. — Кн. 3–4. — С. 1–44.

⁴⁹ Sacke G. W.S. Solowjews Geschichtsphilosophie...

⁵⁰ Готье Ю В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. — М.-Л., 1941. — Т. II: Органы надзора. Чрезвычайные и временные областные учреждения. Развитие мысли о преобразовании областного управления. Упразднение учреждений 1727 года.

⁵¹ Sacke G. Zur Charakteristik der gesetzgebenden Kommission Katharinas II von Russland...

Глубокоуважаемый профессор!

Очень рад исполнить вашу просьбу! Прилагаю при сем копию единственного места, где упоминается Россия и Чехия. Не знаю насколько знакома Вам личность автора, пишу поэтом[у] несколько слов о том, что я вычитал в предисловии.

Benjamin von Tudda — настоящий еврей посланный в Палестину и Аравия для рекогносцировки относительно возможности переселиться туда. Через Чехию и Россию он не ехал. В указанном Вами издании имеется древнееврейский оригинал и немецкий перевод. Не всегда вразумительный, как Вы увидите. Укажу еще на всякий случай другое издание: Asher. The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudda. London. 1840.

Присылаю при сем мою русскую статью⁵². Буду вам очень благодарен за отзыв и за совет. К сожалению не оставил достаточно широких полей. Другую мою статью, на немецком языке пришлось сдать в печать так как иначе нужно было бы очень долго ждать очереди⁵³. Надеюсь, что Вы не очень раскритикуете. В ближайшем будущем постараюсь прислать Вам и ее.

Цитируемый мною отрывок из протокола комиссии конечно, не точен. Кто его знает, что сделал Поленов⁵⁴ с оригиналом. Я заказал поэтому, в Центрархиве точную копию протокола, которой потом и воспользуюсь. Меня интересует вопрос, как Вы отнесетесь к моей общей концепции комиссии. Она несомненно очень смела, но, как мне кажется, не совсем необоснованна. Она представляется мне развитием трудов Тарановского⁵⁵ о Наказе.

В Вашей статье об Академии и Комиссии⁵⁶, которой у меня к сожалению нет под рукой, Вы указываете, между прочим, на тот факт, что Миллер заговорил вдруг в 1775 году о комиссии. Это находится по-моему в связи с проектом Волконского, о котором говорит Ек[атерина] в одном из своих писем. (Бартнев. Осьмнадцатый век. I, 182). Каких-нибудь других данных об

⁵² На жаль, не вдалося з'ясувати, про яку статтю йдеться.

⁵³ Теж само.

⁵⁴ Поленов Дмитро Васильович (1806–1878) — російський історик, бібліограф. Займався дослідженням та публікацією матеріалів з історії Законодавчої комісії 1767–1768 рр.: Исторические сведения о Екатерининской комиссии для сочинения проекта нового уложения // Сборник Императорского русского исторического общества. — СПб., 1869. — Т. 4; СПб., 1871. — Т. 8; СПб., 1875. — Т. 14.

⁵⁵ Тарановский Ф.В. Заметки о Монтеस्कье // Юридические записки. — Ярославль, 1913. — № 1. — С. 1–36; *Его же*. Ф.В. Монтеस्कье о России (К истории «Наказа» императрицы Екатерины II); *Его же*. Политическая доктрина в Наказе императрицы Екатерины II // Сборник статей по истории права, посвященный М.Ф. Владимирскому-Буданову. — К., 1904. — С. 44–86; *Его же*. Судьба Наказа Императрицы Екатерины II во Франции // Журнал Министерства юстиции. — 1912. — № 1. — С. 100–127.

⁵⁶ Флоровский А. Академия наук и Законодательная комиссия 1767–1774 гг. // Ученые записки Русской учебной коллегии в Праге. — Прага, 1924. — Т. 1. — Вып. 2. — С. 103–176.

этом эпизоде по-моему нет. Мне кажется, что Ек[атерина] думает здесь не о комиссии, как представительном учреждении, а о комиссии чисто бюрократической, которые у нее совершенно не различаются.

Надеюсь что моя справка удовлетворила Вас.

Жду с нетерпением Вашего отзыва.

С сердечным приветом
уважающий Вас Георгий Юльевич Закке.

№ 5

Кишинев. 23. 9. 30.

Глубокоуважаемый Антоний Васильевич,

простите пожалуйста, что я так долго не отвечал на Ваше письмо, за которое я Вам очень благодарен. Благодаря счастливому стечению обстоятельств, мне удалось приехать на мою родину, в Кишинев. Ваше письмо было мне переслано с некоторым запозданием из Лейпцига. Пробуду я здесь до 10–12 октября, так что не смогу сделать необходимые Вам справки раньше 20 числа октября. Надеюсь, что это не так спешно. Если нужно, пришлите мне еще один список необходимых Вам справок, за которые я возьмусь, как только вернусь в Германию.

За Ваши замечания относительно моей статьи сердечное спасибо. В Германии мне приходится работать почти в совершенном одиночестве, так что я здесь совершенно лишен плодотворного обмена мнениями. Как начинающий, я склонен может быть кроме того к слишком сложным умозаключениям которые в письменной форме вышли еще более заостренными, чем они возникли у меня в результате работы над Комиссией. Я далек от того, чтобы совершенно отрицать законодательную ее функцию. Нужно же считаться с ее обширными законодательными работами. У меня нет рукописи при себе, но мне кажется, что я определенно указывал на двойственный характер комиссии, на тот факт, что ей пришлось выполнить законодательную и политическую функцию. Вопрос сводится по-моему к тому, что необходимо выяснить, какую из этих функций [закреслено] нужно признать первичной. Я склонен считать политическую функцию основным мотивом созыва комиссии. Законодательная работа была по-моему только гораздо позже пристегнута [закреслено] к, первоначально, чисто политическому [закреслено] учреждению. В ближайшем будущем я пришлю Вам мою немецкую статью, где я делаю попытку выяснить время возникновения плана созвать народных представителей. Заостренность моих положений можно кроме того объяснить и может быть извинить еще тем фактом, что на политический характер комиссии, как я его понимаю, в исторической литературе еще никто не указывал. Мне по крайней мере не известны ни одна работа, касающаяся этого важного элемента предприятия Екатерины. Слегка касается этого вопроса Сергеевич и отчасти Милюков (упоминает и Лаппо-Данилевский), но

они, за исключением последнего, говорят только об оппозиционных настроениях в комиссии и о политической борьбе среди ее депутатов. Но комиссия никогда не рассматривалась как политическое орудие Екатерины. Ее тесная связь с Панинским проектом кажется мне несомненной. Вы этого вопроса не коснулись, но он кажется мне вопросом первой важности. Если мы согласимся с тем, что Панинский проект есть выражение аристократических претензий, то необходимо по моему признать, что комиссия является ответом Екатерины на эти претензии Панина. Екатерине было бы, конечно, чрезвычайно важно, если она могла бы создать свою комиссию раньше, скажем в 1763–64 годах. Но ее положение было по моему слишком шатким для подобного рода предприятий.

Она ведь и в 1767 году считалась с возможностью оппозиционных движений в комиссии и предприняла ряд мер для борьбы с ними. Достаточно указать на тот факт, что она сконцентрировала ко дню открытия комиссии 40 000 тысячную армию, на что указывает Rossignol⁵⁷ [1]. Можно, кроме того указать на ряд организационных деталей, которые прямо указывают на то, с каким страхом Екатерина относится к созданной ею комиссии. Этого вопроса я касаюсь в моей большой работе. Наконец Ек[атерина] была в 1763 еще слишком малоопытным политиком, чтобы браться за такие грандиозные предприятия, как комиссия.

Как бы то ни было, мне придется после Ваших замечаний еще раз переработать мою статью. Мне бы хотелось тогда опубликовать ее тогда в каком либо русском журнале или сборнике. Я был бы Вам очень благодарен, если бы Вы указали мне, к кому лучше всего обратиться по этому поводу. Из Вашего письма я не вынес того впечатления, что Вы отнеслись бы совершенно отрицательно к подобной попытке. Опубликовать ее на немецком языке нет по моему большого смысла, так как в Германии нет достаточно компетентных историков, могущих критически отнестись к отрицательным и положительным сторонам моей работы.

В Кишиневе я остаюсь до 10 октября. Мой адрес Chişinău. Str. General Berthelot 88. România.

К интересующим Вас вопросам относительно русских студентов позвольте вернуться через 3 недели.

С сердечным приветом
Ваш Георгий Закке.

⁵⁷ Россиньоль — с 1765 г. французский консул у Росії, с 1767 по 1769 гг. — уполномоченный у справах.

Многоуважаемый Антоний Васильевич,

большое спасибо за Вашу открытку от 1. I. сего года. В течение последних месяцев было столько перетасовок, что совершенно не был в состоянии ответить Вам. Мою работу о комиссии я в общих чертах закончил. Она уже принята в качестве магистерской диссертации и дала мне право читать лекции. Этим правом мне правда, не удалось воспользоваться, так как в виду происходящих здесь событий мне пришлось отказаться не только от моего ассистентства, но и от приватдоцентуры. Научные работники поставлены здесь в условия при которых едва ли возможно заниматься научным трудом.

В настоящее время я более детально разрабатываю отдельные главы моей работы, не будучи, конечно, уверенным, что она будет когда либо напечатана. Материальное положение у меня теперь тоже настолько ухудшилось, что я [закреслено] не знаю, смогу ли я продолжить свою работу. Спешу поэтому использовать время, чтобы сделать все, что еще можно разработать. Пользуюсь случаем, чтобы обратиться к Вам за некоторыми справками. Д. Кобеко⁵⁸ пишет в своей статье о А. Шувалове (Русский Архив. 1881. III, 253) (директоре дневных записок)⁵⁹, что им составлен «план заседаний комиссии». Экземпляр этого плана, им написанный и местами собственноручно исправленный Екатериной, хранится должен в зале общего собрания Сената». Меня интересует вопрос, что подразумевает Кобеко под «планом заседаний». Не есть ли это рукопись «Обряда», о которой вы пишете в Вашем «Составе» на стр. 97. Может быть здесь предполагается программа открытия комиссии или же просто «Начертание», о котором Вы пишете в «Два произведения имп[ератрицы] Ек[атерины] II»⁶⁰. Эту работу я читал несколько лет тому назад и не помню поэтому ссылаетесь ли Вы на приведенные мною слова Кобеко.

Очень интересует меня кроме того упоминаемые Вами рукописи «Обряда». Не сохранились ли у Вас случайно копии этих рукописей. Для меня чрезвычайно важно выяснить вопрос, как развивались у Екатерины принципы организации «Большого собрания».

В настоящее время я занят кроме того собиранием материалов о комиссии, сохранившихся в балтийских архивах. Мне удалось между прочим разыскать оригинал дневника рижского депутата Шварца, и ряд писем [нерозбірливо] Штернберга, Левенвальда и Вильбои⁶¹, а также короткий дневник

⁵⁸ Кобеко Дмитро Хомич (1837–1918) — російський державний діяч, історик, бібліограф, член-кореспондент Російської академії наук (з 1891 р.), директор Імператорської публічної бібліотеки (1902–1918, нині — Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі).

⁵⁹ Кобеко Д.Ф. Ученик Вольтера. Граф А.П. Шувалов (1744–1789). Биографическая статья // Русский архив. — 1881. — III (2). — С. 241–290.

⁶⁰ Флоровский А.В. Два произведения императрицы Екатерины II ...

⁶¹ Барон Йоганн Адольф Унгерн-Штернберг, барон Герхард Фрідріх Левенвольде, Олександр Микитович Вільбоа — депутати Ліфляндського дворянства.

последнего. Я поставил себе задачей собрать весь материал и может быть издать его. У меня есть знакомые в разных городах, которые мне много помогают. Может быть удастся разыскать письма Урсинуса⁶² и других. Это, конечно, дело случая.

С сердечным приветом
Ваш Георгий Закке

№ 7

Многоуважаемый Антоний Васильевич,

очень благодарен за [закреслено] сообщенные мне сведения об обряде и Шувалове. Статья Ваша у меня есть. Я совершенно упустил ее из вида. Мне только неясно, выбирается ли упомянутый в первой редакции секретарь общим собранием или же он тоже назначается Екатериной. По всей вероятности вопрос этот нельзя с достаточной уверенностью разрешить.

Заглавие интересующей Вас книги следующее: Adrian. I. V. Mitteilungen der Handschriften und satteren Durchdenken. Frankfurt. 1846. Она имеется в Лейпцигской университетской библиотеке.

Fr. Rus и Skorina у I. Matthias'a не упоминаются. Я вообще не нашел там ни одного врача из Праги, вообще чеха.

Положение Федора Александровича⁶³ нисколько не изменилось. Он уже давно достиг предельного возраста (68 лет) и продолжает читать лекции только для того, чтобы начатое им дело не заглохло. Осенью он уходит окончательно в отставку. Кафедра же его по всей вероятности никем замещена не будет (из экономических соображений).

С сердечным приветом
Ваш Георгий Закке.

Если книга Adnan'a Вам нужна, я могу прислать ее Вам или же, по крайней мере, просмотреть ее.

27. 5. 33

Лейпциг W 31

Stieglitstr. 58 I

P.S. Не сможете ли Вы мне указать, какие иностранные послы были при дворе Екатерины во время заседаний Коммиссии. Я просмотрел сообщения английск[ого], французск[ого], австрийского, шведского, голландского и данского и саксонского послов.

Знаю, что были еще польский, испанский и магдебургский.

⁶² Яків Урсинус — депутат м. Дерпта.

⁶³ Браун Федір Олександрович.

№ 8

Лейпциг 12. 6. 33.

Многоуважаемый Антоний Васильевич,
большое спасибо за присланные Вами сведения о «секретаре». Надеюсь,
что Вы разрешите и в будущем обращаться к Вам за подобными справками.

Искренне преданный Вам
Георгий Закке.

P.S.

Прилагаю при сем копию «der wahrhaftigen waren Zeitung».

№ 9

Многоуважаемый Антоний Васильевич,
очень Вам благодарен за присланный Вами некролог⁶⁴. Я все надеялся,
что Кизеветтер отзовется на мою последнюю статью, но судьба решила иначе.

Я пишу теперь рецензию на книгу Reddaway, Documents of Catherine the Great, Cambridge, 1931⁶⁵. Здесь опубликована переписка Ек[атерины] с Вольтером и английский текст наказа. В связи с этим я был бы Вам очень благодарен, если Вы сообщили мне точное заглавие книги Шмурло о [Екатерине и] Вольтере, как авторе истории Петра I. Еще более признателен был бы я Вам, если бы Вы помогли бы мне получить экземпляр этой книги для рецензии также как и другие пражские издания: Кизеветтер. На рубеже 2 столетий. Сборник русского института, Сборник в честь Милюкова и т. д. Дело в том, что я кроме рецензии пишу отчет о русской исторической литературе для Archiv für Kulturgeschichte⁶⁶. Хотел бы поэтому обратить внимание немецких историков и на труды пражской академической секции.

С сердечным приветом
Ваш Георгий Закке.

P.S. Есть ли у Вас какие либо архивные данные об английском переводе Наказа?

№ 10

Гамбург, 7. 1. 41.
Erlenkamp 3 П е

Многоуважаемый Антоний Васильевич, пишу Вам открытку так как не знаю, живете ли Вы на Вашей старой квартире. Весной прошлого года была

⁶⁴ Флоровский А.В. Памяти А.А. Кизеветтера // Записки Русского научного института в Белграде. — 1934. — Вып. 2. — С. 1–15. Фрагмент цієї статті зберігається в АРАН, ф. 1609, оп. 1, спр. 44.

⁶⁵ Reddaway W.F. Documents of Catherine the Great. The Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767 in the English Text of 1768. — Cambridge, 1931.

⁶⁶ «Архів з історії культури» — назва німецького історичного наукового журналу.

напечатана моя работа о Комиссии 1767 г. Надеюсь, что Вы получили экземпляр для отзыва. Я, во всяком случае, написал издателю, чтобы он послал Вам эту книгу. Живу теперь в Гамбурге, где работаю в институте мирового хозяйства. Надеюсь, что события последних лет не отразились на Вашем положении.

С сердечным приветом Георгий Закке.

№ 11

Гамбург 9. 3. 41.

Многоуважаемый Антоний Васильевич, очень Вам благодарен за Ваше любезное письмо. Оно доказало мне, что Ваше доброжелательное отношение к моим работам не изменилось, несмотря на то, что я, изучив Ваши исследования, сделал попытку характеризовать Комиссию 1767 г. с другой точки зрения. Моя жена советовала мне не посылать Вам моей работы. Я же был уверен, что найду в Вас объективного критика и я очень рад, что я оказался прав.

Без Ваших исследований мне никогда не удалось бы написать своей работы. Я очень рад, что при Вашем содействии мне удалось использовать не только Ваши общеизвестные работы, но и статьи, опубликованные в различных зарубежных изданиях. Именно поэтому меня очень интересует Ваша оценка моей книги. Как лучший знаток исследуемого мною вопроса Вы не ограничьтесь общей характеристикой моих взглядов, но и подвергнете детальной критике мою аргументацию.

Я собираю теперь материалы для большой работы по истории русского дворянства. Частичные результаты этой работы мною уже опубликованы (мои статьи о Сперанском, Щербатове, Радищеве, о восточной полемике Екатерины и т. д.)⁶⁷. В ближайшем будущем будут напечатаны статьи о Комиссии, о варягах и колбягах по Русской правде, о прибалтийском дворянстве и т. д. Интересующие Вас статьи я могу Вам прислать.

Я, конечно, уже писал Вам, что работаю теперь в восточно-европейском отделе гамбургского института мирового хозяйства. Работа эта отнимает много времени и энергии. На научную работу остается поэтому очень мало времени. Я надеюсь все таки, что мне удастся рано или поздно осуществить свой план. Теперь же мне приходится заниматься, главным образом, вопросами экономики Сов[етской] России и балканских стран. Работа по существу интересная, но касается больше области журналистики, чем науки.

⁶⁷ *Sacke G.* Die sozialen und wirtschaftlichen Voraussetzungen der Orientpolitik Katharinas II // Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. — 1939. — Bd. 32. — H. 1. — S. 26–36; *Id.* M.M. Speranskij. Politische Ideologie und reformatorische Tätigkeit. (Zu seinem 100. Todestag am 23. 2. 1939) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1939. — Bd. 4. — H. 3/4. — S. 331–350; *Id.* Graf A. Voroncov, A.N. Radiščev und der «Gnadenbrief für das russische Volk». — Emsdetten, 1937.

Ваше положение при университете, повидимому, не изменилось, чему я очень рад. Обращаю Ваше внимание на рецензию Сыромятникова в последнем номере журнала Советское государство и право⁶⁸. С[ыромятников] пишет о новой работе об актах Петровской эпохи, которая по своему содержанию напоминает Ваш «Состав». Повидимому, дело идет об очень ценном труде, который к сожалению еще не напечатан. С первым томом книги Богословского Вы наверное уже познакомились.

С сердечным приветом
Ваш Георгий Закке.

№ 12

Гамбург 18. 8. 41.

Многоуважаемый Антоний Васильевич, меня очень интересует книга Вернадского о Государственной уставной грамоте Российской империи 1820 г., вышедшая в издании пражского комитета в 1925 г. Я был бы Вам очень благодарен, если Вы могли бы указать мне, где можно ее приобрести. Французское издание этой же книги известно мне только по наслышке⁶⁹.

Я все еще работаю в Гамбурге. К сожалению нет времени заниматься историческими исследованиями. Мою статью об английском влиянии⁷⁰ Вы наверное получили. В ближайшем будущем выйдут еще 2 статьи в Zeitschrift für slavische Philologie⁷¹. Это все еще плоды 1937–39 годов. Если комитет еще существует, я мог бы прислать ему свою работу о комиссии, в порядке обмена.

Заранее очень Вам благодарен.
С сердечным приветом
Георгий Закке.

*АРАН, ф. 1609. Архив А.В. Флоровского, оп. 2, ед. хр. 230.
Закке Георг (Georg Sacke), доктор, сотрудник Института культуры и всеобщей истории Лейпцигского университета.
Письма, автограф, 20 листов.*

⁶⁸ Сыромятников Борис Иванович (1874–1947) — историк, правознавец і громадський діяч. *Сыромятников Б.И.* [Рец.]. Правда Русская. Т. 1. Тексты / Под ред. акад. Б.Д. Грекова. М.–Л., 1939 // Советское государство и право. — 1940. — № 7. — С. 144–149.

⁶⁹ *Вернадский Г.В.* Государственная уставная грамота Российской империи 1820 г. Историко-юридический очерк. — Прага, 1925. У виправленому та доповненому варіанті книга перевидана французкою мовою: *La charte constitutionnelle de l'Empire russe de l'an 1820 / Traduite du russe par Serge Oldenbourg.* — Paris, 1933. 1925 р. А. Флоровський, до речі, написав рецензію на цю роботу: АРАН, ф. 1609, оп. 1, спр. 142.

⁷⁰ *Sacke G.* Der Einfluß Englands auf die politische Ideologie der russischen Gesellschaft in der 2. Hälfte des XVIII Jahrhunderts // Archiv für Kulturgeschichte. — 1941. — Bd. 30. — S. 85–105.

⁷¹ Журнал слов'янської філології.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МЕМУАРАХ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Останнім часом зростає популярність дослідження мемуаристики як галузі історичного джерелознавства. Мемуари є специфічним видом джерел особового походження, унікальним поєднанням історичного та художнього жанрів. Значну цінність для вивчення безпосередньо історії України становлять не тільки вітчизняні, а й іншомовні мемуарні твори, зокрема, тому, що вони не були предметом уваги науковців через недостатню їх відомість на теренах України.

Важливе місце серед іноземної мемуаристики для вивчення української історії періоду Першої світової війни посідають мемуари видатного англійського державного діяча В. Черчилля під назвою «Світова криза»¹. Твір є цінним для українських дослідників насамперед тому, що саме в ньому висвітлюється ставлення англійців до тогочасної соціально-політичної ситуації на території сучасної України. Спогади вирізняються емоційною забарвленістю та яскравістю. Автор не приховував свого ставлення до тих чи інших подій як на міжнародній арені, так і на теренах України. Саме завдяки мемуарам В. Черчилля, зокрема стилю їх написання, можна по-новому переосмислити окремі історичні факти з точки зору одного з політичних діячів Великої Британії.

В. Черчилль, використовуючи у своїх спогадах назву «Україна», чітко виокремлював українські землі як державне утворення, не ототожнював її з російською державою. Це ж стосується й визначення приналежності населення українських територій, що виражається у використанні етнічної назви «українці».

Водночас, англієць Дж. Уорд також свідомо відмежовував українські землі від Росії, зазначаючи про існування російського кордону та безпосередньо українського².

Французький дипломат і політик Жорж Моріс Палеолог, який у 1914–1917 рр. був послом Франції в Росії, у мемуарному творі «Царская Россия во время мировой войны» виражав трохи іншу точку зору щодо українського питання. Він розглядав українські землі як суто частину російської держави, хоча й уживав назву «Україна» під час своєї розповіді. Мемуарист перелічував такі українські міста, як Київ, Харків, Одеса, у контексті опису російських територій та підкреслював єднання суспільно-політичного мислення їхнього населення: «Сведения, как официальные, так и частные, которые доходят до

¹ Черчилль В. Мировой кризис / Пер. с англ.; с предисл. И. Минца. — М.-Л., 1932.

² Уорд Дж. Союзная интервенция в Сибири. Записки начальника английского экспедиционного отряда полковника Джона Уорда. — М.-Пг., 1923. — С. 170.

меня со всей России, одинаковы. В Москве, Ярославле, Казани, Симбирске, Туле, Киеве, Харькове, Одессе, Ростове, Самаре, Тифлисе, Оренбурге, Томске, Иркутске — везде одни и те же народные восклицания, одинаковое сильное и благоговейное усердие, одно и то же объединение вокруг царя, одинаковая вера в победу, одинаковое возбуждение национального сознания. Никакого противоречия, никакого разномыслия. Тяжелые дни 1905 г. кажутся вычеркнутыми из памяти. Собирабельная душа Святой Руси не выражалась с такой силой с 1812 г.»³.

Подібні погляди щодо проблеми визначення української державності висловлював посол Великобританії в Росії (1910–1918 рр.) Джордж Б'юкенен, котрий у мемуарах не виокремлював українські землі від Росії, а навпаки ототожнював їх із нею. Він також розповідав про національні інтереси Росії щодо українського регіону Буковини, приєднанню якої до Румунії вона різко супротивилася⁴.

Узагалі, спогади Дж. Б'юкенена характеризуються насиченістю елементами військової та політичної історії. Упродовж своєї розповіді він не просто подавав інформацію про ті чи інші історичні факти, а й детально проаналізував їх та надав геополітичну оцінку. Основними рисами його мемуарів є детальність та вміст великої кількості фактів із політичної історії Першої світової війни, що стосувалися не тільки Росії, а й інших європейських країн-учасниць війни.

Вільгельм Гогенцоллерн називав українські території «природними межами» Росії, наголошуючи при цьому на тому, що бачить лише єдину Російську державу, аж ніяк не самостійну Україну⁵.

Твір польського автора Фелікса Пржезицького «Російський уряд у Східній Галичині» являє собою квінтесенцію мемуарів та художньої оповіді. Характерною особливістю цих спогадів є емоційність викладу історії. Автор надав опис Львова під час його зайняття російською армією та основні віхи російського правління у Східній Галичині. Цікавим є ставлення Ф. Пржезицького, котрий є представником польської держави, до міста Львова, а також характеристика останнього в його сутнісному значенні: «Коли в середині серпня минулого року в Польщі поширилася новина, що величезна російська армія йде завойовувати Східну Галичину, тривога про долю Львова, найбільш важливого сховища польської культури на окраїнах, стисла серце поляків»⁶.

До того ж, мемуари Ф. Пржезицького дозволяють побачити, наскільки поляки були впевнені в польськості Львова. Він описував настрої населення Галичини, вказуючи, що думки щодо російської приналежності міста тут різко відкидалися або зовсім не розглядалися. Відмічав також той факт, що цар-

³ Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны / Пер. с фр. — М., 1991. — С. 74.

⁴ Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата / Пер. с англ. — М., 1991.

⁵ Вильгельм II. Мемуары. События и люди. 1878–1918 / Пер. Д. Триуса. — М.-Пг., 1923.

⁶ *Przysiecki Feliks*. Rzady rosyjskie w Galicyi wschodniej. — Piotrków, 1915. — S. 4

ський уряд мав на меті поширення ідеї про Галичину як корінний російський край. А втім, успіху це не мало, бо викликало опір із боку всього населення, за винятком дуже невеликої групи агітаторів-москвофілів. Автор зазначав, що в Галичині ніхто не говорив російською мовою та не відчував спільності з російською культурою.

Ф. Пржезицький також виокремив ще одну групу, яка не поділяла поглядів польського населення щодо міста Львова — «русофільські українці», про яких він стверджував наступне: «Також українці боролися з партією як головним ворогом свого народу. Русофільські українці відмовилися від національної ідентичності, стверджуючи, що вони є органічною частиною російського народу, який говорить на діалекті півдня, продовжує традиційну політику та політику Мазепи й тепер підтримується Австрією. Відповідно, українці називалися в пресі москвофільськими мазепинцями»⁷.

Узагалі, у спогадах Ф. Пржезицького одне з головних місць належить полеміці щодо національного питання, приналежності тих чи інших територій та викладу російсько-польських суперечок щодо них. Однак українців він усе ж виділяв з-поміж росіян і поляків.

Автор наводить значну кількість прикладів різних поглядів, думок населення, розповідає про різноманітні агітації з боку росіян. Із цього приводу варто звернути увагу на статтю «москвофільського агітатора» В. Дудикевича, уривки з якої Ф. Пржезицький подає у спогадах: «У той же час москвофільський агітатор Дудикевич опублікував у «Біржевих відомостях» статтю під назвою «Російська Галичина». Ось витяги: Галичина була і залишається краєм здебільшого російським. Я дійсно думаю про Галичину як про русинську культуру, що утворює межі західних повітів: Ліженська, Ланьцута, Пшеворська та річки Дунай»⁸.

Бачимо, що автор статті твердив про російську основу Східної Галичини, виокремлюючи русинський субетнос, який він пов'язував також із Північною та Центральною Буковиною, що знаходилася під владою Австрії. Українців В. Дудикевич називав русинами, а українську мову русинською, побічно наголошуючи на російськості країв. Він також доводив свою думку релігійною приналежністю населення Галичини та Буковини, зіставляючи її з віросповіданням росіян: «Селяни сповідують католицизм та моляться русинською мовою, котра здебільшого вживається як мова російська. Русинська Галичина поєднується з Північною та Центральною Буковиною, яка навіть під владою австрійського уряду вважається краєм із русинським населенням, та Північно-Східною Угорщиною. Більшість галичан та угорців є уніатами, однак вони вважають себе православними; Буковина ж є суто православним краєм»⁹.

⁷ Ibid. — S. 13.

⁸ Ibid. — S. 18.

⁹ Ibid.

Ф. Пржезицький навів ще один приклад із приводу цього питання — висловлення «москвофільського активіста» Д. Вергуна щодо Галичини: «Ще один москвофільський активіст Вергун говорить про Галичину: “Тут під старовинними російськими Карпатами не мають бути дозволені ті помилки, що так сказали обличчя не менш старовинної Холмської Русі. Холмщина та Галичина — це найближчі сестри, так що вони мають багато спільного, починаючи з часів віщого Олега”»¹⁰.

Неможливо не відмітити також скептичне ставлення автора до поглядів представників російської держави, про думки яких він говорив, що це «суто російський спосіб мислення»¹¹. Ф. Пржезицький як представник польської нації не мав сумнівів щодо польськості Львова.

Незважаючи на львівське питання, автор, однак, не заперечував ідентичність України та українців, навпаки, вирізняв український народ серед російського та розглядав його як окремий слов'янський етнос. Він також відзначав величезне значення для Росії українського питання: «Питанням, що найбільше занепокоювало та зачіпало Росію, було питання України. До того ж, у російській пресі планувалося, власне, знищення українців. Насильство, скоєне щодо українців, стало для нас вказівкою на те, що гасла Росії про захист слов'янських народів та об'єднання слов'ян — це лише ширма, за якою приховуються політичні вбивства власне слов'янських народів»¹². Неможливо не помітити негативного ставлення польського автора до політики російського уряду, що, звісно, обумовлено історичними процесами та тривалими територіальними суперечками між двома країнами.

Ф. Пржезицький, зачіпаючи проблему самовизначення української нації, окреслив ті політичні утиски з боку російської держави, яких зазнали українці. Автор згадував публікації в пресі, які стали відображенням поглядів загальної частини росіян: «“Новий час” стверджує, що українців вигадала німецька наука спільно з німецькою адміністрацією, до того ж було додано, що «вони є сатанинським плодом інтриг, що вигадали для розчленування нації Росії»¹³. Відомий російський журналіст П. Струве стверджував у «Біржевих відомостях», що в мить відірвання Галичини від Австрії повинна впасти в Галичині поза умовами життя російського та російської культури форма українського руху, що заперечує всеросійську мову та культуру. «Українська програма, — на думку журналіста, — це ілюзія та помилка»¹⁴.

Згідно із зазначеними публікаціями, окремі російські представники вбачали в українцях загрозу для єдиної російської держави, стверджуючи, що саме вони є тим фактором, що розбиває їхню державу на окремі слабкі частини;

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Ibid. — S. 19.

¹⁴ Ibid.

вони різко висловлювалися з приводу можливого становлення України як самостійного державного утворення та бачили її лише як частину єдиної країни — Росії.

Загалом, виходячи з мемуарів Ф. Пржезицького, можна зробити висновок про його досить лояльне ставлення до України та проблеми її державної визначеності. Безперечним є також негативне ставлення автора не стільки до Росії як такої, скільки до політики російського уряду, що, на його думку, посилила як внутрішні суперечки в двох державах (Польщі та Росії), так і викликала бурну зовнішню полеміку щодо територіальних питань та військових подій на тлі Першої світової війни.

Даний мемуарний твір є комплексним за своєю структурою та сутністю. Він містить огляд історичних фактів та військової історії, а також оцінку та аналіз суспільно-політичних подій.

Автор не просто надав відомості з історії країн, він висвітлив емоційний та моральний бік того, що відбувалося, показав історичну дійсність на фоні становища людей, котрі перебували в територіальних межах його розповіді.

Польський історик та археолог Богдан Януш під час написання мемуарів не приховував свого досить позитивного ставлення до України та українців, яких він відокремлював як від росіян, так і від поляків¹⁵.

Представник країни Четверного союзу, австро-угорський офіцер Максиміан Ронге також досить позитивно оцінив український народ, висвітлив його ставлення до іноземних окупантів загалом. У мемуарах «Разведка и контрразведка» він розповів про зайняття Волині, а також про настрої місцевих жителів із цього приводу: «Отношение населения занятой нами Волыни никоим образом не говорило о том, что оно ожидает освобождения от нас. Основная масса украинцев не признавала нас. Подлинные русские и многочисленные чешские колонисты были открыто враждебно настроены. Были, правда, и такие русские украинцы, которые мечтали об освобождении и присоединении к центральным державам, но это были единицы, не имевшие никакого влияния на общую массу, и мы их могли использовать только в нашей разведывательной службе в качестве агентов против России. Среди пленных украинской национальности их пропаганда не могла добиться успеха. Эти пленные интересовались социалистическими идеалами, но ни в коей мере не национальними»¹⁶.

Спогади розвідника М. Ронге дають цінну характеристику соціально-політичному становищу Волині, зокрема внутрішньому конфлікту в середовищі різних верств українського населення. Саме цей фактор він називає «тягарем для розвідувального апарату Австро-Угорщини»¹⁷.

¹⁵ Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3.IX.1914–22.VI.1915). — Lwów, 1915.

¹⁶ Ронге М. Разведка и контрразведка. — М., 1939. — С. 127.

¹⁷ Там же.

Наступний автор — чеський солдат Ян Ганак — 1916 р. потрапив у полон до росіян, а 1918 р. — вступив до Червоної армії. У мемуарах «Мои воспоминания о войне, плене и службе в Красной армии» він описує деякі події свого життя під час Першої світової війни, а також згадує про Україну.

Розповідаючи про своє перебування на українських землях, Я. Ганак окреслив два різних ставлення чехів до українців: чеські колоністи лояльно ставилися до царської влади та негативно — до українського населення; чехи, котрі проживали на території своєї держави, навпаки не поділяли їхньої думки та симпатизували українцям: «Недалеко от имени расположились чешские хмелеводческие колонии, целые деревни. На украинское население чехи поглядывали свысока, хотя сами отстали от своих соотечественников на много лет. Они ездили в допотопных экипажах, женщины одевались по модам пятидесятилетней давности. Чешские колонисты лояльно относились к царской России, и многие из них почитали царя Николая. Одновременно они почитали и Франца Иосифа. Это была типичная сельская буржуазия — настоящие черносотенцы, и мы понимали, что нам с этими бывшими нашими соотечественниками не по пути»¹⁸.

Автор неодноразово наголошував на тому, що з місцевим населенням у них склалися гарні стосунки. Він спостерігав за жителями та чітко бачив загальне їхнє ставлення до війни. Зазначав, що кожен селянин хоче миру, а головним злободенним питанням був обов'язок «розрахуватися з панами»: «С украинским населением окрестных деревень у нас установились хорошие отношения. Но когда с фронта стали возвращаться солдаты, не желающие больше воевать, положение изменилось. Каждый крестьянин хотел мира, а «эти, черт их подери, австрийцы хотят войны до победного конца»¹⁹.

Мемуари фінського державного та військового діяча К.Г. Маннергейма є джерелом інформації щодо взаємовідносин Фінляндії з Росією та подій Першої світової війни загалом. Тут містяться також окремі згадки про українську державу. Автор описав воєнні дії на українській території, надав характеристику окремим військовим фактам. Зауважимо, що представник фінської держави виокремлював українські землі від Росії, використовуючи назву «Україна», з чого можна зробити висновок, що він вбачав в Україні відповідне державне утворення, розглядаючи її не як складову Російської імперії, а самостійний об'єкт: «К сожалению, спустя короткое время военное счастье отвернулось от него. 14 июля противник начал контрнаступление в Галиции и на Буковине, и наши войска обратились в неуправляемое бегство. Тернополь и Черновцы пали, вся Украина оказалась под угрозой»²⁰.

¹⁸ Ганак Я. Мои воспоминания о войне, плене и службе в Красной армии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ah.milua.org>.

¹⁹ Там же.

²⁰ Маннергейм К.Г. Мемуары / Пер. с финского П. Куйиала, Б. Злобина. — М., 1999. — С. 78.

Такої ж думки автор дотримувався стосовно українців. Він чітко визначав їхню етнічну приналежність, застосовуючи два терміни — «українці» та «росіяни», заперечуючи таким чином думку про те, що перша є синонімом другої: «Украинцы и поляки освобождались немедленно. Все русские офицеры, за исключением тех, которые находились под арестом, имели право снимать частные квартиры»²¹.

Загалом, спогади К.Г. Маннергейма є змістовним та детальним історичним викладом, що супроводжується докладним авторським аналізом і його особистою політичною оцінкою.

Мемуари угорського політичного й суспільного діяча Ендре Шика «Годы испытаний» демонструють нам реальну картину подій у революційній Росії.

Автор надзвичайно широко та відверто розповів про всі свої переживання, описав власне важке життя в якості полоненого. І все ж, для дослідження історії України ці спогади є значними, бо демонструють ставлення представника сусідньої Угорщини до української проблеми. Е. Шик в усіх своїх згадках про Україну вживав її власну назву та відрізняв українців від росіян²². Він також навів приклади російського ставлення до українців, розповідаючи про свою знайому з Росії: «Аглая Петровна на этот счет имела свои планы. Родилась она в семье сибирского сектанта и не испытывала особого расположения к украинцам. Правда, она говорила, что любит украинцев, но ни за какие блага на свете не согласилась бы жить среди них»²³.

Загалом, можна відмітити досить позитивне ставлення самого Е. Шика до українського народу. Він неодноразово розповідав про своє спілкування з українцями та деякою мірою навів їхні національні риси та народні звичаї. Українець, за його описом, за своїм характером відрізняється від росіянина, має власні поведінкові особливості.

Німецький військовий Г. Копп також розмежував Україну та російську державу, вказуючи на наявність самостійної назви та окремішність українських земель від російських територій²⁴.

Польський політичний діяч доктор Ян Хупка згадував факт підписання Брестського миру. Із цього приводу він висловлював власну точку зору щодо українського питання, яке на той момент мало тенденцію до загострення, і різко відкидав можливість України здобути самостійність та стати окремою державою. Політичний діяч обумовлював тодішню перспективу України стати незалежним утворенням лише зовнішніми факторами, наголошуючи на впливі європейських країн, а не внутрішніми: «Той факт, що Україна в теперішній час виглядає як дещо реальне, що там перебувають війська та захис-

²¹ Там же. — С. 93.

²² Шик Э. Годы испытаний / Пер. с венгерского Л. Скворцова, Ю. Сазонова. — М., 1969. — С. 272–273.

²³ Там само.

²⁴ Копп Г. На линейном крейсере «Гебен». — СПб., 2002.

ники, то це тільки тому, що всі противники більшовиків та жахливого правління натовпу групуються коло України»²⁵.

Автор акцентував увагу на тому, що Україна є лише джерелом сировини та продовольства (адже має великі запаси зерна) для Австрії та Німеччини, говорив про їхні економічні вигоди: «Однак, коли ці війни в будь-якому випадку закінчаться і німці вивезуть усе продовольство, Україна припинить їх цікавити, зруйнується цей вигаданий проект і виникне не більше, ніж малоросійський автономний край у лоні Росії. Тому що основи для державного будівництва в Україні немає. Тут більше права власності або Польщі, або Росії»²⁶.

Український народ автор розглядав як частину російської нації: «А населення говорить малоросійською мовою, але є православним і не відчуває дуже сильної національної ідентичності, окремої від Росії. Я не вважаю, що був неправий у цих моїх поглядах, тому що я говорю теж саме, що і всі польські землевласники з України, котрі укрилися в Польщі»²⁷.

Таким чином, аналіз іншомовних мемуарних джерел дозволяє зробити висновки щодо особливостей бачення українського питання очима іноземців. Зауважимо, що значна кількість авторів визначала Україну як окрему національну територію, а українців — як самодостатній етнос зі своїми національними рисами, традиціями, звичаями, мовою. Економічний потенціал України визначався ними як один із факторів, що мав сприяти державній самостійності країни.

²⁵ *Hupka J. Z czasow wielkiej wojny. — Niwiska, 1936. — S. 220.*

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*

МЕТРОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА

СТАН ВИВЧЕННЯ МЕТРОЛОГІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У другій половині XIX ст. у Російській імперії, до складу якої входила більша частина українських земель, були проведені ліберальні реформи (1860–1880 рр.). Актуальні та злободенні проблеми, які постали перед тогочасним суспільством, потребували врахування минулого досвіду. Це загостило інтерес до історії, що, у свою чергу, спричинило введення до наукового обігу значної кількості нових джерел.

Увагу дослідників привернули, насамперед, питання економічної історії, що вимагали від них знання тогочасних одиниць виміру й ваги. Усе це викликало появу праць, присвячених проблемам історичної метрології — спеціальної (допоміжної) історичної дисципліни, яка вивчає виникнення одиниць виміру, формування їх у процесі історичного розвитку, функціонування системи мір та засобів вимірювань у різні історичні періоди, з'ясовує реальні величини давніх мір та відповідність їх мірам сучасної метричної системи. Важливе місце в цих дослідженнях займали питання метрології Київської Русі.

Однією з перших праць, присвячених дослідженню метрології Давньоруської держави, була стаття П. Буткова¹. У ній значна увага приділена мірам довжини Київської Русі. Значний внесок ученого у встановленні величини давньоруського сажня, яку він визначив за допомогою каменя, знайденого біля залишків давньоруського міста Тмурокані, що знаходилося на Таманському півострові (там, де зараз станиця Тамань Краснодарського краю). На ньому слов'янськими літерами було зроблено напис про те, що князь Гліб 1068 р. виміряв по льоду довжину та ширину Керченської протоки, яка того часу становила 14 тисяч сажнів². Порівнявши ці відомості з даними вимірювання Керченської протоки російськими топографами в XIX ст., П. Бутков дійшов висновку, що давньоруський сажень у перекладі на метричну систему дорівнював 142 см. Він встановив також, що в ньому було 3 лікті³.

Значним є внесок у метрологію Київської Русі Д. Прозоровського (1820–1894), автора понад 80 праць з історії, палеографії, нумізматики, хронології, зокрема історичної метрології. Перші його роботи, опубліковані в 50-х рр. XIX ст., були підготовлені на значній джерельній базі й присвячені давньоруським мірам рідин і ваги⁴.

¹ Бутков П.Г. Объяснение русских старинных мер — линейной и путевой // Журнал Министерства внутренних дел. — 1844. — Кн. 11. — С. 247–293.

² Там же. — С. 252.

³ Там же.

⁴ Пашков А.М. Д.И. Прозоровский — основатель русской исторической метрологии // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1987. — Т. 18. — С. 26; Прозоровский Д.И. Древние русские меры жидкостей // Журнал Министерства народного просвещения. — 1854. — № 3. — С. 231–268; Его же. Древний русский вес // Там же. — 1855. — № 5–6. — С. 115–191.

В одній із фундаментальних праць учений обґрунтував значення історичної метрології⁵ та дослідив міри ваги, місткості, шляху та площі. До метрології Д. Прозоровський відніс вивчення монет і обчислення часу⁶.

1865 р. побачила світ його розвідка «Монета и вес в России до конца XVIII столетия». Вона отримала значну кількість позитивних оцінок і була відзначена Уварівською премією⁷.

У 70–80-х рр. XIX ст. Д. Прозоровський опублікував декілька статей про міри ваги й довжини, у яких виводив витоки давньоруської метрології з античності. Проте дослідники відзначили в них ряд недоліків. Особливо наголошували на захопленні автора «сравнительной метрологией»⁸.

Підсумком студій Д. Прозоровського стала публікація узагальнюючої праці з історичної метрології — лекційного курсу «Древняя русская метрология», який учений читав у Петербурзькому археологічному інституті⁹. Вона була підготовлена на значній кількості опублікованих джерел, речових пам'яток і даних народної метрології. У ній Д. Прозоровський критично проаналізував праці своїх попередників.

У курсі лекцій учений виклав свій метод дослідження проблем історичної метрології через порівняння речових і писемних даних, а також російських, західних і античних мір. Він дав визначення метрології як історичній дисципліні. Але були й недоліки — відсутність у ряді випадків наукового підходу й нечіткий виклад матеріалу¹⁰.

Отже, наукове дослідження давньоруської метрології було започатковано Д. Прозоровським. Не всі його праці витримали випробування часом. Проте завдяки ґрунтовній джерельній базі більшість із них і дотепер має наукову цінність і потребує всебічного вивчення.

1894 р. вийшла друком стаття О. Никитського, присвячена давньоруським мірам місткості й площі. Написана на значній джерельній основі, вона стала вагомим внеском у дослідження історичної метрології. Проте ряд положень у статті не підтверджені конкретними фактами, тому викликали критичні зауваження науковців¹¹.

Відомості про давньоруські міри є і в монографії С. Кузнецова, підготовленій на основі курсу лекцій «Древнерусская метрология», який він читав

⁵ Пашков А.М. Указ. соч. — С. 26, 27.

⁶ Там же. — С. 27.

⁷ Прозоровский Д.И. Монета и вес в России до конца XVIII столетия. — СПб., 1865; Пашков А.М. Указ. соч. — С. 27.

⁸ Прозоровский Д.И. Древний русский вес в сравнении с римско-византийским и нынешним русским // Известия Петербургского археологического общества. — 1872. — Т. 7. — Вып. 3. — С. 373–386; Его же. О старинных русских мерах протяжения // Там же. — С. 258–274; Его же. Древние греко-римские меры протяжения и их отношение к древним и новым русским мерам // Там же. — 1880. — Т. 9. — Вып. 5. — С. 475–483.

⁹ Пашков А.М. Указ. соч. — С. 28, 29.

¹⁰ Там же. — С. 29.

¹¹ Никитский А.И. К вопросу о мерах древней Руси // Журнал Министерства народного просвещения. — 1894. — № 4; Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. — М., 1975. — С. 31.

у 1907–1913 рр. у Московському археологічному інституті. При його підготовці С. Кузнецов використав лекції Д. Прозоровського (більше ніж 120 сторінок із 138), доповнивши їх новими даними. У монографії досліджено історію мір довжини, площі, об'єму й ваги з давніх часів по ХІХ ст. включно. Також проаналізовано історіографію проблеми та наведено перелік джерел¹².

1927 р. у Празі була опублікована стаття М. Беляєва, в якій досліджувалися міри довжини й ваги. У ній йшлося про вплив метрології Давнього Сходу на метрологію різних країн і на давньоруські міри. Здійснивши порівняльний аналіз, М. Беляєв дійшов висновку, що в основі метрологічної системи Київської Русі знаходилася давньоєгипетська система мір. Остання мала значний вплив на метрологію Греції, Риму та грецьких причорноморських колоній. Через торговельні відносини з цими країнами народи Причорномор'я та Придніпров'я могли засвоїти цю систему мір¹³.

Концепція М. Беляєва побудована на всебічному вивченні питання, дослідженні значної кількості джерел і їхньому ґрунтовному аналізі. Проте вона має ряд недоліків. Автор приділив мало уваги аналізу давньоруських писемних джерел і одиниць виміру, які в них згадуються. Він не врахував місцеві особливості давньоруських мір і їхні зміни в різні роки. Незважаючи на це, концепція М. Беляєва як спроба пов'язати давньоруську метрологію з метрологією Стародавнього Сходу й представити її історію як один із розділів світової історії заслуговує на увагу.

Важливе значення для вивчення метрології Київської Русі мали узагальнюючі праці М. Устюгова. 1939 р. Історико-архівний інститут видав склографічним способом на правах рукопису курс історичної метрології, який учений прочитав там 1938–1939 навчального року¹⁴.

Безпосередньо проблемам метрології Київської Русі присвячена ґрунтовна стаття М. Устюгова, опублікована в журналі «Исторические записки» 1946 р¹⁵. Учений зазначив, що історична метрологія відіграє важливу роль у вивченні економічної історії держави, усебічно проаналізував джерела її дослідження, праці своїх попередників, оцінив і висловив критичні зауваження¹⁶.

М. Устюгов дослідив історію давньоруських мір довжини, поверхні, місткості й ваги. Він дав визначення та встановив розміри ліктя, п'яді, сажня, версти, поприща, дня шляху та ін. Також приділив увагу метрології періоду феодальної роздробленості й централізованої Російської держави¹⁷.

¹² Кузнецов С.К. Древнерусская метрология. — Малмыж на Вятке, 1913.

¹³ Шостын Н.А. Очерки истории русской метрологии XI–XIX века. — М., 1975. — С. 15–21.

¹⁴ Устюгов Н.В. Учебное пособие по вспомогательным историческим дисциплинам. Метрология. — М., 1939.

¹⁵ Его же. Очерк древнерусской метрологии // Исторические записки. — 1946. — № 19. — С. 294–348.

¹⁶ Там же. — С. 294–299.

¹⁷ Там же. — С. 301–305, 311–317.

Підсумком його студій стала спільна з О. Каменцевою монографія «Русская метрология», яка охоплювала період від Київської Русі до введення метричної системи в Росії¹⁸.

Проблеми спеціальних історичних дисциплін, зокрема історичної метрології, досліджував Л. Черепнін (1905–1977). Працюючи на кафедрі допоміжних історичних дисциплін Московського державного історико-архівного інституту, учений підготував навчальні посібники з хронології, нумізматики, палеографії (останній спільно з М. Чаєвим)¹⁹, а згодом і з історичної метрології²⁰. Останній за своєю структурою складається зі вступу, 5 розділів і висновків. У вступі вчений дав визначення метрології як допоміжної історичної дисципліни, визначив її значення та об'єкт дослідження²¹.

Чималу увагу Л. Черепнін приділив метрології Київської Русі, присвятивши їй другий розділ своєї монографії «Метрология і грошова лічба Київської держави (X–XII ст.)». Він проаналізував відповідні джерела, вказав на складність роботи з ними, на безсистемність даних із метрології Давньоруської держави, неточність відомостей про міри, які там наведені²².

Л. Черепнін зазначив також відсутність праць, в яких безпосередньо описано різні давньоруські міри й встановлено їхні співвідношення з метричними. Автор показав, що для даної епохи немає наукових трактатів або посібників із практичного керівництва, присвячених питанням метрології. Відсутні також пам'ятки законодавчого характеру, які ставили спеціальні завдання регламентації мір²³.

Незважаючи на складність зазначеного дослідження, учений вивчив походження мір довжини — п'яді, вершка, сажня, версти — та встановив їхні розміри, узагальнивши праці попередників.

Проблеми метрології Київської Русі розглядав Б. Рыбаков у спеціальній статті, а також у працях, присвячених культурі Давньоруської держави²⁴. Він дослідив народні міри довжини, з'ясував давність їхнього походження, показав еволюцію мір у процесі розвитку обміну, виникнення приватної власності, поділу й межування земельних володінь. Учений проаналізував також систему мір довжини, які використовували давньоруські архітектори в будівництві²⁵.

¹⁸ Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Указ. соч. (перше видання: М., 1964).

¹⁹ Лев Владимирович Черепнин (1905–1977). Материалы к библиографии ученых СССР. Серия истории. — М., 1983. — Вып. 14.

²⁰ Черепнин Л.В. Русская метрология. — М., 1944.

²¹ Там же. — С. 7.

²² Там же. — С. 17–40.

²³ Там же. — С. 17.

²⁴ Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины XII–XV веков: (Из истории народных знаний) // Советская этнография. — 1949. — № 1. — С. 67–91; *Его же*. Мерило новгородского зодчего XIII в. // Рыбаков Б.А. Из истории культуры древней Руси. Исследования и заметки. — М., 1984. — С. 105–118; *Его же*. Архитектурная математика древнерусских зодчих // Там же. — С. 82–104; *Его же*. О культуре древней Руси // Там же. — С. 4–16.

²⁵ *Его же*. Русские системы мер длины XII–XV веков. — С. 67.

Актуальною тогочасною проблемою історичної метрології була подібність мір довжини в різних народів, а також теорія запозичення мір. Ішлося про те, що в історико-метрологічних дослідженнях першої половини ХХ ст. утвердилася думка про походження метрологічних систем сучасних європейських народів від спільного джерела — мір Стародавнього Сходу. Такої гіпотези щодо походження англійської метрологічної системи дотримувався, наприклад, англійський учений В.М. Фліндерс Петрі²⁶.

Б. Рибаків проаналізував теорію походження давньоруських мір від східних і подібність їхніх величин, наведених у праці М. Беляєва. Учений позитивно оцінив науковий внесок останнього, проте з деякими висновками не погодився. Він підтримав, наприклад, тезу про подібність мір у різних народів, але доводив, що в основі її знаходилися елементарно прості рухи людини, а також єдність способу вимірювання, який здійснювали за допомогою частин тіла людини (ліктя, п'яді, пальця, стопи, розмаху рук). Невелику їхню відмінність він пояснював нюансами способів вимірювання й антропологічними особливостями різних народів. Б. Рибаків вважав, що треба аналізувати самостійний, «конвергентний» шлях розвитку давньоруських мір і, насамперед, тогочасні народні міри, а не лише вести пошуки шляхів запозичення мір²⁷.

Учений критично оцінив також внесок своїх попередників у вивчення мір довжини ХІІ–ХV ст. та осмислив їхні здобутки. Він зауважив, що питання про одночасне існування різних систем мір у Київській Русі досліджене не достатньо. Джерельну базу дослідження Б. Рибаків становили писемні джерела (опубліковані й архівні), етнографічні й археологічні матеріали, а також архітектурні пам'ятки²⁸.

Науковець доводив, що міри палець, п'ядь, ступінь, лікоть були поширені й в античному світі. Проте, на відміну від давньогрецької, римської, візантійської або західноєвропейської метрологічних систем, давньоруська народна метрологія зберегла поділ мір довжини на 2, 4, 8. Так, сажень ділилася на 2 напівсажня, 4 ліктя, 8 п'ядей. Найбільш поширеним був поділ на 4. Давньоруська четвертинна система, на його думку, була досить зручною. Якщо поділ здійснювали мотузкою, то її послідовно складали вдвоє та вчетверо, що давало відповідні долі сажня²⁹.

Дослідження давньоруських мір довжини вчений розпочав з міри п'ядь. Він вважав, що жителі Київської Русі використовували три види п'яді: малу, довжина якої визначалася відстанню від великого до вказівного пальця (19 см); велику, яка дорівнювала відстані від великого пальця до мізинця

²⁶ Flinders Petrie W.M. Measures and weights. — London, 1934. — P. 7.

²⁷ Беляев Н.Т. Указ. соч. — С. 261; Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины ХІІ–ХV веков. — С. 67.

²⁸ Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины ХІІ–ХV веков. — С. 68–69.

²⁹ Там же.

(22—23 см); п'ядь з перекиданням, коли до малої п'яді в 19 см додавали ще два або три суглоби вказівного пальця (27 або 31 см)³⁰.

Висновки Б. Рибакова щодо видів п'яді та її розмірів були розглянуті дослідниками історичної метрології. Так, за О. Каменцевою та М. Устюговим, п'ядь визначали як відстань між витягнутим великим і вказівним пальцями руки, яку Б. Рибаків вважав малою п'яддю. Вони виводили походження терміна «п'ядь» від кореня «п'ять», що означав кисть руки. Інший дослідник історичної метрології М. Шостьїн підтримав висновки О. Каменцевої та М. Устюгова як щодо визначення терміна «п'ядь», так і його походження, додавши при цьому, що цю міру використовували для приблизного визначення невеликих відстаней за допомогою кисті руки³¹.

Отже, дослідники історичної метрології підтримали не всі висновки Б. Рибакова щодо видів і розмірів п'яді. Тому це питання потребує подальшого дослідження.

Значну увагу Б. Рибаків приділив дослідженню давньоруської міри лікоть. За його визначенням, вона дорівнювала відстані від ліктьового згину до кінців витягнутих або стиснутих пальців кисті руки, тобто 46 і 38 см. На думку вченого, у першому випадку лікоть дорівнював двом великим п'ядям по 23 см, а в іншому — двом малим по 19 см. Крім того, він вважав, що існував також «литовський» лікоть, який дорівнював 62 см³².

Фахівці досить обережно поставилися до висновків Б. Рибакова щодо розмірів давньоруського ліктя. Вони вважали, що така міра в Давньоруській державі не була уніфікована. Вона мала широке використання в побуті, проте як міра антропометричного походження не мала точно встановлених розмірів³³.

У статті Б. Рибакова досліджено величину міри сажень, яку широко використовувало населення Київської Русі. За його даними, сажень поділявся на 4 лікті, дорівнював 216 см і визначався відстанню від землі до кінців пальців витягнутої догори руки чоловіка середнього зросту³⁴. Учений встановив величину простого сажня за допомогою знайденого біля залишків давньоруського міста Тмуторокані каменя, на якому було зазначено довжину й ширину Керченської протоки. Порівнявши ці дані з даними вимірювання Керченської протоки російськими топографами в XIX ст., П. Бутков і М. Устюгов встановили величину давньоруського сажня, яка, на їхню думку, дорівнювала 142 см.

Б. Рибаків, досліджуючи це питання, дійшов висновку, що розміри Керченської протоки за дев'ять століть могли змінитися. Тому він порівняв її розміри, зазначені на камені, з тими, які наведені в книзі візантійського імпе-

³⁰ Там же. — С. 69–71.

³¹ Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Указ. соч. — С. 20–21; Шостьин Н.А. Очерки истории русской метрологии. XI–XIX века. — М., 1975. — С. 27.

³² Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины XII–XV веков. — С. 71–72.

³³ Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Указ. соч. — С. 19–20.

³⁴ Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины XII–XV веков. — С. 72–74.

ратора Костянтина Багрянородного «Як треба управляти імперією» (X ст.). Історико-порівняльний аналіз дав можливість ученому з максимальним наближенням до об'єктивності вирахувати величину давньоруського сажня, яка, на його думку, дорівнювала 151,4 см. Ці висновки було підтримано дослідниками історичної метрології, зокрема М. Устюгим³⁵.

Значну увагу вчений приділив проблемі уніфікації давньоруських мір довжини, провівши метрологічний аналіз пам'яток архітектури Київської Русі. Він встановив, що давньоруська архітектура з метрологічних питань ученими не досліджувалася, оскільки мистецтвознавці, наприклад, вважали, що в основі розрахунків при проектуванні споруд тогочасними архітекторами було прийнято давньогрецький фут.

Б. Рибаків, вивчаючи це питання, встановив, що при зведенні стародавніх споруд існував місцевий еталон, яким вимірювали довжину й ширину будівель. Відомості про це вчений віднайшов у Києво-Печерському патерику. Так, у розповіді про побудову 1073 р. лаврської Успенської церкви йшлося про виготовлення дерев'яного еталона, який дорівнював довжині золотого пояса³⁶. Отже, Б. Рибаків переконався, що останній був метрологічним стандартом, зразком для виготовлення інших мір.

На думку вченого, при зведенні споруд давньоруські архітектори й будівельники продумували систему вимірювання, керуючись точними розмірами та певним співвідношенням частин мір довжини. Він наводить дані про використання мір довжини при зведенні архітектурних споруд у давньоруських містах. Б. Рибаків вважав, що вже до середини XI ст. архітектори Київської Русі не користувалися давньогрецькими мірами³⁷.

Проблеми історичної метрології висвітлені також у ряду праць Б. Рибаків з історії культури Давньоруської держави. Учений вказав на складність дослідження архітектури Київської Русі через те, що давньоруські зодчі не розкривали секрети побудови будівель. Проте архітектурні пам'ятки, які збереглися до нашого часу, захоплюють продуманою пропорційністю, дивною гармонією окремих частин, стрункою логікою архітектурного замислу³⁸.

Велику увагу Б. Рибаків приділив проблемі забезпечення єдності вимірювання в Давньоруській державі та, насамперед, існуванню зразкових мір. Так, у статті «Мерило новгородского зодчего XIII в.» він повідомив про знахідку археологами 1970 р. у м. Новгороді уламків мірного жезла — «мерила праведного»³⁹.

За даними Б. Рибаків, окрім «золотого пояса», як однієї із зразкових мір довжини в Київській Русі, існували й інші. Серед них були масивні срібні

³⁵ Там же. — С. 77–78; Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Указ. соч. — С. 22–24.

³⁶ Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины XII–XV веков. — С. 79–80.

³⁷ Там же. — С. 81, 83.

³⁸ Его же. Архитектурная математика древнерусских зодчих. — С. 82.

³⁹ Его же. Мерило новгородского зодчего XIII в. — С. 105–118.

ланцюги XI–XII ст. зі звіриними мордами, різні за довжиною. Один із таких ланцюгів, довжину якого вчений виміряв у Київському історичному музеї, дорівнював довжині давньоруського мірного сажня — 176 см⁴⁰.

Проте названі Б. Рибаківим зразки мір давньоруські архітектори в повсякденній праці не використовували як інструменти, якими, на думку вченого, могли бути дерев'яні міри. Згадку про них він віднайшов у «Сказанні о Соломоне и Китоврасе» — казковій слов'янській переробці розповіді про побудову храму царя Соломона (XII ст.). Досліджуючи цей твір, Б. Рибаків звернув увагу на дерев'яні мірила, з якими Китоврас прийшов до царя, коли його покликали для будівництва храму. Це були «прути», у кожному з яких було по 4 лікті. Учений вважав, що вони відповідали довжині давньоруського сажня, яка також ділилася на 4 лікті⁴¹.

У 1954–1955 рр. при розкопках Тмуроканської церкви, зведеної 1023 р. коштом князя Мстислава Володимировича, Б. Рибаків встановив, що при підготовці до зведення фундаменту церкви були використані мірні сажні, які відповідали довжині античної боспорської оргії, тобто 176,4 см, а при розрахунках фундаменту — великий сажень, який дорівнював 249 см⁴².

Заслуговує на увагу й припущення Б. Рибаків, яке він висловив в одній із перших статей і повернувся до нього пізніше, про запозичення давньоруської, згодом української й російської міри «четверик» (=26, 24 літра), від римської міри «квадрантал» (=26, 24 літра), «внешним выражением которого», як вважав учений, була амфора. На його думку, це відбулося в II–IV ст. н.е. в період правління римського імператора Траяна (98–117 рр.), котрий розширив територію Римської імперії до Карпат і причорноморських грецьких міст. Римська держава стала сусідкою східних слов'ян, що сприяло відродженню їхнього експортного землеробства. Під час продажу вони міряли зерно римською мірою «квадрантал», яка й набула широкого поширення серед племен слов'янського лісостепу через свою зручність у застосуванні⁴³.

Досліджуючи мініатюри Радзивилівського літопису й руських лицевих рукописів X–XII ст., Б. Рибаків віднайшов у них відомості з історичної метрології. Так, він зазначив, що на мініатюрі, яка ілюструвала легенду про зняття печенігами осади Білгорода, є зображення двох посудин, названих корчагами, які є типовими амфорами. Слово «корчага» (кърчага) написано також на одній із київських амфор XI ст. Б. Рибаків вважав, що амфори-корчаги зникли з давньоруського побуту після завоювання татарами Київської Русі. Проте величину цієї міри встановити не зміг⁴⁴.

⁴⁰ Там же. — С. 105.

⁴¹ Там же. — С. 106.

⁴² Там же. — С. 111.

⁴³ *Его же*. О культуре древней Руси. — С. 7.

⁴⁴ Там же. — С. 12; *Его же*. Миниатюры Радзивиловской летописи и русские лицевые рукописи X–XII вв. // Рыбаков Б.А. Из истории культуры древней Руси. Исследования и заметки. — М., 1984. — С. 192.

Треба зазначити, що корчага, як назва посудини, згадується в давньоруських джерелах. Наприклад, у «Повісті временних літ» під 997 р. вона зазначена як місткість, в яку налита «цежа». Є відомості про корчагу й у «Києво-Печерському патерику». Так, за печерського ігумена Феодосія монастир отримав три вози «коръчагъ с вином» від жінки, котра проживала в домі князя Всеволода. У монастирі зберігалася також велика корчага «масла древяного»⁴⁵.

Щодо походження терміна корчага як назви посуду та міри місткості існують різні припущення вчених⁴⁶. Тому висловлені Б. Рибаківим думки про тотожність амфори й корчаги потребують подальшого дослідження.

Значну увагу вчений приділив встановленню величини міри довжини «день шляху». Досліджуючи працю Геродота «Історія», він слушно зауважив, що ця міра була вельми умовною. Вона залежала від виду транспорту, прохідності доріг і переправ, а також від виду руху (марш, переслідування, втеча). За даними Б. Рибаків, «день шляху» дорівнював 35,5 км (у Скіфії), 31,96 км (під час маршу в гористій місцевості) і 26,64 км (при довготривалому поході в гористій місцевості). Звичайно, наведені дані обрахувати точно неможливо⁴⁷.

О. Каменцева та М. Устюгов величину міри «день шляху» вважали «неопределенною». Довжину пішого дня шляху визначали як величину не більше 25 км, а день кінного шляху — у 50–75 км. Отже, дана міра не була уніфікованою, а тому й не мала точного значення⁴⁸.

Підсумовуючи наш огляд праць Б. Рибаків, треба зазначити, що вчений здійснив вагомий внесок у дослідження проблем історичної метрології. В історичних, а також в історико-метрологічних розвідках він проаналізував становлення й розвиток давньоруських народних мір, а також таких, які побутували в Московській державі в XVI–XVII ст. У своїх дослідженнях він використовував не тільки писемні й археологічні джерела, але й вивчав давньоруські архітектурні пам'ятки, ікони й цеглу. Учений дійшов висновку, що в Київській Русі застосовувалися різні види сажнів: мірний — 176,4 см, великий — 249,46 см, прямий — 152,76 см, косий — 216 см, які поділялися на 2, 4, 8, 16, 32 частини. Науковець довів, що в основі давньоруських мір довжини лежав антропометричний принцип. Він встановив існування системи мір довжини, що об'єднувала міри сажень, лікоть і п'ядь, які перебували в

⁴⁵ Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 1. — С. 129; Києво-Печерський патерик / Публ. Д. Абрамовича. — К., 1991. — С. 3.

⁴⁶ Прозоровский Д.И. Древние русские меры жидкостей. — С. 249; Срофів І.Н. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг // Роботи з метрології. — Х., 1927. — Ч. 2. — С. 48–49; Черепнин Л.В. Русская метрология. — С. 28–29; Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. — К., 1966. — С. 112; Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К., 1975. — С. 31.

⁴⁷ Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ. — М., 1979. — С. 21, 81, 84, 172, 174.

⁴⁸ Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Указ. соч. — С. 28.

певних співвідношеннях між собою й поділялися на 2, 4, 8 частин. На його думку, історія давньоруських мір — це лише невелика частка історії давньоруської культури, в якій проявилися своєрідність думки, винахідництво й точність.

Походженню давньоруських мір та їхньому поширенню на території Київської Русі в X–XI ст. присвячено перший розділ книги М. Шостьїна⁴⁹. Проаналізувавши дискусійну на той час проблему походження давньоруських мір від східних, викладену в статті М. Беляєва, автор монографії дійшов висновку, що його концепція була побудована на детальному вивченні питання, використанні та ретельному опрацюванні значної джерельної бази. Розвідка відрізнялася новизною висновків і єдністю побудови, пов'язуючи походження давньоруських мір із центром східної світової культури, міри якої через Грецію, Рим, малоазійські та причорноморські грецькі колонії потрапили на територію Київської Русі. Він зауважив також, що сучасні англійські вчені вважають, що англійські міри також через стародавні Грецію і Рим були запозичені зі Сходу.

Проте окремі висновки М. Беляєва він вважав недостатньо аргументованими. М. Шостьїн стверджував, що деякі одиниці виміру й ваги, зазначені в статті науковця, не застосовувалися в Давньоруській державі. Значна їх частина, наприклад, не зустрічається в писемних джерелах. Проаналізувавши названу працю, М. Шостьїн зазначив, що формування давньоруської системи мір відбулося незалежно від іноземних впливів. Вона була складним сплавом місцевих одиниць виміру та ваги й систем інших народів, запозичених жителями Київської Русі⁵⁰.

Автор проаналізував давньоруські міри довжини, площі, об'єму, ваги й часу. Значну цінність має висвітлена в монографії М. Шостьїна проблема забезпечення єдності вимірювання в Давньоруській державі, надана автором характеристика її зразковим мірам, а також нагляду за мірами й вагами⁵¹.

Мірам і грошовій лічбі Київської Русі XI–XII ст. присвячено перший розділ монографії О. Каменцевої та М. Устюгова, яка має узагальнюючий характер та використовувалася як навчальний посібник з історичної метрології⁵².

Автори побіжно проаналізували деякі джерела Київської Русі, де є певні згадки про міри: давньоруський кодекс законів «Руську правду», давньоруські літописи, описи мандрівок та твори іноземних авторів. Відомості про міри Київської Русі, на їхню думку, зустрічаються також у перекладній літературі, археологічних і етнографічних матеріалах⁵³.

У монографії проаналізовані міри довжини, площі, сипких тіл і рідин, а також міри ваги й грошової лічби та узагальнені відомості про їхні величини.

⁴⁹ Шостьїн Н.А. Указ. соч. — М., 1975. — С. 15–41.

⁵⁰ Там же. — С. 21.

⁵¹ Там же. — С. 22–42.

⁵² Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Указ. соч. — С. 14–43.

⁵³ Там же. — С. 14–18.

Деякі з величин, як вважають О. Каменцева та М. Устюгов, встановити не вдалося. Серед них — міри довжини «день шляху», «перестрел», «вержение камня» та площі «село»; сипких тіл «уборок» і лукно; рідин — відро та бочка. Величини інших мір, наприклад, ліктя, автори вважали приблизними⁵⁴.

У даній праці йшлося також про те, що в середині X ст. загальноросійська грошово-вагова система немовби розділилася на дві системи — північну та південну. В основу першої була покладена норма ваги, яка була прийнята в торгівлі із Західною Європою. В основу другої — така, яка пов'язана з візантійськими мірами ваги (літра)⁵⁵.

2004 р. було опубліковано статтю І. Войцехівської, присвячену дослідженню джерел історичної метрології, зокрема доби Київської Русі⁵⁶. У розвідці наведено визначення терміна «метрологія», предмета дослідження даної дисципліни та зазначено основні напрями її вивчення. Автор зупинилася, зокрема, на таких мірах, як лікоть, п'ядь, сажень, «день шляху», «перестріл», та наводить відомості про величини деяких із них⁵⁷.

Інформація про походження назв давньоруських мір міститься в працях В.О. Винника та Г.Я. Романової⁵⁸.

Отже, проблеми метрології Київської Русі розроблялися вченими в XIX–XX ст. У їхніх працях досліджена основна номенклатура давньоруських мір і встановлені співвідношення деяких одиниць виміру з метричними мірами. Проте величини багатьох із них залишилися не встановленими через брак відповідних відомостей у джерелах.

⁵⁴ Там же. — С. 19–43.

⁵⁵ Там же. — С. 39.

⁵⁶ *Войцехівська І.* Джерела історичної метрології: аналіз первісників та зіставлення даних // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — К., 2004. — Вип. 11. — Ч. 1 — С. 188–202.

⁵⁷ Там само. — С. 188–190, 192.

⁵⁸ *Винник В.О.* Вказ. пр.; *Романова Г.Я.* Наименование мер длины в русском языке. — М., 1975.

ГРОШОВО-ВАГОВІ СИСТЕМИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Грошово-вагова система Київської Русі вивчається протягом тривалого часу. Ще 1703 р. вийшла «Арифметика, сиречь наука числительная» Л.Ф. Магницького, в якій був розділ про міри давніх народів. Велику увагу цьому питанню приділив М.М. Карамзін в «Истории государства Российского». У працях А.І. Ламберті¹, Ф.І. Петрушевського², О.І. Нікітського³ наводяться деякі відомості про давньоруські міри ваги. У ХІХ ст. з'являються перші розвідки з історії вагової метрології. 1865 р. виходить праця Д.І. Прозоровського «Монета и вес в России до конца XVIII в.», в якій були закладені теоретичні основи цього напряму дослідження⁴. Особливо слід відзначити роботи К.В. Болсуновського, в яких розглядалися знайдені в Києві в другій половині ХІХ ст. давні гривні, важки, терези й монети⁵. Давньоруську грошово-вагову систему вивчав також І.Г. Кауфман⁶.

У ХХ ст. значний внесок у розвиток історичної вагової метрології здійснили Л.В. Черепнін⁷, М.В. Устюгов⁸, О.І. Каменцева⁹, М.О. Шостьїн¹⁰. 1956 р. опублікована праця В.Л. Яніна «Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период», яка вважається основною теоретичною працею з даного питання. В Україні давні вагові міри у своїх роботах вивчали О.Ф. Сидоренко¹¹, Я.Г. Сенік¹², І.Н. Єрофієв¹³, А.З. Барабой¹⁴, В.О. Винник¹⁵ та ін.

¹ Ламберти А.И. О первоначальном происхождении и нынешнем состоянии Российской линейной меры и веса. — СПб., 1827.

² Петрушевский Ф.И. Общая метрология. — СПб., 1849.

³ Никитский А.И. К вопросу о мерах в Древней Руси // Журнал Министерства народного просвещения. — 1894. — № 4. — С. 373–420.

⁴ Пашков А.М. Д.И. Прозоровский — основатель русской исторической метрологии // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1987. — С. 24–32.

⁵ Болсуновский К.В. Русские монетные гривны, их формы и происхождение. — К., 1903.

⁶ Кауфман И.И. Русский вес, его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времен. — СПб., 1906.

⁷ Черепнин Л.В. Русская метрология. — М., 1944.

⁸ Устюгов Н.В. Очерк древнерусской метрологии // Исторические записки. — М., 1946. — Вып. 19.

⁹ Каменцева Е.И. Историческая метрология. — М., 1978.

¹⁰ Шостьин Н.А. Очерки истории русской метрологии XI–XIX вв. — М., 1975.

¹¹ Сидоренко О.Ф. Українська метрологія пізнього феодалізму // Український історичний журнал. — 1980. — № 9. — С. 114–117.

¹² Сенік Я.Г. Деякі питання народної метрології на Україні (до початку ХІХ ст.) // Історичні джерела та їх використання. — К., 1971. — Вип. 6. — С. 166–175.

¹³ Єрофієв І.Н. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг // Роботи з метрології. — Х., 1927. — Ч. 2. — С. 5–52.

¹⁴ Барабой А.З. Про українську метрологію // Історичні джерела та їх використання. — К., 1964. — Вип. 1. — С. 287–289.

¹⁵ Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. — К., 1966.

Вагова метрологія доби Київської Русі IX–XIII ст. вивчається вже протягом трьох століть. За цей час зроблено багато: визначені норми маси окремих одиниць грошово-вагової системи Київської Русі, виявлені в ній деякі запозичені іноземні грошові й вагові одиниці, встановлені співвідношення грошових одиниць між собою та з нормами ваги. Але повністю структура давньоруської грошово-вагової системи IX–XIII ст. вітчизняною наукою все ще не відтворена. Не встановлено походження деяких норм ваги, час формування окремих частин структури грошово-вагової системи, етапи її розвитку в часі й просторі. Обсяг деяких одиниць ваги визначений лише приблизно. Усе це потребує подальшої розробки вказаної наукової проблеми, якій і присвячена ця стаття.

Науковці, які досліджували грошово-вагову систему Київської Русі, завжди стикалися зі значними труднощами, тому що в Давньоруській державі користувалися грошовими й ваговими одиницями різного походження. Їхні маса та номінал не вкладалися в єдину систему. Як наслідок, до цього часу по-справжньому не відтворена в повному вигляді структура грошово-вагової системи Київської Русі.

У зв'язку з цим, автор даної статті пропонує власний погляд на походження, формування та устрій давньоруської грошово-вагової системи. Головною тезою цієї концепції є те, що в Київській Русі існувала не одна, як думали раніше, а відразу три системи грошово-вагових одиниць, незалежних одна від одної. Усі вони виникли в різні часи, мали свої норми обсягу грошових і вагових одиниць і визначене співвідношення між ними. Першу систему, найдавнішу, можна назвати месопотамсько-скіфсько-слов'янською, другу — римсько-візантійсько-слов'янською, а третю — варязько-новгородською.

Найдавнішою грошово-ваговою системою Київської Русі, без сумніву, є система грошових і вагових одиниць, яка входила до складу лічильної гривні кун. Саме на неї був орієнтований лік найдавніших слов'янських грошей — шкурок куниць і соболів. У цій системі вагові одиниці були взаємопов'язані з грошовими — металевими монетами й хутром. Головна одиниця — лічильна гривня кун — мала свою вагу.

Після остаточного утворення в X ст. величезної держави Київської Русі система ліку грошей на її території набула такого вигляду: гривня = 20 ногат = 25 кун = 50 резан = 150 вивірок¹⁶. Так її визначили історики, аналізуючи статті короткої редакції «Руської правди». Що ж до ваги давньоруської гривні, то в договорі князя Олега з Візантією від 911 р. зазначається, що 12 гривень руських = 5 літрам візантійським¹⁷. Імовірно, ідеться не про візантійську літру в 327,456 г, а про її половину — малу літру — у 163,728 г¹⁸. Тоді

¹⁶ Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. — М., 1956. — С. 40.

¹⁷ Літопис Руський. — К., 1989. — С. 20.

¹⁸ Фёдоров-Давыдов Т.А. Монеты — свидетели прошлого. — М., 1984. — С. 117.

виявляється, що гривня важила 68,22 г, куна — 2,73 г, ногата — 3,41 г, резана — 1,36 г. Зважування тисяч монет, які були в обігу в Київській Русі, підтвердило дві вагові норми: монети масою в 2,7–2,8 г — куни, у 3,4–3,5 г — ногати¹⁹.

Гривня лічильна в 68,22 г — не що інше, як 1/8 срібної ассирійсько-вавилонської міни в 545,75 г. Дослідниками давно вже помічений цей надзвичайно цікавий факт. І.Г. Кауфман пояснював його запозиченням Київською Руссю разом із арабськими монетами вагових мір середньовічного мусульманського Сходу — антиохійського ратля в 545,75 г та старого бухарського ансиря (128 російських золотників у 545,75 г)²⁰. Однак В.Л. Янін справедливо зауважив, що в основі карбування арабського дирхема, яким користувалися на Русі, був не антиохійський ратль у 545,28 г, а іракський — 406,25 г²¹. Ратль Антіохії не використовувався в карбуванні й рахунку монет, а був суто ваговою одиницею²².

Науковці, які вивчали систему мір Київської Русі, виводили масу гривні в 68,22 г від норми маси іноземних монет, які були в обігу на її теренах. Так, І.Г. Кауфман вважав такою нормою арабські дирхеми VIII–XI ст.²³, В.Л. Янін — римські денарії II–IV ст.²⁴

Автор цієї статті дотримується іншої концепції, згідно з якою кольорові метали — золото, срібло, мідь — тривалий час продавали зливками на вагу. Лише потім певні одиниці ваги цих металів стали монетами. Норма маси гривні в 68,22 г з'явилася в слов'ян раніше, ніж римські й арабські монети. Рахунок монет був згодом підлаштований під масу гривні.

У VII ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї виникла могутня Скіфська держава. Її населення складалося з іраномовних скіфів-кочовиків та землеробів, в яких деякі дослідники, зокрема академік Б.О. Рибаків, вбачали праслов'ян. У другій половині VII ст. до н. е. скіфські війська завоювали всю Передню Азію, підкоривши Урарту, Ассирію, Вавилонію, Мідію, Малу Азію. Володарювання скіфів у Передній Азії тривало 28 років, а перебування тут — 100. За свідченням давньогрецького історика Геродота, скіфи збирали данину з підкорених народів зливками золота, срібла, ювелірними виробами. Ці події могли спричинити появу в Північному Причорномор'ї, де знаходилося Скіфське царство в VII–III ст. до н. е., ассирійсько-вавилонських мір — вагової — у 491,184 г, золотої — у 409,32 г та срібної — у 545,75 г, а також сікля у 8,186 г. Ассирійсько-вавилонські міни поділялися на 50 або 60 сіклів. Основою вавилонської системи ліку було число 6.

¹⁹ Янін В.Л. Указ. соч. — С. 100, 125.

²⁰ Кауфман И.И. Указ. соч. — С. 88–90.

²¹ Янін В.Л. Указ. соч. — С. 193–194.

²² Там же.

²³ Кауфман И.И. Указ. соч. — С. 82–84.

²⁴ Янін В.Л. Указ. соч. — С. 200–201.

Праслов'яни з давніх-давен лічили на пальцях — 5, 10, 20. Далі йшло подвоєння — 40, 80. Магічне значення мало число 40, яким рахувалися хутра соболев, куниць і білок, бочка містила 40 відер, пуд — 40 великих або 80 малих гривенок²⁵. Відомий вислів давньослов'янського народного епосу — сорок сороків — символізував багатство.

Можна припустити, що срібну ассирійсько-вавилонську міну слов'яни поділили за власним принципом. По-перше, це був поділ за системою двох, відомою з давньоруських джерел. Тобто її поділили на дві половини, чотири чверті, вісім осьмін. «Гривня руська» в 68,22 г, що згадується в договорі князя Олега з Візантією від 911 р., і є такою осьминою. По-друге, відбувся поділ міни на 40 великих і 80 малих частин. Поділ срібної міни в 545,75 г на 80 дає одиницю в 6,822 г. Цікаво, що й золота ассирійсько-вавилонська міна в 409,32 г містить рівно 60 таких частин (6,822 г x 60 = 409,32 г). У свою чергу, вагова ассирійсько-вавилонська міна в 491,184 г достеменно складається із 72 таких частин (6,822 г x 72 = 491,184 г).

Одиниця в 6,822 г стала своєрідним золотим числом, «слов'янським сіклем», за допомогою якого можна було робити розрахунки за всією системою ассирійсько-вавилонських мір ваги. Саме одиниця в 6,822 г отримала назву «гривенки», дорівнюючи 1/80 намиста — «гривні» масою в 545,75 г.

Основою системи вагових мір завжди є дрібні міри. Еталонами мір ваги в Месопотамії були ячмінне зерно масою в 0,06822 г²⁶ (його достеменно вага — 0,064 г), а також боб рожкового дерева масою в 0,189 г, що згодом отримав назву «карат»²⁷. У Давній Індії двоє зерен ячменя своєю масою склали вагову одиницю «сурк»²⁸. У Месопотамії вагова міна в 491,184 г = 60 сіклів по 8,1864 г; сікль у 8,1864 г = 60 сурків по 0,13644 г.

Писемні джерела доби Київської Русі XIII ст. згадують дрібні міри ваги — «почку» та «пирог»²⁹, проте не дають зрозумілих співвідношень мір. Знаючи, до якої вагової системи вони належать, можна встановити їхню точну вагу. Пирог — не що інше, як маса ячмінного зерна в 0,06822 г, почка — маса двох ячмінних зерен у 0,13644 г: почка = 2 пироги.

Співвідношення вагових одиниць найдавнішої месопотамсько-скіфсько-слов'янської системи мір можна подати так:

- гривенка в 6,822 г = 50 почек по 0,13644 г = 100 пирогів по 0,06822 г;
- «гривня руська» князя Олега в 68,22 г = 500 почек по 0,13644 г = 1000 пирогів по 0,06822 г;
- велика гривня в 545,75 г = 8 малих гривень по 68,22 г = 80 гривенок по 6,822 г = 4000 почек по 0,13644 г = 8000 пирогів по 0,06822 г.

²⁵ Там же. — С. 201.

²⁶ Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. — М., 1970. — С. 42.

²⁷ Там же. — С. 24.

²⁸ Петрушевский Ф.И. Указ. соч. — С. 237.

²⁹ Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. — М., 1975. — С. 58–59.

Слід звернути увагу на те, що давні слов'яни в основу своєї системи вагових мір поклали не месопотамську вагову міну в 491,184 г, а месопотамську срібну — у 545,75 г, яка дорівнює 50 срібним сіклям по 10,915 г. Срібний сікль Месопотамії в 10,915 г = 80 сурків по 0,13644 г. У свою чергу, в слов'янській системі вагових одиниць гривня в 545,75 г = 80 гривенок по 6,822 г. Гривенка в 6,822 г = 50 почек по 0,13644 г.

Згодом в якості еталона ваги слов'яни стали використовувати, крім зерна ячменя в 0,06822 г, зерно пшениці масою в 0,0426 г. Почка подвоюється — рахується в 4 зерна пшениці = 0,17 г. Це підтверджує маса монет X–XI ст. на Русі, обрізаних у коло під цю вагову норму. За таким ваговим рахунком: гривня в 68,22 г = 400 почек по 0,17 г = 1600 зерен пшениці по 0,0426 г; ногата в 3,41 г = 20 почек по 0,17 г = 80 зерен по 0,0426 г.

У II–I ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї з'являються перші римські монети. У 101–102 та 105–106 рр. римський імператор Ульпій Траян здійснив два походи проти Дакії, яка була підкорена, і кордони Римської імперії впритул наблизились до земель слов'ян. Початок панування римлян у Дакії точно збігається з масовим постачанням римської монети на терени Північного Причорномор'я. Приток римського срібла тривав у лісостепу декілька століть — до гунської навали кінця IV ст.³⁰ Автор «Слова о полку Ігоревім» згадує «Троянові віки» як щасливу епоху слов'янського минулого³¹. Хоч деякі дослідники вважають, що тут мова йде не про імператора, а про бога зими Трояна. Так чи інакше, «Троянові віки» означають дохристиянські часи.

У I ст. срібний денарій імператора Нерона (54–68 рр.) важив 3,41 г = 1/96 римської лібри в 327,45 г³². В основу римської монетної системи було покладено фунт (лібра) масою 327,45 г. Монетна й торгова лібри поділялися на 12 унцій³³. Римський ваговий фунт (лібра) являв собою не що інше, як 1/80 афінського таланта класичної доби масою 26,196 кг. У свою чергу, афінський талант є 4/5 вавилонського срібного таланта в 32,745 кг. Так розповсюджувались месопотамські міри ваги.

Слов'яни швидко помітили, що гривенка в 6,822 г = 2 денарії Нерона в 3,411 г. Під назвою «ногата» (відповідав за цінністю хутровій шкурці з ногами) римський денарій увійшов до слов'янської грошово-вагової системи: «гривня руська» в 68,22 г = 20 ногат — римських денаріїв по 3,411 г; ногата в 3,411 г = 25 почек по 0,13644 г = 50 пирогів по 0,06822 г.

У VIII–XI ст. на територію Київської Русі линули арабські срібні монети — дирхеми, якими розраховувались за товар східні купці. Їхня вага в

³⁰ Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. — К., 1959. — С. 56–57.

³¹ Слово о полку Ігоревім. — К., 1986. — С. 16.

³² Янин В.Л. Указ. соч. — С. 197.

³³ Зварич В.В. Нумизматический словарь. — Львов, 1980. — С. 100.

2,82 г і в 2,96 г³⁴ була також пристосована до слов'янської грошово-вагової системи у співвідношенні: гривня руська в 68,22 г = 25 кун-дирхемів. Насправді, все це умовно: $68,22:2,82 = 24,19$; $68,22:2,96 = 23,04$.

Таким чином, протягом двох тисячоліть була утворена грошово-вагова система, представлена в «Руській правді» XI ст.: гривня в 68,22 г — 1/8 месопотамської срібної міни в 545,75 г = 20 ногат — римських денаріїв по 3,411 г = 25 кун — арабських дирхемів по 2,82 г = 50 резан — половинок дирхему по 1,41 г.

Величезна імперія Траяна, кордони якої в результаті дакійських війн впритул наблизились до земель антів — давніх слов'ян, потребувала поповнення запасів продовольства. Торгівля римлян з антами в II–V ст. відбувалася на підставі використання римських мір ваги й сипких тіл. Окремі римські міри, зокрема ваги, були запозичені слов'янами в часи Антської держави IV–VI ст.³⁵

Первинною ваговою системою римлян була десятична. У VI ст. до н. е. вони запозичили у фінікійців дванадцятикратну систему, в основі якої був «асс» («одиниця»), який мав вагу в 272,84 г³⁶. Римські асси доби архаїки мали форму видовженого металевого бруса та поділялися на 12 частин³⁷. У III ст. до н. е. асс мав вагу в 327,45 г³⁸. Пізніше вагова одиниця отримала латинську назву «лібра», по-грецьки — «літра», що означає «вимір», «зважування»³⁹. Лібра в 327,45 г = 12 унцій по 27,288 г; унція в 27,288 г = 24 скрупула по 1,137 г; скрупул в 1,137 г = 6 сілікв по 0,189 г.

Цікаво, що серед дрібних римських мір ваги були: «сіцилік» у 6,822 г = 6 скрупулів по 1,137 г та «драхма» в 3,411 г = 3 скрупули по 1,137 г. Обсяг вагових мір Риму через Афіни був пов'язаний із ассірійсько-вавилонською системою мір ваги.

Поступово давні слов'яни стали використовувати римську систему вагових мір не тільки для потреб зовнішньої, але й внутрішньої торгівлі. Незважаючи на спільне походження від ассірійсько-вавилонської системи мір, за масою одиниць римська та слов'янська системи вагових мір не співпадали. Головний еталон ваги — найменша одиниця римської системи сіліква — відповідав масі бобу ріжкового дерева (боби чорних стручків) у 0,189 г. Тому масу римського скрупула, який відповідає масі 6 бобів чорних стручків, неможливо без залишку поділити на масу слов'янських вагових одиниць почки й пирога в 2 і 1 ячмінне зерно. Крім того, слов'яни, на відміну від римлян, не запозичили в ассірійсько-вавилонській системі вагових одиниць поділ на 6.

³⁴ Хинц В. Указ. соч. — С. 11.

³⁵ Брайчевський М.Ю. Вказ. пр. — С. 44.

³⁶ Зварич В.В. Указ. соч. — С. 18.

³⁷ Там же. — С. 100.

³⁸ Там же. — С. 18.

³⁹ Там же. — С. 102.

Переїнявши окремі римські міри ваги, слов'яни створили свою другу оригінальну римсько-візантійсько-слов'янську систему вагових мір. Римський талант центупондій у 32,745 кг = 100 лібр по 327,45 г. Від поділу центупондія на два була утворена відома слов'янська вагова одиниця пуд у 16,3725 кг. У слов'янську вагову систему були включені римська лібра в 327,45 г і її половина — пізніша візантійська мала літра в 163,725 г.

Давні слов'яни у своїй системі вагових мір поділили лібру не на 12 римських унцій, а на пальцях — на 20–40. Лібра в 327,45 г: 40 = 8,18625 г. Отримана маса вагової одиниці в 8,18625 г повністю відповідає масі ассирійсько-вавилонського вагового й золотого сікля. Одиниця у 8,18625 г = 60 печок по 2 зерна ячменя в 0,13644 г = 120 пирогів по 1 зерну ячменя в 0,06822 г.

У другій половині XIX ст. К.В. Болсуновський зібрав у Києві колекцію з 35 важків, переважна більшість яких датується добою Київської Русі. Перша група важків — № 1–7, 7-а, 8, 9, 15⁴⁰ — відноситься до місцевої римсько-візантійсько-слов'янської системи. Друга — № 10–14, 17, 20, 22, 28⁴¹ — призначалася для перевірки ваги римських, візантійських, арабських, західноєвропейських монет. Інші важки колекції К.В. Болсуновського належали до наступних історичних епох.

Важки місцевої системи мали масу в 1/20 2/20, 3/20, 4/20, 5/20 малої літри в 163,725 г⁴². Маса 1 ногати цієї системи складала 8,18625 г⁴³. Норма маси важків не дуже точна. Внаслідок угару металу маса літри-гривні знизилася з 163,725 г до 150–159 г⁴⁴, ногати — з 8,18625 г до 7,4–7,9 г⁴⁵.

1882 р. у Києві на Дорогожицькій вулиці було розкопане поховання XI ст. У ньому було знайдено: дві мідні чашки від терезів, складне коромисло до них, дев'ять важків із нормою маси в 1, 2, 3, 4, 5 ногат по 8,186 г, а також мідна монета візантійського імператора Костянтина Порфірородного (913–959 рр.), обламана так, що важить 3,1 г⁴⁶. Усі важки залізні, обковані міддю, однакової форми, зі схожими прикрасами. Належать вони до римсько-візантійсько-слов'янської системи мір ваги. Це стосується й важка-монети.

1802 р. у київських печерах на Володимирській гірці був знайдений мідний брусок, на одному боці якого було вибите ім'я «Глеб», на іншому — цифра 7 (літерою) і в подвійному колі — сім крапок. Знахідку визначили як «пробну вагу», яку використовували за часів князювання Гліба в 1170–1171 рр.⁴⁷ Д.І. Прозоровський висловив думку, що цей важок у 22,952 г є 1/7

⁴⁰ Болсуновский К.В. Древние гири, найденные в Киеве, и отношение их к различным весовым системам. — К., 1898. — С. 6–12.

⁴¹ Там же. — С. 9–12.

⁴² Там же. — С. 25.

⁴³ Там же. — С. 26.

⁴⁴ Там же. — С. 6–7.

⁴⁵ Там же. — С. 8.

⁴⁶ Там же. — С. 8.

⁴⁷ Там же. — С. 4.

гривні в 160,14 г⁴⁸. Однак кількість крапок на важках, як правило, показує кількість вагових одиниць, з яких вони складаються. Тому 22,952 г: 7 = 3,278 г. Це точна вага срібної монети Ярослава Мудрого («сребро Ярославле»).

На думку автора даної статті, монета Ярослава Мудрого карбована за нормою маси одиниці римсько-візантійсько-слов'янської вагової системи. Важок-монета має ту саму вагу. Таким чином:

- лібра в 327,45 г = 2 малі літри по 163,725 г = 40 ногат по 8,186 г = 100 кун по 3,278 г — «сребро Ярославле»;

- пуд в 16,372 кг = 50 лібр = 100 малих літр = 2000 ногат = 5000 кун.

У цій системі ногата = 2,5 куни.

Третя грошово-вагова система Київської Русі, варязько-новгородська, виникла на початку X ст. Ще в I–III ст. давні германці запозичили в римлян грошово-вагову лібру в 327,45 г, яка складалася з 12 унцій. На початку IX ст. Карл Великий замінив її фунтом, що містив 15 римських унцій⁴⁹. Отже, грошово-вагова система імперії Карла Великого мала такий вигляд: фунт у 407,22 г = 20 солідів = 240 денаріїв = 480 оболів⁵⁰.

Половинні або двох третинні частки цієї одиниці під назвою «марка» були відомі в усій Західній Європі аж до введення метричної системи. Фунт Карла Великого було покладено в основу системи карбування західноєвропейського денарія⁵¹.

Сферичні важки цієї системи зустрічаються в археологічних комплексах Скандинавії IX ст., а в середині X ст. за безпосередньої участі варязьких купців вони з'являються на землях Новгороду.

Запозичивши масу фунта Карла Великого, новгородці поділили його за принципом розподілу одиниць месопотамсько-скіфсько-слов'янської системи. Новгородська гривня в 204,5 г була половиною маси європейського фунта. У X–XI ст. за основу грошово-вагового ліку в варязько-новгородській системі було взято малу гривню — гривенку, що становила $\frac{1}{4}$ новгородської гривні⁵².

Гривня лічильна в 51,19 г = 20 ногатам по 2,56 г = 25 кунам по 2,05 г = 50 резанам по 1,02 г = 150 веверицям по 0,34 г⁵³.

Тут мається на увазі саме маса золотих і срібних зливків. Серед монет, що були в реальному обігу на землях Новгороду та Пскова, у цій системі рахувалися лише резана, роль якої виконував німецький пфеніг, та подвійна вевериця — фризський денарій⁵⁴.

⁴⁸ Прозоровский Д.И. Монета и вес в России до XVIII в. — СПб., 1865. — С. 254.

⁴⁹ Зварич В.В. Указ. соч. — С. 179.

⁵⁰ Там же. — С. 179.

⁵¹ Там же. — С. 52.

⁵² Янин В.Л. Указ. соч. — С. 204.

⁵³ Там же. — С. 160.

⁵⁴ Там же. — С. 161.

З XII ст. у джерелах згадується берковець — скандинавська міра ваги в 10 пудів. Його вживали в оптовій торгівлі переважно для зважування воску, а іноді для продажу меду та іншого товару⁵⁵.

У XIII ст. у цю систему мір був включений золотник — не як монета, а як міра ваги. Золотником на Русі в X–XII ст. називався солід — золота візантійська монета в 4,55 г = 1/72 римської лібри = 1/6 унції = 4 скрупули. У значенні монети він зустрічається ще в договорі князя Олега з Візантією від 911 р.⁵⁶ У метрологічному значенні золотник уперше згадується в договорі, складеному 1230 р. смоленським князем Мстиславом із Ригією й Готландом.

У XV–XVI ст. варязько-новгородська система мір ваги була перероблена та набула іншого вигляду:

- 1 берковець у 163,8 кг = 10 пудам по 16,38 кг = 400 фунтам по 409,6 г = 800 гривням по 204,75 г.

- 1 гривня в 204,75 г = 4 гривенкам по 51,19 г = 48 золотникам по 4,27 г = 1200 почкам по 0,17 г = 4800 пирогам по 0,042 г.

Тут слід звернути увагу ось на що. У варязько-новгородській системі мір ваги золотник із візантійської монети в 4,55 г стає 1/12 гривенки в 51,19 г = 4,265 г. Маса пирога вже не відповідає масі 1 зерна ячменя в 0,06822 г і стає 1/100 нового золотника = 0,04265 г, дорівнюючи масі 1 зерна пшениці. Згодом у Російській імперії були створені два стандарти ваги: гран у 0,062 г⁵⁷ і доля в 0,04443 г⁵⁸.

Почка також втрачає своє значення як маса двох пирогів у 0,13644 г і стає фракцією нового золотника в 4,265 г. Були створені два стандарти маси почки: «важка» — 1/20 і «легка» — 1/25 золотника (відповідно 0,21 і 0,17 г)⁵⁹.

Гривенка в 51,19 г = 12 золотників = 300 почек = 1200 пирогів — легка вага: почка = 4 пироги.

Гривенка в 51,19 г = 12 золотників = 240 почек = 1200 пирогів — важка вага: почка = 5 пирогів.

Між іншим, почку як міру ваги згадував у XV ст. мандрівник Афанасій Нікітін: в Індії «[...] продають почку (діаманту. — А.З.) по пяти рублев, а доброго по десяти рублев»⁶⁰.

Отже, в Київській Русі в IX–XIII ст. паралельно існувало три грошово-вагові системи: 1. Месопотамсько-скіфсько-слов'янська; 2. Римсько-візантійсько-слов'янська; 3. Варязько-новгородська. Їхнє формування відбувалося в I тис. до н. е. — I тис. н. е. В основу цих систем були покладені іноземні еталони ваги — месопотамська срібна міна в 545,75 г, римська лібра в 327,45 г, західноєвропейський фунт у 407,22 г. У свою чергу, структура розподілу

⁵⁵ Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Указ. соч. — С. 42.

⁵⁶ Літопис Руський. — С. 21.

⁵⁷ Энциклопедический словарь: В 3-х т. — М., 1953. — Т.1. — С. 470.

⁵⁸ Там же. — С. 571.

⁵⁹ Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Указ. соч. — С. 58–59.

⁶⁰ Хождение за три моря Афанасия Никитина. — Л., 1986. — С. 25.

вагових одиниць у кожній системі мір, створеній давніми слов'янами, абсолютно оригінальна.

Повірка маси еталонів ваги першої системи здійснювалася за допомогою зважування визначеного числа зерен ячменя, другої та третьої — металевих важків.

Найдавніша, месопотамсько-скіфсько-слов'янська, система мір за два тисячоліття використання поступово втратила своє вагове значення, перетворившись у систему лічильних і грошових одиниць кунної гривні. А дві інші системи в Київській Русі використовувались саме як системи вагових одиниць. Не випадково срібні металеві гривні — київська в 163,72 г і новгородська в 204,76 г — за своєю масою вкладаються в структуру одиниць цих систем. У XI–XIII ст. переливкою стертих срібних монет і прикрас у гривні займалися не лише купці, але й князівські двори. У Іпатіївському літописі під 1288 р. зазначено, що князь волинський Володимир Васильович «блюда велика серебряная и кубъкы золотые и серебряные сам перед своими очима поби и поля в гривны»⁶¹.

У сучасній науці реконструкція структури вагових систем Київської Русі ще не довершена. Так, можна припустити, що в ній існували два стандарти поділу пуда — у 40 і 50 гривень. За єдиної норми маси пуда в різних системах мір він поділявся на одиниці неоднакової ваги. Пуд у 16,38 кг = 40 новгородських гривень по 409,6 г = 50 римських лібр по 327,45 г. Можливе також і використання слов'янами центупондія масою в два пуди. Центупондій в 32,745 г = 2 пуди по 16,38 кг = 60 месопотамських гривень по 545,75 г.

За даними О.Ф. Сидоренко, у торгівлі в Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. використовували пуд у 40, 50, інколи в 60 фунтів. При масі фунта в 393 г маса пуда складала 15,72 кг, 19,65 кг або 23,58 кг. Пуд у 50 фунтів називали пудом «черкаської ваги»⁶². Можна припустити, що стандарти поділу пуда на 40, 50, 60 збереглися в Україні з часів Київської Русі, а вживання в XVII–XVIII ст. єдиної норми маси фунта мало наслідком різні маси пуда.

Після XIII ст. перша та друга системи мір ваги вже не використовуються. На території України й Білорусі відбувається взаємовплив давньоруських мір із польсько-литовськими. У Росії розповсюджується новгородська гривня, на підставі якої був створений російський фунт (204,76 г x 2 = 409,52 г). Фунт у 409,52 г був головною ваговою одиницею Російської імперії до 1917 р.

⁶¹ Ипатьевская летопись. — СПб., 1871. — С. 601.

⁶² Сидоренко Е.Ф. Единицы измерения в торговле на Левобережной Украине XVIII в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Академия наук УССР, Институт истории. — К., 1971. — С. 20–21.

**ІВЧИНСЬКИЙ СКАРБ 1976 р.
СРІБНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МОНЕТ
КІНЦЯ XIV — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI ст.
ІЗ ФОНДІВ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

Виявлення та детальний аналіз скарбів монет має неоціненне значення для вивчення економічного розвитку певного регіону. Досліджуючи грошовий обіг на теренах Поділля в другій половині XIV–XVI ст., автор проаналізував один із найбільших скарбових комплексів срібних європейських монет кінця XIV — першої третини XVI ст. із с. Івча Літинського району Вінницької області.

Після падіння Галицько-Волинської держави, 1349 р. польський король Казимир III Великий (1333–1370 рр.) захопив Галичину й частину Волині. Більшість волинських земель перейшли під владу Литви. 1370 р. володарем цих земель став Людовік Угорський (1370–1382 рр.), дочка якого, дружина литовського князя Ягайла й королева Польщі Ядвіга, 1387 р. остаточно приєднала Галичину до земель Польщі. Литовський князь Ольгерд відвоював у Золотої Орди в 1362–1363 рр. Київщину, Чернігівщину та Поділля.

Із 1300 р. до 1419 р. на Галичині, Волині, Поділлі, Київщині в грошовому обігу перебувають срібні празькі гроші чеських королів. Вони виготовлялися зі срібла 938-ї проби, важили 3,7 г і мали діаметр близько 29–30 мм. Згодом їхня вага зменшилася до 2,6–2,7 г, а частка срібла — майже на 40%. Карбування празьких грошів після Вацлава II (1278–1305 рр.) продовжували Ян II Люксембург (1310–1346 рр.), Карл I (1346–1378 рр.) і, особливо в значних розмірах, Вацлав IV (1378–1419 рр.). Вони зустрічаються часто в подільських скарбах поряд із західноєвропейськими монетами XIV–XVI ст., переважно в обрізаному вигляді й сильно потерті¹.

Розмінними монетами празького гроша стали півгроші з гербом Галичини й написом «moneta Russie» (1337–1403 рр.), карбовані Казимиром III, Людовіком Угорським, Владиславом Опольським, Владиславом Ягайлом (вага монет складала 1,12 г, розмір — 18–19 мм, проба срібла — 875), та мідні монети — пули (1351–1388 рр.), які використовувалися як дрібні розмінні монети для міської торгівлі². Окрім галицького та молдавського півгрошів, у

¹ *Бакалець О.А.* Нові знахідки празьких грошів XIV–XV ст. на території Поділля // Вісник Черкаського національного університету: історичні науки та джерелознавство. — Черкаси, 2014. — Вип. 23. — С. 80–90.

² *Дорофієва Н.В., Комаринська З.М.* З історії грошей України. — К.–Львів, 2000. — С. 47–48.

80–90-х рр. XIV ст. у грошовому обігу Поділля з'являються «подільські півгрошики» князя Костянтина Коріатовича (1380–1388 рр.)³.

Як свідчить аналіз скарбового матеріалу, виявленого на території Галичини, Волині й Поділля, у кінці XIV ст. у грошовому обігу перебували також литовські срібні денарії. На монеті, яку карбував у 1384–1388 рр. литовський князь Вітовт у Луцьку, було зображено спис і литовський герб «Колюмна». Спершу вони важили 0,35 г (срібла — 0,085 г), згодом їхня вага знизилася до 0,3 г (0,07 г)⁴.

У другій половині XIV — середині XVI ст. частина українських земель, зокрема й Поділля, входила до складу Великого князівства Литовського. Але після укладення Кревської унії 1385 р. між Польським королівством та Великим князівством Литовським на грошовому ринку Поділля срібний празький гріш, подільський півгріш, руський (галицький) грошик витісняються монетами переважно польського та литовського карбування.

Із середини XV ст. посилюється польський вплив на соціально-економічний розвиток подільських земель. З грошового ринку витісняються угорські, молдавські, німецькі, чеські, татарські монети. Основними грошовими одиницями стають срібний гріш та півгріш краківського, литовського, гданського, пруського карбування доби польських королів династії Ягеллонів: Владислава II Ягайла (1386–1434 рр.), Владислава III (1434–1444 рр.), Казимира IV Ягеллончика (1446–1492 рр.), Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.), Олександра Ягеллончика (1501–1506 рр.), Сигізмунда I Старого (1506–1548 рр.).

На думку українського нумізмата Р. Шуста, польські гроші вперше почали карбувати 1367 р. за правління Казимира III Великого (1333–1370 рр.), але найбільші їхні емісії з'явилися за часу правління Сигізмунда I Старого (1506–1548 рр.)⁵.

Польща, ведучи активну боротьбу з Литвою, Московським князівством, Кримським ханством, 1569 р. укладає політичну унію з Великим князівством Литовським. Сигізмунд II Август фактично стає володарем Речі Посполитої, його влада поширюється на Польщу, Литву, Україну, Білорусь, частину Прибалтики, Пруссію.

Яскравим зрізом економічного життя, грошового обігу на Поділлі кінця XIV — першої третини XVI ст. є Івчинський скарб, який зберігається у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею (далі — ВОКМ)⁶.

³ Саввов Р.В. Скарб монет XIV ст. з-під Смотрича // Львівські нумізматычні записки. — Львів, 2013. — Ч. 8. — С. 10–17.

⁴ Скоморович І.Г., Реверчук С.К., Малик Я.Й. та ін. Історія грошей і банківництва: Підручник / Під ред. С.К. Реверчука. — К., 2004. — С. 121.

⁵ Шуст Р.М. Гріш // Енциклопедія історії України / Під ред. В.А. Смолія. — К., 2004. — Т. 2: Г–Д. — С. 208.

⁶ Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею, КВ 20237, Н 7802–10249 (Акт передачі № 398 за 1976 р.).

Скарбовий комплекс був виявлений 1976 р. у с. Івча Літинського району Вінницької області під час земляних робіт на глибині 2,7 м. Він нараховує 2447 срібних грошів та півгрошів Польщі, Пруссії (лен Польщі), Великого князівства Литовського, Священної Римської імперії.

За нашими підрахунками, вага знахідки становить близько 3 кг 966 г. Якщо польський коронний талер Сигізмунда I 1533 р. важив близько 30 г срібла 875 проби та дорівнював 30 грошам (золотий дукат — 42 грошам), то можна підрахувати, що в досліджуваному скарбі міститься грошів та півгрошів на суму 44 талери (210 грошів — 7 талерів, 2237 півгрошів (1118 грошів) — 37 талерів). Того часу це була досить значна сума.

У скарбі домінують срібні гроші (155 екз., 6,33%) та півгроші (1119 екз., 45,72%) польського короля Сигізмунда I Старого — разом 1264 одиниці (51,65%), переважно 10–30-х рр. XVI ст. Вага гроша польського карбування коливається між 1,93–2,06 г, діаметр становить 2–2,1 см, гданського карбування — 1,76–2,25 г, діаметр — 2 см, проба срібла — 375. Загальна вага монет цього правителя — 2238 г (56,42%).

У Івчинському скарбі присутні 145 грошів Сигізмунда I Старого 1506–1539 рр. та 65 грошів Альбрехта II Бранденбурзького 1532–1539 рр. карбування. Загальна вага 210 грошів (середня вага 1 гроша становить 2,05 г) складає близько 430 г.

Згідно з проведеною грошовою реформою 1526–1528 рр. Сигізмундом I (автор реформи — Йост Людовік Децій), передбачалося уніфікувати польську, литовську та пруську монетні системи. Скориставшись своїми привілеями, король позбавив права монетної регалії міста Гданськ, Ельблонг, Торунь і пруського герцога Альбрехта Бранденбурзького.

У досліджуваному скарбі наявні переважно гроші та півгроші Сигізмунда I, які після відкриття 1529 р. у Торуні єдиного коронного монетного двору та закриття краківського були відкарбовані в новій монетарні. Окрім цього, тут протягом 1529–1535 рр. король випускав значну кількість срібних денаріїв, шелягів, трояків, шостаків, талерів (1533 та 1540 рр.) та 1643 золоті дукати, але вони в даному скарбі відсутні⁷.

У Польщі один гріш складався з 2 півгрошів, 6 третяків, 18 денаріїв, а 30 грошів дорівнювали одному польському злотому чи талерові. У Великому князівстві Литовському один гріш прирівнювався до 10 денаріїв (пенязів). Пізніше, після грошової реформи Стефана Баторія в 1578–1580 рр., було проведено уніфікацію польської та литовської монетних систем за розмірами, пробою срібла та вагою⁸.

Другу велику групу в скарбі складають 866 (35,39%) півгрошів польського короля Олександра Ягеллончика початку XVI ст. Їхня загальна вага

⁷ Шуст Р.М. Нумізматики. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навчальний посібник. — К., 2007. — С. 104–105.

⁸ Там само. — С. 208.

становить 1056 г (26,62%). Вага однієї монети коливається від 0,9 до 1,24 г, діаметр — від 17,5 до 19 мм, проба срібла — 375 (див. додатки, табл. 1).

Третє місце в скарбі за кількістю монет займають 189 (4,42%) срібних коронних півгрошів короля Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.), відкарбованих без датування (фонди ВОКМ, СФ 6337–6525). Їхній діаметр складає 1,7–1,8 см, вага — 0,89–1,2 г, загальна маса — 177,6 г.

На четвертому місці у скарбі знаходяться 65 грошів (2,7%), відкарбованих 1532–1539 рр. за часів правління герцога Пруссії (лен Польщі) Альбрехта Бранденбурзького (1525–1568 рр.). Загальна маса цих тезаврацій складає 130 г. На аверсі гроша в центрі зображений орел — герб Пруссії, по середині якого — корона й літера S, по колу — кругова легенда «ALBREXHT* MAR* BRANDVX* PRVSS» («Альбрехт — маркграф Бранденбурга і Пруссії»). На реверсі зображено портрет Альбрехта з бородою, голову повернуто вправо, навколо — кругова легенда «IVSTVS* EX* FIDE* VIVIT* 1538» (назва монетного двору й дата карбування).

Монети часу правління Казимира IV Ягеллончика представлені в скарбі 55 півгрошами (2,24%) другої половини XV ст. (фонди ВОКМ, СФ 6282–6337). Вага однієї монети коливається від 0,97 до 1 г (загальна вага становить 54 г), діаметр — 19–20 мм, проба срібла — 375. На аверсі монети в центрі зображена корона, зверху над нею — хрест, дві зірки, по колу — кругова легенда «REGIS POLONIA» («Королівство Польща»). На реверсі півгроша в центрі — орел, герб Польщі, навколо — кругова легенда «MONETA KAZIMIRI» («Монета Казимира»).

На шостому місці за кількістю монет у знахідці стоять 6 півгрошів (0,24%) Владислава II Ягайла. Вони всі різні за зображеннями та вагою: 1) 1,25 г; 2) 1,32 г; 3) 1,37 г; 4) 1,38 г; 5) 1,65 г; 6) 1,53 г. Їхня загальна вага складає 8,5 г. Діаметр монет становить 20–22,5 мм, проба срібла — 375. На аверсі монети в центрі зображена корона, зверху над нею — хрест, по колу — кругова легенда «MONETA WLADUSLAI» («Монета Владислава»). На реверсі півгроша в центрі — орел із розпростертими крилами, герб Польщі, навколо — кругова легенда «REGIS POLONIA» («Королівство Польща»).

По одній монеті (0,04%) у скарбовому комплексі представлені сілезький (свідницький) срібний півгріш імператора Священної Римської імперії Людовіка II (вага монети 0,9 г, діаметр — 17,5 мм (фонди ВОКМ, СФ № 55611) та солід Сигізмунда I, пруського карбування, вагою 0,35 г. Свідницькі півгроші, які з'явилися на землях Польської держави 1517 р. в умовах проведення грошової реформи 1526–1528 рр., викликали протест Сигізмунда I. 1526 р. він звернувся до сілезьких князів із вимогою припинити карбування легких монет і не поширювати їх на польських землях.

Коронний сейм заборонив обіг півгрошів на своїх землях, розпочав вилучення їх із території Великопольщі та Мазовецького князівства, а також

для перекарбування наказав відкрити 1529 р. у м. Торуні монетний двір. Тому в скарбах Поділля свідницькі півгроші зустрічаються досить рідко⁹.

Проаналізуємо за державами-емітентами та роками карбування монети Івчинського скарбу.

Польща: Владислав II Ягайло (1386–1434 рр.), півгроші — 6, недатовані; Казимир IV Ягеллончик (1447–1492 рр.), півгроші — 55, недатовані; Ян Ольбрахт (1492–1501 рр.), півгроші — 189, недатовані; Олександр Ягеллончик (1501–1506 рр.), півгроші — 143, стерті; Сигізмунд I Старий (1506–1548 рр.), гроші: 1527 — 7, 1528 — 5, 1529 — 7, гроші князівства Глиговське — 2, недатовані, 1506 — 2, 1535 — 4, 1536 — 2; півгроші: 1507 — 25, 1508 — 32, 1509 — 141, 1510 — 136, 1511 — 92, 1512 — 106, 1513 — 94, 1514 — 70, 1515 — 28, 1516–1528 — 252; соліди: 1529 — 1.

Велике князівство Литовське: Сигізмунд I Старий (1506–1548 рр.), гроші: 1535 — 4, 1536 — 2.

Пруссія (лен Польщі): Сигізмунд I Старий (1506–1548 рр.), гроші: 1528–1530 — 27, 1533 — 14, 1534 — 19, 1535 — 3; гроші, карбовані в Данцигу: 1530 — 1, 1531 — 19, 1532 — 18, 1533 — 7, 1534–1535 — 7, 1535 — 6; 1538 — 1, 1539 — 1, гроші стерті — 3; солід — 1529 — 1.

Пруссія (лен Польщі): Альбрехт II (1525–1568 рр.), гроші: 1532 — 12, 1533 — 10, 1534 — 13, 1535 — 4, 1537 — 4, 1538 — 2, 1539 — 10.

Священна Римська імперія: Людовік II, півгроші: 1526 — 1.

Отже, найдавнішими монетами Івчинського скарбу є півгроші Владислава II Ягеллончика кінця XIV ст., наймолодшими — гріш Гданська 1539 р. (доба Сигізмунда I Старого) та гріш Пруссії 1539 р. (доба Альбрехта II).

Справді, наукова вартість Івчинського скарбу надзвичайно велика, бо:

- це один із найбільших за кількістю срібних монет (2447 екз.) та загальною масою (близько 4 кг) скарб європейських монет кінця XIV — першої третини XVI ст., знайдений на території Вінницької області;

- скарбовий комплекс, термін накопичення якого складає 153 роки, яскраво ілюструє основні номінали та країни-емітенти грошового ринку Польщі, Великого князівства Литовського й, зокрема, Поділля;

- вивчення ваги, діаметра, проби металу, збереження кожної монети демонструє стан розвитку економіки, ринкових відносин, техніки карбування монет, дотримання метричних норм у Великому князівстві Литовському та Польському королівстві;

- скарб складається на 97,3% зі срібних грошів та півгрошів 5 польських королів і литовських князів династії Ягеллонів: Владислава II Ягайла, Казимира IV Ягеллончика, Яна Ольбрахта, Олександра Ягеллончика, Сигізмунда I Старого. Лише 65 грошів (2,7%) відкарбовані за часу правління герцога Пруссії (лен Польщі) Альбрехта Бранденбурзького, свідницький півгріш Людовіка II та солід (1/3 гроша) Пруссії (лен Польщі);

⁹ Там само. — С. 102–103.

- у комплексі чітко прослідковуються зміни в оформленні аверсу та реверсу, легенд монет, удосконалення техніки карбування за досить значний відрізок часу, вплив монетних реформ на якість і пробу срібних грошей;

- у скарбі домінують срібні гроші та півгроші польських королів Сигізмунда I Старого 10–30-х рр. XVI ст. та Олександра Ягеллончика початку XVI ст.;

- у скарбовому комплексі не виявлено традиційних для досліджуваного періоду празьких грошів Вацлава IV і галицьких (руських) півгрошників Владислава II Ягайла кінця XIV — початку XVI ст. карбування Львівського монетного двору.

Таким чином, Івчинський скарб срібних європейських монет 1976 р. був захований у землю в кінці 30-х рр. XVI ст. місцевим шинкарем, купцем чи шляхтичем. Знахідка яскраво ілюструє всю гамму грошового обігу на Поділлі в кінці XIV — першій третині XVI ст. і ще раз переконує в тому, що в досліджуваний період панівними на грошовому ринку українських земель і Поділля залишалися монети, відкарбовані на монетних дворах Польського королівства, Великого князівства Литовського та Пруссії.

Додатки

Таблиця 1

**Монетна стопа литовських монет
часу Олександра Ягеллончика (1501–1506 рр.)**

Назва монет	Кількість монет з 1 гривні срібла	Штук на 1 гріш	Вага (г)	Проба срібла	Вміст срібла	Вартість 1 лит. гроша	Вартість у польск. грошах	Співвідн. лит. гроша до польск. гроша
гріш	64	1	2,989	375	1,121	1,121	1,452	1:1,45
півгріш	154	2	1,242	375	0,466	0,932	0,604	1:1,21
денарій	576	10	0,332	250	0,083	0,830	0,107	1:1,80

Таблиця 2

**Склад Івчинського скарбу 1976 р.
із Літинського району Вінницької області**

<i>Номинал</i>	<i>Вага</i>	<i>Рік карбування</i>	<i>Метал, проба</i>	<i>Правитель, країна</i>	<i>Кількість (екз.)</i>
Гріш		Недатований	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща, князівство Глиговське	2
Гріш		1506	Срібло	Сигізмунд I, Польща, князівство Глиговське	2
Гріш		1535	Срібло	Сигізмунд I, Велике князівство Литовське	4
Гріш		1536	Срібло	Сигізмунд I, Велике князівство Литовське	2
Гріш		1527	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	7
Гріш		1528	Срібло	Сигізмунд I, Польща	5
Гріш		1529	Срібло	Сигізмунд I, Польща	7
Гріш		1530	Срібло, 375	Сигізмунд I, Пруссія	1
Гріш		1531	Срібло	Сигізмунд I, Пруссія	19
Гріш		1528–1730	Срібло	Сигізмунд I, Пруссія	27
Гріш		1531	Срібло, 375	Сигізмунд I, Данциг	19
Гріш		1532	Срібло	Сигізмунд I, Данциг	18
Гріш		1533	Срібло	Сигізмунд I, Данциг	7
Гріш		1534	Срібло	Сигізмунд I, Данциг	5
Гріш		1535	Срібло	Сигізмунд I, Данциг	8

Гріш		1538	Срібло	Сигізмунд I, Данциг	1
Гріш		1539	Срібло	Сигізмунд I, Данциг	1
Гріш		153?	Срібло	Сигізмунд I, Данциг	3
Гріш		1532	Срібло, 375	Альбрехт, Пруссія	12
Гріш		1533	Срібло	Альбрехт, Пруссія	10
Гріш		1534	Срібло	Альбрехт, Пруссія	13
Гріш		1535	Срібло	Альбрехт, Пруссія	4
Гріш		1537	Срібло	Альбрехт, Пруссія	4
Гріш		1538	Срібло	Альбрехт, Пруссія	2
Гріш		1539	Срібло	Альбрехт, Пруссія	10
Півгріш		1386–1434	Срібло, 375	Владислав II Ягайло, Польща	6
Півгріш		1447–1492	Срібло, 375	Казимир IV Ягеллончик, Польща	55
Півгріш		1492–1501	Срібло, 375	Ян Ольбрахт, Польща	189
Півгріш		1526	Срібло, 250	Людовік II, Священна Римська імперія	1
Півгріш		Рік ст. 1506–1548	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	143
Півгріш		1507	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	25
Півгріш		1508	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	32
Півгріш		1509	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	141
Півгріш		1510	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	136
Півгріш		1511	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	92
Півгріш		1512	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	106

Півгріш		1513	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	94
Півгріш		1514	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	70
Півгріш		1515	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	28
Півгріш		1516–1529	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	252
Солід		1529	Білон, 250	Сигізмунд I, Пруссія	1
Усього монет:	3966	1378–1539	Срібло	4 країни	2447

Півгріш Владислава II Ягайла (1386–1434 рр.). Недатований

Півгріш Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.). Недатований.

Гріш Сигізмунда I Старого (1506–1548 рр.). Данциг, 1531 р.

СІМ СКАРБІВ ІЗ КОЛЕКЦІЇ МІНЦ-КАБІНЕТУ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА

Важливим джерелом для вивчення історії України, зокрема середньовічної, є скарби, кожний із яких як пам'ятник грошового обігу яскраво відображає стан економіки держави, її політичні й торговельні зв'язки в той чи інший історичний період та має свої характерні особливості й відмінності. Незважаючи на значну кількість наукових праць, пов'язаних з історією обігу монет на території України¹, досі відсутня повна топографія монетних знахідок усіх її регіонів. Створення такої топографії стане важливим джерелом для вивчення економічної та політичної історії нашої країни.

Уперше в Україні описувати й вивчати скарби розпочали на початку 30-х рр. XIX ст. в Університеті св. Володимира. Київський і Волинський генерал-губернатор видав розпорядження, за яким усі монетні знахідки, виявлені на території трьох губерній (Київської, Подільської, Волинської), мали направлятися у нумізматичний кабінет для розгляду та опису. У той час, на жаль, ще було відсутнє розуміння важливості скарбу як цінного історичного джерела, тому його опис був загальним, із приблизним датуванням, без детального визначення країн-емітентів, номіналів. Для мінц-кабінету університету вибирали відсутні в колекції екземпляри, а інші монети повертались власнику. Деякі скарби, у складі яких не було цікавих монет, повертали навіть без опису².

Однією з перших наукових праць, присвячених опису скарбів у Російській імперії, стала стаття Кіндрата Страшкевича — завідувача нумізматичного кабінету в 1865–1868 рр. В «Университетских известиях» за 1866 та 1867 рр. ним було опубліковано дані про 110 скарбів, в яких містилася 77 661 монета. Вони надійшли до мінц-кабінету з 1838 по 1866 рр.³ Як писав Володимир Антонович: «Этот труд обратил на себя внимание всех ученых, которые интересуются археологией России, и занял весьма почетное место в русской нумизматической литературе»⁴.

¹ Шугаевский В. Краткий обзор монетных находок Черниговской губернии. — Чернигов, 1915; Рябцевич В.Н. Денежное обращение и клады на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии в XVI в. // Нумизматика и сфрагистика. — К., 1968. — Вып. 3. — С. 168–187; Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1973; Огуй О. Монетні знахідки на Буковині. — Чернівці, 2008 та ін.

² Страшкевич К.Ф. Клады, рассмотренные в мнц-кабинете Университета св. Владимира с 1838 по 1866 год // Университетские известия. — К., 1866. — Октябрь. — Клады № 10, 11, 15 и др.).

³ Там же; Его же. Клады, рассмотренные в мнц-кабинете Университета св. Владимира в 1866 году // Университетские известия. — К., 1867. — Октябрь–декабрь 1866; октябрь 1867.

⁴ Центральный державный историчний архів України в м. Києві, ф. 832, оп. 1, спр. 31, арк. 55.

З 1866 р. за наказом високого керівництва всі скарби мали представляти в губернські правління для відправлення в Археологічну комісію в Санкт-Петербург, яка з того часу здійснювала реєстрацію всіх знахідок, зокрема й нумізматичних, із території України. Інформацію про скарби у стислому вигляді публікували в доповненнях до звітів Археологічної комісії⁵. Частина скарбів після розгляду поверталась до Києва й поповнювала колекцію музею.

Кількість скарбів, що надходила до Києва, значно скоротилась, проте не припинилась зовсім. У 1889 й 1892 рр. на базі колекції мінц-кабінету Університету св. Володимира були опубліковані роботи Василя Данилевича⁶ та Миколи Беяшівського⁷.

Вивчення архіву мінц-кабінету Університету св. Володимира, що зберігається у фондах Національного музею історії України (далі — НМІУ), і співставлення його з уже опублікованими матеріалами дало змогу виділити сім скарбів, які ще не були об'єктом вивчення дослідників.

Скарби подано за часом надходження до мінц-кабінету. Шість із семи знахідок походять із Правобережної України, одна — з Лівобережної. У монетних знахідках із Правобережжя переважають монети Речі Посполитої як коронні, так і литовські, гданські, лодзинські та ризькі (з 1259 одиниць їх 930, загалом 74 %). Один із скарбів (№ 5, с. Сахнівка) складається виключно з польсько-литовських монет.

Крім монет Речі Посполитої до складу скарбів входить й іноземна монета, для якої, як відомо, монетний ринок Речі Посполитої не був закритий. Тут приймали монету не за місцем карбування, а за якістю дорогоцінного металу, з якого вона виготовлена. Після польсько-литовської монети друге місце за кількістю посідають монети балтійських володінь Швеції (242 монети, 20%). У трьох скарбах із урочища Гузки, с. Рубежівка та с. Сотники є півтораки й соліди, відкарбовані за часів правління Густава Адольфа (1621–1632) та Христини (1632–1654) у захоплених у Речі Посполитої 1621 р. м. Ризі та 1626 р. м. Ельбінзі.

Майже кожен скарб, що походить із території України, має у своєму складі монети Бранденбурзько-Пруської держави. З шести представлених на розгляд скарбів із Правобережної України чотири включають бранденбурзько-пруську монету (71 монета — майже 6% від загальної кількості). Об'єднані 1618 р. Бранденбург і Пруссія значно посилити монетне карбування. В українських скарбах XVII ст. зафіксована значна кількість солідів та драйпелькерів (півтораків), дещо менше ортів Георга Вільгельма (1618–1640). Але

⁵ Архів Імператорської археологічної комісії був опрацьований М.Ф. Котляром. Результати цього дослідження були опубліковані: *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971 та *Kotlar M.* Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukrainiskij SRR. — Wrocław, 1975.

⁶ *Данилевич В.Е.* Монетные клады, принадлежащие Мюнц-кабинету Университета св. Владимира: в 2-х ч. — К., 1892.

⁷ *Беляшевский Н.Ф.* Монетные клады Киевской губернии. — К., 1899.

досить рідко зустрічаються монети його попередника Іоанна Сигізмунда (1572–1619). У скарбі з урочища Гузки є три драйпелькери (півтораки) 1613 та 1614 рр.

На початку XVII ст. в українських скарбах значно зростає кількість монет Германської (Священної Римської) імперії, яка була найближчим сусідом Польщі, її головним торговим партнером. Пік найбільш інтенсивних торговельних стосунків між ними припав на 1618 р.⁸, саме приблизно до цього періоду й належить більшість германських монет зі скарбу з урочища Гузки.

У скарбі з с. Дерганівки є гроші 1613 р. м. Кронстадт (м. Брашов), що в Трансільванії. Ці монети досить рідко зустрічаються в українських скарбах. У XV–XVI ст. Польща й Трансільванія підтримували досить тісні економічні та політичні стосунки. Одним із польських королів став трансільванський воєвода Стефан Баторій (1576–1586). На початку XVII ст. Трансільванія опинилась у центрі протистояння між імперією Габсбургів та Османською імперією. Крім того, у 1611–1612 рр. між Трансільванією й Валахією відбулась кровопролитна війна, яка закінчилась перемогою останньої. Усі ці фактори не сприяли розвитку міжнародної торгівлі, проте наявність трансільванських монет у скарбі може свідчити про те, що торговельні зв'язки з Річчю Посполитою все ж відбувались.

Якщо проаналізувати скарби з Правобережної України за номіналом монет, то домінують півтораки (661 одиниця, 52,5%), соліди (279 одиниць, 23,6%) та гроші (155 одиниць, 12,3%). Перевага дрібних номіналів над великими в більшості монетних знахідок XVII ст. пояснюється наслідками грошової реформи Сигізмунда III (1587–1632) 1601–1623 рр., що була спрямована на збільшення грошової маси. Це, у свою чергу, призвело до погіршення якості середніх номіналів — ортів, шостаків, трояків та до випуску величезної кількості низькопробних номіналів — солідів, грошів та з 1614 р. півтораків⁹.

Значно менше в цих скарбах монет середніх номіналів — трояків (56 одиниць, 4,5%), шостаків (51 одиниця, 4,05%), ортів (30 одиниць, 2,4%) та великих — талерів (3 одиниці, 0,24%). Талери зафіксовано лише в одному скарбі з с. Яблунівка¹⁰. У цьому невеличкому скарбі (34 одиниці) власник віддавав перевагу високопробній монеті. Крім голландських талерів у ньому присутні орти й шостаки Речі Посполитої та орти Бранденбурга.

У трьох скарбах зафіксовані монети, відкарбовані до XVII ст. У скарбі з с. Дерганівки є релікт грошового ринку XVII ст. — празький гріш Вацлава IV (1378–1419). Серед монет із урочища Гузки є шилінг 1571 р. вільного міста Риги, а у скарбі з с. Сахнівки — два півгроші Сигізмунда I (1506–1548).

⁸ Рутковский Я. Экономическая история Польши / Пер. Л.В. Разумовского, Ч. Вольского; под ред., предисл. Ф.Я. Полянского. — М., 1953. — С. 173.

⁹ Szwagrczyk J.A. Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1973. — S. 122–125.

¹⁰ З опису скарбу не зрозуміло, що це: низькопробні левкові талери, які були досить популярними на території України, чи повноцінні високоякісні риксдаальдери.

За своїм складом вирізняється скарб 1895 р. з м. Путивля (Лівобережна Україна). До цього монетного депозиту входять 2637 російських копійок, відкарбованих за часів від Івана IV (1534–1547) до Федора Михайловича (1613–1645), — значна на той час сума, яка дорівнює майже 49 талерам. Оскільки на російських копійках майже відсутні дати, то хронологічні рамки знахідки визначаються за правлінням царів, і, таким чином, скарб датується першою половиною XVII ст., тобто добою, що передує входженню Лівобережної України до складу Московського царства. Склад скарбу не характерний для монетних знахідок першої половини XVII ст. з Лівобережжя. Серед відомих скарбів, що походять із Сумської обл.¹¹, усі мають змішаний склад, тобто в них містяться як західноєвропейські, так і російські монети. Єдиним виключенням є скарб, знайдений 1898 р. також у Путивлі¹².

Отже, розглянуті скарби мають досить типовий склад для монетних знахідок першої половини XVII ст. Безумовно, що така невелика їх кількість не може відобразити всю багатогранність товарно-грошових відносин на території України в цей період. Але ці знахідки відкривають ще одну цікаву сторінку грошового обігу нашої держави, заповнюють лакуни на її майбутній нумізматичній карті.

Додаток № 1 Опис скарбів за складом

№ 1. Урочище Гузки, Черкаський повіт Київської губ., 1891 р.

Від Імператорської археологічної комісії.

Знайдено скарб, що складався зі 127 монет. Найстарша — шилінг 1571 р. вільного міста Рига, наймолодша — півторак 1626 р. Сигізмунда III.

Річ Посполита (112 одиниць, з них: 79 коронних, 10 литовських, 23 ризьких): Сигізмунд III (1587–1632), трояк коронний 1620 (2), 1621 (1), півторак коронний 1613 (1), 1614 (2), 1615 (2), 1616 (4), 1617 (2), 1618 (2), 1619 (9), 1620 (8), 1621 (6), 1622 (11), 1623 (15), 1624 (9), 1625 (4), 1626 (1); литовське карбування, шеляг 1616 (2), 1617 (3), 1618 (1), 1623 (1), денарій 1620 (2), 1621 (1); м. Рига, шеляг (23).

Балтійські володіння Швеції (3 одиниці): 1. Густав Адольф (1621–1632), шеляг (1); м. Рига, шеляг стертий (1); 2. Христина (1632–1654), м. Рига, шеляг стертий (1).

м. Рига (вільне місто) (1 одиниця): шилінг 71 (1571).

Бранденбург (маркграфство в унії з Пруссією) (5 одиниць): 1. Іоанн Сигізмунд (1572–1619), півторак 1613 (2), 1614 (1); 2. Георг Вільгельм (1619–1640), півторак 1622 (1), 1623 (1).

¹¹ Kotlar M. Op. cit. — S. 120–121, № 497–503.

¹² Ibid. — S. 121, № 502.

Пруссія (ленник Речі Посполитої) (1 одиниця): Георг Вільгельм (1619–1640), півторак 1624.

Германська (Священна Римська) імперія (5 одиниць): імперське карбування Рудольфа II (1576–1612) та Матвія I (1612–1619), півторак (3).

Ангальт-Дассау, півторак 1618 (1).

Померанія, півторак 1618 (1).

Джерела: Архів НМГУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 33, інв. номер за каталогом 15284–15410.

№ 2. с. Яблунів, Канівський повіт Київської губ. (Черкаська обл.), 1895 р.

Знайдено скарб, що складався з 34 монет. Найстарша — голландський талер Утрехта 1619 р., наймолодша — голландський талер Вестфрїзії 1644 р.

Річ Посполита (29 одиниць, з них 27 коронні, 2 гданські): Сигізмунд III (1587–1632), коронний орт 1621 (3), 1622 (8), 1623 (8), 1624 (1), шостак 1623 (2), 1625 (1), 1626 (3), 1627 (1); м. Гданськ, орт 1624 (1), 1625 (1).

Бранденбург (маркграфство в унії з Пруссією) (2 одиниці): Георг Вільгельм (1619–1640), орт.

Голландська республіка (3 одиниці): Утрехт, талер 1619 (1); Зеландія, талер 1623 (1), Вестфрїзія, талер 1644 (1).

Джерела: Архів НМГУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 33, інв. номер за каталогом 25567–25600.

№ 3. с. Дерганівка, Бердичівський повіт Київської губ. (Житомирська обл.), 1896 р.

Подарунок професора М.А. Бунге.

Знайдено скарб, що складався з 83 монет. Найстарша — празький гріш Вацлава IV (III) (1378–1419), наймолодші — монети Сигізмунда III (нерозписані).

Чехія (королівство) (1 одиниця): Вацлав IV (III) (1378–1419), гріш.

Річ Посполита (79 одиниць): Сигізмунд III (1587–1632), гроші (75), гріш підробка (1 одиниця), фрагменти монет (3).

Трансільванія, м. Кронстадт (Брашов) (3 одиниці): гріш 1613.

Джерела: Архів НМГУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 33, інв. номер за каталогом 26179–26260.

№ 4. м. Пугівль, Курська губ. (Сумська обл.), 1895 р.

Знайдено скарб, що складався з 2637 монет. Найстарші — копійки Івана IV (1534–1547), наймолодші — копійки Михайла Федоровича (1613–1645).

Русь (Велике князівство Московське): Іван IV (1534–1547), копійка (798).

Росія (царство): 1. Іван IV (1547–1584), копійка (617); 2. Федір Іванович (1584–1598), копійка (15); 3. Борис Федорович (1598–1605), копійка (465); 4. Дмитро Іванович (1605–1606), копійка (60); 5. Василь Іванович (1606–1610), копійка (82); 6. Михайло Федорович (1613–1645), копійка (5).

Джерела: Архів НМГУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 33, інв. номер за каталогом 26373–29009.

№ 5. с. Сахнівка, Канівський повіт Київської губ. (Черкаська обл.), 1897 р.

Знайдено скарб, що складався з 25 монет. Найстарша — півгріш Сигізмунда I (1506–1548), наймолодші — монети Сигізмунда III (1587–1632) (нерозписані).

Велике князівство Литовське (2 одиниці): Сигізмунд I (1506–1648), півгріш 1510 (1), 1521 (1).

Річ Посполита (23 одиниці, з них 18 коронні, 3 литовські, 2 ризькі): Сигізмунд III (1587–1632), коронний півторак 1616 (1), півторак (17); литовське карбування, шеляг (3); м. Рига, шеляг (2).

Джерела: Архів НМГУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 33, інв. номер за каталогом 30517–30541.

№ 6. с. Рубежівка, Київський повіт Київської губ. (Київська обл.), 1901 р.

Знайдено скарб, що складався з 521 монети.

Річ Посполита (446 одиниць, з них 435 коронних, 8 литовських, 3 гданських): Сигізмунд III (1587–1632), коронний орт (4), шостак (37), трояк (40), півторак (351), гріш (3); литовське карбування, гріш (8); м. Гданськ, орт (1), гріш (2).

Балтійські володіння Швеції (47 одиниць): Густав Адольф, півторак.

Пруссія (герцогство, ленник Речі Посполитої) (18 одиниць): Георг Вільгельм (1619–1640), півторак.

Бранденбург (маркграфство в унії з Пруссією) (10 одиниць): Георг Вільгельм (1619–1640), півторак (10).

Джерела: Архів НМГУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 33, інв. номер за каталогом 36786–37306.

№ 7. с. Сотники, Канівський повіт Київської губ. (Черкаська обл.), 1901 р.

Знайдено скарб, що складався з 469 монет.

Річ Посполита (238 одиниць, з них 153 коронних, 54 литовських, 17 гданських, 11 ризьких, 3 лодзинських): Сигізмунд III (1587–1632), коронний орт (1), шостак (7), трояк (13), півторак (99), гріш (23), шеляг (13); литовське карбування, гріш (18), шеляг (36); м. Гданськ, гріш (17); м. Рига, гріш (1), шеляг (10); м. Лодзь, шеляг (3).

Балтійські володіння Швеції (192 одиниці): 1. Густав Адольф (1621–1632), півторак (13), солід (2); м. Рига, півторак (1), солід (52); м. Ельбінг, солід (22); 2. Христина (1632–1654), м. Рига, солід (100); м. Ельбінг, солід (2).

Пруссія (герцогство, ленник Речі Посполитої) (26 одиниць): Георг Вільгельм (1619–1640), півторак (8), солід (18).

Бранденбург (маркграфство в унії з Пруссією) (9 одиниць): Георг Вільгельм (1619–1640), півторак.

Австрія, Тіроль (1 одиниця): Фердінанд II (1619–1637), солід 1625.

Джерела: Архів НМГУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 33, інв. номер за каталогом 37307–37775.

Склад скарбів із Правобережної України за номіналом

Міна	Скарб	Населений пункт	Область	Дата знахідки	Кількість монет	тавер	орт	шостак	тронк	1 ½ грона	грин	0,5 грона	шестак	2 денн	шнітн
1	Гулак, 1891	Гулки	Червська	1891	127				3	87			33	3	1
2	Яблунів, 1895	Яблунів	Червська	1895	34	3	24	7							
	Дергачівка, 1896	Дергачівка	Житомирська	1896	83						83				
3	Сахнівка, 1897	Сахнівка	Червська	1897	25					18		2	5		
4	Рубежівка, 1901	Рубежівка	Кібіська	1901	521		5	37	40	426	13				
5	Сотників, 1901	Сотників	Червська	1901	469		1	7	13	130	59		259		
6	Всього				1289	3–0,24%	30–2,4%	51–4,05%	56–4,5%	661–52,5%	155–12,3%	2–0,16%	297–23,6%	3–0,2%	1–0,08%

Склад скарбів із Правобережної України за місцем карбування

№ п/п	Скарб	Настоящий пункт	Округ	Дата захітки	Кількість монет	Датування		Ррч Погошта	Литва	Катівські ноложини Шиней	Бранерберг	Цурейн	Трандманн	Германська вентра	Чехія	Галицька република	Візантійське Річчя	Австрія
						XVII ст.	XVIII ст.											
1	Гулячів, 1891	Гулячів	Черкаська	1891	127	1	126	112		3	5	1		5			1	
2	Жолтин, 1895	Жолтин	Черкаська	1895	34		34	29			2					3		
3	Дергачівка, 1896	Дергачівка	Житомирська	1896	83			79					3		1			
4	Салтинка, 1897	Салтинка	Черкаська	1897	25	1	82	23	2									
5	Рубежівка, 1901	Рубежівка	Київська	1901	521	2	23	446		47	10	18						
6	Сотинка, 1901	Сотинка	Черкаська	1901	469		469	241		192	9	26						1
	Всього				1289			930- 74%	2- 0,16%	242- 20%	26- 2%	48- 4%	3- 0,24%	5- 0,43%	1- 0,08%	3- 0,24%	1- 0,08%	1- 0,08%

ДО ПРОБЛЕМИ МІСЦЕВОГО КАРБУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст.

Нумізматичні пам'ятки доби правління в Києві князя Володимира Ольгердовича (1363–1394) — одне з найбільш яскравих явищ у нумізматиці українських земель кінця XIV ст. Минуло понад 140 років від їхньої появи в науковому обігу, але їхнє дослідження й сьогодні залишається актуальним.

У 1990-х рр. фахівцями фіксувалася загальна цифра відомих монет у 1200 екземплярів¹. В історіографії поширена інформація про кілька найбільших скарбів із київськими денаріями — Гвоздівський 1873 р.², Кисілівський 1903 р., Канівський³, Трипільський 1906 р.⁴, з яких загальна кількість монет Володимира Ольгердовича, за свідченнями дослідників, дорівнювала близько 125 екземплярів⁵. Однак саме Сосницький скарб (1911 р., с. Сосниця, Чернігівської області) на сьогодні залишається найбільшим масивом відомих пам'яток київського карбування.

Від початку 2000-х рр. знахідки нових монет, у більшості випадків, є поодинокими. Лише за останні кілька років (2013 — початок 2015 рр.) стало відомо про більш як 200 нових знахідок. Точну кількість прослідкувати важко через стихійність пошукового процесу. Після потрапляння монет у приватні колекції їхнє дослідження стає практично неможливим і залежить тільки від бажання власника. Локалізація останніх знахідок переважно не виходить за ustalені просторові межі — Київська, Чернігівська, Черкаська області, зустрічаються вони й на території Дніпропетровської області, АР Крим.

У ході роботи із Сосницьким скарбом нами була розроблена детальна схема класифікації⁶. Її вдалося перевірити й на новому матеріалі (детальний аналіз планується подати в окремій публікації). Нагадаємо, що в основі класифікації аверсних штемпелів київських монет Володимира Ольгердовича лежать іконографічні характеристики, з огляду на які можна виділити три типи зображень на аверсах: хрест, знак та плетінка. Типи діляться на групи, варіанти, диференти. Групи аверсних зображень представлено трьома варіантами центрального зображення аверсу монет — в оточенні лінійних чи варіацій

¹ Козубовский Г.А. Находки монет XIV–XV ст. на территории Киева. — К., 1991. — С. 14.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. І., спр. 7794, арк. 2.

³ Болсуновский К. Монеты киевских князей XIV ст. — К., 1909. — С. 7.

⁴ Петров Н. О новооткрытой киевской монете XIV века. — Х., 1908. — С. 1; Болсуновский К. Указ. соч. — С. 3.

⁵ Там же. — С. 7.

⁶ Хромова І. Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича // Український історичний збірник (2010) / Гол. ред. Т. Чухліб. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 29–36, табл. 2–8.

картушів із крапок. Це найбільш сталі групи зображень, які характерні для двох із трьох варіантів аверсних зображень («хрест» і «знак»). Варіанти аверсних зображень представлені способами накреслення центральних зображень аверсу. Відносяться лише до двох типів — «хрест» і «знак», для кожного мають свої особливості. Різновиди варіантів аверсних зображень — супровідні символи, що карбувалися навколо основної фігури, представлені лише в типах «хрест» і «знак», для кожного з яких мають свої особливості. У даному випадку диферентами виступають крапки та інші зображення в різних варіаціях розташування відносно центральної фігури. Варто окремо зазначити про наявність певної кількості екземплярів, де на аверсних зображеннях диференти відсутні.

Найбільший варіативний ряд представляє зображення знака. Виявлено 14 варіантів накреслення, які, у свою чергу, мають власні особливості розташування, які ми не могли не показати. Можливо, це допоможе в наступному дослідженні символіки, визначенні походження даного символу й пояснення його присутності на київських монетах. Порівняно менше варіантів накреслення хреста. Вони зводяться до трьох основних, що мають свої диференти, — крапки між раменами або додаткові знаки, про які вже зазначалося вище під час аналізу типів монет Володимира Ольгердовича.

Найменш численний тип монет складають екземпляри із зображенням плетінки (або плетива). Спосіб її зображення не має варіативного ряду й характерний для класичної джучидської монетної традиції. Це зображення також має назву «вузол щастя» й дуже часто використовувалося як допоміжний елемент декору при оформленні джучидських монет у XIV ст. у якості самостійного центрального елемента. Воно зустрічається на деяких мідних анепіграфічних монетах Криму, одному з типів срібних монет Абдалаха та на наслідуваннях джучидським монетам, що карбувалися на північних землях Київського князівства в 1350-х рр. Тому, зважаючи на потенційне визнання подібної символіки й охоче сприйняття на місцевому грошовому ринку, можна вважати його прямим запозиченням із татарської монетної традиції. Це припущення має своє підґрунтя — у складі Борщівського скарбу 1948 р. поряд із трьома монетами Володимира Ольгердовича містяться 17 екземплярів київських наслідувань середини XIV ст. Можливо, саме з них його й було запозичено для оформлення I типу монет Володимира Ольгердовича та перших литовських денаріїв.

Легенда на київських монетах Володимира Ольгердовича розміщується навколо центрального зображення у звичній для читача формі розташування літер. Її початок відносно центральної фігури може бути внизу або зверху. Напрямок літер — праворуч, ліворуч. При розташуванні легенди ліворуч, літери зазвичай також розвернуті в цю сторону, що є результатом використання в процесі виготовлення монетного штемпеля в якості зразка звичайної монети такого ж типу замість шаблону з дзеркальним зображенням.

У дослідженні реверсних зображень нами пропонується розглядати центральне зображення — «князівський знак» — як складову з двох частин. На цьому ґрунтується класифікація реверсних зображень за групами й варіантами. Групи представлені особливостями накреслення верхньої частини фігури «князівський знак» і наявні в усіх типах монет Володимира Ольгердовича. Варіанти реверсних зображень визначаються за морфологічними особливостями нижньої частини фігури «князівський знак» та її складових. Основних варіантів виявлено 12, деякі з них поділені на окремі різновиди за розбіжностями в накресленні складових частин. Також слід зважати на особливості процесу карбування: спосіб та можливі недоліки в роботі майстрів під час нанесення зображення на штемпель. Диференти — супровідні символи, що карбувалися з боків основної фігури, над її верхньою частиною (відростками верхнього хреста) та внизу — під місцем роздвоєння відростків нижнього хреста. Вони не залежать від особливостей накреслення частин князівського знака. У монетній справі диференти відомі, але майже не досліджені. Можливо, це не тільки допоміжний спосіб оформлення монетного поля, а й окрема ознака емітентів або майстрів. Звісно, поки що зарано робити будь-які висновки з приводу організації монетної справи та випусків київських монет. Для цього необхідно дослідити й проаналізувати весь масив монетного матеріалу, однак і це навряд чи зможе допомогти, адже відомі писемні джерела, що дійшли до наших часів, не містять інформацію про діяльність Київського монетного двору та зовнішній вигляд його виробів, а матеріальні залишки (інвентар монетного двору) також не відомі дослідникам. Таким чином, встановити початковий вигляд монет та їхню стопу сучасні дослідники можуть лише за ваговими показниками та внаслідок якісної штемпельної реконструкції. Істотні зрушення можливі при виявленні інших джерел, що свідчитимуть про монетну справу в Києві доби Володимира Ольгердовича.

Найпоширенішими диферентами для штемпелів реверсів монет Володимира Ольгердовича можна вважати крапки та зірки. Вони поєднуються з більшістю варіантів. Що ж до останніх, то найчастіше представлені зображення нижньої частини знака з чітко виділеним внутрішнім хрестом в оточенні крапок або без них, а також із хрестом, верхнє рамено якого розділене навпіл і видовжене. Наймасовіші групи штемпелів — зображення знаків, візуально близьких до зображень на сіверських, брянських і стародубських монетах кінця XIV ст.

Одна з найбільш дискусійних і відкритих проблем київського карбування даного періоду — атрибуція монетних зображень. Цілий пласт праць науковців від останньої третини XIX ст. і до сьогодні містить вражаюче різноманіття припущень та варіантів атрибуції⁷.

⁷ Див.: Антонович В. О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира // Труды III Археологического съезда. — К., 1878. — Т. II. — С. 151–157; Болсуновский К. Указ. соч.; Его же. Заметка о загадочной фигуре на монетах Великого княжества Киевского. —

Очевидно, причиною цього можна вважати брак інформації щодо історії формування й розвитку місцевої геральдики, зокрема родової. М. Лихачов зазначав: «...знаки родові, а особливо знаки власності, зовсім не те, що «символи», які завдяки священному культовому, чомусь їм нав'язаному, значенню мігрують, зберігаючи свої форми»⁸. Виявляючи особливості побудови й походження знаків польської та руської (до татарського періоду) геральдики, дослідник вказує на значний вплив західноєвропейських традицій у місцевій державній сфрагістиці з XIV ст. після тривалої перерви, за якого й у пізніші часи, однак, існували особові печатки, що містили зображення, не обумовлені

1887; *Его же*. Родовой знак Рюриковичей, великих князей киевских. Геральдическое исследование, предназначенное к чтению на XIV Археологическом съезде в г. Чернигове. — К., 1908; *Гуттен-Чапский Е.* Удельные, великокняжеские и царские деньги Древней Руси: Собрание графа Э.К. Гуттен-Чапского. — СПб., 1875; *Догель М.* Неизданная русская монета XIV века // Записки нумизматического отделения Императорского русского археологического общества / Под ред. М.Г. Деммени. — СПб., 1913. — Т. II. — Вып. III–IV. — С. 85–89; *Зайцев В.В.* Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России // Средневековая нумизматика Восточной Европы / Отв. ред. В.В. Зайцев. — М., 2007. — Вып. 2. — С. 121–137; *Зубков В.* К вопросу о древних рязанских монетах // Краеведческие записки. — Рязань, 1959. — С. 106–119; *Козубовский Г.А.* К вопросу о киевских и северских монетах XIV в. // Пятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. — М., 2009. — С. 127–129; *Його ж.* Сіверські монети XIV ст. — К., 1992; *Котляр Н.* Клад монет Владимира Ольгердовича // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1970. — Т. VIII. — С. 88–101; *Его же.* Монеты Владимира Ольгердовича // Нумизматика и сфрагистика. — 1971. — Т. IV. — С. 42–67; *Лихачев Н.П.* Избранные труды. — М., 2014. — Т.1: Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — Вып. II. Печати с изображением тамги или родового знака; *Погорилец О., Саввов Р.* Про нові монети зі знаком Володимира Ольгердовича // Нумизматика і фалеристика. — 2009. — № 1. — С. 10–11; *Ремецас Э.* Новые данные о киевских монетах Владимира Ольгердовича (по новым находкам монет в Литве) // *Pieniądz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy. Studia i Materiały* / Pod red. K. Filipowa, V. Kuklik. — Augustów–Warszawa, 2012. — S. 94–107; *Рябцевич В.Н.* О монетах Новгород-Северского и Стародубского уделов Великого княжества Литовского (последняя четверть XIV в.) // Средневековая нумизматика Восточной Европы / Отв. ред. В.В. Зайцев. — М., 2007. — Вып. 2. — С. 138–159; *Соболева Н. А.* К вопросу о монетах Владимира Ольгердовича // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1970. — Т. VII. — С. 81–88; *Толстой И.* Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматический опыт графа И.И. Толстого. — СПб., 1882; *Хромова I.* Вказ. пр.; *Її ж.* Атрибуція монет Чернігово-Сіверського князівства: проблеми та здобутки // Сіверянський літопис. — 2008. — № 3. — С. 22–28; *Її ж.* До проблеми атрибуції зображення родового знаку князів Ольгердовичів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В. Боряк. — К., 2008. — Число 15. — С. 304–315; *Её же.* К иконографии киевских и северских монет второй половины XIV в. // Нумизматическое чтение 2009 года. К 80-летию А.С. Мельниковой и 90-летию В.В. Узденикова. Тезисы докладов и сообщений. — М., 2009. — С. 28–31; *Шорин П.А.* К вопросу о надчеканке тамги на монетах великого княжества Рязанского // Нумизматический сборник. Материалы к нумизматическому каталогу собрания ГИМ / Под ред. В.Л. Янина. — М., 1971. — Ч. IV. — Вып. I. — С. 11–19; *Gumowski M.* Pieczęcie książąt litewskich // *Ateneum wileńskie*. — Wilno, 1930. — Roczn. 7. — Zeszyt. 3–4. — S. 684–725; *Kiersnowski R.* Najdawniejsze monety litewskie // *Wiadomości numizmatyczne*. — Warszawa, 1984. — Rok XXVIII. — Zeszyt 3–4 (109–110). — S. 129–175 та ін.

⁸ *Лихачев Н.П.* Указ. соч. — С. 266.

певними правилами⁹. Вказаний період початком державної геральдики руських і литовських удільних князівств визнає О. Однороженко, а наступне XV ст. — якраз час вжитку досліджуваних знаків на печатках Рюриковичів та Гедиміновичів — часом її розквіту¹⁰. Тобто процес спадкоємності умовно родового знака виглядає достатньо природнім. Натомість незрозумілим лишається початок.

З усіх існуючих в історіографії припущень щодо значення зображень на київських і сіверських монетах найбільше імпонує нам визначення як знака власності. У такому разі родова належність зображень сумнівна, а, отже, знак запозичений. Зважаючи на історичні обставини існування князівств, засвоювались символи скоріше зі східної традиції (тамга, тамгоподібний знак). Тоді найближче до цього візуально знаходиться знак Корибута. У цьому напрямі його розглядав і М. Лихачов, пов'язуючи приєднання хреста з прийняттям християнства. Однак пов'язував його із татарською родовою геральдикою, наводячи, як приклад, чималу кількість родів татарського походження серед польської шляхти, які мали свої гербові печатки. А через те, що певний рід інколи виходив на історичну арену достатньо пізно, символіка на його печатках виявлялась не поясненою¹¹.

Що ж до монет Володимира Ольгердовича, в оформленні яких дослідники також вбачають вплив татарських традицій¹², то, розглядаючи його знак, М. Лихачов наводить фото й опис печатки, яка належить литовському королю Міндовгу (1251–1263), де з одного боку — іменний напис у три рядки, а з іншого — знак, ідентичний нижній частині знака на київських монетах Володимира Ольгердовича¹³. Порівнюючи знаки, М. Лихачов говорить про зміну останнього шляхом подвоєння. Пояснення цьому немає, оскільки такий процес, на його думку, завжди суб'єктивний, залежить від низки факторів, тому певного закону зміни знаків просто не існує¹⁴.

У будь-якому випадку, карбуючи монету від свого імені, Володимир Ольгердович помістив на неї знак, що мав позиціонувати його як емітента й господаря землі, отже, мав бути пізнаваним та вжитковим. Схиляючись до визначення зображення як знака власності, вважаємо за необхідне ще раз порушити питання про характер його походження. Особливо за умови існування такого знака на печатках попередніх правителів Великого князівства Литовського. Звісно, автентичність опублікованої М. Лихачовим печатки можна піддавати сумніву, однак метричні характеристики й місце знахідки (Новгород) не суперечать можливій належності її Міндовгу. Офіційна печатка

⁹ Там же. — С. 267.

¹⁰ *Однороженко О.А.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. — Харків, 2009. — С. 12, 16.

¹¹ *Лихачев Н.П.* Указ. соч. — С. 243–246.

¹² *Kiersnowski R.* Op. cit. — S. 137.

¹³ *Лихачев Н.П.* Указ. соч. — С. 247.

¹⁴ Там же. — С. 262–263.

останнього (єдина, яка збереглась на сьогодні), до слова, не містить жодних подібних знаків.

При очевидній ужитковості подібних зображень у XIV–XV ст. тема лишається відкритою й потребує залучення до вивчення знаків на київських та сіверських монетах відомостей сфрагістики та геральдики Великого князівства Литовського, що має дати відповідь на питання: чи можна пов'язати цю традицію не тільки з татарською, а й із литовською; і чи не є таке явище унікальним і притаманним виключно для земель литовсько-ординського прикордоння, оскільки саме на цих територіях подібні зображення отримали певний офіційний статус у монетному карбуванні?

Нами проаналізовано 109 екземплярів із приватних колекцій. Більшість складають монети II типу (58 екз.), монет I типу — 9, III — 42. Монети з плетінкою важать у середньому 0,46 г, монети зі «знаком» мають ваговий діапазон 0,22–0,68 г¹⁵, з хрестом — 0,21–0,34 г.

У якості ілюстрації нового матеріалу наводимо одну з останніх знахідок — 2 екземпляри, що походять із випадкової знахідки на правому березі річки Трубіж, у районі м. Переяслава-Хмельницького.

Фото 1.

II тип. Вага 0,37 г

Фото 2.

III тип. Вага 0,26 г

¹⁵ До десятка монет цього типу мають вагу від 0,59 г до 0,68 г і, тим самим, виходять за межі раніше встановленого дослідниками вагового діапазону (близько 0,50 г). Такі екземпляри потребують додаткового аналізу й перевірки на автентичність.

ПАЛЕОГРАФІЯ

ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЕВОЛЮЦІЮ ЛАТИНСЬКОГО ПИСЬМА В ЄВРОПІ ТА УКРАЇНІ В XVI–XVII ст.

Письмо як типовий прояв діяльності людини є продуктом її соціокультурного розвитку. З одного боку, це інструмент поширення суспільно-політичних, культурних досягнень, а з іншого — їх же відображення¹. Становлення особливостей письма, його еволюція відбуваються в рамках: а) мовної системи; б) освітньо-навчального процесу; в) суспільно-економічних, суспільно-політичних, культурних запитів і їхніх трансформацій; г) застосування й зміни знарядь письма (М. Коен²); д) мистецько-естетичного світогляду суспільства (В. Істрін³).

Якщо говорити про латинське письмо, то на сьогодні є ряд праць, присвячених різним аспектам взаємозв'язку його еволюції та соціально-культурних, економічних тенденцій життя людства. Так, добре досліджена взаємозалежність освітньо-педагогічного процесу й еволюції графічних форм латиниці⁴, процесу генези національних мов⁵, є напрям, що займається соціологією письма⁶. На жаль, усі ці студії не виходять за хронологію Середньовіччя. Для модерного часу вказані питання залишаються мало або взагалі не розробленими.

Російський (радянський) палеограф Віктор Малов, підсумовуючи свій аналіз французького письма кінця XV–XVIII ст., вказував, що на його розвиток впливали інтенсивна фінансово-економічна діяльність, розширення діловодчої кореспонденції, ускладнення адміністративного апарату, зростання культури та освіти. Та разом із тим відзначав, що механізм впливу цих факторів на історію письма надто мало вивчений⁷.

Із перерахованих факторів два — ускладнення, розширення адміністративного апарату та розширення діловодчої кореспонденції, листування органів влади — можна віднести до політичних явищ і процесів. У загальному

¹ *Львів-Свидницький М.* Готичне письмо у канцелярії Львівського магістрату кінця XIV — першої половини XVI ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. — Львів, 2009. — С. 3.

² *Истрин В.* Развитие письма. — М., 1961. — С. 342.

³ Там же.

⁴ Передусім, це дослідження угорського вченого І. Хайнала.

⁵ Спорадично це питання розкривають у своїх працях Я. Словінський, В. Малов, В. Ваттенбах та ін.

⁶ До нього відносяться праці закордонних вчених Ф. Рьоріга, І. Хайнала, Г. Самсоновича і Б. Кюрбіс.

⁷ *Малов В.* Происхождение современного письма. Палеография французских документов конца XV–XVIII вв. — М., 1975. — С. 136–137.

вигляді політичний процес трактують як форму функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує у просторі і часі. Точніше він може бути охарактеризований як сукупність дій, спрямованих на збереження або зміну певної політичної ситуації⁸ чи серії політичних явищ, пов'язаних між собою причинними або структурно-функціональними залежностями⁹.

Вплив політичних процесів на письмо фактично не вивчався з певних науково-об'єктивних міркувань: історія писемності — це, передусім, соціокультурний та науковий, інтелігентно-інтелектуальний пласт, продукт людської діяльності. Держава, органи влади, політичні інституції чи казуси, обставини, події не справляють виняткового значення на генезис системи письма, а просто ним користуються. Хоча в дослідженнях різних моментів латинського письма так чи інше заходить мова про політичні паралелі вузлових моментів еволюції латиниці. Один із яскравих прикладів таких паралелей, а радше «перпендикулярів» — це події V–VIII ст. в Західній Європі. Після розпаду Західної Римської імперії на територіях новоутворених «варварських» королівств поширилися так звані «національні типи письма». У VIII ст. імператор Священної Римської імперії Карл на державному рівні провів реформу письма, яка полягала в його уніфікації для всіх територій імперії та мала сприяти централізації влади¹⁰.

Нашим завданням у конкретній темі дослідження є виявити та зафіксувати точки впливу, взаємодії тих чи інших політичних подій, явищ, процесів і еволюції латинського письма в XVI–XVII ст. в Європі та на українських теренах (на той час — складових Корони Польської, згодом Речі Посполитої).

Ідеологічною передумовою багатьох політичних трансформацій у XVI–XVII ст. був гуманістичний світогляд, що з Італії та Франції поширився на Священну Римську імперію, а звідти на Польщу¹¹. Вироблений італійськими каліграфами гуманістичний курсив та його різновиди — мішане готико-гуманістичне письмо, італіка, канцеляреска — швидко проникали через торговельні, наукові, економічні зв'язки до інших країн. Унаслідок італійських війн 1494–1559 рр. із Францією¹² Італія була втягнута в економічну кризу, та по їх завершенні економічне становище покращилось і стабілізувалося на кількадесят років¹³. Але з кінця XVI ст. знову розпочинається невідворотний

⁸ Шляхтун П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. — К., 2002. — С. 231

⁹ Там же. — С. 23.

¹⁰ Див. детальніше з цього питання праці Б. Бішоффа: *Bischoff B. Paléographie de l'Antiquité romaine et du Moyen Age occidental.* — Paris, 1983; *Id. Die Karolingische Minuskel // Karl der Grosse. Werk und Wirkung.* — Aachen, 1965. — P. 206–209.

¹¹ *Зашикльняк Л.* Історія Центрально-Східної Європи: Посібник. — Львів, 2001. — С. 134.

¹² Новая история стран Европы и Америки XVI–XIX века: в 3-х ч. / Под ред. А.М. Родригеса. — М., 2008. — Ч. 3. — С. 345–348.

¹³ Там же. — С. 349–350.

економічний занепад¹⁴. Італійське фінансове письмо на готичній основі, курсивне й практичне для роботи в канцеляріях, зі зменшенням кількості економічних операцій виходить з ужитку¹⁵. З економічним занепадом Італії в другій половині XVI — середині XVII ст. каліграфічні школи занепадають¹⁶, а центр каліграфії переміщується до Франції¹⁷.

Італійські війни спричинили не лише занепад каліграфії та вихід з обігу торгового письма в Італії. Вони сприяли інтенсивному проникненню у Францію італійського гуманістичного курсиву. Одними з перших його почали використовувати придворні аристократичні кола¹⁸, які відповідали за більшість політичних процесів у країні й розуміли переваги італійського гуманістичного курсиву над французьким готичним. Французьке письмо саме починає втрачати свої специфічні ознаки (зокрема скорочення) і наближатися до італійського згідно з ордонансом 1539 р., за яким уся офіційна документація має вестись французькою мовою¹⁹. Протягом всього XVII ст. ці два типи письма розвивались, взаємозбагачуючи одне одного спільними формами, дуктом тощо. Кожен писар французької канцелярії в XVII ст. володів як французьким курсивом (для написання королівських послань), так і італійським гуманістичним, названим у Франції бастардою (для написання листів державних секретарів)²⁰. Особи вищої державної ієрархії мали видавати документи тільки національним письмом, а не запозиченим. Французькі каліграфи прагнули регламентувати, спростити канцелярські курсиви, що відображало процес формування бюрократичного апарату. 1633 р. французький парламент дозволив учителям каліграфії навчати лише двом типам письма — французькому готичному курсиву, що отримало назву «фінансове», та італійській бастарді²¹.

У канцеляріях Англії панівним до середини XVII ст. залишався готичний курсив у каліграфічних та регуляризованих формах²². Різні видозміни письма XVI–XVII ст. — *chancery hand*, *court hand*, *secretary hand* — формуються за постготичними традиціями²³. Вони отримали назву «управлінське письмо». Під час протекторату О. Кромвеля²⁴ 1650 р. було заборонено їх використання й указом революційної влади замінено італійським курсивом. Так новий очільник Англії прагнув позбутися пережитків монархічної влади. Проте реставрація Стюартів, що почалася 1660 р.²⁵, відновила секретарські та

¹⁴ Там же. — С. 351.

¹⁵ *Petrucchi A. Breve storia della scrittura latina.* — Roma, 1989. — P. 200.

¹⁶ *Люблинская А. Латинская палеография.* — М., 1969. — С. 151.

¹⁷ Там же. — С. 153.

¹⁸ Там же. — С. 154.

¹⁹ Там же. — С. 153.

²⁰ *Малов В. Указ. соч.* — С. 106.

²¹ *Люблинская А. Указ. соч.* — С. 156–157.

²² Там же. — С. 160.

²³ *Gieysztor A. Zarys dziejów pisma łacinskiego.* — Warszawa, 2009. — S. 185–186.

²⁴ *Новая история стран Европы и Америки XVI–XIX века.* — М., 2010. — Ч. 2. — С. 468–470.

²⁵ Там же. — С. 472.

інші «управлінські» типи письма. Вони продовжували розвиватись аж до остаточного скасування парламентом 1731 р.²⁶

Особлива доля спіткала готичне письмо в модерний час у Німеччині, через політичні та міцно пов'язані з ними релігійні й економічні перипетії. Суспільні та духовні зрушення в житті країни в кінці XV — на початку XVI ст., Реформація та Селянська війна мали яскраво виражений національний характер, сприяли зростанню національної свідомості й збереженню культурних здобутків, серед яких було німецьке готичне письмо. Гуманістичне письмо було добре відоме в Німеччині, але використовувалось хіба для латинських текстів. Відомий каліграф Вольфганг Фуггер писав у своєму підручнику з каліграфії 1553 р.: «Це виглядає непристойним, коли німецький (німецькомовний) текст написаний латинськими буквами»²⁷. У XVI ст. консервація готичного курсиву була зумовлена Реформацією, реакцією проти всього італійського, «папського». У XVII ст. ситуація дещо змінилася. Унаслідок Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) економічна розруха Німеччини призвела до її політичної роздробленості, партикуляризму окремих князівств та земель. Це не давало стимулів до вироблення єдиного, швидкого й розбірливого письма²⁸, що на той час формувалося в інших європейських країнах. Однак політична роздільність збільшувала відданість німців готичному письму як фактору, що єднав їх у ментальному плані²⁹. Політичні обставини XVII ст. відіграли свою роль і в чеських землях: після битви на Білій горі 1620 р. Габсбурги ліквідували залишки чеської автономії, у регіоні ще більше поширилася німецька культура, зміцнило свої позиції неоготичне письмо³⁰.

Як Реформація, так і її антипод — Контрреформація — явища не лише релігійні. У цих подіях брали участь перші особи держав, що надавало значення рухам політичного забарвлення. Та й узагалі, ще достатньо сильним у XVI–XVII ст. був зв'язок світської та духовної влади, а боротьба за віру тягнула за собою війни. Історично склалося так, що на «озброєнні» канцелярій ордену Товариства Ісуса (єзуїтів), конгрегацій святого Мавра та інших контрреформаційних, католицьких установ, організацій було письмо італійська бастарда³¹, що слідом за проникненням діячів цих рухів у різні країни поширювалося там разом із ними.

Своєрідною з точки зору взаємодії політичних процесів та еволюції латинського письма була ситуація в Польщі. З часів пізнього середньовіччя й до другої половини XVII ст. у країні невпинно росла кількість міст, особливо

²⁶ *Gieysztor A.* Op. cit. — S. 185.

²⁷ *Таценко Т.* Палеография неметких документов XVI в. // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1979. — Вып. XI. — С. 288.

²⁸ *Люблинская А.* Указ. соч. — С. 164.

²⁹ *Таценко Т.* Указ. соч. — С. 288.

³⁰ *Hlaváček I.* *Vademecum pomocných věd historických.* — Praha, 1988. — S. 88.

³¹ *Добиш-Рождественская О.* История письма в Средние века. Руководство к изучению латинской палеографии. — М., 1987. — С. 218; *Gieysztor A.* Op. cit. — S. 181.

із самоврядним статусом на німецькому праві. Латинське письмо з'являлось у поселенні разом із локаційним документом і появою канцелярії, органів влади — вїта, ради й лави³². Розширення адміністративного апарату, утворення нових управлінських інститутів у містах розширювали сферу вжитку письма, прискорювали процес його швидкості та усталення курсивних, канцелярських форм. Внутрішньополітичним явищем, зв'язаним із життям міських осередків, були королівські привілеї найрізноманітнішого характеру. Їхнє письмо часто копіювали писарі місцевих канцелярій і вживали згодом у повсякденній практиці³³.

Польща переймала доволі швидко нові віяння письма передусім через культурні інститути. Та доволі живучим і конкурентоздатним із гуманістичним виявився польський постготичний курсив, що вживався ще в 1630-х рр. Як показують дослідження Я. Словінського, спершу нові форми письма з'явилися у королівській канцелярії, дещо пізніше — у канцелярії краківської капітули та єпископської краківської канцелярії. На черзі ставали канцелярії Кракова (міська, гродська, земська), а потім решта інших міст і сіл. Часова різниця між кожним етапом складала в середньому 5–10 років. У канцеляріях малих провінційних міст і сіл писарські традиції, як правило, оновлювалися повільніше. Так, постготичний курсив у канцеляріях малих міст і сіл ще на початку XVII ст. використовувався в чорнових записах, а також переважав у приватному листуванні³⁴. На соціально-політичних особливостях постготики в цьому виді письма варто детальніше зосередити увагу.

Особисті листи, документи й нотатки велись міщанами, котрі склали найбільшу частку писемного населення XVI–XVII ст. у Польщі, та шляхтою, яка посідала друге місце³⁵ й у вказаний період володіла двома третинами всіх міст Корони Польської³⁶. Так, наприклад, у Руському воєводстві, станом на XVI–XVII ст., із локованих 105 міст 17 було королівських, 4 — церковних і 84 — шляхетських³⁷. Шляхта була вагомим чинником політичного життя, що фактично функціонувала як шляхетська республіка. У XVI–XVII ст. серед шляхти, на фоні ідеології шляхетського сарматизму, почала поширюватися ксенофобія антизахідного характеру. Шляхта вороже сприймала проникнення в Польщу західної культури, недовіжливо ставилася до королівського й магнат-

³² *Bartoszewicz A.* Piśmienność mieszczańska na poznośredniowiecznym Mazowszu. Problemy i perspektywy badawcze // *Rocznik Mazowiecki*. — 2010. — № 22. — S. 9.

³³ *Льків-Свидницький М.* Палеографічні таблиці у фондовій збірці князів Любомирських (ЦДА України у Львові) // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. — Дрогобич, 2008. — Вип. XI–XII. — С. 431–437. Див. також опублікований комплекс привілеїв міста Львова: Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. / Упор. М. Капраль. — Львів, 1998.

³⁴ *Słowiński J.* Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. — Lublin, 1992. — S. 52.

³⁵ *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. — Wrocław-Warszawa-Krakow, 1986. — S. 555.

³⁶ *Ibid.* — S. 399.

³⁷ *Ibid.*

ського дворів, що жили на західний кшталт³⁸. Тож рецепція письма італіки як культурне надбання шлюбу короля Сигізмунда I Старого з італійською принцесою Боною Сфорцою 1518 р.³⁹, недовге правління Генріха Валуа (1573–1574 рр.) і перше знайомство польської еліти з французькою бастардою сприймались передусім заможною шляхтою. Більшість із них постійно посилала своїх дітей вчитись за кордон. Для дрібної шляхти ці можливості були обмежені. Тож можна зробити припущення, що в містах та селах Польщі, де довго зберігалися постготичні форми, тамтешні власники свідомо певний час гальмували поширення гуманістичних західних взірців письма. На прикладі дослідження Я. Лосовським шляхетських міст Любельського воєводства вже з'ясовано та підтверджено факти контролю міськими власниками канцелярської роботи писарів і втручання в її хід⁴⁰. Але наразі це тільки гіпотеза, що потребує додаткового джерельного обґрунтування.

Контрреформація в Польщі також сприяла змінам у стилях вживаного письма. Її «офіційне» письмо, італійська бастарда, розпочало поширення в регіоні в 1590-х рр., якраз за часів правління короля Сигізмунда III⁴¹, який був ревним прихильником католицьких устоїв церкви⁴². У XVII ст. французький гуманістичний варіант бастарди ще більше утвердився в країні за рахунок династичних шлюбів принцеси Людовіки Марії Гонзага з Владиславом IV 1646 р., а потім з Яном Казимиром 1649 р., що посилили французький вплив на Польщу⁴³. Із початком Контрреформації дрібна шляхта опиняється в доволі цікавій ситуації: з одного боку, у державі поширюються протестантські та кальвіністські школи, що дають гідну й недорогу гуманістичну освіту, а їм на зміну приходять безкоштовні єзуїтські колегіуми, що залучають до своїх навчальних програм і протестантські науки⁴⁴. В обох випадках ведеться навчання власне гуманістичному письму. За рахунок дешевизни науки найбільший приріст освіченості в цілому серед населення в XVII ст. належав саме дрібній шляхті, яка брала активну участь у Реформації⁴⁵ чи долучалася до її освітньої системи.

Якщо вести мову про українські терени, то актом безумовно великої політичної та культурної ваги, що спричинив поширення латинського письма на нові території, була Люблінська унія 1569 р. До складу Польського коро-

³⁸ *Запшкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 136.

³⁹ *Śłowiński J.* Op. cit. — S. 104.

⁴⁰ *Łosowski J.* Kancelarie miast szlacheckich wojewodztwa lubelskiego od XV do XVIII wieku. — Lublin, 1997. — S. 72–75.

⁴¹ *Śłowiński J.* Op. cit. — S. 106.

⁴² *Запшкільняк Л., Крикун М.* Вказ. пр. — С. 158.

⁴³ *Śłowiński J.* Op. cit. — S. 126.

⁴⁴ *Запшкільняк Л., Крикун М.* Вказ. пр. — С. 157.

⁴⁵ *Запшкільняк Л.* Вказ. пр. — С. 158.

лівства були приєднані Київське, Волинське й Брацлавське воєводства⁴⁶, частини Великого князівства Литовського — українські православні регіони, де в побуті та офіційному листуванні вживалась українська мова на кириличному алфавіті. Із часу унії в ділове життя Правобережної України проникає польська мова на латинському алфавіті, яка поступово витісняє кирилицю з ужитку. Українська мова в актових книгах судів і Київського, і Волинського воєводств зникає після Андрусівського договору 1667 р., коли, як зазначає Н. Яковенко, українська шляхта була змушена визнати свою залежність як у політичному, так і в культурному плані від польської держави⁴⁷. А остаточний перехід у діловодстві з української на польську мову, заміна кирилиці латиницею були прискорені законом про зрівняння в правах литовської та польської шляхти, за яким польська мова ставала офіційною мовою Великого князівства Литовського⁴⁸.

На теренах Галичини, так званої Червоної Русі, латинське письмо було в обігу з 1340 р., коли Казимир Великий приєднав до Польщі ці землі, а в урядах утвореного тут Руського воєводства — з часу його виникнення, 1434 р. У XVI ст. у Львові, центрі воєводства, починають поширюватись взірці гуманістичного письма з Європи. Передумовою й приводом для цього вважають велику пожежу 1527 р., що призвела до потреби швидкого відновлення міста, необхідності широких політичних, торговельних та культурних контактів із європейськими центрами⁴⁹.

Не минули Руське воєводство як Реформація, так і Контрреформація, зокрема, у галузі освіти. Серед студентів із Галичини популярністю користувалися школи кальвіністів. У м. Дубецьку на р. Сян (західна частина Руського воєводства) з 1559 р. почала діяти перша на території України кальвіністська школа гуманістичного типу, де лише в період до 1562 р. навчалось близько 300 юнаків із Перемишльської та Сяноцької земель Руського воєводства (школа, імовірно, припинила своє існування в 1580-х рр., разом із ліквідацією церковної громади)⁵⁰. 1661 р. за підсумками Гадяцького договору 1658 р. був відкритий Львівський університет, де також навчали письму. Та його вплив на регіональну писарську традицію залишається нез'ясованим.

⁴⁶ Яковенко Н. Передумови поширення і характер латинського письма на Правобережній Україні (друга половина XVI — перша половина XVII ст.) // Архіви України. — 1978. — № 6. — С. 9–10.

⁴⁷ *Ее же*. О языковом составе гродских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII–XIX веков. Межвузовский сборник научных трудов / Ред. Н.П. Ковальский. — Днепропетровск, 1983. — С. 70.

⁴⁸ Там же. — С. 71.

⁴⁹ Царьова Н. Из спостережень над готико-гуманістичним курсивом латинського письма у Львові XVI ст. — На правах рукопису.

⁵⁰ Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія // Історія української культури. — К., 2001. — Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століть. — С. 577.

Підсумовуючи, варто сказати, що політичні процеси, однозначно, вплинули на еволюцію латинського письма в європейських країнах XVI–XVII ст., і це відобразалося в таких формах:

1) італійсько-французькі війни, що призвели до занепаду центру каліграфії в Італії й зміщення його до Франції;

2) революційні події середини XVII ст. в Англії, що призвели до нестривалого скасування давніх готичних видів письма;

3) Реформація, Селянська війна й Тридцятилітня війна, в які була втягнута Німеччина, що, зокрема, призвело до консервації готичних курсивних та каліграфічних взірців;

4) династичні шлюби польських королів, що ставали джерелом проникнення італійських і французьких гуманістичних взірців письма;

5) супротив королівській владі польською шляхтою, яка стояла на позиціях ідеології сарматизму, довго протидіяла перейманням нового письма із Заходу, уживала постготичний курсив, та згодом пройшла через Реформацію й почала використовувати гуманістичний;

6) династична Люблінська унія, згідно з положеннями якої українські етнічні території (Київське, Волинське, Брацлавське воєводства) були включені до складу Польського Королівства й стали територією для поширення латинської, польської мов та латинського письма.

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

ПАНСЬКІ МАЄТКИ ПРИЛУЦЬКОГО КРАЮ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІЙ СИТУАЦІЇ 1920-х рр.: ДОЛЯ САДИБИ ҐАЛАґАНІВ У СЕЛІ СОКИРИНЦІ

Феномен панського маєтку як форми господарсько-економічного та соціокультурного облаштування певної території посів особливе місце в українських історичних студіях. Хоча, слід зазначити, це історико-культурне явище не позиціонується як одне з першорядних у національній історії та культурі. Можна погодитися з твердженням Г.В. Папакіна про те, що попри «пробудження інтересу до дослідження побутової історії, історії ідей та уявлень, ми практично не досягнули феномен української панської садиби...»¹. Власне, розвідки Г.К. Лукомського, створені на межі ХІХ–ХХ ст., цінні передусім актуалізацією «українського чиннику» в історії функціонування садиби як центру земельного володіння привілейованого прошарку в реаліях позаминулого століття, досі залишаються базовим підґрунтям для дослідження цього явища².

Наразі в сучасній українській науці активізується принцип комплексного підходу для характеристики панської садиби як складного господарсько-економічного, соціокультурного, архітектурно-художнього утворення³. Але актуальним є аналіз функціонування садиби в межах власницького маєтку передусім як суб'єкту культуротворчого процесу в його провідних складниках (форми господарювання, соціальна стратифікація, продукування художніх артефактів, традиції сімейного побуту тощо). Окремою проблемою, що вкрай рідко стає предметом уваги фахівців, котрі цікавляться панською замською садибою на українських землях, є її доля в переломну історичну добу, розпочату подіями 1917 р., коли вона припинила існування як самостійний суспільний інститут і, залишаючись у тих самих природно-географічних вимірах та просторових координатах, опинилася в іншому вимірі, у принципово новій соціокультурній ситуації.

Вважаємо особливо плідним вивчення стану тих панських володінь в історичній ситуації 20 — початку 30-х рр. ХХ ст., де (до певної міри) зберігся

¹ Папакін Г. Націокультурний простір родини Скоропадських // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2012. — Вип. 6. — С. 289.

² Лукомський Г. Давні роки // Хроніка-2000: український культурологічний альманах. — К., 2005. — Вип. 61/62. — Ч.1. — С. 519–575.

³ Родічкін І.Д. Старовинні маєтки України: книга-альбом. — К., 2005; Будзар М.М. Дворянська сільська садиба Лівобережної України ХІХ ст.: типологія та еволюція культурних форм: дис. ... канд. іст. наук: 26.00.01 / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. — К., 2009; Товстоляк Н.М. Актуальні проблеми краєзнавчого дослідження українських дворянських садиб // Історія та географія: Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. — Х., 2008. — Вип. 29–30. — С. 194–197.

цілісний господарсько-житловий ансамбль у поєднанні архітектурно-художнього та господарсько-економічного компонентів, а самі вони до початку ХХ ст. накопичили значний культурний потенціал.

Темою статті є дослідження долі панських маєтків у період радянізації України на прикладі однієї з найбільш значних приватновласницьких садиб Лівобережжя — садиби в с. Сокиринці (зараз — Срібнянський район Чернігівської обл.), власниками якої з початку ХVIII ст. до 1917 р. були вихідці з козацько-старшинського роду Галаганів⁴. Пам'ять про родове коріння стала основою для самоідентифікації найбільш відомого з представників цього сімейства — Г.П. Галагана, котрий зазначав: «Вся моя жизнь и мои занятия [...] могут быть достаточным доказательством того, насколько я чужд аристократических претензий, неразрывных с навязанными нам феодальными понятиями, и насколько я всегда считал их неуместными особенно в нас, казацких потомках...»⁵.

Садиба в с. Сокиринці (так звана «дідизна» родини Галаганів, що передавалася у спадщину «від дідів») була розбудована на землях, які перейшли у власність Гната Івановича Галагана (?–1748), полковника прилуцького (1714–1739), 1816 р. за гетьманським універсалом⁶. Навколо міста Прилуки вже до другої чверті ХІХ ст. сформувалася розгалужена система заміських панських маєтків, переважно дрібновласницьких чи середнього гатунку, котра без суттєвих змін збереглася до початку ХХ ст. (за наявності 80 ценових дворян лише 8 родин володіли більше ніж 3 тисячами десятин землі)⁷. Земельні статки родини Галаганів, однієї з найбагатших у повіті в ХІХ ст. (масток у Сокиринцях складався з 12 000 десятин), закладалися саме Г.І. Галаганом, котрий використовував для цього всі засоби — пожалування, привласнення рангових маєтків, скуповування ґрунтів, укладання вигідних шлюбів (сам Гнат Іванович був одружений з удовою київського сотника Оленою Антонівною Олександровичівною, близькою родичкою сімейства Туптал; його син Григорій мав за дружину онуку Данила Апостола Олену Михайлівну Дуніну-Борковську, а онук Іван став чоловіком небоги Кирила Розумовського — Катерини Юхимівни Дараган. Також Галагани поріднилися з Милорадовичами, Гудовичами, Кочубеями, Маркевичами та ін.⁸

Власне, садибу в Сокиринцях було утворено нащадками Г.І. Галагана — його сином Григорієм Гнатовичем (1716–1777), котрий обрав це село для

⁴ Лукомський Г.: «Предки цього роду походять з малоросійських козаків, без жодної домішки сторонніх народностей»: *Лукомський Г.* Сокиринці: (масток графині О.П. Ламздорф-Галаган, Полтавської губ., Прилуцького повіту) // *Хроніка-2000: Український культурологічний альманах.* — К., 2005. — Вип. 63/64. — Ч. 2. — С. 194.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУ ім. В.І. Вернадського), ф. 1, оп. 1, спр. 6886, арк. 1 зв.

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 345, арк. 79.

⁷ *Будзар М.М.* Вказ. пр. — С. 180.

⁸ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1. — С. 221–225.

постійного помешкання, коли вирішив «піти в усамітнення»⁹, та онуком Іваном Григоровичем (?–1789), за якого садиба вже визначилася як центр маєтку в трьох структурних компонентах: будинок, господарське подвір'я, садово-паркова зона¹⁰. Тобто родинно-господарча історія садиби розпочалася протягом другої–третьої чверті XVIII ст., в умовах процесу інкорпорації Галаганів до імперського дворянства.

Розквіт садиби в Сокиринцях як визначного культурно-цивілізаційного осередку Лівобережної України припав на XIX ст., коли вона знаходилася у власності Павла Григоровича та Григорія Павловича Галаганів, п'ятого та шостого представників роду. Із середини 20 — до початку 30-х рр. XIX ст. з ініціативи Павла Григоровича Галагана (1793–1834) у садибі було створено оригінальний палацово-парковий ансамбль за проектом архітектора П.А. Дубровського та майстра садово-паркового мистецтва І.Є. Бістерфельда, що поєднав принципи класицизму з романтичними прийомами в облаштуванні паркової зони¹¹. За часів Григорія Павловича Галагана (1819–1888), впливового суспільно-політичного діяча, просвітника, мецената, садиба набула виразних ознак помітного «культурного гнізда» Лівобережної України¹². Саме тоді остаточно визначилися символічні атрибути культурного ландшафту маєтку, коли родинна традиція вшанування предків, котрі «обжили» цей простір, у свідомості Г.П. Галагана перетворилася на національну традицію — любов до рідної землі, підтримка та вшанування продуктів її культурно-історичної життєдіяльності¹³.

На межі XIX–XX ст. Сокиринці належали Костянтину Миколайовичу Ламздорф-Галагану (1841–1900) та Катерині Павлівні Ламздорф-Галаган (у дівоцтві — Комаровська; 1845–1916; небога Г.П. Галагана), котрі успадкували маєток після К.В. Галаган (у дівоцтві — Кочубей; 1826–1896). Вони ревно підтримували набутий за майже двохсотрічну історію соціокультурний статус садиби. Зокрема, К.П. Ламздорф-Галаган відмовила М.В. Лисенку в його проханні відправити унікальний вертеп, збережений в обійсті з кінця XVIII ст., до Києва на різдвяні свята, мотивуючи це рішення необхідністю пам'ятати вимогу Г.П. Галагана — вертеп не повинен залишати Сокиринці¹⁴. Не був втрачений і меморіальний складник у життєдіяльності садиби: підтримувався лад у спеціальному приміщенні, що було прикрашане повним комплектом групових світлин випускних груп Колегії імені Павла Галагана, про понов-

⁹ Лазаревский А. Галагановский фамильный архив // Киевская старина. — 1883. — Т. VII. — № 11. — С. 460.

¹⁰ Лукомський Г. Сокиринці. — С. 195.

¹¹ Косаревський І.О. Садиба в Сокиринцях. — К., 1959.

¹² Будзар М.М. Українська сільська садиба XIX ст. як культуротворче середовище (на матеріалі садиби Галаганів Сокиринці) // VII Крымские международные научные чтения (25–26 сентября 2006 г.). — Симферополь, 2007. — С. 21–31.

¹³ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 1, оп. 1, спр. 6886, арк. 2.

¹⁴ Там само, ф. 179, спр. 635, арк. 32 зв.

лення якого дбала К.В. Галаган; зберігалася кімната Павла Галагана в тому вигляді, якою була за його життя¹⁵. У саду садиби ретельно доглядалася так звана «Павлусева хатка» — відтворена в мініатюрі селянська господа з метою прилучення сина Г.П. Галагана Павла до повсякденного життя та традицій українського селянства¹⁶.

Палацово-парковий ансамбль садиби, за висновками дослідників, на початку ХХ ст. мав ознаки повністю ізольованого від навколишніх територій комплексу, окремі елементи якого утворили абсолютно гармонійну єдність, властиві для маєткового будівництва ХVIII — початку ХІХ ст.¹⁷ Простір двору в Сокиринцях традиційно поділявся на житлову, господарську та культурову зони й органічно вписувався в природне середовище.

Архітектурний ансамбль складався з таких компонентів: вхідна група споруд (парні пілони брами, прозорі ґрати (штахети) огорожі, симетрично розташовані кутові вежі, увінчані альтанками, два флігелі), що сягала 140 метрів уздовж вісі, перпендикулярній в'їзду; центральний будинок — палац, розташований у кінці чотирьохсотметрової під'їзної алеї, який з'єднувався з парком, що відкривався від палацового фасаду через простору галявину, леваду, за допомогою пологого пандусу.

У садибному парку художня виразність краєвидів досягалася передусім завдяки зеленим насадженням (без водограїв, водоспадів, квіткових рабатов, декоративної скульптури)¹⁸ та влаштуванням спеціальних оглядових терас із лавами й вазами з квітами на балюстраді, що розміщувалися в такий спосіб, аби з них відкривався вид водночас на сад, став і парк¹⁹. До числа паркових споруд входили дві альтанки — класицистична, на узвишші над ставком, та в «неоготичному стилі», розташована на межі галявини перед парковим фасадом палацу та «Кавказом», як за усталеною місцевою традицією називалася вузька глибока долина, що спускалася від палацу до парку (над нею було збудовано ще одну споруду в дусі «архітектури романтизму» — «готичний місток»). Знаковим елементом цієї зони садиби була «Свята долина» — видовжена галявина, форми якої обумовлювалися природнім рельєфом, де росли старі дуби, для Г.П. Галагана — «живі істоти, що пережили всі ці переломи людського життя, [...] почали своє існування задовго до початку чогонебудь, побудованого у цих місцях...»²⁰. Її сакральне значення підживлювалося сімейною легендою про ікону Божої Матері, врізану у стовбур одного з могутніх дубів, походження якої пов'язували з Димитрієм Ростовським (Данилом Тупталом). Родинні міфи про парк садиби Галаганів причарували навіть Т.Г. Шевченка, чиє ставлення до культурної спадщини панських маєт-

¹⁵ Там само, ф. 243, оп. 1, спр. 1171, арк. 14 зв.

¹⁶ Степович А. На Галаганівщині літом 1927 р. // Україна. — 1929. — Кн. 1–2. — С. 91.

¹⁷ Косаревський І.О. Вказ. пр. — С. 9.

¹⁸ Косаревський І.О. Сокиринський парк. — К., 1961. — С. 101.

¹⁹ Степович А. Вказ. пр. — С. 86.

²⁰ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 1, оп. 1, спр. 6886, арк. 1 зв.

ків було досить прискіпливим. У повісті «Музикант» він описує свою зустріч із «Святою долиною», хоча в дещо іншій інтерпретації: «...действительно, это была икона Иржавецкой Божьей Матери, врезанная в этот дуб знаменитым прилуцким полковником год спустя после Полтавской битвы»²¹. Наявність міфологем, утворених у культурному просторі садиби в Сокиринцях, уже до середини ХІХ ст. засвідчують її значний духовно-інтелектуальний потенціал.

Фото 1. Палац Галаганів у Сокиринцях. Парковий фасад.
Фото й напис на паспарту В.І. Маслова. 16.06.1929 р.²²

Традиційним компонентом маєткового ансамблю була культова зона, яка в Сокиринцях складалася з двох споруд — Варваринської церкви з дзвіницею, збудованої коштом Г.І. Галагана та подарованої сільській громаді його правнуком Г.П. Галаганом, і домової церкви Петра і Павла, що слугувала сімейною усипальницею²³. Храми було розміщено на прямій алеї, яка зі сходу

²¹ Шевченко Т.Г. Зібрання творів: у 6 т. — К., 2003. — Т. 3: Драматичні твори. Повісті. — С. 210.

²² ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр. 1386, арк. 5.

²³ Лукомський Г. Сокиринці. — С. 196.

з'єднувала палац із селом. Отже, саме культовий простір, утворений ними, був місцем перетину панського та селянського світів.

У господарській зоні розміщувалися скотний та кінний двори, теплиця та оранжерея, водонапірна вежа тощо, тобто було зроблено все для того, щоб садиба могла існувати відносно автономно.

Можна констатувати, що в добу воєн, політичних зламів та національно-визвольних змагань садиба в Сокиринцях вступила повністю зберігши архітектурно-художні форми, значний історико-культурний потенціал і символічні функції хранителя історичної та родової пам'яті.

У порівнянні з більшістю панських садіб Прилуцького краю, так само, як інших куточків Чернігівщини та Полтавщини, де були пограбовані та спалені центральні будинки (зокрема в Турівці Маркевичів, у Тростянці Скоропадських, у Линовиці де Бальменів, у Згурівці Кочубеїв), занедбані присадибні території та парки, маєток у Сокиринцях до початку 1920-х рр. зберігся майже недоторканим. Від знищення його врятували місцеві жителі, чії дії пояснювалися, за думкою А.І. Степовича, тим, що Г.П. Ґалаган зробив свого часу для селян багато доброго, тому «пам'ять його шанується там й досі, наприклад, величезного будинку його селяни під час революції не віддали на грабування...»²⁴.

За умов культурно-просвітницького підйому часів революційних зрушень і національно-визвольних змагань активну участь у долі колишнього маєтку Ґалаганів взяли представники місцевих науково-краєзнавчих громадських організацій, насамперед, сільського відділення товариства «Просвіта» та Прилуцького повітового комітету охорони пам'яток історії та мистецтва, упродовж 1919–1920 рр. очолюваного І.Н. Капустянським (1894–1939), організатором і членом правління наукового товариства в місті Прилуки²⁵.

Як зазначає Н.М. Дмитренко, співробітники «Бюро охорони пам'яток старовини, мистецтва, культури і природи», створеного в жовтні 1919 р., зробили ефективні кроки щодо збереження історико-культурної спадщини в Прилуках і повіті: був створений історико-краєзнавчий «Музей Прилуччини», взяті під охорону найбільші міські архівні зібрання — міської думи, повітового земства, повітового предводителя дворянства. Однією з найважливіших ініціатив стала організація в садибному палацово-парковому комплексі в Сокиринцях історико-художнього музею-садиби Ламздорф-Ґалаган (інша назва — музей «Поміщицька садиба ХІХ ст.»). Дозвіл на його заснування було отримано 1 листопада 1919 р.²⁶ 9 грудня 1919 р. було видано наказ повітового комітету охорони пам'яток історії та старовини, згідно з яким волосні коміте-

²⁴ Степович А.І. З подробиць реформи 1861 р. // Україна. — 1927. — Вип. ІV. — С. 111.

²⁵ Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: навч. посіб. — К., 2007. — С. 143.

²⁶ Державний архів Чернігівської області (далі — Держархів Чернігівської обл.), ф. 5492, оп. 1, спр. 1420, арк. 10.

ти мали взяти на облік по селах будинки в панських садибах із усім майном і вжити заходів до надійної їх охорони²⁷. Відкриття відбулося 10 лютого 1920 р., першим директором став сільський учитель П.Д. Горбенко, котрий залишався на цій посаді до 1922 р.²⁸

Облаштування музейної установи в Сокиринському палаці відповідало тенденції музеєфікації поміщицьких володінь, що поширилася на території колишньої Російської імперії в період з кінця 1910 — до середини 1920-х рр., у певний спосіб забезпечувало збереження садиб і можливість ознайомлення з їхніми цінностями для громадськості. Але, згідно з висновками фахівців, як «історико-культурний ансамбль, садиба не була захищена жодним законодавчим актом, ні роботою одного органу влади...»²⁹. На момент відкриття музею в Сокиринцях його експонати були розміщені у восьми з шістдесяти кімнат центрального будинку садиби, але вже за кілька місяців 1920 р. їхня кількість зменшилася до чотирьох, тому що в будинку спочатку розташовувалася військова частина, а пізніше була організована агрономічна школа.

Необхідно зазначити також, що практичний процес музеєфікації садиб і його методологічне обґрунтування, передусім визначення садиби як складного художньо-побутового комплексу з метою унаочнення життя не тільки дворян-поміщиків та слуг-кріпаків, але й поміщиків-купців, землевласників із різночинної інтелігенції та їхніх найманих службовців³⁰, розпочався вже за доби 1917–1920 рр., але був досить швидко згорнутий за умов поступового зміцнення радянської ідеології, для якої об'єктивний показ життєдіяльності панського маєтку унеможлиблювався світоглядним неприйняттям культурних надбань соціальної еліти імперської доби. Недовга історія існування музею в палаці колишньої садиби Галаганів — з лютого 1920 — до грудня 1926 рр. — є красномовним підтвердженням цього.

Упродовж своєї короткої історії музей у колишньому маєтку Галаганів існував у важких умовах: протягом шести років на посаді завідувача змінилися кілька осіб³¹. Завідувач виконував також обов'язки наукового співробітника, окрім цього, ніс відповідальність за збереження пам'яток природи та архітектури в садибному парку, за охорону й поповнення колекції. За таких умов неможливо було проводити фондову, експозиційну та культурно-просвітницьку діяльність у повному обсязі (інвентарні книги та інвентарні картки для опису експонатів планувалося підготувати 1922 р., але вони так і не були зроблені).

Але, попри труднощі, ще до відкриття музею було проведено опис його експонатів — предметів із інтер'єрів палацу та з колекції, що в ньому збе-

²⁷ Там само, ф. 5399, оп.1, спр. 9, арк. 24.

²⁸ Там само, арк. 9.

²⁹ Дворянская и купеческая сельская усадьба в России XVI–XX вв. — М., 2001. — С. 580.

³⁰ Там же. — С. 623.

³¹ Дмитренко Н. Щоб пам'ятали... (Трагічні долі музейних працівників Північного Українського Лівобережжя 20–30-х років XX ст.) // Ніжинська старовина. — 2010. — Вип. 10. — С. 164.

рігалися³². Усі вони були розподілені на три відділи: історичний (138 експонатів), археологічний (9 експонатів), художній (462 експонати).

Найбільш повним за кількістю артефактів був художній відділ, в якому було репрезентовано мистецькі твори, що в родині Галаганів збиралися кількома поколіннями. Ця збірка містила живописні твори української, російської та європейської шкіл XVII–XIX ст., іконопис, скульптуру, малюнки та естампи, декоративно-прикладні твори XVIII–XIX ст., добірку старовинної зброї й військових обладунків, нумізматику й фалеристику XVIII–XIX ст. За слушним твердженням дослідника колекції С.М. Курач, численні речі з неї «використовувалися власниками як зразки престижного проживання — для прикрашення інтер'єрів Сокиринського палацу».³³ Тобто навіть виокремлення цих експонатів у самостійну збірку шляхом вилучення їх зі звичного середовища, сприяючи їхньому збереженню, само собою засвідчило руйнування культурного складника внутрішнього простору садиби.

Ще одним значним внеском працівників музею в дослідження історії маєтку в Сокиринцях став рукопис «Рід Галаганів»³⁴, підготовлений А.Н. Овсієвською на основі матеріалів сімейного архіву. Це, власне, перше розгорнуте описання роду, навіть якщо зважати на те, що генеалогію Галаганів було вже підготовлено В.Л. Модзалевським. Не позбавлена помилок (авторка не була ані фахівцем у галузі генеалогії, ані архівістом) ця розвідка цікава насамперед «особистісним» аспектом репрезентації кожного з представників роду, причому не тільки чоловіків, але й жінок. Наведемо кілька прикладів мовою оригіналу. Про засновника роду: «Будучи полковником в Прилуках, Игнат Иванович участвовал в походах в Астрахань и Персию, вместе с Минихом воевал против поляков-конфедератов. Был умен, изворотлив, успешно приумножал свои богатства...»³⁵. Про Катерину Юхимівну Галаган, у дівочтві — Дараган, дружину Г.І. Галагана: «Была умной и властной женщиной, говорила только на украинском языке и не любила, когда при ней использовали другой язык...»³⁶. Для підготовки цієї розвідки А.Н. Овсієвська, безумовно, використовувала, окрім паперів з архіву Галаганів, публікації в періодиці, зокрема матеріали «Киевской старины».

Як бачимо, впродовж нетривалого терміну існування музею в центральному будинку садиби в Сокиринцях зусиллями його співробітників у складних умовах вдалося зберегти досить значну частину артефактів, пов'язаних із життєдіяльністю родового маєтку Галаганів, але така робота не поширювалася на весь палацово-парковий комплекс як на «окультурену територію», не

³² *Його ж.* Василь Іванович Маслов: пам'яткоохоронна діяльність у 1927–1930 роках // Сіверщина в історії України. — К.–Глухів, 2008. — С. 36.

³³ *Курач С.М.* До питання історичної реконструкції колекції Галаганів // Сіверянський літопис. — 2011. — № 2. — С. 46.

³⁴ Держархів Чернігівської обл., ндб., спр. 1318, 12 арк.

³⁵ Там само, арк. 2 зв.

³⁶ Там само, арк. 3 зв.

стала на заваді утилітарному використанню колишніх маєтків без урахування їхнього історико-культурного потенціалу. Утворена 1920 р. в Сокиринській садибі агрономічна школа (єдиний професійний заклад агрономічної освіти на Прилуччині того часу) була реорганізована 1926 р. в сільськогосподарський технікум, учителі та учні якого господарювали на території колишнього «культурного гнізда» сімейства Галаганів згідно з новою ідеологією відповідно до тих резервів, що були в їхньому розпорядженні³⁷. Саме використання Сокиринського палацу для потреб навчального закладу прискорило процес згортання в його стінах музейної експозиції, водночас цьому сприяла пропозиція Народного комісаріату освіти УРСР (березень 1925 р.) щодо передачі до Полтавського державного музею цінних речей із садиби в Сокиринцях та маєтку Скоропадських у Тростянці³⁸.

Доля маєтку Галаганів у першій половині 1920-х рр. унаочнює дві тенденції культурно-освітньої політики більшовицького уряду: використання приміщень заміських садиб, що неушкодженими пережили події попереднього п'ятиріччя, для розміщення навчальних закладів та культурних осередків (сільських клубів, бібліотек зокрема) та розбудова місцевих історичних та краєзнавчих музеїв за рахунок вивозу з маєтків художніх цінностей, внаслідок руйнування садибного світу.

Зокрема, впродовж 1920-х рр. тільки на Прилуччині було утворено низку навчальних закладів у спорудах колишніх приватновласницьких маєтків, серед яких, у першу чергу, назвемо такі, що до початку ХХ ст. мали багату історико-культурну біографію: на території садиби в Качанівці, визначного культурного осередку ХІХ ст. за часів кількох поколінь Тарновських, було відкрито дитячу комуна ім. В. Воровського, у садибному будинку М. Киселя в с. Дідівці на околиці міста Прилуки, історія якого, передусім, пов'язана з перебуванням там М.І. Костомарова, почала діяти спочатку дитяча колонія, потім школа (що, до речі, проіснувала до 1980-х рр.); у колишніх палацах маєтків Рахманових-Волконських у с. Вейсбахівка та Закревських у с. Березова Рудка розмістилися сільськогосподарські навчальні заклади.

Безумовно, споруди в цих та інших колишніх панських маєтках не були пристосовані для навчальних закладів, що чудово усвідомлювалося ще в ХІХ ст. Як-от, коли Г.П. Галаган передав 1876 р. маєток, створений за проектом П.А. Дубровського, майже водночас із палацово-парковим комплексом у Сокиринцях, Полтавському губернському земству для ремісничого училища, то він, особисто спостерігаючи за долею садиби впродовж наступних чотирьох років, не був задоволений результатами та звернувся зі скаргою до земства 1881 р., після чого училище було повністю реорганізоване³⁹. 1894 р. цей за-

³⁷ *Шкоропад Д.О., Савон О.А.* Прилуччина: енциклопедичний довідник. — Ніжин, 2007. — С. 439.

³⁸ *Дмитренко Н.М.* Василь Іванович Маслов. — С. 37.

³⁹ Державний архів Полтавської області (далі — Держархів Полтавської обл.), інв. № 7303, в. II, с. 712.

клад був закритий за рішенням земства, коли констатовалося, що у старому, колись пишному, панському будинку обмаль світла, повітря, станки не можуть бути правильно установлені, догляд за учнями організувати важко⁴⁰. З 1898 р. у спорудах садиби діяла Дігтярівська ткацька школа-майстерня⁴¹.

Ані досвіду для облаштування навчальних закладів у приміщеннях, функціонально для цього не придатних, ані необхідних коштів у викладачів і студентів агрошколи, котрі розмістилася в палаці Галаганів Сокиринської садиби, не було, тому відкриття цього навчального закладу не запобігло руйнуванню матеріального світу обійстя, так само, як не забезпечило раціонального використання тих господарчих ресурсів, що їх мала добре влаштована «економія» в маєтку. Досить влучно з цього приводу висловився 1929 р. Василь Іванович Маслов (1885–1959), літературознавець, етнограф, краєзнавець, на той час — завідувач Повітового музею Прилуччини (січень 1927 — грудень 1930 рр.): «...Турбуючись до певної міри за збереження палацу, агрошколи, на жаль, зовсім не дбає про підтримку інших будівель, що знаходяться в Сокиринській садибі й не мають практичного значення для агрошколи»⁴².

Картину занепаду гарно доглянутого впродовж довгих років садибного комплексу вперше було детально відтворено влітку 1927 р., коли в Сокиринцях побували Андроник Іоанікійович Степович (Дудка-Степович; 1857–1935), учений-славист, педагог, та Микола Омелянович Макаренко (1877–1938), археолог, мистецтвознавець, історик архітектури, у супроводі В.І. Маслова.

Насамперед було відмічено, що керівництво школи за браком коштів на цеглу вимушено зруйнувати передусім службові, культові споруди та зразки паркової архітектури в комплексі садиби як непотрібні «для теперішнього побуту». Нестача будівельних матеріалів пояснюється руйнуванням усталених форм господарювання в маєтку — за колишніх власників неподалік від садиби розташовувалася цегельня, але її було знищено, «і тому потребу в цеглі доводиться задовольняти розбиранням різних будівель, і від Прилуцького окрвиконкому надіслано дозвіл на розібрання і церкви (Петра і Павла, усипальниці представників роду Галаганів. — М.Б.), і готичного містка та іншого ...»⁴³.

Станом на 1927 р. занедбані були й інші ділянки маєткового господарства, зокрема, залишалася неушкодженою висока водонапірна вежа, яка колись давала артезіанську воду для всіх приміщень дому, але вона не працювала через те, що було «знищено саму артезіанську криницю, а всі механізми і різні прилади з неї пропали...»⁴⁴. Відповідно, через нестачу води та, вочевидь, необхідної обслуги було знищено велику оранжерею та разом із нею —

⁴⁰ Там само, с. 721.

⁴¹ Шкоропад Д.О., Савон О.А. Вказ. пр. — С. 147.

⁴² ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр. 1171, арк. 2.

⁴³ Степович А. На Галаганівщині літом 1927 р. — С. 90.

⁴⁴ Там само. — С. 84.

спеціальну прибудову, де сушили овочі в промислових обсягах, унаслідок чого маєток мав значний прибуток⁴⁵. Разом із цим руйнування не торкнулося споруд вхідної групи ансамблю садиби, що відмежовували її територію від навколишнього світу, та деяких господарчих приміщень, передусім теплиці, де ще до кінця 1920-х рр. зберігалися екзотичні рослини.

Фото 2. Готичний місток у Сокиринському парку. До сьогодні зберігся, але у стані руйнації. Фото й напис на паспарту В.І. Маслова. 1.02.1927 р.⁴⁶

Найбільшого збитку зазнали паркова та культова ділянки, передусім тому, що потребували фахового догляду, значних коштів та особистого шанобливого ставлення. Тим більш болісно було спостерігати за процесом руйнації паркової частини комплексу А.І. Степовичу, котрий гостріше сприймав загрози відмови нової влади від духовних традицій минулого, перемоги споживацько-раціонального ставлення до культурної спадщини панського маєтку, ніж матеріальні втрати.

За нотатками А.І. Степовича, до серпня 1927 р. парк та зелені насадження в місцинах, що межували з ним, зазнали значних збитків: заросли стеж-

⁴⁵ Там само. — С. 88.

⁴⁶ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр. 1386, арк. 1.

ки, прокладені в різні куточки парку, так що сам учений, котрий добре знав їхнє розташування, довго не міг їх віднайти; зникли оглядові майданчики, оздоблені балюстрадами, лавами та куртинами квітів; здичавіли гаї, насаджені ще Г.П. Галаганом, зокрема «...гарний гай в урочище «Стадниця», [...] розведений [...] у ті часи, коли садив Іван Петрович Скоропадський той [...] сад, що знаходиться в садибі Тростянець»⁴⁷. Цікавим є те, що, описуючи діяльність власника Сокиринець у справі культивування зелених насаджень, А.І. Степовик проводить паралелі між діями не тільки Г.П. Галагана, І.П. Скоропадського, але й інших землевласників, зокрема П.А. Кочубея, власника великого маєтку «Згурівка», котрий засаджував яри й байраки різними породами дерев, іноді на великих просторах, та акцентує їхню «культурницьку місію» — запобігти знищенню лісів на Лівобережжі. Дисонансом до цих дій слугували вчинки нових господарів садиби, коли до 1927 р. було вирубано значну частину саду на її території та замість дерев насаджено городину⁴⁸.

Серед об'єктів ландшафтної архітектури в Сокиринському парку невідворотних руйнувань станом на кінець 1927 р. зазнала готична альтанка, про яку, зокрема, розповідали, що «сам іноді запаливався вогонь в альтанці, коли там нікого не було, [...] нечиста сила по ночах там справляла свій шабаш...»⁴⁹. Гвинтові сходи на другий поверх альтанки було знято, зникли віконні рами та двері, у кам'яній кладці стін з'явилися пустоти. На думку А.І. Степовича, коли «вона буде остаточно знищена, єдиною пам'яткою про неї залишаться фотографічні знімки. Останні знімки з неї, так би мовити, передсмертні, зробив літом 1927 р. відомий архітектор М.О. Макаренко...»⁵⁰. До речі, унікальні світлини, фотопортрети самого А.І. Степовича роботи М.О. Макаренка, зберігаються в архіві В.І. Маслова.

На момент перебування А. І. Степовича та М.О. Макаренка в Сокиринцях культовий компонент садибного простору ще не було знищено, але майбутнє домової церкви-усипальниці на честь апостолів Петра і Павла вже було вирішено. Саме як меморіал зводила цей храм у «візантійському стилі», так звану «Красну церкву», К.В. Галаган над могилою чоловіка,⁵¹ тут же було поховано й інших осіб із цього роду, зокрема Г.П. Галагана та його 16-річного сина. Проект культової споруди розробив Є.І. Червінський, котрий співпрацював із сімейством Галаганів. А.І. Степович констатував жахливий стан родинних поховань, влаштованих біля південного та східного боків церкви: у чавунних капличках скло розбите, ґрати розламані, дверей немає, приладдя для опалення розібрані⁵².

⁴⁷ Там само. — С. 91.

⁴⁸ Там само. — С. 90

⁴⁹ Там само. — С. 87.

⁵⁰ Там само. — С. 88

⁵¹ Держархів Чернігівської обл., ндб, спр. 1318, арк. 5.

⁵² Степович А. На Галаганівщині літом 1927 р. — С. 91.

Науковець звернувся до завідувача агрошколи з проханням про збереження хоча б трун Ґалаганів. Йому обіцяли це зробити, але слова не дотримали. Коли 16 червня 1929 р. виїзд до садиби здійснив В.І. Маслов, то він констатував: «Готична альтанка розібрана 1928 р. агрошколою на цеглу [...], теж зроблено з Петропавлівською церквою, що збудована була над фамільними склепами Ґалаганів. Усипальниця їхня не розібрана, але знаходиться під брудом від розібраної церкви...»⁵³.

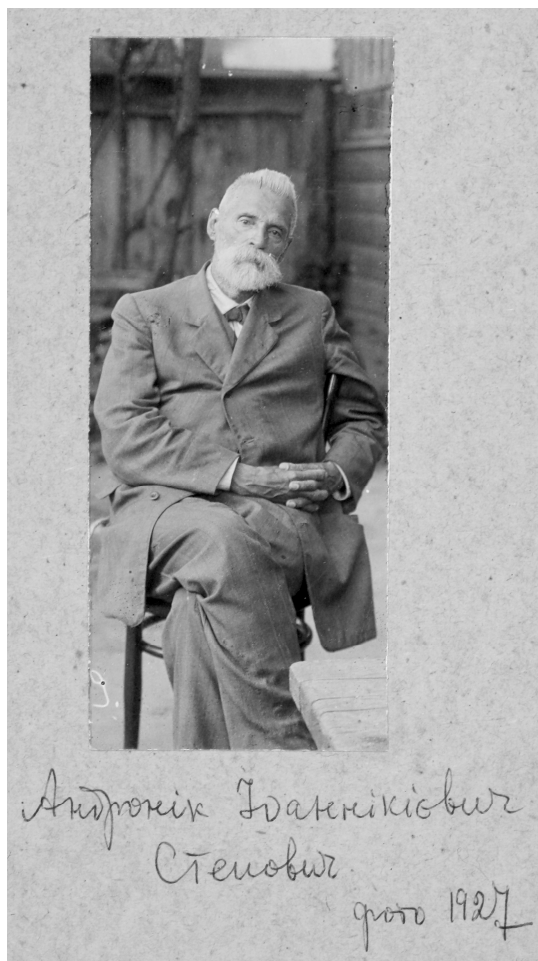

Фото 3. А.І. Степович у Сокиринцях. Фото М.О. Макаренка. Напис на паспорту В.І. Маслова. Серпень, 1927 р.⁵⁴

⁵³ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр. 1171, арк. 2 зв.

⁵⁴ Там само, спр. 1378, арк. 2.

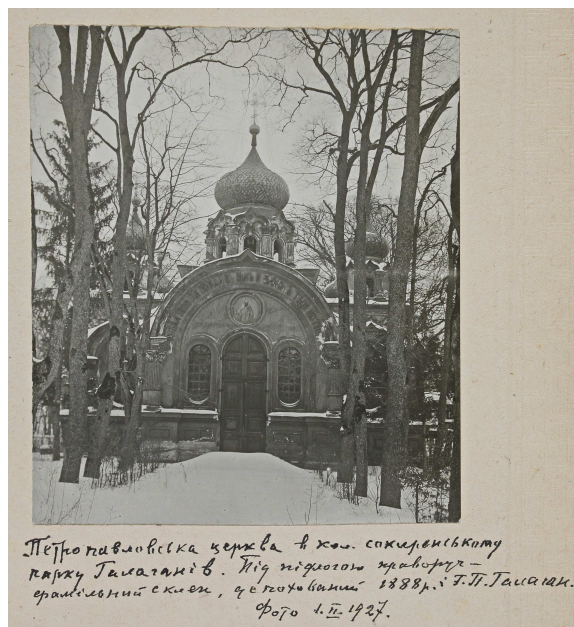

Фото 4. Церква Петра і Павла в Сокиринському парку.
Фото й напис на паспарту В.І. Маслова. 1.02.1927 р.⁵⁵

Фото 5. Склеп Галаганів під залишками церкви Петра і Павла.
У глибині — ще ціла Варваринська церква. Фото В.І. Маслова. 16.06.1927 р.⁵⁶

⁵⁵ Там само, арк. 3.

⁵⁶ Там само, арк. 6.

1929 р. ще залишалася неушкодженою самотутня пам'ятка архітектури кінця XVIII ст. — Варваринська церква⁵⁷, котру Г.К. Лукомський назвав «чарівною» та був переконаний, що її було збудовано у стилі раннього катерининського класицизму, а чотирьохколонні портики на фасадах споруди нагадують типові українські ганки⁵⁸. До кінця 1920-х рр. вона була цілком збережена, десь у середині 1910-х рр. капітально відремонтована, тому її знищення 1930 р. не можна було списати навіть на ветхість, занедбаність. Зі зруйнуванням цієї споруди «церковно-поховальна» тема в зовнішньому просторі Сокиринської садиби зникла, що, попри інші фактори, унеможливило уявлення про той маєтковий комплекс, який існував тут до початку 1930-х рр.

Власне, таке ставлення до релігійно-меморіальних комплексів у складі колишніх панських маєтків було типовим для ситуації 20–30-х рр. XX ст., навіть у тому випадку, коли мова йшла про непересічних осіб, котрі залишили помітний відбиток в історії та культурі України й ширше — Російської імперії. Таке варварське ставлення до церков, не тільки як культових споруд, але й історичних та мистецьких пам'яток, та до поховань на територіях садиб неодноразово відмічав В.І. Маслов, котрий упродовж кількох років ретельно досліджував стан деяких визначних садибних комплексів Прилуччини.

Рік «великого перелому» — 1929 — та наступні чотири роки, одні з найтрагічніших у «советській історії» України, стали доленосними й для маєткових культових споруд. 1929 р. під сільський клуб було перебудовано невеличку кам'яну Іванову церкву, що знаходилась поруч із палацом Тростянецької садиби Скоропадських. В.І. Маслову вдалося врятувати лише порцеляновий оклад ікони, зроблений на заводі Миклашевського. 1934 р. було розібрано на будівельні матеріали церкву-усипальницю над похованням подружжя С.Г. та М.М. Волконських і О.В. Поджіо⁵⁹, побудовану за проектом О.-Е.Ю. Ягна (1848–1922) у садибі с. Вороньки, в іконостас якої було вмонтовано ікони, привезені М.М. Волконською з Сибіру⁶⁰.

Досліджуючи розорену садибу Маркевичів у с. Турівка, В.І. Маслов з'ясував, що могилу письменника та історика М.А. Маркевича та надгробок над нею було знищено ще 1924 р., але збереглися останки, які знайшли під час розбору склепів на цвинтарі⁶¹. Місце поховання М.А. Маркевича було сфотографовано, що дозволило майже через півсотні років поновити пам'ятник на його могилі. За результатами огляду колишньої садиби у Вороньках, що належала О.С. Рахмановій, дочці С.Г. Волконського та небозі М.Г. Репніна, В.І. Маслов констатував знищення її поховання «з білим дерев'яним

⁵⁷ Там само, арк. 17.

⁵⁸ Лукомський Г. Сокиринці. — С. 203.

⁵⁹ Казьмирчук Г. Легенди та дійсність старих Вороньків // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. — 2009. — Т. 6. — С. 67.

⁶⁰ Волконський С.М. Воспоминания. — М., 1994. — С. 114.

⁶¹ Маслов В., Каневський Ю. З життя музею // Бюлетень Прилуцького окрмузею. — 1928. — № 2. — С. 82.

хрестом і ґратами» у травні 1929 р. «учнями школи селянської молоді, які використали могильну землю і ґрати на улаштування біля цвинтаря відкритої сцени для вистав»⁶². У жахливому стані знаходилася могила Є.І. Гребінки на фамільному цвинтарі над шляхом, що розділяв с. Мар'янівка та залишки хутора Убіжище, колишньої господині письменника: «від залізної ґрати залишився лише фундамент, пам'ятник зруйнований, і від нього залишився лише чавунний постамент...»⁶³.

Тобто можна стверджувати, що дії, які відбувалися з садибним ансамблем у Сокиринцях, на превеликий жаль, мали руйнівні наслідки та не були поодинокими. Це саме можна сказати й про стан внутрішнього середовища палацу.

А.І. Степович писав відверто: дім з середини «робить на глядача, який знав його раніше, сумне враження...»⁶⁴. Цей сум викликано не тим, що зникла значна частина меблів, передусім дуже цінних, початку ХІХ ст., які використовувалися ще у старому помешканні («чудові і так випадково вцілілі», за словами Г.К. Лукомського), не пропажею колекції срібла, зокрема шведських, польських кубків чи зібрання срібла «доби Louis XIV», хоча на відсутність цього та й багато іншого детально вказується. Власне, А.І. Степович оглядав будинок тоді, коли частина артефактів, що збереглася, уже була перевезена до Прилук. Але він зазначив, що й у музеї немає унікальних речей, окрім тих, що були наведені вище — золотої табакерки Петра І, виробів із севрської та саксонської порцеляни, годинників часів Катерини ІІ й Олександра І тощо⁶⁵.

Матеріальні збитки виявилися набагато менш вразливими, ніж знищення духовних складників атмосфери, що колись існувала в садибі, завдяки якій, за думкою вченого, «Прилуччина скоро зробилася однією з найінтелігентніших земель на Лівобережжі...»⁶⁶. Особливо прикрою стала втрата «...досить значної сокиринської бібліотеки й пропажа повного підбору фотографічних груп вихованців Колегії Павла Галаганів, які прикрашали окрему «колегіятську» кімнату»⁶⁷. А.І. Степович наводить у статті детальну історію бібліотеки Галаганів із маєтку в Сокиринцях, зазначивши, що вже в середині ХІХ ст. «вона була вже настільки велика, що обслуговувала безкоштовно достатньо велику округу, а для завідування нею, видачі книг читачам і запису нових покупок наймали навіть окрему особу, звичайно, місцевого сільського вчителя...»⁶⁸.

Зміна функційного призначення садиби призвела й до перевезення сокиринського архіву з палацу до музею в Прилуках — «кількох пудів різних

⁶² ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр. 1171, арк. 1.

⁶³ Там само, арк. 10.

⁶⁴ *Степович А.* На Галаганівщині літом 1927 р. — С. 84.

⁶⁵ Там само. — С. 86.

⁶⁶ Там само. — С. 83.

⁶⁷ Там само. — С. 85.

⁶⁸ Там само. — С. 85.

паперів», що містився в окремому будинку, який згорів за часів революції⁶⁹. А.І. Степович особливо наполягав на тому, щоб директор опрацював архів і зміст окремих паперів. Також він із гіркотою вказував на пропажу стола з «таємним листуванням» і цікавими документами з робочого кабінету власника.

Необхідно усвідомлювати, що інтер'єр центрального будинку панського замиського маєтку, окрім того, що, вочевидь, презентував устрій побутування поміщицької родини відповідно до соціально-майнового рівня, культурних уподобань певної історичної доби тощо, обов'язково продовжував традицію збереження в пам'яті поколінь історії родини, втілюваної у фамільних портретних галереях чи в окремих портретах предків, у сімейних архівах, що склалися як з історичних, так і з господарчих паперів, листування, родинних спогадів тощо. Саме тому А.І. Степович, котрий чудово розумів важливість такої функції маєткового будинку, гостро зреагував саме на знищення цього складника в його побутуванні.

Фото 6. Кабінет палацу садиби в Сокиринцях. Світлина П. Брока. 1901 р.⁷⁰

Окрім того, що було знищено речове наповнення кімнат центрального будинку, змінилося їхнє призначення, у невідворотному минулому залишилася їхня диференціація, презентована хоча б у статті Г.К. Лукомського.

⁶⁹ Там само. — С. 86.

⁷⁰ Чернігівській художній музей, оп. 1, спр. 699, арк. 6.

Перший поверх відводився для службових приміщень та інтимних (гостьових) кімнат, у просторих сінях першого поверху, за свідченням А.І. Степовича, зазвичай на Різдво відбувалися вертепні вистави⁷¹. На другому, куди вели парадні сходи (закриті для користування вчителями та учнями агрошколи), розміщалися аванзала, центральна зала, потім — уздовж паркового фасаду — вітальня, спальні, кабінет, «колегіатська кімната», з другого боку — більярдна, меморіальна кімната передчасно померлого Павла Ґалаґана. Бібліотека палацу знаходилася на першому поверсі під кабінетом, звідки до неї вели гвинтові сходи, до середини 1920-х рр. уже знищені.

Безумовно, усі приміщення було переоформлено відповідно до потреб навчального закладу, зокрема, центральну залу, з якої через балкон із шістьма колонами корінфського ордеру можна було вийти пандусом просто в парк, було переобладнано в клуб, прикрашено агітаційними плакатами українською та російською мовами.

Зі зміною функції та знищенням оздоб інтер'єру кімнати втратили своє змістове та символічне наповнення, уявлення про яке до певної міри зберегли окремі світліни, наприклад, із зображенням кабінету, де утримувалося, за свідченням Г.К. Лукомського, «...багато видатних історичних предметів [...] шабля, подарована Петром Великим Гнатові Ґалаґану за послуги у боротьбі зі шведами [...] портрети: Хмельницького, гетьманів, видатних малоросійських людей XVIII ст. і фамільні»⁷².

Тобто центральний будинок садиби, попри збереження архітектурного образу, втратив за десятиріччя після зміни господарів не менше, ніж зовнішні складники палацово-паркового комплексу — господарча, паркова, культова ділянки.

Узагальнюючи вищевикладене, можна констатувати, що історія побутування палацово-паркового комплексу садиби в родовому маєтку Ґалаґанів у Сокиринцях упродовж 1920-х рр. репрезентує типовий перебіг подій для тих садиб, які збереглися в нищівному полум'ї доби історичних катаклізмів 1917–1920 рр. Робота музею в палаці садиби в перше п'ятиріччя 1920-х рр. унаочнює відсутність процесу музеєфікації панського маєтку як історико-культурного феномену, що не розглядався як єдиний комплекс, як цілісна структура в органічній взаємодії історичного, художнього, соціального компонентів.

Аналіз поступового знищення цілісного культурного ландшафту садиби уможливорює проводити паралелі зі станом інших приватновласницьких володінь — як Прилуччини, так і всього Лівобережжя (та інших регіонів України). Найбільш незахищеними в цьому процесі руйнації виявилися ті складники садибних ансамблів, що були пов'язані з духовним та меморіальним компонентами, тому що за умов ламання етико-естетичних пріоритетів у свідомості тих людей, хто отримав право розпорядження цими об'єктами, не

⁷¹ Там само. — С. 89.

⁷² Лукомський Г. Сокиринці. — С. 202.

існувало ментального співвідношення між змістовим наповненням «родового гнізда» та пам'яттю, чи то в її особистісному, чи в колективно-національному вимірах. Унаслідок руйнівних змін із ансамблю Сокиринської садиби було повністю вилучено культовий компонент, що, власне, назавжди зруйнувало його цілісність.

Тобто ще до початку 1930-х рр. у колишньому маєтку Ґалаганів відбувся не тільки процес руйнування матеріального світу садиби (за умови, що окремі елементи комплексу збереглися), але й, насамперед унаслідок знищення інтелектуально-духовної традиції, було ліквідовано автентичний культурний ландшафт. Усвідомлення цього обумовлює вибір на пряму подальших досліджень, які, у першу чергу, мають сформувані узагальнені уявлення про історичне буття колишніх панських маєтків Лівобережної України в другій чверті ХХ ст., відразу після насильницької зміни їхнього соціокультурного статусу.

УНІФОРМІСТИКА

ПРОБЛЕМАТИКА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ УНІФОРМІСТИКИ В НОВІТНІЙ ПЕРІОД

Становлення та розвиток української уніформістики є актуальною проблемою військової символіки. В історіографії питання слід виділити роботи дослідників О. Сокирка, Є. Славутича, Є. Пінака, С. Музичука, М. Чмира, В. Карпова, С. Коваленко, О. Пагірі, А. Харука, Я. Тинченка, В. Манзуренка, О. Іщука, І. Хоми, Т. Юрової, художників Т. Штика, С. Шаменкова, В. Зайця.

Матеріали з даної проблематики зберігаються в державних архівах та музеях, зокрема, період Визвольних змагань 1917–1921 рр. широко представлений у документальному зібранні Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центральний державний історичний архів України в м. Києві зберігає документи козацького періоду, Державний архів Закарпатської області володіє матеріалами з історії уніформи військового формування «Карпатська Січ», документи та матеріальні свідчення становлення та розвитку уніформи Збройних сил України новітнього періоду представлені в Галузевому державному архіві Міністерства оборони України. У колекціях Національного музею історії України, Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. Яворницького, Королівського музею армії та військової історії Бельгії (м. Брюссель), Львівського історичного музею та інших зберігаються предмети з історії української уніформістики.

Проблема періодизації питання та пошуку історичних джерел привела до висновку, що сучасні традиції українського військового костюму спираються на здобутки попередніх державницьких формувань України, починаючи з часів українського козацтва. Побутування військового костюму в Гетьманщині відбувалося самостійним оригінальним шляхом цілковито на базі нормативних актів та з ініціативи центральних і місцевих органів влади Української козацької держави¹. Першою та вдалою спробою у вітчизняній науці створити комплексну працю з уніформології козацького періоду — складової частини військової символіки — є дослідження Є. Славутича². Він також

¹ Славутич Є. Розвиток військового костюма в Українській козацькій державі і проблема використання військових традицій в сучасній військовій символіці Збройних Сил України // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: Матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. — К., 2008. — Вип. 1. — С. 75; Сокирко О. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII–XVIII ст.: «барва», прапори, зброя // Військово-історичний альманах. — 2002. — Ч. 2 (5). — С. 108; Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII–XVIII ст. — К., 2010.

² Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Національна академія наук України, Інститут історії України. — К., 2008.

упорядкував уніформологічний словник, у якому відображено оригінальну термінологію, пов'язану з костюмом українського війська доби Гетьманщини, що функціонувала на території Української козацької держави від середини XVII — до кінця XVIII ст.³

Історія виникнення українського військового костюму в XX ст. починається з періоду Визвольних змагань. Дослідження синтезу європейського та національного в українських одностроях згаданого періоду дозволяє стверджувати, що переважна їх більшість, зберігаючи українські риси як панівні, за своїм художнім змістом і функціональним призначенням відповідає провідним європейським зразкам⁴.

Процес розробки і впровадження одностроїв Української армії, а загалом — опрацювання української військової символіки за доби Визвольних змагань, умовно можна розділити на три періоди.

Перший — період Центральної Ради — з 20 листопада 1917 р. — до 29 квітня 1918 р. У цей час зміни у військовій формі були незначні. Одяг українських військових продовжував бути російського зразка, а впроваджено було лише знаки розрізнення в ріжках коміра, знак на шапку й погони — блакитні з жовтим кантом. Для розпізнавання українських частин, що дислокувалися в Київському гарнізоні, усіх військовиків зобов'язували мати жовто-блакитну пов'язку на рукаві або такого ж кольору розетку.

У другому періоді — час існування Гетьманату П. Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.) — було виконано основну роботу щодо створення однострою для Української армії, зокрема встановлено українську кокарду, погони, почалося розроблення польової форми, запроваджено спеціальну форму для корпусів, дивізій, а також штабу й конвою гетьмана.

У третьому періоді — доба Директорії (кінець 1918–1920 рр.) — форма Української армії зазнала значних перетворень: знаки розрізнення, встановлені за Гетьманату, замінені на нові, закінчено розроблення похідної форми й уодноманітнення її до загального військового зразка, систематизовано ранги Української армії тощо⁵.

Гетьманський уряд П. Скоропадського утворив комісію з проектування й вироблення зразків нових одностроїв для Української армії та флоту. Уже в червні 1918 р. для старшин встановлювалися погони із золотого або срібного брузументового шнура, плетеного «ялинкою», що сходилася посередині грані. В «ялинку» вплітали сині шовкові нитки й пришивали на погон із сукна,

³ *Його ж.* Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник. — К., 2012.

⁴ *Юрова Т.* Однострій українських військових формувань першої половини XX ст.: синтез національних мистецьких традицій та європейської практики: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.06 / Львівська національна академія мистецтв. — Львів, 2013.

⁵ *Карпов В.* Однострої Української армії (1917–1920) // Військово-історичний альманах. — 2000. — Ч. 1 — С. 121.

прикріплюючи у верхньому кінці металевим гудзиком. На погонах ранги визначалися ромбоподібними зірочками або булавами в одну лінію⁶.

На основі архівних документів з'ясовано, що було встановлено нову систему нумерації на погонах для молодшої старшини, колір погонів для кінної артилерії й панцирних дивізіонів, погони для генеральної старшини Української армії, похідний (польовий) погон, погони для старшини піхоти Чорноморського окремого козацького коша.

Особливий конвой, а також старшини штабу «Ясновельможного пана Гетьмана» отримали знак розрізнення на форму — дві перехрещені булави. Його носили на кашкеті зверху над кокардою. 21 серпня 1918 р. П. Скоропадський затвердив похідну форму для старшин і козаків Української армії й окремо — для Сердюцької дивізії та штабу й конвою «Ясновельможного пана Гетьмана». Крім того, на погони пришивали золоті літерні позначки «Ш.Г.В.У.» (Штаб Гетьмана Всієї України), «О.Г.К.» (Особистий Гетьмана Конвой)⁷.

У той же час для всіх військ Української армії вперше встановлено кокарду. Вона мала вигляд золотої опуклої ребристої зірки круглої форми, у центрі якої був круг із блакитної емалі з вузькою золотою смужкою й накладеним золотим гербом Української держави.

Перша українська козацька стрілецька дивізія — сірожупанників — дістала свою назву від кольору форми (сірий жупан і такі ж штани). Її вироблено під час формування дивізії в м. Володимирі-Волинському. Знаки розрізнення сірожупанники носили на комірці. У козаків це були срібні колоски, у старшини — золоті — на комірці, а за ними — вузька жовто-блакитна стрічка. На кашкеті носили овальну кокарду. Вона мала темно-синє коло з темно-бордовою серединою, на якій містилося зображення золотого тризуба. Сам кашкет був сірого кольору, верх мав згладжену чотирикутну форму. Крім того, були ще шапки з темно-зеленим шликком. За родом військ знаки розрізнення нашивали на рукаві, вище ліктя: кулеметники — два схрещені кулемети на темно-зеленій тканині; артилеристи — дві схрещені гармати, а під ними бомба; вояки технічного куреня — молот і обценьки⁸. Дослідник М. Чмир підкреслює, що рангові відзнаки військовослужбовців 1-ї козачої стрілецької дивізії являли собою «певний українсько-австро-угорський компроміс»⁹. Справді, ця система відзнак копіювала австро-угорську, але замість зірочок використовувалися зображення пшеничних колосків, що символізували родючість української землі та її багатство.

⁶ Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917–1921 рр. // Військово-історичний альманах. — 2001. — Ч. 2 (3). — С. 92.

⁷ Карпов В. Вказ. пр. — С. 111; Чмир М. Урядовці військової офіції УНР: однострій та відзнаки // Знак. — 2002, червень. — Ч. 26. — С. 10.

⁸ Карпов В., Табачник Д. Військова символіка держави. — К., 2007. — С. 31.

⁹ Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917–1921 рр. // Військово-історичний альманах. — 2001. — Ч. 2 (3). — С. 99.

На початку березня 1918 р. у Ковелі з полонених сформовано Першу українську стрілецьку козачу дивізію, яку за кольором її форми називали ще дивізією синьожупанників. Форма мала суто національно-історичний характер — сині козацькі жупани й широкі штани, шлик на шапці містився спереду, а не позаду¹⁰.

Після повалення Гетьманату П. Скоропадського робота щодо створення форми, цього разу для армії Української Народної Республіки (далі — УНР), тривала¹¹. Головний отаман С. Петлюра встановив звичайний похідний однострій, скасував погони й чини та запровадив командирські посади. Кокарду для всіх військ УНР встановлено однаково: штамповану з жовтого металу з блакитним полем. Посередині блакитного поля містився герб України з хрестом. Окремо вирізнено частини Запорізької групи військ — запроваджено особливий головний убір — шапку-мазепинку¹². У кожному полку вона мала відмінний колір. Розроблено було також уніформу частин Окремого кордонного корпусу та для жандармерії УНР¹³.

Однострій Українських січових стрільців (далі — УСС) — військової формації, що постала в складі австро-угорської армії з вибухом Першої світової війни, — спочатку, у 1915–1917 рр., не дуже відрізнявся від однострою звичайного австрійського вояка¹⁴. 1917 р. до форми УСС внесено зміни: з'явилися шапки з левиком, синьо-жовті підвіски на багнеті й такого ж кольору стрічки на комірах. І тільки 1919 р. УСС отримали свою постійну форму. Виразною особливістю її був стрілецький крій приталеної сорочки (френча) з накладними кишеньками. На комірі нашивали сукняну зубчатку, колір якої відповідав родові військ. У старшин вона мала тоненький золотий кант, у булавних старшин розміщувалася на золотому підкладі. Генеральська зубчатка була мережана сріблом на золотому полі. Відзнаки старшинських і підстаршинських ступенів кріпилися на рукавах. Піхота носила в бойових умовах і на параді сталеві шоломи з тризубом (німецькі або французькі)¹⁵.

Однострій Української Галицької армії (далі — УГА) був подібний кроєм до австрійського. Короткий френч із сторчово-виложистим коміром, на ньому сукняна зубчатка, колір якої відповідав роду зброї (синій, червоний, малиновий або сірий). У старшин зубчатка була обведена золотим широким

¹⁰ Мороз І. Форма одягу та знаки розрізнення «синьожупанників» // Український військовий музей. — 2011. — Ч. 3. — С. 35; Тинченко Я. Синьожупанники: нові дані щодо знаків розрізнення // Однострій. — 2009. — № 9. — С. 9.

¹¹ Чмир М. Військові урядовці та адміністративні старшини Армії Української Народної Республіки. 1919–1922 // Однострій. — 2004. — № 8. — С. 8; Його ж. Тимчасові знаки розрізнення старшин та козаків армії УНР // Знак. — 2005, грудень. — Ч. 37. — С. 10.

¹² Музичук С. Мазепинка // Однострій. — 2009. — № 9. — С. 7.

¹³ Карпов В. Вказ. пр. — С. 118.

¹⁴ Там само. — С. 114.

¹⁵ Українські Січові Стрільці. 1914–1920. — Монреаль, 1955; Хома І. Січові стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр. — К., 2011.

шнурком, у булавних старшин вона розміщувалася на золотому підкладі, у генералів — на золотому прямокутному підкладі. Відзнаки ступенів нашивали внизу рукава, а на сукняному підкладі, відповідно до роду військ, — срібну стрічку. Звання розрізняли за кількістю й розмірами стрічок¹⁶.

На початок 1920 р. похідна форма армії УНР дістала свій завершений вигляд. Слід зазначити, що в цей час у цілому було опрацьовано військову символіку українського війська. Загалом, у період боротьби за державність України протягом трьох недовгих, але насичених подіями років Визвольних змагань однострій Української армії розвинувся від жовто-блакитних пов'язок на рукаві до цілком завершеної й перевіреної під час бойових дій форми.

Матеріальні свідчення про символіку української армії доби Визвольних змагань 1917–1921 рр. презентує Королівський музей армії та військової історії Бельгії (м. Брюссель). Тут зібрано зразки одностроїв, дещо з озброєння, світлини, документи. Українська колекція налічує 109 одиниць зберігання. З-поміж предметів уніформістики — польова форма молодшого офіцера УСС (1915–1919 рр.), кашкет (1915 р.), однострій кавалерійського сотника УГА (1920 р.), парадна форма піхотинця (1919 р.)¹⁷.

Українські збройні формування періоду Другої світової війни продовжили традиції, закладені Армією УНР¹⁸. Так, Міністерством внутрішніх справ Уряду новоутвореної держави Підкарпатська Русь 10 листопада 1938 р. було прийнято рішення про утворення Організації Народної Оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС), що мала забезпечити стійкість державності Підкарпатської Русі та оборону її території. За статутом право носити однострій та відзнаки мали лише дійсні члени організації¹⁹.

Уніформа «Карпатської Січі» та її символіка містила в собі національну традицію у способі обмундирування та знаках розрізнення українських військових формувань і парамілітарних організацій першої третини

¹⁶ Музичук С. Вказ. пр. — С. 7; Тинченко Я. Армии Украины 1917–1920 гг. — М., 2002; Чмир М.В. Символіка Збройних Сил України. 1917–1920 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2006; Чмир М., Пінак Є., Музичук С. Галицька Армія, 1918–1920. — Рівне, 2008; Чмир М. Нарукавні знаки органів військового управління, з'єднань та родів зброї Галицької Армії. 1919 р. // Знак. — 2004, жовтень. — Ч. 33. — С. 8; Якимович Б. Збройні Сили сучасної України // Історія українського війська (1917–1995). — Львів, 1996. — С. 771.

¹⁷ Lierneux P. L'armee de L'Ukraine independante, 1917–1921 // Militaria Magazine. — 2006. — № 246. — Р. 28.

¹⁸ Манзуренко В., Іщук О. Василь Кук — Головний Командир УПА. — Рівне, 2008; Манзуренко В. Ременные пряжки УПА // Однострій. — 2001. — № 6. — С. 28; Музичук С. Дивизия СС «Галичина» и Украинская Национальная Армия. 1943–1945 // Форменная одежда. — 1999. — № 2. — С. 2; Його ж. Українські військові нарукавні емблеми під час Другої світової війни 1939–1945 рр. // Знак. — 2004, жовтень. — Ч. 33. — С. 9; Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. — Рівне, 2006; Їх же. Луцький вишкільний курінь, 1941–1943 // Однострій. — 2004. — № 8. — С. 28; Их же. Батальон «Roland» Дружини українських націоналістів // Однострій. — 2002. — № 7. — С. 33.

¹⁹ Пагіря О. Карпатська Січ: військово формування Карпатської України. — К., 2010.

XX ст. Увібравши в себе чимало елементів із мундирів регулярних армій сусідніх держав, напіввійськових організацій та українських військових формацій періоду Визвольних змагань 1917–1921 рр., однострій «Карпатської Січі» набув цілком самостійного та завершеного вигляду. Водночас він мав ряд особливостей, які відрізняли його від мундирів інших українських збройних формувань XX ст.

Діяльність Української Повстанської Армії (далі — УПА), поруч із діяльністю радянських підпільників та партизан, вважають, незважаючи на ідеологічні розбіжності, однією з визначних сторінок руху опору, як єдиного історичного процесу в цілому. Особливістю системи символіки УПА є те, що вона опрацьовувалася в процесі збройної боротьби паралельно зі становленням організаційної структури армії стихійно. Особовий склад ідейно був прихильником української державності та з самого початку вживав такі її символи, як тризуб та жовто-блакитний прапор. У той же час прапор армії та ОУН був червоно-чорний.

При створенні національних збройних сил Революційний Провід ОУН 1940 р. передбачав запровадження уніформи для армії та порядкувої поліції. Символіка до уніформи, запропонована С. Ленкавським, Е. Козаком, С. Дядинюком та іншими, передбачала використання відзнак у вигляді тризуба та базувалась на традиціях УГА²⁰. Революційним Проводом ОУН давалися вказівки при використанні цивільного одягу або уніформи воюючих сторін носити на лівому рукаві синьо-жовту пов'язку.

До літа 1943 р. однострої українських повстанців не мали усталеного вигляду і являли собою змішаний вигляд із цивільного та військового одягу. Кольори одностроїв були також різні. На початку формування більша частина повстанців носила цивільний одяг. Однак уже пізніше широко використовувалися трофейні однострої: польські, німецькі, угорські, чеські, словацькі, румунські, італійські, а інколи навіть — англійські та американські.

Трофейні шапки легко перешивали на мазепинки, а радянські кашкети — на петлюрівки й додавали до них тризуби. Стихійний характер створення символіки підрозділів УПА також доповнювався геральдичною традицією певного регіону.

УПА не отримала повного комплексу власного однострою, функції відзнак покладалися на деякі характерні елементи одягу повстанців. У першу чергу це стосується накриття голови — мазепинок та петлюрівок, оскільки вони мали характерний вигляд і були ознакою лише української армії. На шапки обов'язково кріпилися українські відзнаки у вигляді різного роду тризубів: дехто мав кокарди, що використовувались ще в 1918–1921 рр., інші носили зразки, виготовлені для української допоміжної поліції в Генеральній губернії. Але, в більшості випадків, повстанці самі виготовляли з доступних матеріалів відзнаки з тризубом, що різнилися за розміром та стилем.

²⁰ Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. — С. 20.

З ухваленням 1991 р. рішення про розбудову військової організації Української держави та початком формування підрозділів Збройних сил України з частин колишньої Радянської армії заміна її уніформи на українську відбувалася поступово. На основі аналізу цього процесу можна виділити декілька етапів.

На початковому етапі головні зусилля військового керівництва були зосереджені на заміні фурнітури на одностроях радянського зразка²¹. Передусім це стосувалося кокарди до кашкета й гудзиків на всіх видах військової форми одягу²². До літа 1992 р. було опрацьовано й затверджено проекти нової символіки до уніформи — і почався період її впровадження. При цьому гудзики із зірочкою замінено на гудзики з тризубом. Було запроваджено кокарди військовослужбовців сухопутних військ, авіації та флоту. На розроблення кокард сильний вплив справили традиції радянських збройних сил.

У розробленні емблем родів військ і служб на цьому етапі відзначаються дві тенденції. Одна з них виявлялася в осмисленні суті новостворюваної української армії, українських національних та історичних традицій і символів, зокрема військових формацій давніших часів, і на цій основі пошук їх поєднання й сучасний вияв. Відповідно представники цієї тенденції почали пропонувати для використання історичні символи доби козацтва, особливо періоду Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, а також часів Визвольних змагань початку ХХ ст. Друга тенденція інерційна. Вона базувалася на досягненнях радянської школи емблематики, пропонуючи лише деякі невеликі видозміни, — заміну радянської атрибутики на українську державну.

1993 р. активно опрацьовували проекти емблем видів Збройних сил України. Концептуально було передбачено існування трьох видів — Сухопутних військ, Військово-Повітряних сил і Військово-Морських сил. Цікавими виявилися пропозиції капітана 3-го рангу В. Петровського, який уперше ввів у практику використання калинової гілки, замість дубових і лаврових, що відіграла в складі емблеми важливу роль, позначаючи належність Збройних сил саме до Української держави й підкреслюючи органічний зв'язок їх з українським народом, його традиціями й символами²³.

Для характеристики складності процесу опрацювання символіки для уніформи, його суперечності наведемо приклад емблеми з перехрещеними перначами, покладеними на чотирипроменею зірку в розробці О. Сивидного. Приблизно таку емблему використовували офіцери Генерального штабу часів Гетьманату П. Скоропадського. Її виразно національний характер, а також належність до «буржуазно-націоналістичної» армії Української Держави за-

²¹ Наказ Міністра оборони України від 12 лютого 1992 р. № 12 «О создании комиссии по разработке образцов предметов военной формы одежды для военнослужащих Вооруженных Сил Украины».

²² Карнов В. Розроблення арматурі до одностроїв військовиків Збройних Сил України // Військово-історичний альманах. — 2005. — Ч. 1(10). — С. 124.

²³ Там само. — С. 130.

йшли в суперечність зі світоглядними позиціями офіцерів Генерального штабу Збройних сил України, які в переважній більшості служили в штабах військових частин Радянської армії й були носіями комуністичної ідеології. Це виявилось причиною припинення її впровадження в якості емблеми офіцерів Генерального штабу Збройних сил України. Усе ж цю зірку використано як емблему на наголовок кашкета роти Почесної варті Міністерства оборони України.

Ключовою подією в процесі опрацювання емблем для одностроїв військовиків Збройних сил України стало прийняття рішення про уніфікацію їх. Центральна науково-технічна лабораторія Збройних сил України на чолі з майором О. Побережним в основу уніфікованої емблеми запропонувала стилізований вінок із листя калини, на який накладався геральдичний елемент, що відображав певний рід зброї або війська. Застосування принципу уніфікації емблем дозволило перейти до практичної реалізації розробок і впровадження нової військової символіки у вигляді емблем родів військ і служб.

Таким чином, з 1992 по 1995 рр. проведено значну організаційну роботу щодо розроблення і впровадження нової символіки для одностроїв військовиків Української армії. У цій роботі брали участь як відповідні управління й служби Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних сил України, так і організації, що займалися виготовленням їх. До справи залучали також і зацікавлений громадський актив, і досвідчених ініціативних військовиків. Це отримало практичний результат і було закріплено Наказом міністра оборони України від 12 червня 1995 р. № 150²⁴.

На початковому етапі процес творення національної військової символіки новітнього періоду залежав від обставин суспільно-політичного розвитку держави та рівня наукового забезпечення проектів. Розробники виходили з доцільності поєднання історичної традиції — символів доби Київської Русі, українського козацтва, Визвольних змагань — і вимог часу. Стан розроблення символіки в цей період показав відсутність в Україні, із самоочевидних причин, серйозного доробку в цій галузі, брак власної геральдичної школи.

Власне, школа уніформістики в Україні не склалася й понині. Як свідчення цього — вияв невідповідності встановленої форми одягу для військовиків потребам ведення бойових дій на Сході України. І знову громадський актив, який нині називається рухом волонтерів, як і на початку 90-х рр. ХХ ст. взявся до вирішення проблеми забезпечення війська сучасними зразками уніформи. Спостерігається спроба використання досягнень європейських уніформістських шкіл та поєднання з національними традиціями. Як ознака цього — намагання волонтерів замінити накриття голови шапкою, стилізованою під мазепинку — символ українського війська з нашивною кокардою у формі кола із зображенням кольорів державного прапора.

²⁴ Наказ Міністра оборони України від 12 червня 1995 р. № 150 «Про введення в дію Правил носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України».

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ: ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА

ІНТЕГРАТИВНА ФУНКЦІЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Серед ключових проблем теорії та методології спеціальних історичних дисциплін (далі — СІД) як субпідсистеми історичної науки важливе місце посідає з'ясування їхніх функцій. В умовах інформаційного вибуху поряд із традиційними пізнавальною, методологічною, освітньою, світоглядно-виховною та соціокультурною дедалі більшу роль відіграє інтегративна функція СІД, що зумовлено помітним зростанням їхнього комунікативного та практичного значення, а також чисельності. Якщо ще півстоліття тому загальна кількість інститутованих СІД трохи перевищувала 70¹, то тепер деякі автори наводять близько 800. Історична інформатика, кліодинаміка, психоісторія, некрополістика, антропоніміка — це тільки деякі з тих, що заявили про себе як самостійні носії знань зі своїми автономними специфічними методами вивчення відповідних видів джерел або їхніх форм. Їх поява додатково підтвердила як процес диференціації знань, так і розширення функцій СІД, включаючи й інтегративну.

Інтегративна (від лат. integration — поєднання, відновлення, об'єднання в ціле) — одна з ключових функцій комплексу СІД, яка органічно впливає з їх спорідненості, характеру, призначення й здатності реалізувати низку спільних завдань своєрідними можливостями пізнання та взаємодії з іншими науковими дисциплінами. Наявність цієї функції в поєднанні з інтенсивним розвитком історичних знань особливого характеру шляхом засвоєння нових різновидів джерел за останнє півстоліття призвели до утвердження за допоміжними історичними дисциплінами якісно нового статусу — *спеціальних*. Інтегративна функція створює додаткові можливості для осмислення цього статусу та об'єднання зусиль науковців різних профілів із метою підвищення соціокультурної ролі історичної науки в цивілізаційному пізнанні світу.

Дослідження інтегративної функції СІД щодо історії та низки інших гуманітарних наук, зокрема філософії, економіки, права, філології, мистецтвознавства, етнології, психології тощо, видається актуальним завданням, оскільки об'єктом їхнього пізнання часто-густо виступають одні й ті ж процеси, явища, події на основі джерельних свідчень про них. За два минулі десятиріччя оприлюднено ряд праць, автори яких частково торкнулися структурування СІД та їхніх функцій. Одним із фундаторів теоретико-методологічного осмислення СІД був професор М.Я. Варшавчик, який у рецензії на навчаль-

¹ Кметь В., Турмис Н., Шуст Р. Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і перспективи. — Львів, 2004. — С. 229.

ний посібник «Специальные исторические дисциплины» обґрунтував інтеграцію та взаємодію двох підгруп їхньої структури: дисциплін, які опрацьовують спеціальні методи історичного пізнання, і таких, які досліджують спеціальні комплекси історичних джерел². Вагомий внесок у опрацювання функцій СІД належить й іншим ученим, зокрема М.Ф. Дмитрієнко, яка впродовж трьох десятиріч плідно займається їх дослідженням, тривалий час очолювала відділ СІД в Інституті історії України НАН України³. Цікаві підходи до проблеми інтегративного характеру функцій СІД окреслили І.Н. Войцехівська⁴, Г.В. Бондаренко⁵, М.В. Яременко⁶ та ін. М.М. Ільків-Свидницький схиляється до думки про те, що СІД вийшли за межі дисциплін і правомірнішим було б називати їх «спеціальними історичними науками»⁷. Питань класифікації СІД та окреслення їхніх функцій торкався й автор пропонованої статті⁸, яка має за мету продовжити започаткований напрям структурування та групування СІД у контексті з'ясування ролі їхньої інтегративної функції, висловити деякі міркування щодо вдосконалення навчальних програм і методики їх викладання.

Вважаємо доцільним розпочати розгляд означеної проблеми з обґрунтування цілісності й комплексності СІД як вияву їхньої інтегративності на основі спільних і специфічних ознак, з'ясування їхньої спорідненості, а відтак системності та міждисциплінарних зв'язків. Це відкриває додаткові можливості для поглибленого осмислення функцій СІД, включаючи й інтегративну, і нові підходи до їх вивчення в контексті підготовки фахових істориків. Мова йде про об'єднання частин у ціле. Завдяки дії інтегрування СІД набули характеру цілісності й виступають як підсистема історичної науки, сприяючи

² Варшавчик М.А. Рец. на: Специальные исторические дисциплины. — К., 1992 // Український історичний журнал. — 1993. — № 3. — С. 124–128.

³ Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н. Спеціальні історичні дисципліни // Енциклопедія історії України. — К., 2012. — Т. 9. — С. 744–745.

⁴ Войцехівська І.Н. Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Збірник. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 255–270; *Її ж.* Структура історичного джерелознавства // Історичне джерелознавство. Підручник / Авт.: Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов та ін. — К., 2002. — С. 46–56; *Її ж.* Передмова // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник: Навчальний посібник / Авт.: І.Н. Войцехівська, В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. — К., 2008. — С. 9–11.

⁵ Бондаренко Г.В. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни: Навчальний посібник. — Луцьк, 1997.

⁶ Яременко М.В. Спеціальні історичні дисципліни: Навчальний посібник. — К., 2010.

⁷ Ільків-Свидницький М. Формування нового канону спеціальних історичних дисциплін в Україні? (Деякі критичні міркування з приводу видання: Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.Н. Войцехівська (керівник авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. Київ: Либідь, 2008. 520 с.) // Вісник Львівського університету: Сер.: Історична. — Львів, 2010. — Вип. 45. — С. 712.

⁸ Калакура Я.С. Спеціальні дисципліни в Національному університеті імені Тараса Шевченка // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. — К., 1997. — С. 140–150; *Його ж.* Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. — К., 2004. — Число 11. — Ч. 1. — С. 37–52.

її взаємодії з іншими галузями знань. Західна історіографія впродовж тривалого часу досить плідно займається визначенням функцій науки, виводячи їх із призначення різних галузей знань та їхньої ролі в осягненні світу, під якими розуміють зовнішній вияв її призначення, можливостей, покликання та ролі.

У зв'язку з цим слід мати на увазі, що рефлексії, творча діяльність мозку людини теж носять інтегративний характер. Інтегративність — це творчий процес об'єднання частин у цілісність за допомогою відповідних засобів та методів. У реалізації об'єднувальних завдань гуманітаристики, і не лише її, дедалі більшу роль відіграють спеціальні дисципліни історичної науки, які активно вторгаються й проникають у дослідницьке поле багатьох галузей знань як завдяки специфічним джерелам, так і методам.

Як відомо, СІД — складна й багатогранна підсистема історичних знань, яка має внутрішню структуру. Пріоритетним серед їхніх спільних ознак є те, що всі вони виступають як *історичні* або як *переважно історичні*. Предмет і результати досліджень у царині кожної з них у кінцевому підсумку служать всебічному й поглибленому пізнанню історичного процесу, подій і явищ, приросту набутків історичної науки в цілому. Відповідно до розширення діапазону історичних досліджень, збагачення та урізноманітнення джерельної бази, удосконалення методів її пізнання зростає роль СІД, поглиблюється їхня спеціалізація, виокремлюються нові дисципліни.

Другою загальною ознакою СІД є їхнє *спеціальне призначення*, спеціальна місія в системі історичної науки. Підходи Л.В. Черепніна, М.Я. Варшавчика та інших дослідників до визначення їхнього спеціального статусу підтримали історики Києва, Мінська, Москви, Санкт-Петербурга, наголосивши в опублікованих працях на ролі СІД у поглибленому розробленні історичної проблематики, використанні унікальних методик, залученні специфічних джерел, що й вивело їх за межі тих завдань, які, зазвичай, ставилися як перед допоміжними. Вони стали вирішувати цілком самостійні питання базових історичних досліджень у галузі соціально-економічної, політичної, етнічної, військової, дипломатичної історії, історії культури, релігії та мистецтва⁹. Серед піонерів запровадження до наукового обігу й педагогічного процесу терміна «спеціальні історичні дисципліни», видання відповідних навчальних посібників був і колектив кафедри джерелознавства та архівознавства Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (нині — кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

По-третє, це міждисциплінарна ознака СІД, яка найповніше реалізується в їхній інтегративній функції. Завдяки їй історична наука дуже тісно

⁹ Специальные исторические науки: Учебное пособие / Авт.: В. Замлинский, М. Дмитриенко, Т. Балабушевич и др.; Под ред. В. Замлинского, М. Дмитриенко. — К., 1992; Введение в специальные исторические дисциплины: Учебное пособие / Т.П. Гусарова, О.В. Дмитриева, И.С. Филиппов и др. — М., 1990; Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие / С.В. Белецкий, И.В. Воронцова, З.В. Дмитриева и др.; Сост. М.М. Кром. — СПб., 2003.

співпрацює з іншими науками, адже більшість досліджень у сфері СІД ведуться на порубіжжі з автономними галузями знань і досить часто базуються на спільних джерелах, які, на перший погляд, можуть сприйматися як «не історичні». Наприклад, ономастика має справу з лінгвістичними джерелами, картографія та історична географія спирається на географічні, фольклористика базується на етнографічних та усних джерелах.

Інтегративна функція СІД реалізується на основі спорідненості їхніх завдань шляхом широкого залучення методів суміжних наук, оскільки опрацювання джерел, що традиційно є базовими, скажімо, для етнології, культурології, релігієзнавства, філології, мистецтвознавства тощо, потребує слугування й методами цих наук. Водночас суміжні науки дедалі ширше застосовують у своїх дискурсах методи історичних та джерелознавчих досліджень, зокрема історичний, хронологічний, історико-порівняльний, наукової критики джерел та ін. Універсалізм ряду методів історичного пізнання виступає важливим чинником внутрішньої інтеграції всіх підсистем історичної науки та її входження в систему науки взагалі.

По-четверте, усі СІД мають *практичне*, інколи навіть прикладне значення. Можна умовно говорити про практичну геральдику, практичну сфрагістику, практичну фалеристику, практичну вексилологію тощо, адже, з одного боку, окрім дослідження історії гербів, печаток, прапорів, штандартів, нагородних знаків, існує процес їхньої практичної розробки, удосконалення, оновлення символіки. З другого боку, не тільки професійні історики, педагоги, але й працівники державних установ, архівів, музеїв, бібліотек, видавництва, туристичних бюро, кіностудій досить часто для виконання своїх службових завдань звертаються до знань і досвіду відповідних СІД, зокрема справочництва, книгознавства, генеалогії, метрології, топоніміки, ономастики тощо.

Нарешті, загальною ознакою СІД, що споріднює їх і забезпечує їм особне місце в структурі історичної науки, є *самобутність їхньої історіографії*. Вони мають свою історію, яка слабо «вписується» в загальну й проблемну історіографію, насамперед тому, що найдавніші з них мають класичний характер і свою власну історіографію галузевого характеру. СІД виникли й розвивалися в контексті виявлення й вивчення специфічних джерел із найдавнішої, давньої та середньовічної історії, а вже потім стали виокремлюватись як дисципліни, зосереджені на питаннях нового й новітнього часів.

Інтегрування виступає засобом внутрішнього структурування, систематизації та спеціалізації СІД, сприяє їхній класифікації. Візьмімо, для прикладу, археологічні пам'ятки палеоліту, давні монети, герби, рукописи, твори образотворчого мистецтва, предмети культів тощо як носії винятково цінної, часом унікальної інформації. Вони могли бути пізнаними лише відповідними фахівцями та шляхом застосування спеціальних методів. Об'єктивна потреба в дослідженні цих раритетних свідчень з історії минулого продиктувала появу таких порівняно вузьких фахівців, як палеографи, геральдисти, нумізмати, сфрагісти та ін. Однак усі ці спеціалісти були змушені глибоко опанувати

історію, археологію й ряд суміжних наук. Нарощуючи знання у своїх галузях, вони, водночас, сприяли приросту історичних знань загалом. Історіографію генеалогії, епістолології, нумізматики, боністики й т. д. можна кваліфікувати як галузеву. Варто наголосити, що ряд СІД мають прямий вихід на історичну науку, тобто в обхід джерелознавства. Їхні напрацювання з історії окремих процесів, явищ, фактів безпосередньо служать відповідним розділом специфічних історичних знань, а в кінцевому підсумку працюють на історичну та інші науки загалом. Ідеться, зокрема, про архівознавство, археографію, археологію, джерелознавство, документознавство, етнологію, етнографію, історіографію. Вони настільки поглибили свій предмет і методики, просунулися теоретично, що трансформувалися в *спеціальні галузі* історичної науки, кожна з яких уже інституювалася як наука, виступаючи як напрям історичної науки й підготовки кадрів, має свої підсистеми. Так, архівознавство включає такі компоненти, як історія, теорія й методика архівної справи, історіографія за своєю структурою ділиться на загальну, проблемну та галузеву.

Інтегрування СІД невіддільне від їхнього внутрішнього структурування. Відомо, що сучасне наукознавство виділяє предметну, логічну, функціональну, організаційну, хронологічну та інші моделі структурування наук. Домінуючою з них є предметна, оскільки кожна галузь знань, наукова чи навчальна дисципліна мають свій, властивий тільки їм предмет дослідження й вивчення, тобто ту систему закономірностей, яка складає наукову сутність тої чи іншої дисципліни. Якщо взяти за пріоритет предметну модель структурування комплексу СІД, то в ньому досить рельєфно проглядаються дві або й більше підсистем. І.Н. Войцехівська, розвиваючи підхід М.Я. Варшавчика до структури СІД, досить аргументовано доводить правомірність поділу їх на дисципліни, що: а) вивчають окремі типи й види джерел; б) розробляють спеціальні методи роботи з джерелами¹⁰. З такою концепцією важко не погодитись, оскільки кожна з історичних галузей має справу з джерелами. До того ж, найбільшу групу СІД складає їхній джерелознавчий цикл, до якого відносять ті, об'єктом яких виступають основні види джерел: речові, словесні (вербальні), зображальні, звукові та поведінкові тощо. Виходячи з цього, СІД джерелознавчого циклу можна умовно поділити на *п'ять* основних підгруп (класів), у межах яких найповніше реалізується їхня інтегративна функція.

До *першої* з них відносять ті, що опрацьовують специфічні писемні та словесні джерела: палеографія, дипломатика, текстологія, епіграфіка, папірологія, епістолологія, берестологія, фольклористика та ін. Що є найбільш характерним для цієї підгрупи СІД? Насамперед те, що всі вони мають справу зі словесними джерелами, інформація яких закодована в писемному або усному слові. Водночас її «видобуття» потребує застосування цілої низки особливих методів і засобів як історико-джерелознавчих, архівознавчих, так і з арсеналу суміжних наук: філології, літературознавства, міфології та ін. Так, диплома-

¹⁰ Войцехівська І.Н. Передмова. — С. 9.

тика сформувалася за умов, коли домінуюче місце в історичних дослідженнях посідали актові джерела. Ідеться про справочинні, правові, метричні, договірні, спадкові та інші документи. Водночас до подібних документів дедалі частіше зверталися приватні особи та установи, що диктувало необхідність вироблення спеціальних методів перевірки автентичності та достовірності актових свідчень. Був виокремлений метод формулярного аналізу документа, який дав змогу з'ясувати його внутрішню структуру й зовнішню форму, встановити вірогідність змісту. Невдовзі методи дипломатики стали застосовуватися й до інших різновидів писемних джерел.

Якщо дипломатика зосереджується на дослідженні актових та однотипних видів документальних джерел, то текстологія вивчає історію текстів, пам'яток давньої та новітньої писемності, творів літератури й фольклору. Шляхом порівняльно-історичного та лінгвістичного аналізу встановлюється генетична взаємообумовленість текстів, виявляються їхні найбільш давні списки, так звані архетипи, а також пізніші та втрачені варіанти. Винятково важливу роль відіграє текстологія в археографічній практиці, в реконструкції та в підготовці текстів до опублікування. Методи текстології вже давно взяті на озброєння видавцями, журналістами, почеркознавцями, правниками. У рамках текстології всередині XIX ст. виокремилось літописознавство — наука про літописи та їхнє місце в джерельному комплексі з історії. Фахівці з цієї дисципліни довели давність і самобутність української літописної традиції, яка зародилася в Київській, Галицько-Волинській та Литовсько-Руській державах, виявили роль центрів літописання — Софійського й Видубицького монастирів, Києво-Печерської лаври, розкрили спадкоємність національного літописання в козацько-гетьманські часи. В Україні сформувалася авторитетна школа літописознавців, представлена іменами М.О. Максимовича, М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича, М.С. Грушевського, І.Я. Франка, І.П. Крип'якевича, М.О. Брайчевського, М.Ф. Котляра, В.Б. Білінського, Л.Є. Махновця та ін. Зусиллями останнього на рубежі 80-х рр. XX ст. здійснено висококваліфікований переклад Літопису Руського за Іпатіївським списком з ґрунтовними коментарями. 1994 р. опубліковано й Галицько-Волинський літопис.

У процесі виділення з діловодства службового, дипломатичного, комерційного листування, залучення до наукового обігу епістолярної спадщини державних, громадських діячів, політиків, учених, письменників сформувалась епістолологія — історична дисципліна, що професійно досліджує листування як явище й листи як історичне джерело¹¹. У поле зору фахівців з епістолології потрапили й пам'ятки приватного листування: а) ті, що засвідчують суспільно-політичні, наукові й культурні процеси; б) ті, що висвітлюють особисте життя людей, питання побуту, родинних відносин тощо. Розвиток цієї дисципліни стимулював пошук методів атрибуції листів, встановлення їх авторства, дати й місця написання, розшифрування псевдонімів та іншої за-

¹¹ Войцехівська І.Н., Ляхощкий В.П. Епістолологія. Короткий історичний нарис. — К., 1998.

кодованої інформації, а також з'ясування мотивів їх написання. Послугуючись методами епістолології, історики дедалі ширше залучають матеріали ділового й приватного листування до наукових досліджень.

Свої особливості серед дисциплін, що поглиблено досліджують специфічні писемні джерела, має маргіналістика, яка вивчає примітки на маргінесі (берегах), зроблені авторами, редакторами й т. д. уже після написання текстів. Інколи ці примітки настільки важливі, що несуть самостійні відомості джерельної ваги. За об'єкт вивчення ця дисципліна бере всі різновиди записів на берегах, незалежно від автора й часу їх здійснення. Маргіналії розглядаються як джерело особового походження й прирівнюються до щоденників, спогадів, листів, однак їх атрибуція часто набагато складніша й потребує спеціальних методів дослідження. Спорідненою є й криптографія — дисципліна, яка спеціалізується на розшифруванні криптограм і тайнопису. Під криптонімом розуміють одну або декілька літер, які автори інколи ставлять замість своїх прізвищ.

Найдавніші традиції й солідну теоретико-методологічну базу має палеографія — наука про рукописні пам'ятки в їх історичному розвитку від появи писемності. Вона акцентує увагу на зовнішніх ознаках і прикметах письма, особливостях знаків і букв, почерку, засобах написання, застосовує методи спостереження й порівняння палеографічних знаків і текстів. Водночас палеографічний аналіз супроводжується прочитанням змісту текстів. Методами палеографії користуються інші СІД, зокрема геральдика і сфрагістика.

Другу інтегровану підгрупу СІД джерелознавчого циклу становлять дисципліни, що мають справу із зображальними джерелами, тобто такими, основна інформація яких закодована у формі різноманітних зображень. Ідеться, зокрема, про геральдику, нумізматику, сфрагістику, фалеристику, іконографію, кінофотознавство, боністику, філателію, символіку, картографію та ін. Серед різновидів зображальних джерел своєю специфіку мають герби, монети, печатки, ордени й медалі, портрети, картини й мініатюри, фотографії, паперові гроші, марки, географічні карти й т. д. Ця спорідненість, а водночас і специфіка, настільки суттєві, що кожен із названих різновидів джерел потребує спеціальних способів і методів дослідження. Це й призвело до виокремлення відповідних спеціальних дисциплін. Геральдика вивчає герби, які через знаки, зображення фігур, предметів, за допомогою певних кольорів віддзеркалюють процес еволюції гербів як знаків окремих осіб або родів у знаки земель, міст, держав. Вона має свої теоретичні засади, принципи (правила) і закони створення геральдичних знаків, у кожному гербі закладена символічна інформація про історію міста, держави, їхні природно-географічні особливості, господарське й культурне життя, традиції. Розшифруванню символіки герба допомагають геральдичні правила та спеціальні методи дослідження.

Більшість геральдичних методів застосовуються і у сфрагістиці — науці, що вивчає печатки, штампи, а також плombs на листах і документах. У полі зору сфрагістів перебувають як самі печатки, так і їхні відбитки на

папері. Нерідко зображення на печатках — результат мистецької роботи автора, в якому закладений важливий зміст, що має інформаційне значення й потребує дослідження.

Інтегрований характер має й *третья* підгрупа СІД, яка пов'язана з переважно речовими джерелами. Оскільки носієм інформації в них виступають матеріальні речі, предмети, пам'ятки архітектури, то отримати відомості можна спеціальними методами, якими послуговуються історичне зброєзнавство, уніформістика, вексилологія. Важко уявити собі розвиток знань з історії війська й воєнної історії без належного дослідження історії розвитку зброї, військової техніки, воєнного мистецтва. Поглибленим вивченням цього кола питань займається історичне зброєзнавство. Ця дисципліна виокремилась у країнах Західної Європи в середині XIX ст., а в другій половині XIX ст. розвинулась на теренах Росії та України. Її предметом виступають закономірності розвитку зброї як результату комплексної діяльності людей, державних і наукових установ, промислового виробництва. У ролі об'єкта історичного зброєзнавства є не тільки предмети зброї й захисту, військові технології й мистецтво, засоби інформації, оборонні споруди, в яких переломлюється інтелект людини, її праця й виучка, але й безпосередні воєнні операції, битви, збройні конфлікти. Усе це й продиктувало появу ряду специфічних методів дослідження джерел воєнної історії.

З історичним зброєзнавством тісно пов'язана уніформістика, яка поряд з історією військових одностроїв вивчає предмети уніформи інших сфер суспільного розвитку: транспорту, лісового господарства, міліції, прокуратури, податкової служби й т. д. Вона спирається на джерельний комплекс, представлений насамперед предметами одягу й взуття. Водночас у цьому комплексі фігурують нормативні акти, накази, інструкції, положення, які регламентують використання уніформ.

Суміжною до цих дисциплін є вексилологія, або прапорознавство, що досліджує всі різновиди прапорів, стягів, бунчуків, штандартів і т. д., які використовувались у минулому й застосовуються в сучасних умовах у різних сферах державного й громадського життя. Ця дисципліна виробила оригінальні підходи до класифікації прапорів і їхніх різновидів, а також їх використання. Мова йде про особисті, родові, родинні, професійні, корпоративні символічні атрибути, про національну й державну символіку, міжнародні символи. Методи їх досліджень включають аналіз символів, кольорів, художнього й мистецького оформлення, текстів, з'ясування мотивів, обставин та мов їх створення, а також встановлення авторства. Окремим розділом історичної вексилології є дослідження історії військових і військово-морських прапорів і знамен.

Інтегративним чинником для всіх спеціальних джерелознавчих дисциплін є те, що вони мають предметом свого пізнання закономірності формування джерел і кодування в них інформації. Аналіз цих дисциплін із погляду методології засвідчує, що досить часто одні й ті ж різновиди джерел можуть бути об'єктом різних наук. Наприклад, давні писемні пам'ятки досліджують

не тільки палеографія, але й філігранознавство, що вивчає водяні знаки на папері, та папірознавство, яке аналізує історію й особливості паперу. Своє поле діяльності мають: герменевтика, що володіє методами тлумачення змісту давніх текстів, старовинних рукописних і друкованих книг, зокрема культових, які з різних причин збереглися частково, потребують реконструкції й реставрації, а також гомілетика, яка досліджує церковно-богословські проповіді, аналізує пам'ятки релігійних проповідей із точки зору їхнього змісту, ораторського мистецтва, манери викладу. Людство завжди буде завдячувати видатним проповідникам за їхній внесок у розвиток духовної культури, за залишені ними тексти, які містять важливі відомості не лише з історії церкви, але й суспільного життя, мають великий виховний потенціал.

Водночас кожна з дисциплін джерелознавчого циклу має свої особливості в реалізації інтегративної функції. Так, палеографія, опрацюючи методи прочитання писемних пам'яток, насамперед давніх, систематизує знання про історію зародження й розвитку самої писемності. Свого часу український історик-архівіст, археограф і палеограф І.М. Каманін на основі аналізу давньоукраїнських палеографічних пам'яток суттєво збагатив відомості про самотність українського скорописання, особливості його видозмінювання в XV — першій половині XVI ст., другої половини XVI — початку XVIII ст., розкрив принципів відмінності українського й російського письма XVII — початку XVIII ст.¹² Неоціненний внесок у дослідження пам'яток фольклору, етнографії та української мови належить О.О. Потебені, який відкрив метод психологічного аналізу мови, словесно-художньої творчості та порівняльного мовознавства.

Наступні дві підгрупи складають дисципліни, пріоритетом для яких є опрацювання методів дослідження джерел, здебільшого пов'язаних із нарошуванням специфічних знань з історичної науки. Зокрема, *четверта* підгрупа СІД охоплює більше десяти дисциплін, інтеграційна функція яких виявляється в тому, що вони, з одного боку, розробляють методи пізнання самотніх проблем або аспектів історичного процесу, тобто тих його ділянок розвитку знань, де діють особливі закономірності, а з другого боку, постачають свої надбання іншим галузям науки. Будучи тісно пов'язаними з джерелознавством, своїм предметом вони виходять за його межі. Візьмімо, наприклад, хронологію — науку про системи літочислення та календарі різних народів і країн. Без опори на оптимально точну хронологію подій, явищ, життєдіяльності окремих осіб історія втратила б своє наукове обличчя. Протягом багатовікової історії людства функціонували різні системи літочислення, численні календарі, які неодноразово змінювались і удосконалювались. Встановити співвідношення цих систем, перевести їх на сучасну, з'ясувати сфальсифіковані або невстановлені дати подій і окремих джерел можна лише на основі вироблення й застосування спеціальних методик цих процедур, зокрема переведення дат на нове літочислення.

¹² Кріль М. Основи палеографії. — К., 1995.

Подібні функції, тільки стосовно іншого предмета, виконує історична метрологія — спеціальна історична дисципліна, яка досліджує одиниці вимірювання, їхні системи та інструментарій щодо встановлення довжини, площі, об'єму, ваги, маси й т. д., що застосовувались у різні історичні епохи та різними народами. Ідеться про давньогрецьку й римську системи вимірювань, про середньовічну метрологію та її розвиток у нові та новітні часи, про особливості вимірів довжини й ваги у праукраїнців, у Києво-Руській, Галицько-Волинській і Козацько-гетьманській державах, у країнах, до яких свого часу входили українські землі: Литва, Польща, Росія, Австро-Угорщина. Як і фахівці в галузі хронології, історики-метрологи, використовуючи археологічні пам'ятки, документальні та речові джерела, постійно опрацьовують оптимальні методи переведення давніх одиниць і систем вимірювання на сучасні. Велику допомогу в цій справі можуть надати інформаційні матеріали Інтернету, словники, довідники та інша література.

До дисциплін, домінуючим завданням яких є розроблення методів, відноситься й кліометрика — порівняно нова й винятково важлива в сучасних умовах галузь знань, яка обґрунтовує широкі можливості застосування математичних (кількісних) методів, зокрема сучасної обчислювальної техніки, методів статистики для дослідження історичного процесу, його подій та явищ, а також масових джерел, встановлення їхньої репрезентативності¹³.

У наукових лабораторіях істориків-джерелознавців дедалі ширше застосовуються методи історичної евристики, які дозволяють оптимізувати пошук, виявлення й попередній відбір джерел для подальшого їх опрацювання. Ця дисципліна акумулювала ефективні способи роботи з архівними пам'ятками й бібліотечними виданнями. На допомогу історика в цій царині приходять здобутки історичної бібліографії якраз на етапі виявлення й класифікації джерел та літератури з історії, хоча вона, окрім пошукової, виконує й інші функції: комунікативну, прогностичну, систематизуючу та інтегративну.

Не менш важливе місце в цій підгрупі посідають інші дисципліни. Наприклад, унікальні методи опрацьовує історична ономастика, досліджуючи історію власних імен та назв. Вона послуговується частково методами філологічних наук, але на пріоритетне місце ставить закономірності історії виникнення й розвитку імен. Нагадаємо, що серед об'єктів ономастики є різні власні назви: народів — етноніми, географічних назв — топоніми, особових імен — антропоніми, культових імен — теоніми, небесних тіл — космоніми, кличок тварин — зооніми. Відповідно до цього сформувалися й наукові дисципліни: топоніміка, етнологіка, антропоніміка й т. д. Спільним завданням усіх розділів ономастики є не тільки тлумачення етимології назви, але й простежування її еволюційних змін і наповнення новим змістом на тлі історичного процесу.

¹³ *Святець Ю.А., Доорн П.К.* Кліометрика. Інформаційні технології та інструменти. — Дніпропетровськ, 1998.

Методи дослідження родоводу та родинних відносин, способи фіксації родовідного матеріалу розробляє генеалогія¹⁴. Гуманізація історичної науки стала викликом генеалогічним та біографічним дослідженням, які, у свою чергу, підтвердили дію основних закономірностей історичного процесу. З родознавством тісно пов'язані біографістика та просопографія.

До *п'ятої* підгрупи можна віднести дисципліни, що вивчають специфічні об'єкти і явища історичного та історіографічного процесів, проблеми соціально-політичного, економічного й культурного розвитку. Частина з них нині переживає своєрідний ренесанс. Зокрема, ідеться про справочинство, яке вивчає історію службового діловодства, роботи з документами. Його предметом виступають документи й документообмін як компонент державного будівництва й управлінської діяльності. З відновленням незалежності України значно зріс інтерес до історії національної державності, що, у свою чергу, дало поштовх вивченню справочинства. Його витoki сягають княжої доби. Подальшого розвитку воно дістало в козацько-гетьманські часи, у період Української революції. Українська Народна Республіка, Українська держава, Західноукраїнська Народна Республіка нагромадили цінний досвід законодавчої, управлінської, військової, дипломатичної, фінансової документації. Свою специфіку мало справочинство в умовах радянського тоталітаризму, будучи дуже тісно пов'язаним із історією відповідних державних установ, з діяльністю правлячої партії, громадських об'єднань. Історія справочинства закладає фундамент для документознавства й вивчення архівної справи. Закон України «Про національний архівний фонд та архівні установи» поклав відповідальність і контроль за станом діловодства в країні на Державну архівну службу. Новацією сучасного справочинства є збільшення питомої ваги в документообміні документів на електронних носіях, їх поширення з допомогою електронної пошти та Інтернету.

Неухильно зростає роль таких дисциплін цієї групи, як історичне краєзнавство, музеєзнавство, історична географія, історична демографія та ін. Історичне краєзнавство, наприклад, має нині розгалужену структуру дослідницьких осередків як у центрі (відділ історичної регіоналістики в Інституті історії України НАН України), так і на місцях. Головне покликання історичного краєзнавства — досліджувати закономірності розвитку знань про історію певної території: села, селища, містечка, міста, району, області, використовувати ці знання в створенні комплексних історичних праць. Нині зусилля істориків-краєзнавців зосереджені на підготовці нового видання багатотомної історії міст і сіл України. З одного боку, історичне краєзнавство — невід'ємний компонент історичної науки, а з іншого — це розділ загального краєзнавства. Водночас воно тісно пов'язане з родознавством, етнографією, історичною

¹⁴ *Войтович Л., Целуйко О.* Спеціальні історичні дисципліни. — Львів, 2008. — Зошит 2: Генеалогія; Родовід / В.В. Томазов. — К., 2000; *Томазов В.В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок XX ст.). — К., 2006.

географією. Остання зосереджує свою увагу на історичних аспектах розвитку географії певної території, змін у її природі, населенні, етнічному складі, ландшафті, корисних копалинах, народному господарстві, адміністративному устрої, районуванні. Без історичної географії було б неможливим з'ясувати роль географічного фактора в розвитку людського суспільства, окремих країн і народів у різні історичні епохи. Не випадково, що за останні десятиріччя історики та етнологи досить активно застосовують метод просторово-часової локалізації історичних факторів, подій і явищ.

Своєрідний цикл дисциплін цієї підгрупи пов'язаний з історією книги, бібліотечної справи. Ідеться по історичне книгознавство, кодикологію, історичну бібліографію, історичне бібліотекознавство та ін. Ці дисципліни вивчають історію розвитку тієї галузі духовної культури, яка пов'язана з рукописною й друкованою книгами. Історія книжкової й бібліотечної справи, мистецтва книговидання, поширення книг, культури й психології читання, бібліографічного процесу набуває особливого значення в умовах інформаційного суспільства. Книгознавчі науки дедалі ширше спираються на здобутки інформатики, прогнозування, наукознавства, теорії засобів масових комунікацій, що дозволяє їм комплексно осягнути сучасні методи функціонування книги в суспільстві на різних етапах історії.

Звичайно, будь-яка модель систематизації, групування й класифікації галузей науки або дисциплін носить умовний характер і не може кваліфікуватися як універсальна. Запропонована схема має, насамперед, науково-прикладне значення, оскільки дозволяє історику, особливо початківцю, аматору краще орієнтуватися в безкрайньому морі історичних знань та відомостей.

Структурні зрізи підсистеми СІД мають поряд із дослідницьким і важливе дидактичне значення. Нині діюча навчальна програма СІД — обов'язкового предмета державного стандарту історичної освіти бакалаврського рівня — продовжує традиційний, тобто подисциплінарний підхід до їх викладання. Однак при обмеженій кількості годин, передбачених навчальним планом (у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка — 17 годин лекційних та 36 семінарських), фізично неможливо ґрунтовно з'ясувати предмет, методи й роль у професії історика принаймні найбільш важливих СІД. Який вихід із такої ситуації? На нашу думку, насамперед, в інтенсифікації викладання на основі систематизації та інтеграції дисциплін. Цьому міг би сприяти перехід до читання лекцій за проблемами, в основу яких могли б бути покладені розглянуті нами структурні підсистеми комплексу СІД. Кожній із виділених підсистем та підгруп можна присвятити дві-три лекції та декілька семінарських занять. Перспективним є розширення самостійної роботи студентів і підготовка цільових рефератів, творчих завдань, які заслуховуються на семінарах, а також на засіданнях наукового гуртка кафедри.

Таким чином, інтегративна функція СІД як підсистеми історичної науки сприяє перетворенню їх у відносно цілісний комплекс, органічно пов'язаний як єдністю внутрішніх компонентів, так і їхньої невіддільністю від істо-

ричної науки в цілому. Цей комплекс має власну структуру, в якій досить рельєфно виокремлюються п'ять підсистем. Дослідження інтегративної функції СІД дає змогу повніше осмислити цілісність усієї історичної науки як всередині системи, так і на зовнішніх периметрах — у зв'язках історії з іншими галузями наукових знань. Виокремлення в структурі СІД окремих підгруп — це ключ до оптимізації їх вивчення в системі історичної освіти й підготовки професійних істориків нової генерації.

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ В СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ІСТОРИКІВ-АРХІВІСТІВ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД

Становлення професійних істориків та архівістів неможливо без глибокого знання історичних джерел, оволодіння методикою їх критичного аналізу, інтерпретації та синтезу інформації. Окремі дисципліни джерелознавчого циклу, зокрема палеографія й дипломатика, були включені до програм низки європейських університетів ще наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Визначальний вплив на еволюцію архівної справи та розуміння її місця й ролі в житті суспільства мали події Великої французької революції, які призвели до формування «французької» моделі архівів та нової освітньої парадигми. Останнє обумовлювалось потребами суспільства та розвитком історичної науки й досягненнями в галузі палеографії, дипломатики та ряду інших спеціальних дисциплін.

Інтенсивний розвиток архівної справи потребував кваліфікованих спеціалістів. У першій чверті XIX ст. у Франції та Баварії були засновані перші архівні школи, які започаткували традицію системного викладання низки спеціальних історичних дисциплін, сформувавши загальні підходи й визначили стандарти з підготовки архівістів-палеографів, що вважалися засадничими впродовж наступного століття¹.

Заснування *Школи хартиї* (*École des Chartes*, нині — *École nationale des chartes*) відбулося 22 лютого 1821 р., згідно з наказом короля Людовіка XVIII². Становлення архівної освіти у Франції було обумовлено розвитком історичної науки доби романтизму, зростанням загального інтересу до національної історії, документів епохи Середньовіччя та необхідністю підготовки фахівців для роботи з численними архівними колекціями попередніх періодів, переданими на зберігання до Національного архіву Франції.

Підготовка перших архівістів розпочалась у приміщенні Королівської бібліотеки, причому акцент у навчанні робився на вивченні палеографії та текстології, оскільки майбутні співробітники Національного архіву передусім мали читати, описувати та систематизувати середньовічні документи, написані переважно старофранцузькою мовою та латиною. Навчання здійснювалося як із професійною, так і науковою метою, а за школою було визнано монопольне право на підготовку архівістів для роботи в Національному архіві.

¹ Див.: Posner E. European Experiences in Training Archivists // *The American Archivist*. — 1941 (January). — Vol. 4. — № 1. — P. 24–37.

² *École nationale des chartes* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.enc.sorbonne.fr>.

Упродовж трьох років студенти студіювали латинську й французьку палеографію, дипломатику, романську філологію, сігіллографію, нумізматику, класифікацію архівів і бібліотек, історичну географію, системи мір і ваги, історію політичних інституцій Франції, археологію, цивільне, церковне та феодалне право.

1897 р. Школа хартій була переведена до приміщення Сорбонни (за адресою: 19, rue de la Sorbonne), і «шартисти» паралельно з вивченням архівознавчих курсів почали відвідувати університетські лекції з інших історичних дисциплін. Навчання завершувалося захистом бакалаврських робіт та практикою в Національному архіві.

Архівіст-палеограф, підготовлений у рамках французької освітньої моделі, став типовим представником архівної професії, робота якого була спрямована на вивчення, систематизацію та опрацювання джерельної інформації архівних документів через їх систематизацію, описування та каталогізацію, підготовку індексів, інвентарів та каталогів. Накопичення емпіричного знання призвело до визнання архівів як інститутів пам'яті та хранителів культурної спадщини. Французька модель — історична, позитивістська, орієнтована на культурну спадщину, розвивалась та закріплювалась упродовж другої половини ХІХ та наступного ХХ ст.

Паралельно зі Школою хартій становлення архівної професії відбувалося в сусідній із Францією Баварії, яка хоч і належала до німецького історичного та мовного простору, але традиційно зазнавала істотного французького впливу. 1821 р. у Мюнхені було засновано *Баварську архівну школу* (*Bayerische Archivschule, München*), яка продовжує свою діяльність до сьогодні. Від того часу в навчальній програмі цього закладу, який є структурним підрозділом Генеральної дирекції державних архівів Баварії, поважає місце посідають курси зі спеціальних історичних дисциплін, таких як дипломатика, німецька, латинська та французька палеографія, хронологія, геральдика, сігіллографія, нумізматику, метрологія, біографістика (загалом 244 заняття, з яких найбільша кількість відведена для вивчення німецької й латинської палеографії — відповідно 100 та 89 лекційних і практичних занять)³.

Іншим важливим центром у Німеччині, де сьогодні відбувається підготовка спеціалістів з архівної галузі, є *Архівна школа Марбурга* (*Archivschule Marburg*)⁴, заснована 1949 р. як департамент Державного архіву землі Гессен (з 1994 р. — незалежна інституція). Вона готує спеціалістів для Федерального та державних архівів усіх німецьких земель (крім Баварії) і структурно поділяється на Інститут архівознавства, в якому навчаються претенденти на вищі адміністративні посади в державних архівних установах, та Вищу спеціальну школу, що готує архівістів широкого профілю. Згідно з навчальним планом, тут викладають, зокрема, архівознавство, спеціальні історичні дисципліни (зокре-

³ Archival Education in Bavaria [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.naet-europe.org/hamburg%20munich.pdf>.

⁴ Див. електронний сайт інституції: <http://www.archivschule.de>.

ма палеографію, дипломатику, сфрагістику, генеалогію, геральдику, хронологію), історію німецької мови та документознавство. Державний іспит складається з двох частин. Під час письмового іспиту в Марбурзі кожен студент має виконати чотири контрольні роботи: підготувати до публікації середньовічні латинську та німецьку грамоти, а також два документи новітнього періоду (один французькою, інший — німецькою мовами). Усний іспит містить питання зі спеціальних історичних дисциплін⁵.

Докторські програми Архівної школи Марбурга включають підготовку з чотирьох напрямів: архівознавство, спеціальні історичні дисципліни, історія, а також право й менеджмент. Навчальні програми зі спеціальних історичних дисциплін передбачають поглиблене вивчення дипломатики доби Середньовіччя й Нового часу, палеографії, генеалогії та геральдики. Загалом викладається 40 предметів (1300 лекційних годин), зокрема 402 години спеціальних історичних дисциплін із акцентом на дипломатиці та читанні давніх текстів.

Важливий досвід у сфері підготовки істориків-архівістів має Австрійська Республіка. Співробітники архівів вищої кваліфікації повинні мати базову вищу філософську, юридичну або історичну освіту та скласти державні іспити в *Інституті досліджень австрійської історії у Відні (Institut für Österreichische Geschichtsforschung)* — провідному історичному закладі, створеному ще 1854 р. Ця наукова інституція є визнаним в Європі центром із підготовки спеціалістів у галузі джерелознавства, палеографії, дипломатики та управлінської документації. Нині вона знаходиться в головній будівлі Віденського університету й пов'язана з ним не тільки місцем свого розташування, але й тим, що значну частину її штату становлять його викладачі. Співробітники Інституту глибоко досліджують різні періоди австрійської історії в європейському контексті крізь призму історичних джерел, беруть участь у здійсненні важливих міжнародних археографічних проєктів. Від 1880 р. Інститут видає наукові періодичні збірники праць «*Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*».

У співробітництві з Віденським університетом Інститут сьогодні здійснює магістерську програму «Історичні дослідження, допоміжні науки та архівознавство», за допомогою якої студенти одержують глибокі знання зі спеціальних історичних дисциплін доби Середньовіччя та Нового часу. У процесі навчання вони можуть спеціалізуватися за напрямками «історичне дослідження» або «архівні студії та медіаархіви». Програма підготовки триває п'ять семестрів, причому базовими предметами модульної групи «історичне дослідження» є середньовічна палеографія та палеографія Нового часу, дипломатика й дослідження адміністративних документів, кодикологія, конституційна історія, джерелознавство, архівознавство та музеєзнавство. У модульній групі «архівознавство та медіаархіви» представлені такі предмети, як доступ

⁵ Див. докладно: *Ларин М.В.* Архивная школа Марбурга // Отечественные архивы. — 1994. — № 3. — С. 108–111.

до архівів, архівні технології та управління, питання законодавства, медіа-аналіз, оцифрування тощо⁶.

Навчання дає студентам розширені компетенції в науковому редагуванні та публікації історичних джерел — від документів на пергаменті до цифрових записів, готує студентів як до наукової кар'єри, так і до роботи в архівах і музеях — від класичних історичних архівів до цифрових медіаархівів. Викладацький склад представлений співробітниками Інституту, університетськими лекторами, професійними архівістами, співробітниками медіаархівів та бібліотек, що гарантує органічний зв'язок навчального процесу з професійною практикою. Такий рівень вимагає належної базової освіти або попередньої підготовки, особливо що стосується необхідних мовних навичок — знання латини, середньовічної та ранньомодерної німецької мови, сучасних мов, які викладаються на бакалаврському рівні. Навчання в Інституті триває три роки, після чого випускники мають захистити дипломну роботу і скласти письмові іспити з джерелознавства, австрійської історії або історії права, палеографії, дипломатики та історії мистецтв, а також усні іспити зі сфрагістики, архівознавства, документознавства й музеєзнавства.

Цікавим та оригінальним є досвід підготовки архівістів в Італії. Слід зазначити, що спеціальні історичні дисципліни, зокрема палеографія та сфрагістика, почали викладатися в італійських університетах ще у XVIII ст. Стрімкий розвиток архівної справи призвів до заснування в середині XIX ст. низки професійних шкіл при архівах. Сьогодні у структурі сімнадцяти державних архівів Італії функціонують *Школи архівістики, палеографії і дипломатики* (*Scuole di archivistica, paleografia e diplomatica*, зокрема в Болоньї, Венеції, Генуї, Мілані, Неаполі, Палермо, Пармі, Перуджі, Римі, Трієсті, Турині, Флоренції та ін.)⁷, програми яких включають три обов'язкові навчальні комплекси: 1) архівознавство (архівна теорія, організація архівів та методи описування, історія архівів та архівне законодавство); 2) палеографія (латинська й сучасна); 3) дипломатика (церковних, державних і приватних документів). Інші курси є варіативними, і кожна зі шкіл включає до своїх програм курси з історії регіональних архівів, архівних технологій (будівництва, устаткування, реставрації та ін.), а також із низки спеціальних історичних дисциплін — хронології, сфрагістики, геральдики, нумізматики, метрології, кодикології, криптографії тощо. Теоретичні курси органічно поєднуються з практичною роботою слухачів-стажистів в архівних установах.

Високим науковим рівнем викладання низки спеціальних історичних дисциплін вирізняється *Ватиканська школа палеографії, дипломатики та архівістики* (*Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica*)⁸, засно-

⁶ Див. електронний сайт інституції: <https://www.geschichtsforschung.ac.at/en>.

⁷ Див., зокрема, сайт Школи архівістики, палеографії і дипломатики у Римі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.archiviodistatoroma.beniculturali.it/index.php?it/165/scuola-di-archivistica-paleografia-e-diplomatica>.

⁸ Див. електронний сайт інституції: <http://www.scuolavaticanapaleografia.va/en>.

вана Папою Римським Левом XIII 1 травня 1884 р. Біля витоків формування моделі архівної освіти у Ватикані стояв канонік Исидоро Каріні, знавець грецької та арабської дипломатики, призначений на посаду головного архівіста Ватиканського секретного архіву та першого директора архівної школи. Він розробив програму навчання та заклав підвалини діяльності Ватиканської архівної школи на наступні періоди, спрямувавши навчальний процес на засвоєння таких базових дисциплін, як палеографія, дипломатика, текстологія, сфрагістика, у поєднанні з виробленням навичок практичної роботи над документами в архіві, опануванням слухачами основ їх текстологічного аналізу, тлумачення та інтерпретації джерельної інформації. І. Каріні розглядав архіви як сховища цінних історичних джерел, вважаючи палеографію ключем до них, а дипломатику — світильником, який їх освітлює.

Звертаючись до традицій підготовки істориків-архівістів у країнах Центральної та Східної Європи, зауважимо, що в них простежуються тенденції виокремлення архівної спеціальності (спеціалізації) у рамках університетської освіти на історичних факультетах, а також вивчення архівних та інформаційних технологій у спеціалізованих школах поза історичною освітою. Що стосується викладання спеціальних історичних дисциплін, то вони є базовими в підготовці «істориків-архівістів» та «архівістів-палеографів». Так, у структурі *філософського факультету Карлового університету в Празі (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze)* існує *кафедра допоміжних історичних наук та архівних студій (katedra pomocných věd historických a archivního studia)*, яка здійснює підготовку бакалаврів та магістрів, а також забезпечує реалізацію докторської (PhD) програми. Остання включає поглиблене вивчення теоретичних засад спеціальних історичних дисциплін та методики їх практичного застосування в джерелознавчій критиці, дослідження історичних джерел крізь призму писемної традиції латинського культурного простору. Метою програми є підготовка випускників до творчої наукової роботи, оволодіння методами джерелознавства, знайомство з досягненнями в цій сфері інших країн⁹. Випускники відділення можуть кваліфіковано виконувати комплексні завдання наукового й викладацького рівнів у гуманітарних університетах, працювати експертами в спеціалізованих наукових інституціях, науковими співробітниками державних і приватних архівів, а також інших культурних інституцій.

У Польщі професійна підготовка архівістів розпочалася в середині ХХ ст. в Університеті Миколая Коперника в Торуні. Нині в країні існують три головні університетські центри з підготовки архівістів: зазначений вище *Університет Миколая Коперника в Торуні* (UAK, Instytut Historii i Archiwistyki, Archiwistyka i zarządzanie dokumentacją), *Університет імені Адама Міцкевича в Познані* (UAM, Wydział Historyczny, Zakład Archiwistyki) та *Університет Марії Кюрі-Склодовської в Любліні* (UMCS, Instytut Historii, Wydział

⁹ Див.: Faculty of Arts Charles University in Prague. — Prague, 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ff.cuni.cz/FF-8290-version1-info.pdf.

Humanistyczny, Zakład Archiwistyki). Слід відзначити, що їхні навчальні програми з архівістики сьогодні головним чином спрямовані на викладання архівознавчих і документознавчих курсів, сучасних інформаційних технологій (зокрема використання електронного програмного забезпечення в діловодстві та архівах, оцифрування документів та ін.), хоча містять сегмент традиційних історичних дисциплін (палеографії, дипломатики, сфрагістики тощо).

На українських теренах викладання історичних дисциплін розпочалося, як і в європейських університетах, в епоху Просвітництва. У Львівському університеті історію як окремий предмет почали викладати 1739 р., а 1784 р. у структурі філософського факультету було засновано кафедру допоміжних історичних наук, завідувачами якої були Готфрід Уліх (1784–1794) та Томас Вучич (1794–1818), котрі започаткували в університеті курси з дипломатики, генеалогії, геральдики й нумізматики¹⁰. Після її ліквідації 1818 р. викладання спеціальних історичних дисциплін було покладене на професора кафедри загальної історії. Найбільшого піднесення викладання цих курсів зазнало в останній чверті ХІХ ст., коли згадану кафедру очолив відомий історик Ксаверій Ліске, учень Л. фон Ранке та Й.Г. Дройзена. З його ініціативи було створено окремий історичний семінар та запроваджено до навчального процесу практичні заняття зі спеціальних історичних дисциплін — так звані «палеографічно-дипломатичні вправи». Будучи одним із найвідоміших польських джерелознавців свого часу, К. Ліске впродовж 1869–1889 рр. упорядкував та опублікував 13 томів корпусу джерел «Гродські та земські акти» («Akta grodzkie i ziemskie»). Паралельно з викладацькою та науковою діяльністю у Львівському університеті, він з 1878 р. був директором Крайового архіву у Львові, а також ініціював заснування польського Історичного товариства у Львові (1886 р.) та видання наукового часопису «Kwartalnik Historyczny»¹¹.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. розпочалося викладання окремих спеціальних історичних дисциплін в університетах Російської імперії, а також у Санкт-Петербурзькому (1877 р.) та Московському (1907 р.) археологічному інститутах, заснування яких було обумовлено загальними тенденціями розвитку історичної науки, процесами її інституціоналізації, формуванням комплексу допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін та потребами суспільства в підготовці професійних кадрів для роботи в архівах, музеях та бібліотеках. Серед основних дисциплін, які викладалися в Санкт-Петербурзькому археологічному інституті, виділялися слов'яно-російська археографія й палеографія, дипломатика, архівознавство та нумізMATика, а до числа факультативних була віднесена грецька й латинська палеографія¹². Слід також згадати, що 1884–

¹⁰ Кісь Я.П. До історії розвитку допоміжних історичних дисциплін у Львівському університеті // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1963. — № 4. — С. 37.

¹¹ Історична наука у Львівському університеті [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lnu.edu.ua/faculty.php?faculty=clio&page=about>.

¹² Положение о Санкт-Петербургском археологическом институте // Вестник археологии и истории. — 1901. — Вып. 14. — С. 3.

1885 навчального року в Московському університеті розпочав читання лекцій із джерелознавства відомий російський історик В. Ключевський.

В установчих документах Московського археологічного інституту перед навчальним закладом ставилися завдання «наукової розробки археології, археографії та російської історії з її допоміжними дисциплінами, а також підготовки спеціалістів для посад в архівах, музеях і бібліотеках, урядових, публічних та приватних»¹³. Поряд із археологією, історією мистецтва та архітектури, архівознавством, бібліотекознавством та музеєзнавством, в інституті викладалися такі спеціальні історичні дисципліни, як грецька й давньоруська палеографія, епіграфіка, дипломатика, нумізматики, сфрагістика, метрологія, хронологія, геральдика, генеалогія, історична географія тощо¹⁴.

В Університеті св. Володимира підходи до викладання історичних дисциплін джерелознавчого комплексу були закладені в лекціях фундатора київської школи істориків-документалістів професора В. Антоновича, які ґрунтувалися на досвіді багаторічної роботи з історичними джерелами в Київській археографічній комісії¹⁵. Проблеми наукової критики, інтерпретації та публікації історичних джерел перебували у сфері дослідницьких інтересів професорів М. Іванишева, В. Іконникова, М. Довнар-Запольського та ін.¹⁶

Традиції фахової архівної освіти в Україні були закладені Київським та Одеським археологічними інститутами (1918–1919 рр.), згодом продовжені викладанням дисциплін архівознавчо-джерелознавчого профілю на короткотермінових курсах для архівних працівників та в низці вищих навчальних закладах (зокрема Київському та Харківському інститутах народної освіти)¹⁷. Проте через нищення тоталітарною владою українських наукових інституцій та суцільну радянізацію освітньої системи впродовж 1930-х рр. відбулося згортання професійної підготовки спеціалістів багатьох галузей знань, зокрема й архівної.

Найбільшим центром із підготовки істориків-архівістів на теренах колишнього СРСР був заснований 1932 р. у Москві *Історико-архівний інститут* (Московський історико-архівний інститут), який нині є інтегральною частиною Російського державного гуманітарного університету. З 1939 р. у його

¹³ Положение о Московском археологическом институте // Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1910. — 3-е изд. — Т. 27. — № 28844.

¹⁴ Про місце спеціальних історичних дисциплін у російській архівній освіті кінця XIX — початку XX ст. див. докл.: *Пашков А.М.* Вспомогательные исторические дисциплины в отечественном архивном образовании конца XIX — начала XX вв.: Дис... канд. ист. наук. — М., 1984.

¹⁵ Див.: *Ковальський М.П.* Лекційний університетський курс (1879–1881 рр.) «Історичні джерела для історії Юго-Западной России» в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б. Антоновича // Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства / Ред. М. Ковальський. — Острог-Нью-Йорк, 2003. — С. 8–41.

¹⁶ Див. докл.: *Калакура Я.С.* Наукова школа архівістів та археографів Університету Св. Володимира // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2013. — Вип. 5. — С. 25–30.

¹⁷ Див. докл.: *Матяш І.Б.* Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. — К., 2000.

структурі функціонує *кафедра допоміжних історичних дисциплін* (з 1994 р. — кафедра джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, з червня 2011 р. — *Вища школа джерелознавства, допоміжних та спеціальних історичних дисциплін*). У різний час тут викладали знані в галузі науковці, автори навчальних посібників із палеографії, сфрагістики, геральдики, метрології, хронології, археографії — О. Сперанський, М. Устюгов, О. Зимін, Л. Черепнін, О. Ніколаєва, О. Каменцева, О. Медушевська, С. Каштанов та ін.¹⁸ О. Каменцева у своїх спогадах про кафедру відзначала, що її фундатором та першим завідувачем був О. Сперанський (1891–1943), який започаткував викладання в інституті лекційного курсу з палеографії та запровадив практичні заняття зі студентами, присвячені читанню та інтерпретації текстів XV–XVIII ст. Вона підкреслювала, що «при читанні ставилося завдання не тільки з'ясування за особливостями графіки часу створення текстів, але й їхнього значення для дослідження конкретних історичних проблем, а також висвітлювалися питання методики аналізу цих джерел»¹⁹. Спеціальну увагу до питань палеографічних особливостей та дипломатичного формуляру текстів науковець пояснювала тим, що перед кафедрою ставилося завдання підготовки архівістів-дослідників. Згодом О. Сперанський запросив на кафедру М. Устюгова з метою викладання ним низки спеціальних історичних дисциплін — хронології, метрології, сфрагістики, геральдики та генеалогії. О. Каменцева згадувала, що його перша лекція з історичних дисциплін, яку їй вдалося прослухати після вступу до інституту 1938 р., визначила все її подальше життя в науці. Так формувалась школа допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін Історико-архівного інституту, яка здійснила поважний внесок у їх теоретичне обґрунтування та розвиток. Принагідно відзначимо, що впродовж XX ст. ґрунтовну професійну підготовку у стінах інституту здобули відомі українські історики та архівісти — Ф. Шевченко, В. Стрельський, В. Замлинський, О. Мацюк, К. Новохатський, І. Сварник та ін.

Нову сторінку в історії архівної освіти в Україні відкрило заснування 1944 р. *кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін у Київському державному університеті імені Т.Г. Шевченка* (нині — кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка), з діяльністю якої пов'язані імена відомих в Україні істориків-архівознавців та джерелознавців — Ф. Шевченка, В. Стрельського, А. Введенського, М. Варшавчика, А. Грінберга, С. Яков-

¹⁸ Див.: Черепнін Л.В. Русская палеография. — М., 1956; Каменцева Е.И. Хронология. — М., 1967; Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская сфрагистика и геральдика. — Изд. 2-е. — М., 1974; Их же. Русская метрология. — М., 1975; Николаева А.Т. Русская палеография. — М., 1980; Каштанов С.М. Русская дипломатика: учеб. пособие. — М., 1988; Медушевская О.М. Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины в современной зарубежной архивистике: аналит. обзор. — М., 1990; Каштанов С.М. Актовая археография. — М., 1998 та ін.

¹⁹ Каменцева Е.И. Первые годы работы кафедры вспомогательных исторических дисциплин Историко-архивного института // Гербовед. — М., 2004. — № 75. — С. 8.

лева, В. Замлинського, Я. Калакури та ін.²⁰ У перші роки своєї діяльності до її навчального плану були включені лекційні курси з допоміжних історичних дисциплін, а також з археографії та палеографії.

Професор В. Стрельський, який завідував кафедрою впродовж майже сорока років (1945–1982 рр.), вніс суттєвий вклад у розробку теоретико-методологічних засад низки спеціальних історичних дисциплін та методики їх викладання в університетських курсах. У його науковій і викладацькій діяльності поряд із джерелознавством одне з пріоритетних місць посідали такі історичні дисципліни, як метрологія, хронологія, геральдика, символіка, сфрагістика, історична географія тощо²¹. Професор А. Введенський здійснив вагомий внесок у розвиток дипломатики, а також становлення документознавства як одного з напрямів історичної науки, він розробив і викладав студентам історичного факультету авторські курси з палеографії, метрології, дипломатики, історичної хронології, історії архівної справи в зарубіжних країнах; 1963 р. побачив світ його авторський посібник із дипломатики — «Лекції по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика)»²².

Значну роль у підготовці кількох поколінь істориків-архівістів відіграв перший в Україні навчальний посібник «Допоміжні історичні дисципліни», підготовлений колективом кафедри архівознавства Київського університету 1963 р.²³ У ньому знайшли відображення проблеми термінології, теоретичних засад та історії розвитку таких наукових галузей і дисциплін, як архівознавство, джерелознавство, метрологія, геральдика, сфрагістика, історична географія (В. Стрельський), палеографія (В. Дядиченко), дипломатика (А. Введенський), археографія (С. Яковлев). Цей посібник упродовж кількох десятиліть був основним із підготовки істориків та архівістів у галузі спеціальних історичних дисциплін. Ролі останніх у роботі істориків та архівістів були присвя-

²⁰ Про кафедру див.: *Калакура Я.С.* Архівознавчий осередок Шевченкового університету // *Архіви України*. — 2008. — № 1–2. — С. 158–169; *Войцехівська І.* Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка // *Українська архівна енциклопедія*. — К., 2008. — С. 495–496; *Калакура Я.С., Щербак М.Г.* 70 років архівознавчій кафедрі Київського університету // *Архіви України*. — 2014. — № 4–5. — С. 338–345.

²¹ Див. докл.: Професор В'ячеслав Стрельський (до 100-річчя від народження): Монографія / *Наук. ред. І.Н. Войцехівська*. Серія «Історики Київського університету: історіографія персоналій». — К., 2010. — С. 69–85.

²² Про А. Введенського див.: Професор Андрій Введенський: Монографія / *Наук. ред. І. Н. Войцехівська*. Серія «Історики Київського університету: історіографія персоналій». — К., 2013; *Бондарчук В.В.* Історик-документознавець Андрій Введенський (1891–1965): до 120-річчя від дня народження // *Архіви України*. — 2011. — № 4. — С. 210–225; *Бездрабко В.* Професор Київського університету Андрій Олександрович Введенський // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. — К., 2013. — Ч. 22–23. — С. 38–61.

²³ *Введенський А.О., Дядиченко В.А., Стрельський В.І.* Допоміжні історичні дисципліни: короткий курс: навч. посіб. для студ. іст. ф-тів. — К., 1963.

чені публікації А. Введенського та В. Стрельського в архівній періодиці²⁴.

Важливе значення в розвитку спеціальних історичних дисциплін, наближенні їх викладання до практичних потреб архівної галузі та поєднанні академічних традицій із практичною діяльністю істориків-архівістів відіграли ініціативи представників львівської джерелознавчо-архівознавчої школи. 1959 р. з ініціативи І. Крип'якевича у Львівському державному університеті імені Івана Франка було відкрито кабінет допоміжних історичних дисциплін²⁵.

Знаковою подією стало заснування 1961 р. постійного *семінару з архівознавства та допоміжних історичних наук при Центральному державному історичному архіві* (далі — ЦДІА) УРСР у Львові (голова оргкомітету — І. Крип'якевич)²⁶, що відбулося на тлі реорганізації історичної освіти та мало на меті розширити діапазон співпраці архівних установ із навчальними закладами, сприяти комплексній підготовці майбутніх дослідників та створити умови для підвищення кваліфікації архівних працівників. Як зазначала В. Бездрабко, одним із важливих завдань семінару було наближення «академічної науки» до практичних потреб архівістики, а царину головних наукових інтересів учасників зібрань становили дипломатика, палеографія, сфрагістика та філігранологія²⁷. Помітне місце в історії семінару посіли виголошені на його засіданнях та видані окремими працями дослідження Я. Дашкевича, В. Зварича, Я. Ісаєвича, О. Купчинського, Я. Кіся, О. Мацюка та інших фахівців.

Вагомим практичним результатом діяльності семінару стало відкриття 1984 р. у ЦДІА УРСР у Львові науково-методичного кабінету з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін, в якому викладачі та студенти Львівського державного університету імені Івана Франка отримали чудову можливість проводити лекційні та практичні заняття з архівознавства, археографії, палеографії, сфрагістики, філігранології та інших дисциплін, закріплювати здобуті в аудиторіях теоретичні знання в процесі евристичного пошуку та критичного опрацювання історичних джерел²⁸.

²⁴ *Введенский А.А.* Вспомогательные исторические науки в работе архивистов // Вопросы архивоведения. — М., 1962. — № 2. — С. 28–32; *Стрельский В.И.* Геральдика и сфрагистика в научной работе историков: по материалам украинских архивов и других научных учреждений // Вопросы архивоведения. — М., 1963. — № 2. — С. 31–35.

²⁵ *Кісь Я.П.* Вказ. пр. — С. 39–40; *Грабовецький В.* Наукові праці І.П. Крип'якевича з архівознавства і допоміжних історичних дисциплін // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1961. — № 6. — С. 79–82.

²⁶ Історії заснування та діяльності цього семінару присвячено ґрунтовне дослідження: *Бездрабко В.* Семінар з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін ЦДІА України у Львові: науковий феномен // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. — 2008. — № 1. — С. 546–579.

²⁷ Там само. — С. 553.

²⁸ *Царьова Н.М.* До проблеми викладання архівознавства на базі Науково-методичного кабінету архівознавства та допоміжних історичних дисциплін ЦДІА України, м. Львів // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листопада 1996 р.): у 2-х ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 33–36; *Бездрабко В.* Семінар з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін... — С. 563.

У цей період активізувалося викладання спеціальних історичних дисциплін і на кафедрі джерелознавства та архівознавства Київського університету²⁹, яка 1990 р. виступила співorganizатором V Всесоюзної наукової конференції «Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин», на якій було обговорено актуальні теоретико-методологічні проблеми розвитку історичної науки, розглянуто нові підходи до методики викладання спеціальних історичних дисциплін у вищих навчальних закладах. Результатом плідної співпраці університетської кафедри й відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України АН України стала підготовка навчального посібника зі спеціальних історичних дисциплін, який побачив світ 1992 р. за редакцією професорів В. Замлинського та М. Дмитрієнко³⁰. Уперше в одному навчальному виданні було охарактеризовано понад 60 спеціальних історичних дисциплін, простежено процес їхнього становлення в тісному зв'язку з розвитком специфічних методів дослідження різних видів джерел, розкрито значення кожної з дисциплін для методології історичної науки. Таким чином, авторським колективом було апробовано комплексний підхід до вивчення спеціальних історичних дисциплін як інтегральних частин історичної науки.

У 1990-х рр. на тлі поглибленої структуризації історичної науки відбулося переосмислення значення та ролі окремих дисциплін у науковому пізнанні та освітньому процесі, що, у свою чергу, викликало зміни в назві архівознавчої кафедри (від 1996 р. — кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки) та розширення покладених на неї завдань. Обґрунтовуючи доцільність і закономірність зазначених трансформацій, професор Я. Калакура підкреслював, що новий статус кафедри повніше відображав сучасне розуміння структури історичної науки як суперсистеми, що включає ряд підсистем. На думку вченого, статус «допоміжних дисциплін» не розкривав їхнього місця в системі історичних наук, оскільки «кожна з них виступає окремою системою, становить відносно самостійну галузь історичної науки, що має свої власні підсистеми»³¹. Науковець аргументовано доводив, що сутність розбіжностей у трактуванні «допоміжних» та «спеціальних» історичних дисциплін полягає не у формальному застосуванні термінів представниками різних наукових шкіл, а в їхньому змістовному наповненні та смислового значенні, оскільки «кожна з дисциплін не обмежується допоміжними

²⁹ Див.: Замлинський В.О., Стрельський В.І., Іваненко А.М. Розробка спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін // Вісник Київського університету: Історичні науки. — К., 1984. — № 26. — С. 97–106.

³⁰ Специальные исторические дисциплины: Учеб. пос. / Под ред. В.А. Замлинского, М.Ф. Дмитриенко. — К., 1992.

³¹ Калакура Я.С. Спеціальні історичні дисципліни в Національному університеті імені Тараса Шевченка // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2007. — Ч. 1. — С. 145.

функціями», натомість «розв'язує самостійні завдання, має свій предмет вивчення, специфічні дослідницькі методи»³².

Таким чином, на межі ХХ і ХХІ ст. колектив кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського університету разом із колегами з академічних інституцій, передусім з відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, акцентував увагу на вивченні теоретико-методологічних проблем історичної науки, її структури, поняттєвого інструментарію тощо. Результатом цього процесу стала підготовка нового покоління навчальних посібників і підручників, у тому числі «Джерелознавство історії України: Довідник» (1998, керівник авторського колективу М. Варшавчик), «Історичне джерелознавство» (2002, керівник авторського колективу Я. Калакура), «Спеціальні історичні дисципліни: Довідник» (2008, керівник авторського колективу І. Войцехівська). Студентам історичного факультету в цей період викладається синтетичний нормативний курс «Спеціальні історичні дисципліни» (професор І. Войцехівська), а студентам спеціалізації «Архівознавство» — ціла низка професійно орієнтованих спецкурсів з історичної хронології, метрології, палеографії, дипломатики, геральдики, сфрагістики, топоніміки тощо (доцент А. Зубко). Співробітництво викладачів кафедри з провідними джерелознавчими центрами, участь у реалізації академічних видавничих проєктів мали позитивний вплив на імплементацію наукових досягнень у навчальний процес, залучення студентів та аспірантів до поглибленого вивчення окремих спеціальних історичних дисциплін.

У період української незалежності значно зросла потреба в підготовці кваліфікованих спеціалістів для архівної галузі, що спричинило розширення мережі навчальних закладів і кафедр архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Традиційно важливими центрами викладання спеціальних історичних дисциплін залишаються Львівський національний університет імені Івана Франка (кафедри давньої історії України та архівознавства й археології та спеціальних галузей історичної науки); Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна (кафедра історіографії, джерелознавства та археології); Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара (кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства); Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (кафедра історіографії та джерелознавства) тощо.

Отже, європейський та національний досвід підготовки істориків-архівістів засвідчує першорядну роль спеціальних історичних дисциплін у формуванні професійних навичок роботи з історичними документами, здійсненні їх відбору, атрибуції, систематизації, вивченні текстологічних та палеографічних особливостей, аналізі та інтерпретації змісту, підготовці до видання. Найдавніша, французька, модель архівної освіти має у своїй основі універси-

³² Там само.

тетську програму викладів, яку органічно поєднує із засвоєнням студентами навичок практичної роботи з документами в Національному архіві. Італійська та німецька моделі надають перевагу післядипломній підготовці архівістів («postgraduate courses») в архівних школах, що створені на базі державних архівів. Специфічні риси має підготовка істориків-архівістів в Австрії та ряду країн Центральної та Східної Європи. Водночас можна визначити спільні для всіх європейських країн характерні особливості архівної освіти в її історичному розвитку: орієнтація на підготовку архівістів-палеографів (що обумовлює домінуюче місце в навчальних програмах курсів із палеографії, дипломатики, сфрагістики та інших дисциплін), а також значний обсяг практичних занять на базі архівів.

На нашу думку, близькі до європейських методик підходи до викладання спеціальних історичних дисциплін були запроваджені в другій половині ХХ ст. на базі науково-методичного кабінету ЦДІА України у Львові. При цьому в процесі навчання наголошувалося на важливості оволодіння студентами прийомами й навичками роботи з документами доби Середньовіччя й Нового часу, вивченні їхніх палеографічних, сфрагістичних, філігранологічних особливостей тощо. Такі підходи до архівної освіти були суголосними європейським традиціям, передусім французькій моделі підготовки архівіста-палеографа, що орієнтувалась на синтез історико-філологічних знань, отриманих студентами на лекціях у Сорбонні, із набуттям практичних навичок під час опрацювання текстів документів в архівах, їх читання, тлумачення та підготовки до публікації.

Представники архівознавчої школи Київського університету зосередили увагу на комплексному підході у вивченні та викладанні спеціальних історичних дисциплін, обґрунтуванні теоретико-методологічних засад їх розвитку та функціонування в системі історичної науки, зробили вагомий внесок у підготовку навчальних посібників і підручників з архівознавства, історичного джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Важливо відзначити плідну співпрацю в цій сфері університетської кафедри з провідними науковими інституціями НАН України, зокрема з відділом спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України (у 1994–2006 рр. зав. відділу — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України М. Дмитрієнко), нині — відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів (зав. відділу — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України Г. Боряк). Органічним і особливо актуалізованим сьогодні є зв'язок кафедри з архівними установами — Державною архівною службою України (професор М. Щербак є членом колегії, а професор Я. Калакура — громадської ради), Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, центральними державними архівами — основними базами архівної практики студентів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Цілком логічно, що в епоху інтенсивного розвитку та поширення новітніх інформаційних технологій актуалізуються питання реорганізації архівної освіти, розширення та модернізації навчальних програм, введення нових курсів з інформатизації архівної справи, електронних архівів та інформаційних ресурсів. Успішність реалізації цих завдань залежатиме від поєднання зусиль і творчої співпраці університетських кафедр, академічних інституцій та архівних установ. Проте слідування вимогам часу в жодному разі не може означати кардинальної переорієнтації архівної освіти, в основі якої мають залишатися базові архівознавчі та джерелознавчі курси, а також ґрунтовне оволодіння методами спеціальних історичних дисциплін, оскільки вони є ключем для «розкодування» безцінної джерельної інформації та пізнання минулих історичних епох.

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

У кожної епохи існує потреба в історичному самовизначенні, власному баченні минулого. Тому щораз вирішені (здавалось би) питання ставляться під сумнів, піддаються перегляду. Але бувають часи, коли історіософська потреба відчувається особливо гостро. Сьогодні саме такий час. У будь-якому випадку, у нашій країні, для нашої країни...

Це з одного боку. З іншого — українська свідомість незалежно від свого місцезнаходження в геополітичному просторі завжди була орієнтована на філософсько-історичну проблематику. Усе в нас вирішувалося в її контексті. Незважаючи на історіософські пошуки, українська думка й українська наука, подібно до інших (європейських), вклалися — в загальному і цілому — у два підходи: формаційний і цивілізаційний.

Коротко розглянемо сутність і специфіку цих двох пануючих типів осмислення й впорядкування історичного процесу.

Почнемо з формаційного як більш звичного — про нього дізнавались ще в школі. На все життя зобов'язані були запам'ятати, що світова історія, за К. Марксом, складається з п'яти формацій, що змінюють одна одну. Усі інші підходи до історії оголошувалися нашими вчителями ідеалістичними. Щоправда, виникла одна проблема. Ставши студентами, дізналися, що існує ще й «азійський спосіб виробництва».

Але як виявилось пізніше, не один лише «азійський спосіб виробництва» загрожував марксизму з його жорсткою п'ятичленною формулою. Наука (радянська й зарубіжна) виявила в класичному марксизмі три варіанти осмислення історії. Про це досить чітко говорить російський дослідник Ю. Пивоваров.

1. Відповідно до способу виробництва в історії людства виділяються п'ять суспільно-економічних формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодалська, капіталістична й комуністична.

2. Залежно від пануючого типу матеріальних відносин (тобто відтвореного типу відносин власності) історію можна розділити на три «великі формації»: первинна, або архаїчна, формація з пануванням загальної (общинної) власності; вторинна, антагоністична, з переважанням приватної власності; третя, комунізм, заснована на суспільній власності.

3. Згідно з виявленням історичних типів суспільних відносин залежності й свободи, коли за підставу беруться історичні способи об'єднання в ціле суспільних індивідів (тобто природа їхньої соціальності) та конкретно-історичні способи поєднання робітника й засобів виробництва. У результаті в істо-

рії прослідковуються три типи, три шаблі розвитку суспільства: докапіталістичний (включаючи первіснообщинний), капіталістичний і комуністичний¹.

Звичайно, ці три версії осмислення історичного процесу не суперечать одна одній, оскільки в основу покладено одну субстанцію — матеріальне суспільне виробництво.

Водночас, добре відомо, що поряд із марксистським формаційним підходом до історії існує багато інших. Згадаємо, приміром, Ж.-А. Кондорсе з його десятма епохами світової історії, що послідовно змінюють одна одну²; А. Сен-Симона, який говорив про чотири етапи історії відповідно до чотирьох етапів розвитку загальнолюдського розуму: ідолопоклонство (первісне суспільство), політеїзм (античне рабовласницьке суспільство), монотеїзм (феодалізм) і фізицизм («промислова система»)³. Згадаємо також О. Конта, який сформулював «позитивну теорію суспільного процесу» (або соціальну динаміку). Він виділяв у світовій історії три головних стадії, кожна з яких відповідала певній стадії в розвитку людського розуму — теологічній (або фіктивній), метафізичній і позитивній⁴. Великий вплив на становлення формаційного світогляду здійснив і Г. Гегель (ідея наступності трьох етапів світової історії — східного, греко-римського й німецького)⁵.

У ХХ ст. західна думка продовжувала також працювати над цією проблемою: теорія модернізації, концепція «стадій Росту» І. Росту та ін.

Отже, формаційний підхід досить різноманітний, його версії відрізняються одна від одної, а всі разом — від марксистського осмислення історії. І, водночас, вони володіють важливими характерними ознаками, що дозволяє говорити про формаційний підхід як такий. Ось деякі з них: «провіденціальність» суспільного прогресу, універсальність (єдність) історії, стадіальність історичного розвитку, європоцентризм (більшою або меншою мірою).

І що в результаті? Як вказує вже згаданий Ю. Пивоваров, перш за все те, що марксистська концепція історії виникла в уже пробитому руслі формаційного мислення й на певній стадії еволюції західного суспільства (історіософська рефлексія саме цього суспільства та саме в цьому стані). Дуже важливо також пам'ятати про генетичний зв'язок з іудеохристиянським розумінням історії.

Мислителі формаційного підходу, безумовно, своїм існуванням зобов'язані цій традиції. Справді, вони запозичили (точніше — успадкували) у християн-

¹ Пивоваров Ю. О необходимости методологического самоопределения для понимания России // Метод: Московский ежегодник трудов по обществоведческим дисциплинам. Сборник научных трудов. — М., 2011. — Вып. 2. — С. 72–73.

² Кондорсе Ж.-А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. — М.-Л., 1936.

³ Волгин В.П. Сен-Симон и сенсимонизм. — М., 1961. — С. 151.

⁴ Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении). — Ростов-на-Дону, 2003.

⁵ Гегель Г. Феноменология духа. — М., 2008.

ської думки важливі принципи та положення — універсальність історії, її закономірність, періодизацію (кожен період відрізняється від попереднього й має специфічні особливості, у цілому, історія поділяється на дві епохи — темноти та світла), провіденціальність — і, відповідно, певну її спрямованість, одноразовість, неповторність будь-якої події тощо.

Однак у формаційній концепції з'являються й принципово нові ідеї. І, передусім, ідея прогресу. М. Вебер зазначав, що думка про прогрес є необхідною тоді, коли виникає потреба секуляризованому здійсненню долі людства надати цьогобічного та все-таки об'єктивного змісту⁶.

Варто вказати й на таку кардинальну відмінність формаційного типу мислення від іудеохристиянського. У формаційному підході до історії в ролі основоположного з'являється принцип субстанціональності.

У християнстві відбувається подолання субстанціональності. Мета — фізична доктрина субстанції «знімається» доктриною творіння. Суть її в тому, що вічний тільки Бог, усе інше створено Ним. Людська душа не існувала завжди, у цьому розумінні її «вічність» заперечується. Кожна душа — нове творіння Бога. Єдиною субстанцією визнається Бог, Його субстанціональна природа — непізнана. Згодом Фома Аквінський заперечує концепцію Божественної субстанції, для нього Бог — чиста діяльність. Але в рамках формаційного підходу відбувається відродження субстанціональності. У К. Маркса субстанціональною підставою історії є матеріальне суспільне виробництво, а в А. Сен-Симона та О. Конта — загальнолюдський розум, у Г. Гегеля — світовий дух тощо⁷.

Тепер про цивілізаційний підхід. Тут, перш за все, необхідно назвати імена М. Данилевського, М. Вебера, К. Леонт'єва, Р. Маківера, П. Сорокіна, А. Тойнбі, О. Шпенглера та ін. Їхні концепції народилися в лоні сучасної західної культури, і, відповідно, тут є багато подібного з формаційним підходом. Так, приміром, зберігається принцип розвитку — культури (культурно-історичні типи, цивілізації, суспільства) розвиваються, проходять різні стадії — у А. Тойнбі; стадії «первинної простоти», «позитивного розчленування» або «квітучої складності» та «вторинного змішаного спрощення» — у К. Леонт'єва тощо. Від деяких принципів, характерних для прибічників формаційної концепції, теоретики цього кола відмовилися. Щоправда, одні принципи відкинуто повністю, з іншими кінцевого розриву не відбулося.

До таких принципів належить принцип єдності світової історії. Здавалося б, саме тут один із центральних моментів розбіжності між прибічниками формаційного й цивілізаційного підходів. Але, мабуть, ця ідея настільки засвоєна європейською свідомістю, що зовсім позбавитися її досить важко. Це вдалося лише одному О. Шпенглеру, у якого культури — справді лейбніців-

⁶ Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 171.

⁷ Пивоваров Ю. Указ. соч. — С. 75.

ські монади. Щодо інших, то в них поряд із запереченням єдності світової історії в тій чи іншій формі й різною мірою цей принцип присутній.

Поява цивілізаційних концепцій пов'язана з усвідомленням певної обмеженості, «недостатності», одномірності формаційного підходу й, узагалі, з кризою еволюціоністської, прогресистської, позитивістської свідомості. Відіграв роль і розвиток науки, у першу чергу, сходознавства. Дуже важко історичний шлях культур Сходу загнати у формаційну концепцію.

Продовжуючи розмову про цивілізаційну концепцію, варто звернути увагу ще на один аспект. Розвиток людського суспільства, згідно з цією теорією, — це сукупність циклів розвитку окремих соціальних систем-цивілізацій.

Концепція циклів, безумовно, не нова, вона була характерна ще для філософії Геракліта, Платона, Аристотеля, індійської філософії.

Нині чудово усвідомлюємо, що циклічний розвиток майже неможливий, оскільки він вимагає повної внутрішньої замкненості, і що жодна цивілізація не може існувати ізольовано від решти світу. Крім того, історія свідчить, що цивілізації, які розпадаються, впливають на формування нових. Так, давньогрецька цивілізація справила величезний культурний вплив на давньоримську; давньоримська, у свою чергу, вплинула на формування західноєвропейської цивілізації; візантійська — на давньоруську тощо. Отже, історичний цикл не замкнений і не виключає наявності поступальної складової людства в цілому.

Теорія цивілізацій на межі XX–XXI ст. почала активно розглядатися як заміна формаційного підходу, як універсальна парадигма, оскільки вона також, як і колишня, виконує просвітницькі та виховні функції, будучи заснована на вивченні національних традицій, утвердженні національної ідеї, збереженні основних тенденцій освіти й виховання, і це дає змогу пояснити вітчизняну історію у взаємозв'язку зі світовою. Не викликає суперечок і те, що цивілізаційний підхід має величезну перевагу перед формаційним, оскільки поєднується з соціокультурною історією.

Але сьогодні цілком очевидно, що цей підхід не є універсальним і ще недостатньо розроблений.

Навіть категорія «цивілізація» вимагає додаткового вивчення, подальшого осмислення. З аналізу існуючих визначень (а їх більше двадцяти) можна зробити висновок, що категорія представляється за великою кількістю критеріїв, що виділяються на основі географічних, природних, релігійних, економічних та інших факторів, тим самим ускладнюючи розуміння сутності цивілізації.

Крім цього, «атомізація» історії на основі цивілізаційного підходу не дозволяє проводити синхроністичні порівняння в рамках всесвітньої історії, а головне — ще не доведено: суспільства, звані цивілізаціями, — саме цивілізації, а не просто різні ступені розвитку людства⁸.

⁸ *Здерва Г.* Современные проблемы методологии исторической науки и преподавания истории в вузе [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects>.

Не тільки ця, а й будь-яка інша теорія навряд чи в осяжному й навіть неозорому майбутньому буде претендувати на універсальність унаслідок специфіки історичного знання, яке є далеко не всеосяжним.

Такими в найзагальнішому вигляді є формаційні та цивілізаційні підходи до історії. Який із них переважає? Можна на це питання відповісти так. Формаційний значною мірою відображає історичний шлях народів Європи. Цивілізаційний багато дає для розуміння своєрідності тієї чи іншої культури. Спроби деяких прибічників цивілізаційної теорії піддати сумніву єдність світової історії є непереконливими. Хоча й жорстко-догматичний варіант формаційного підходу, на нашу думку, не менш помилковий. Найвірогідніше, тут доречна теза К. Ясперса, згідно з якою «людство має єдині витoki й загальну мету»⁹. Серйозним підтвердженням ідеї єдності світової історії є концепція «висьового часу» того самого К. Ясперса. І навіть якщо він (або хтось інший) у чомусь помиляється, у головному — у відчутті взаємозв'язку, взаємозалежності різних груп людства, у наявності у них «спільної справи», — зазвичай, правий¹⁰.

На сьогодні нове дихання отримала започаткована М. Вебером ідея прогресу, що, поза сумнівом, надає історії упорядкованості, того внутрішнього напруження, без якого неможливі були «великі будови» Заходу. Відповідно до цієї теорії, суспільство покликане йти шляхом прогресу, й історія людського суспільства розглядається як рух уперед, від гіршого — на краще, від дикості — до цивілізації.

А. Гуревич відповідно до цієї теорії виділяв п'ять епох, що послідовно розвиваються: архаїчну, античну, середньовічну, Нового часу й сучасну¹¹. Однак глибшу класифікацію й, на наш погляд, точнішу дає інший російський учений О. Івін. Він виділяє архаїчне, або первісне, суспільство, стародавнє аграрне; середньовічне аграрно-промислове; сучасне індустріальне суспільство¹². Якщо доповнити цю класифікацію епохою — постіндустріальне чи інформаційне суспільство, — то вона набуває на сьогодні завершеного вигляду та відображає еволюцію людського суспільства.

Ідея прогресу з її понятійним апаратом, системою цінностей і уявлень не є винятковою приналежністю історичної науки, а ввійшла в загально-прийнятий ужиток мислення. Вносячи класифікацію й порядок в осмислення складності соціального буття, ця теорія довгий час витримує нескінченне накопичення нової інформації про життя людства й сприяє мобілізуючому впливу на суспільство. Але вона також не може стати парадигмою, оскільки історичні уявлення про розвиток суспільства й у цьому випадку найчастіше сприймаються неадекватно основній ідеї вказаної теорії.

⁹ Эрикссон Э. Детство и общество. — СПб., 1996. — С. 257.

¹⁰ Пивоваров Ю. Указ. соч. — С. 76–77.

¹¹ Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. — М., 1981. — С. 282.

¹² Введение в философию истории. — М., 1997. — С. 38–44.

На наш погляд, синтез теорій прогресу та теорії локальних цивілізацій значно більшою мірою відкриває можливість побудови методології, яка б формувала адекватну цивілізаційну свідомість. Сприйняття історичного прогресу на цій підставі також дозволяє усвідомити, що світ безмежно багатогранний і тому безконфліктно не може існувати, але, водночас, об'єктивність і потреба прогресивного розвитку визначає пошук компромісів, толерантний розвиток людства.

Крім названих підходів, суттєвим доповненням для розвитку сучасної методології історії є політологічний підхід, який надає можливість порівнювати політичні системи та робити об'єктивні висновки про історичні й політичні процеси.

Теорія ментальностей, у свою чергу, дозволяє вводити до наукового обігу абсолютно нове коло історичних джерел, що відбивають повсякденне життя людей, їхні думки й почуття, більш адекватно реконструювати минуле через погляд людини, яка жила в минулому.

Збагачує сучасну методологію історичної науки синергетичний підхід, який дозволяє розглядати кожен систему як певну єдність порядку й хаосу¹³. Особливої уваги заслуговує складність і непередбачуваність поведінки систем, що вивчаються, в періоди їхнього нестійкого розвитку, у точках біфуркації, коли незначні причини можуть безпосередньо вплинути на вибір вектора суспільного розвитку. Якщо в суспільстві утверджується жорстка політична система за принципом суворої ієрархії, то злам хоча б одного елемента одразу ж призводить до її повної руйнації, яскравий приклад — розвал радянської системи.

Згідно з синергетичним підходом, динаміка складних соціальних організацій пов'язана з періодичним чергуванням прискорення та уповільнення процесу розвитку, часткового розпаду й створення структур, періодичним зміщенням впливу від центру до периферії й у зворотному напрямку. Часткове повернення в нових умовах до культурних й історичних традицій є, згідно з синергетичною концепцією, необхідною умовою підтримання складної соціальної організації.

Синергетичний підхід є суттєвим доповненням «лінійних» підходів у розумінні історії, вимагає використання концепцій нелінійної динаміки й на сьогодні є основою для вивчення історичних альтернатив, перехідних періодів суспільної історії.

Відомий у світовій історичній науці хвилевий підхід, який акцентує увагу на хвилеподібному характері еволюції складних соціальних систем¹⁴. Він також допускає альтернативні варіанти розвитку людського суспільства

¹³ Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Антропологический принцип в синергетике // Вопросы философии. — 1997. — № 3. — С. 62–79.

¹⁴ Пантин В.И. Ритмы общественного развития и переход к постмодерну // Вопросы философии. — 1998. — № 7. — С. 3–13.

та можливість зміни вектора розвитку, але не повернення суспільства в попередній стан, а просування його шляхом модернізації не без участі традиції.

Заслужують уваги й інші підходи: історико-антропологічний, феноменологічний та історіографічний, які визначають завдання — розкрити зміст і призначення історичного процесу, сенс життя¹⁵. Усі перераховані вище підходи виконують стосовно один одного функцію взаємодоповнюваності. Знання й порозуміння різних підходів до вивчення історичного процесу дозволяє подолати односторонність у вивченні історії, не допускає догматизму свідомості, слугує науковому розумінню історичного процесу, розвитку історичного мислення.

Формування методологічної культури сприяє розвитку самостійності мислення тих, хто цікавиться історією. А зміна на підставі методологічного плюралізму предмета вивчення — історії в напрямку філософії історії — допомагає формуванню гуманітарного світогляду, гуманітаризації знання.

Людський світ, яким є суспільство, недостатньо описати за зовнішніми ознаками, він повинен відкритися внутрішньому почуттю людини. Індивід є частиною пізнаваної реальності, тому пізнання України є водночас процесом становлення й вияву внутрішнього світу того, хто здійснює це пізнання. І цей внутрішній світ неможливо пізнати, не вивчаючи антропології людини. Тобто антропологія повинна виражати сутність гуманізації самої людини, оскільки спонукає певний спосіб і тип маніфестації людини в історичному процесі або сам історичний процес. У цьому розумінні антропологія випереджає історію, історіософію.

Однак тут виникають деякі сумніви. І пов'язані вони ось з чим. Ми говоримо про моральність індивіда, його відповідальність перед історією, тобто йдеться про персоналістський підхід в історії, а це, як відомо, європейська традиція. Скажемо інакше: персоналізм, поняття особистості — це родові ознаки винятково однієї релігії — християнства. І, відповідно, цивілізацій, ним породжених, — візантійської, європейської, української.

І в цьому сенсі, мабуть, праві ті дослідники, які говорять про унікальність та «окремішність» християнських культур. Перш за все — західної. Іншими словами, з одного боку, вона, з іншого — усі інші. Справді, якщо взяти дві головні категорії філософсько-історичного знання — «час» (соціальний час і вічність) і «простір» (локальний і позалокальний), — переконаємося в наявності цієї фундаментальної неподібності.

¹⁵ *Тартаковський М.С.* Историософия. Мировая история как эксперимент и загадка. — М., 1993.

Просторово-часові характеристики західних і східних цивілізацій

Схід (або всі нехристиянські цивілізації)	Простір	Локальність	Вічність — у теперішньому (у християнському розумінні проблема часу / вічності не артикульована, час не відділений від вічності)
Захід (або християнська цивілізація)	Час	Позалокальність	Вічність винесена з теперішнього (за межі соціального порядку, трансцедована) ¹⁶

Отже, всі нехристиянські цивілізації розвиваються в локальному (обмеженому) просторі й не знають соціального часу. Християнська цивілізація вбачає себе в соціальному часі й позалокальному (необмеженому) просторі. Вона — за своїми базовими установками — всевітня й універсальна. Головним чином тому, що тільки християнство створило індивідуального (історичного) суб'єкта, незалежного ні від будь-яких локальних колективно-племінних форм. Причому цей суб'єкт має персоналістський і соціальний характер. Персоналістський, оскільки християнство — особистісна релігія, у ній і виникає тема «особистість». Недаремно на відомій картині М. Ге Ісус Христос мовчки опускає голову, коли Понтій Пілат запитує: «Що є істина?» Адже істина в християнстві — не «що», а «Хто». Він, Ісус Христос, — це Істина. Соціальний, оскільки цей індивідуальний історичний суб'єкт розміщується в суспільстві. Водночас, реальний суб'єкт локальних азійських цивілізацій винесений за суспільні рамки й існує у вигляді або світових безособистісних законів (ме, карма, дао), або зооморфних богів¹⁷.

Звідси й виникають певні сумніви. Персоналістський підхід до історії, персоналістська історіософія можливі й обмежені лише в межах християнського світу. Адже соціально-історично християнство знаходиться в певних межах. Його універсальність і всевітність тільки інтенціональні.

І тут впливає запитання: наскільки ми, українці, здатні до формування персоналістської історіософії, вливатися в європейську соціальну та гуманізаційну сутність. Можна відповісти позитивно, адже ми християнська країна, зі своєю, щоправда, специфікою. Але тут знову сумніви.

Особливість нашої свідомості, сформованої на особливостях православного християнства, основним постулатом якого є цезаропапізм, проповідує владовласність, чого немає в західному християнстві. Як у цьому випадку розв'язати проблему демократії, коли й сьогодні, у XXI ст., у нашій країні влада продовжує, до певної міри, залишатися законом.

¹⁶ Пивоваров Ю. Указ. соч. — С. 82.

¹⁷ Grens P. Adornos Philosophie in Grundbegriffen: Auflösung einer Deutungsprobleme. — Frankfurt am M., 1974. — S. 245.

Ще одна проблема. Українська історія, крім усіх своїх відомих традицій і закономірностей, володіє наступною ознакою — константою соціального буття, яка зберігається, незважаючи на всі великі зміни. На це чомусь дуже мало звертається уваги. У чому полягає ця ознака? Україна не вирішує своїх ключових питань (не знаходить рішення), а переживає їх.

Пояснимо на прикладі. Після здобуття незалежності почали будувати ринкову економіку — не виходить, хоча оголосили про її встановлення, а насправді формується суспільство з ознаками державного феодалізму. Те саме з демократією. Ввели — не вийшло, зараз, на зразок Росії, переходимо до керованої демократії тощо.

Так чому Україна не може вирішити своїх головних соціальних питань? Є дві важливі передумови.

1. У нас нині не відбувся той перелом у свідомості, у ментальності, який давно вже стався в більш «вдалих» християнських країнах. Що мається на увазі? У середні віки і в ранньому новому часі в Європі сформувався сучасний тип свідомості — абстрактне раціональне мислення. Природно, що європейці цих епох не придумали. Вони завершили будівництво того будинку, який століттями будували в рамках спочатку греко-римської, а потім християнської традиції.

2. Ця трансформація свідомості призвела до зміни типу суспільства. Відбувся перехід від традиційного соціуму до сучасного. Що це означає? В основі нового типу свідомості знаходиться принцип поєднання «непоєднуваного»: одиничності й усезагальності. Звичайно, не випадково він виник у християнському світі: сама ідея Трійці передбачає єдність одиничності й усезагальності — Бог означає й певну сутність, і три різні сутності. І це не є протиріччям¹⁸.

Утвердження такого типу свідомості передбачає обов'язковість альтернативно-цілісного мислення. Цілісність будується за принципом альтернативності; альтернативність — це обов'язковий наслідок цілісності. Головне тут — свобода вибору через наявність автономних сфер життєдіяльності людини та множинності її ідентичностей. Людина в такому суспільстві приречена на постійний вибір. Якщо хоча б в одній зі сфер своєї життєдіяльності вона позбавлена права вибору, починається розкладання всього суспільства, а не тільки цієї сфери. Саме тому, що все суспільство побудоване на виборі.

А як же тоді з українським суспільством, де проблема вибору обмежена? Яке соціально-культурне та морально-етичне становище особистості в цьому суспільстві? І звідси питання щодо самої України: чим вона хоче бути чи стати, чим є й чим ні?

Звичайно, Україна може вибирати. Це — Схід або Захід. Схід — уже було. Захід — свобода вибору ідентичності. Як до цього прийти? Змінити свою ментальність — важко й довго, хоча є й інший варіант — це гуманізація

¹⁸ Пивоваров Ю. Указ. соч. — С. 85–86.

знання, яке б сформувало відповідно морально-етичне обличчя суспільства.

Однією з невід'ємних характеристик такого знання є те, що воно нерозривно пов'язане з «розширенням» культурного простору, створенням нових культурних реалій, тягне зміну як внутрішнього світу людини, так і реалій суспільного життя. Як справедливо зазначає С. Штрассер, «теоретичні твердження дослідника можуть мати в майбутньому великі практичні ефекти. Сучасна історія свідчить, що такий ефект — не тільки мислимий, але насправді можливий. Доречно згадати три найвідоміші теорії в галузі гуманітарних наук. Більшість дослідників західної культури визнає, що економічна теорія Адама Сміта, політична теорія Маркса й психоаналітична теорія Фрейда вплинули як на життя індивідумів, так і на розвиток суспільства в цілому; вони створили нові ситуації, нові людські відносини, нові форми життя»¹⁹. Результати наукових досліджень — це й фактор, що змінює соціокультурний ландшафт і найчастіше — основи нових суспільних ідеологем. Використання результатів досліджень змушує замислитись над тим, «як наше слово відгукнеться».

Традиція, що йде в європейській культурі ще від Сократа, сповідує визнання моральної гідності індивіда. Непорушність і самовизначеність духовного світу людини означають, що людина не може бути досягнута лише в координатах зовнішніх властивостей, оскільки вона містить у собі самобутній внутрішній світ: людина — це істота, яка постійно шукає й випробовує саму себе²⁰. У наступній європейській думці простежувалась парадигма, відповідно до якої людина не тільки не є предметом серед предметів, але й не може бути засобом для будь-яких сторонніх цілей, у тому числі й для так званого «загального добра». Ця парадигма, залишаючись тривалий час панівною, дедалі більше вступала в протиставлення із протилежною — антигуманітарною, що намагалася, зокрема, опертися на методологію й успіхи дослідиного природознавства. Досить гостре протиставлення надовго визначило долю європейської філософії й культури. З початку ХХ ст. процеси масовизації європейського суспільства, зростаючої соціалізації ще більше ускладнили ситуацію. Проте традиція визнання моральної цінності окремого людського індивіда не зникла, а на рівні інституціональної філософії й некомерційної культури залишалася досить ваговою.

Сказане підводить до того, що одним із аспектів цивілізаційного пізнання України є її ментальність, яка проявляється через призму культури. Варто сказати, що остаточно сформованої теорії ментальності не існує. Її проблематика ментальності цікавить багатьох дослідників і інтенсивно розробляється на наших очах. Ментальність викликає в нас інтерес у аспекті співвідношення з цивілізаційною специфікою. Наше переконання полягає в тому,

¹⁹ Strasser S. Understanding and Explanation. Basic Ideas Concerning the Humanity of the Human Sciences. — Pittsburgh, 1985. — S. 174.

²⁰ Здерева Г. Указ. соч. — С. 51.

що вона є базовим носієм сутнісних характеристик цивілізації. Саме ментальність створює собою всю безмежну феноменологію конкретної цивілізації²¹.

Оскільки ми ведемо мову про феномен культури, то, мабуть, необхідно зупинитися на визначенні цього поняття. Взагалі, визначення культури — наскрізна проблема культурологічного знання. Багатоплановість і комплексність явища породжує переконання в тому, що культура не вичерпується в якомусь одному визначенні²². Сутність її феномена може бути зрозумілою лише в кількох взаємодоповнюючих визначеннях, покликаних виявити найзначніші зрізи явища.

Нижче наводяться три визначення культури, які, на наш погляд, складають необхідний і достатній набір дефініцій.

1. Культура — самоорганізована система, що не зводиться до біологічних механізмів і яка дозволяє виду «людина розумна» вирішувати два загальнобіологічних завдання — ріст чисельності й розширення екологічної ніші.

Перше з представлених визначень лежить у руслі відомого в культурологічній теорії підходу. Розуміння культури як механізму вирішення біологічних завдань позабіологічними методами досить традиційне. Дане визначення фіксує базову телеологію культури — бути механізмом виживання людини. У цьому відношенні вона вписується в систему загальнобіологічних механізмів. Тут також фіксується й специфіка реалізації цього генерального загальнобіологічного завдання. У даному відношенні культура випадає з цілісності біологічних стратегій.

Далі виникає проблема опису природи названих механізмів. «Незведеність до біологічних» є негативною характеристикою та за законами логіки не може бути підставою для визначення сутності явища.

Людина — частина живої природи. У природі живого закладені програми, що забезпечують відтворення, розмноження, розселення, еволюційну адаптацію, міжвидову конкуренцію для того, щоб засвоювати навколишнє довкілля.

Так, у найближчих до людини стадних ссавців ці програми існують як на рівні програмування розвитку організму, так і на рівні програмування поведінки (програми вибору шлюбного партнера, спарювання, вигодовування, полювання, програми, що забезпечують зоосоціальні відносини тощо). Перший із цих рівнів закріплений у геномі й реалізується в міру росту, розвитку та старіння організму. Другий, мабуть, так само має генетичну природу й закріплений у феномені інстинктивної поведінки. Інстинктивні програми імперативні й у випадку активізації (яка задається набором активізуючих програму умов) у загальному випадку реалізується з необхідністю.

У цій дослідницькій перспективі культура постає як сукупність програм. Культура не впроваджується у сферу онтогенези. Розвиток організму людини йде у відповідності з природними програмами. Щодо програм люд-

²¹ Яковенко І.Г. *Познание России: цивилизационный анализ.* — М., 2008. — С. 21.

²² Попович М. *Нарис історії культури України.* — К., 1998. — С. 3.

ської поведінки, то тут культура надбудовується над пакетом програм біологічних, частково деформуючи останні²³.

Звідси випливає таке визначення.

2. Культура — самоорганізований пакет надпозабіологічних програм людської діяльності, представлений як в ідеальній формі, так і в сумі результатів цієї діяльності.

Категорія «культурна програма» може здаватися абстрактною, а зведення культури до системи програм — таке, що збіднює й звужує поле культури. Однак будь-який феномен культури, в якій би формі (ідеальній чи матеріальній) він не був втілений, має програмний вимір, тобто виступає як програма людської поведінки, оскільки передбачає адекватне до себе ставлення. Його адекватна актуалізація, використання, будь-яке співвіднесення з цим феноменом передбачає певний алгоритм людських дій.

У запропонованому визначенні вводиться новий термін «програма». Спеціалісти визначають програму як цілісність внутрішньо взаємопов'язаних і наперед заданих законів функціонування.

Друге визначення розкриває сутність «незведених до біологічних» механізмів. Позабіологічні програми людської діяльності мають складну, переважно не генетичну природу. Відносно людської особи, вони розташовуються як у просторі несвідомого, так і свідомого. Міра імперативності описуваних програм простягається від максимально жорстких, втілених у найдавніших табу (інцесту, поїдання екскрементів, людодіства), до мінімально імперативних, втілених і в найбільш загальному виді сформульованих ціннісних орієнтаціях, ідеалах, культурних надбань²⁴.

Скажемо кілька слів про телеологію надбіологічного рівня програмування. Справа в тому, що ширина набору програм виявляється значущою й досить суттєвою конкурентною перевагою. При рівних біологічних характеристиках жива істота, яка володіє більш деталізованим набором програм, специфікованих до різних ситуацій, пропонує більш складні й, відповідно, більш ефективні алгоритми поведінки, опиняється в кращій ситуації щодо конкурента, котрий володіє біднішим і менш специфікованим набором програм. Водночас, обсяг пакета програм лімітується обсягом пам'яті²⁵.

Біологічно детерміновані або інстинктивні програми поведінки порівняно елементарні, причому кожна з них вимагає значного обсягу пам'яті. Другий недолік стратегії інстинктивного програмування пов'язаний із жорсткістю цієї системи. Застарілі (через зміну умов), такі, що втратили сенс, контрпродуктивні програми не можна відмінити. Вони ліквідуються разом із фізичною смертю їхніх носіїв. Культура пропонує порівняно більш гнучкий, швидкодійний механізм еволюції пакету надбіологічних програм.

²³ Яковенко И.Г. Указ. соч. — С. 22–23.

²⁴ Ассман Я. Культурная память. — М., 2004. — С. 35–36.

²⁵ Эрикссон Э. Указ. соч. — С. 65–67.

Створення нового рівня програм, надбудованого над програмами інстинктивними, несло в собі можливість якісного стрибка, який і був реалізований *Homo sapiens*. У результаті антропо- і культурогенези було знайдено нове розв'язання проблеми програмування, яке дозволило зняти описані недоліки й вийти на новий рівень програмування поведінки. Ця революція дала «людині розумній» вирішальну конкурентну перевагу.

Специфіка культурних програм, відносно програм біологічних, полягає в тому, що програми кодовані у змістах, які виражаються в словах і поняттях. Створення певного словника, — тобто бази даних, в якій знаки (слова) віднесені до певних значень, — веде до вибухового зростання числа програм, кодованих у заданому обсязі пам'яті. Відбувається різке ущільнення програмного поля. Обсяг програм, що кодуються в словах, поняттях, категоріях, набагато ширший, ніж при традиційному біологічному способі кодування. Нарешті, кодування в змістах породжує феномен мислення й мовну комунікацію. Традиційно людина обходиться в розмові чотирма-п'ятьма тисячами слів. Мабуть, цей обсяг словника відповідає базі, що склалася за сотні тисяч років доісторичного існування. З трьох-п'яти тисяч значень можна скласти програми, що описують весь континуум традиційного буття. Ускладнення універсуму культури вимагало народження ширшого словникового запасу. Зазначимо, що обсяги словника й пакету програм, які базуються на цьому словнику, пов'язані нелінійно. Ріст словника значно збільшує поле потенційно можливих програм на кілька порядків.

Культурні програми усвідомлені, у цьому — величезна перевага культури. Усвідомлення дозволяє оцінити вихідну ситуацію, процес реалізації програми, результати її виконання. Дозволяє усвідомлено вирішувати питання — коли закінчити виконання однієї й перейти до іншої програми. Рефлекторний рівень не дає такої свободи ні у виборі, ні в оцінці. Створення й знищення програм також прискорюється на порядки. Формування вроджених програм — справа багатьох поколінь. Їх зняття (затухання непотрібних) — досить довгий процес, як правило, пов'язаний із загибеллю носіїв і біологічним перетином передачі дезадаптивної інформації. Культура виробляє досить гнучкі й шадні механізми еволюції програм поведінки²⁶.

Отже, надбіологічні програми людської поведінки кодуються у змістах (словах, поняттях, знаках). Це підводить до третього визначення.

3. Культура структурується деякими принципами й механізмами змістоутворення та становить систему всезагальних принципів змістоутворення й самих продуктів процесу змістогенези. Принципи змістоутворення та результати цього процесу (ідеальні й оречевлені) складають простір культури.

Як свідчать наукові дисципліни гуманітарного циклу, змісти не є пасивною, інструментальною сутністю. Простір змістів має свою онтологію. Змісти організовуються в певні структури. Породження нових змістів, тобто

²⁶ Яковенко И.Г. Указ. соч. — С. 24–26.

розгортання їхнього простору, відбувається у відповідності до незмінних законів розвитку цього простору. Сфера людської психіки формується й розвивається у взаємодії психічного й актуального простору змістів. Розгортання простору змістів і взаємодія їх із психікою людини підготували природу людської ментальності, культуру й історію. З цими роздумами й пов'язане третє визначення культури²⁷.

Далі нам необхідно визначитися з поняттям ментальності. Усі, хто займається цією проблемою, не схильні давати визначення. Хоча проблематика ментальності є найбільш досліджуваною в наукових колах, особливо після започаткування її в школі Анналів²⁸. А ось визначення ментальності, яке наводиться в культурологічній енциклопедії, виданій в Санкт-Петербурзі. Автори словникової статті обмежуються кількома описами ментальності або суджень, що характеризують це явище, — «навички усвідомлення оточуючого світу, схеми, що мислять, образні комплекси, життєві і практичні установки людей» тощо²⁹. Причому, саме це поняття використовується досить широко. Аналіз контекстів слововживання й описуваних конструкцій свідчить, що в понятті «ментальність» концентруються змісти, пов'язані з програмуванням людини.

Ідеться про програмування, що трактується в широкому сенсі. Тобто про структури, що програмують закони й механізми розуміння (інтерпретації) даних органів відчуттів. Зрозуміло, що дана когнітивна діяльність реалізується в цілісно-нерозчленованому акті розуміння (переживання) оцінки. Причому, акт розуміння (переживання) оцінки не існує ізольовано. Він є базовою підставою для вирішення завдання адекватної реакції на те, що відбувається. У цьому відношенні ментальність виступає сферою, яка програмує поведінку людини.

У межах заявленого розуміння природи людини та культури адекватна реакція на те, що відбувається, полягає у виборі відповідної культурної програми. Людська активність заповнена актами вибору та реалізації (повної або часткової) конкурентних культурних програм. Вибираючи й реалізуючи цілісну програму або її фрагмент, комбінуючи культурні програми, породжуючи в акті культурної творчості нові програми й реалізуючи їх, людина самоздійснюється у своєму бутті, вирішуючи вічні й невідворотні для всього живого завдання самопідтримки, адаптації до змін середовища, боротьби за розширення екологічної ніші.

Формуючи постійно реакцію людини на оточуючий світ, ментальність структурує відтворення культури. Вона виступає фактором, який програмує збереження самототожності цивілізації. Оформлює канал її еволюції, оскільки

²⁷ Пелипенко А.А., Яковенко И.Г. Культура как система. — М., 1998. — С. 245–351.

²⁸ Блок М. Феодалное общество. — М., 1992.

²⁹ Гуревич П.С., Шульман О.И. Ментальность, менталитет // Культурология. XX век. Энциклопедия.— СПб., 1998. — Т. 2: М-Я. — С. 25–27.

ки вказує загальні орієнтири культурної творчості, параметри й критерії відбору інновацій.

Таким чином, якщо культура трактується як самоорганізований пакет позабіологічних програм людської діяльності, то ментальність може тлумачитись як специфічний блок культури, який відповідає за структурування цього пакету та вирішує завдання вибору й комбінування конкретних програм у заданих ситуаціях, а також містить мову програмування, якою складені всі наявні програми й можуть бути написані нові. Цей блок виробляється внаслідок процесів культурогенезу та належить до областей базових підстав, які структурують і оформлюють приватні програми, а також взаємопов'язують весь пакет у системне ціле.

Ментальність — не те, що ми думаємо, а те, як ми думаємо. Вона не зводиться до усвідомленого — норм, правил і, взагалі, до рівня дискурсу культури, що лежить на поверхні. Ментальність — метамова культури й людської свідомості. На певному рівні абстрагування вона співвіднесена з блоком «ушитих» у комп'ютер апріорних програм і операційними системами (комп'ютерними оболонками), тобто базовими мовами програмування, при використанні яких створюються конкретні програми, пишуться тексти, приймаються управлінські рішення. У зв'язку з цим доречно згадати гіпотезу Сепіра-Ворфа, відповідно до якої структура мови формує картину світу, що моделюється в системі даної мови. Іншими словами, гіпотеза припускає, що люди, які говорять різними мовами, по-різному сприймають світ і по-різному мислять. Зокрема, ставлення до таких фундаментальних категорій, як простір і час, залежить, у першу чергу, від рідної мови індивіда.

Таким чином, ми можемо сказати, що з народженням ментальності народжується цивілізація. У ментальності відбиваються значущі зміни цивілізаційної моделі. Нарешті, розпад ментальності, що втратила здатність вписувати людину в світ, об'єктивується в розпаді цієї цивілізації³⁰.

³⁰ Яковенко И.Г. Указ. соч. — С. 27–28.

ПРАЦІ З ШУХЛЯДИ

ІСТОРІЯ В МАЙСТЕРНІ ХУДОЖНИКА СЛОВА (ДО 50-РІЧЧЯ О. ГОНЧАРА)

Як видно з рукопису, запропонована стаття була здана до редакції «Українського історичного журналу» 1 березня 1968 р. У ній охарактеризовано історичні погляди О. Гончара, розкрито особливості творчої лабораторії письменника, підкреслено роль художньої спадщини та громадської діяльності в розвитку національно-культурних процесів в Україні. Природно, що головна увага автора зосереджена на романі «Собор», присвяченому проблемі збереження історико-культурної спадщини українського народу. Як відомо, ідейна спрямованість цього твору викликала величезне роздратування тодішнього компартійного керівництва, котре планувало шляхом тотальної русифікації знищити національні мови й культури на території СРСР. Тому під час широкомасштабної кампанії цькування О. Гончара стаття Я. Дзира була знята з друку й не мала шансів побачити світ у добу тоталітаризму.

Іван Дзира

Однією з прикмет української літератури сьогодення є її активна зацікавленість історією, посилена увага до духовного життя наших предків. Щоб дослідити людину, заглянути в потаємні куточки її душі, якнайповніше розкрити її життя на різних історичних етапах, збагнути естетичну красу, художники слова заглиблюються в надра історії, студіюють історичні джерела, документи, призабуту літературу, надбання фольклору, етнографії, мистецькі скарби. Все це не може не вести до інтелектуального зростання письменника, а отже, дозволяє йому мати власну оцінку або переоцінювати, давати нові тлумачення історичним і суспільним явищам чи навіть робити наукові відкриття. Таким чином, у майстрів слова поступово виробляється науковий аналітичний підхід до вивчення людини й людського суспільства, прокладається місток історичних традицій від сучасного до минулого. Цей же процес в українській літературі можна було спостерігати й у попередні періоди її розвитку.

На тернистому шляху історії українського народу народилась і розвивалась українська література, а на передньому краї боротьби за утвердження правди національного буття й соціального прогресу завжди стояли письменники. Адже відомо, що художнє слово українських письменників (скажімо, таких людинознавців, як Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка) стало водночас новим і визначальним словом і в національній історіографії, суспільно-політичній думці, в усьому духовному житті нашого народу.

Тут сучасна українська література вже зробила перші впевнені кроки в утвердженні своїх давніх гуманістичних традицій. Сучасним українським письменникам є в кого повчитись: вони мають багату традицію в національ-

ній культурі самовідданого служіння рідному народові. Досить згадати імена Б. Грінченка, П. Грабовського й А. Тесленка.

Серед сучасного покоління українських письменників таким послідовником і продовжувачем демократичних традицій нашої літератури є широковідомий майстер слова Олесь Гончар.

Дослідники його творчості вже давно помітили й наголосили, що дучовними вчителями письменника є Т. Шевченко, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М. Коцюбинський, Леся Українка, В. Стефаник. Про це красномовно свідчить також чисто науковий доробок О. Гончара, який ще в університетські роки виявив неабиякі здібності в дослідженні творчості М. Коцюбинського, І. Франка, В. Стефаника та ін. Ще студентом, а згодом аспірантом О. Гончар вдумливо перечитує українську писемність, знайомиться з кращими надбаннями слов'янських та західноєвропейських літератур.

Отже, не випадковим був той тепер загальновідомий факт, що першим своїм романом «Прапорonoсці» він відразу і твердо став у перші ряди кращих тодішніх українських прозаїків, зокрема таких, як Ю. Яновський і А. Головка. Додаймо ще до цього, що О. Гончар, крім іншого, своєрідно в історико-географічному аспекті поширення української літератури продовжив та розсунув етнічні межі творчості І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, П. Грабовського тощо. Відомо, що ці майстри слова з болем писали, як заробітчани з густонаселених регіонів України йшли на південь на заробітки або переселялись туди на постійне проживання родинами й цілими селами. З історичної точки зору цей процес був прогресивним явищем, оскільки мешканці перенаселених теренів півночі освоювали слабо залюднені простори Південної України.

Однак, із соціально-політичного боку ця тема хвилювала серця майже всіх українських письменників ХІХ — початку ХХ ст., які задумувались над гіркою долею свого народу. Проте лише окремі з них брали цю тему за основу для власних творів, решта тільки згадували про бурлак, бунтівників-утікачів, заробітчани і переселенців. Ось як з цього приводу з сумом писав П. Грабовський: «Нівідки, може, не мандрує на нові землі такої сили люду, як з нашої «благословенної» України. І куди вже тільки не ганяє лиха доля оті нещасні жертви суспільності сучасної... Скрізь вишукує притулку наш безпритулий на своїй власній землі хлібороб — українець — вишукує і не знаходить»¹.

Така доля спіткала й батьків О. Гончара, котрі, як і тисячі інших українців, примандрували з Полтавщини до Дніпропетровська.

Проте на географічній карті української літератури життя українців Степової України тривалий час залишалося практично поза увагою письменників-романістів. Цю територію України уподобав собі О. Гончар. Життя та праця українських степовиків є центральною темою низки відомих художніх

¹ *Грабовський П.А.* Дещо до свідомості громадської // *Грабовський П.А.* Зібрання творів: У 3 т. — К., 1960. — Т. 3. — С. 64.

творів письменника. О. Гончар виявився глибоким знавцем історії та психології мешканців українського степу, дослідником-етнографом і соціологом.

Характерною рисою всієї творчості О. Гончара є його активний інтерес до простої трудової людини, яка мислить історичними поняттями, яку цікавлять не лише сучасні події, але й рідна історія, досвід поколінь, загальнолюдська культура.

Художні герої Гончарових творів — носії яскраво виявленого українського національного характеру й одночасно виразники високогуманних авторських ідей. Письменник підкреслює життєву мудрість і силу свого народу, внутрішньоглибинний оптимізм його душі.

Основним героєм у творчості О. Гончара є його сучасник, який виніс на собі весь тягар війни, а тепер займається мирною працею, наукою. Письменника цікавить насамперед багатство внутрішнього світу людини, проблема взаємин особи й суспільства.

О. Гончар розкриває і стверджує тезу, що справжнім творцем історії є народ, який створює всі матеріальні й духовні цінності.

Уже перші дослідники його полотен наголосили на тому, що письменник є тонким ліриком. Цю рису його таланту не без підстав пов'язують з джерелами українського фольклору, зараховуючи О. Гончара до ліричної, романтичної школи М. Коцюбинського, В. Стефаника, Ю. Яновського, О. Довженка.

Однак, в останніх творах (особливо в романі «Собор») відчутне тяжіння О. Гончара до реалізму, що значною мірою можна пояснити історичними екскурсами, документальністю зображуваних подій, конкретним місцем розгортання сюжету. Всі художні деталі письменник виводить з реальної дійсності, однак висловлює своє ставлення до них за допомогою вже встановлених історичних традицій, котрі за своєю природою в багатьох відношеннях є естетичними категоріями. Він пов'язує ланки культури минулих епох в єдиний безперервний потік гармонії, успадкувань, переймань.

Проте й тут О. Гончар мовить своє свіже оригінальне слово. Дослідники вже відзначили перші спроби нового підходу в змалюванні ним окремих історичних постатей періоду 1917–1920 рр. Ідеться насамперед про Н. Махна. Традиційно в художній літературі нашого часу представники антибільшовицького табору замальовувались за заготовленою схемою чорними фарбами, однобічно, статично, нерідко в гротескному карикатурному плані, без відтворення будь-яких психологічних порухів, еволюції світогляду, як це властиво живим людям. Водночас закреслювалась уся їхня попередня діяльність, відкидалась наявність у них будь-якого природного хисту, не визнавалась можливість збігу їхніх інтересів з інтересами народу чи окремих класів. Заперечувалось їхнє право на Батьківщину, культуру, прояв патріотизму, тобто не враховувались ті реальні історичні обставини, котрі впливали на їхню діяльність.

Щодо цього, то українським письменникам варто повчитись у М. Шолохова («Тихий Дон») й О. Толстого («Ходіння по муках»). І перші успішні кроки в цьому напрямі зробив О. Гончар. Щоб позбутися вульгарно-коме-

дійної ілюстративності та створити реалістично й історично правдивий, повноцінний художній образ, він, змальовуючи постать Н. Махна, розкрив ту конкретно-історичну дійсність, що його породила. Так, О. Гончар зображує, як Н. Махно брав участь у боротьбі за встановлення радянської влади в Криму, його зустріч з академіком Д. Яворницьким, змальовує й рядових махновців, зокрема Ягора Катратого.

Слід сподіватися, що перша спроба такого підходу до діячів української історії стане повчальною і для інших наших письменників, і вони нарешті зламують літературну традицію однобічно негативного зображення тих особистостей, які «були не з нами або проти нас». Адже специфіка мистецтва, особливо красного письменства, вимагає від художника слова глибоко вивчати та правдиво змальовувати героя без огляду на те, носій він позитивного чи негативного в людському суспільстві.

Як уже згадувалося, О. Гончар змальовує життя, навчання, працю й боротьбу одного покоління українського народу — покоління своїх ровесників, тобто все те, що він сам бачив, особисто пережив, перестраждав під час війни і в роки мирної праці.

З цього погляду для останнього роману «Собор» такі рамки виявилися вузькими, і О. Гончар характеризує життя трьох поколінь українського народу, тобто покоління, яке вже пішло на пенсію, середнього, котре зараз є провідним у житті та праці, й того, що підрастає. Торкаючись проблеми батьків і дітей, письменник ставить її в площину історичних традицій народу, в русло безперервного розвитку культури, перейняття кращих надбань у всіх її суперечностях. Відштовхуючись від живої дійсності та пройшовши певну еволюцію в поглядах, він розкриває великий потяг молодого покоління у вік техніки й космічних досягнень до історії рідного краю, показує, як у молоді формується власне усвідомлення значення історичних цінностей, природне бажання своїми очима заглянути до духовної скарбниці минулого України. А тому й на звичайні історичні пам'ятки, які були створені в різний час нашими предками, Гончарові молоді герої дивляться крізь призму історії. Вони розмовляють як із живими з історичними пам'ятками, зокрема із соборами, могилами, прислухаються, як «гудуть козацькі дзвони», в музеях вивчають національне минуле, під їхніми поглядами історичні речі оживають, поєднуються з людьми. Це тому, що їхній духовний світ широкий, безмежний, стереоскопічний і в той же час конкретно-історичний. Вони розглядають окремі пам'ятки минулого як матеріалізацію духовного життя своїх предків.

Вони усвідомлюють, що культурний розвиток сучасності неможливий без вдумливого засвоєння культурних надбань, вивчення минулого свого народу, що культура будь-якої нації ніколи не стане космополітичною, бо в ній не зітруться її індивідуальні грані, історичні традиції, що естетичний вплив минулого, рідної історії через різні обставини, властиві кожному етносу, діамантом виблискуватиме й не погасне в якійсь надлюдській культурі, як

не зникнуть одиничне й загальне, часткове й ціле, а одне в одному й через одне в одному завжди будуть проявлятися й об'єктивно існувати.

Герої Гончарових творів обізнані зі стародавньою культурою княжих часів, читають книжки про славу Запорізьку Січ, про Петра Сагайдачного, переживають і переймаються трагічною долею останнього кошового Петра Калнишевського, розшукують історичні легенди й перекази, відвідують історичні музеї, знають історію Межигірського монастиря, сумують за долею Михайлівського Золотоверхого, Богоявленського Братського та інших соборів, співають історичні пісні та слухають їх «як душу свого народу»², бо ж вони «козацького роду», «козацьких нащадків», «козацькі діти». Все це їх хвилює до такої глибини, як і пекучі проблеми сьогодення, будівництво ГЕС-ів, штучних морів, нових шахт, рудників, спорудження Бхілаїв, доля рідної природи.

І це теж не випадково, а вмотивовано, підкріплено конкретними життєвими прикладами. На сторінках творів О. Гончара виступають видатні історики (академік Д. Яворницький), вчителі історії сільської школи, прості люди, які у своїй пам'яті оберігають і передають з покоління в покоління історію рідної землі, свого народу, цим самим збагачуючи його духовний світ. Усі вони несли й нестимуть історичні знання широким масам народу. Як відомо, не так давно лекції Д. Яворницького слухали прості робітники. Адже не одним тільки хлібом, «шашликами», «юшкою» живе людина — говорить народне прислів'я і письменник.

Щоб переконати читача, О. Гончар як дослідник історії цитує історичні праці або стилізує свою думку під давню мову. Звертаючись до сучасника устами свого героя, він на сторінках роману «Собор» пише про те, якою була мова запорожців — предків його героїв: «А мова яка була! Який дух в ній буйнував!», «Я, пане кошовий, горло своє ставлю і веліте мене на сугави порубати, коли від правди і від товариства відступлюсь!..», «Отаким штилем розмовляли колись твої хортицькі попередники. Криця в людях була»³. У творах О. Гончара знайдемо історичні довідки про давні степові поселення, замітки про окремих людей, цитати з історичної літератури.

Відвідувачі робітні письменника відразу зупиняють свій погляд на книжкових полицях, де зберігаються давні видання козацьких літописів Величка, Граб'янки, Самовидця, різні збірки історичних документів, праці вчених-істориків тощо.

Романіст розуміє, що практичні знання випереджають духовний розвиток людства. Через те він піклується про багатий духовний світ своїх героїв, де одне з перших місць повинно належати історії, бо «людині дано пам'ять, що сягає у віки, тому вона й людина»⁴, — твердить один із головних його героїв.

² Гончар О.Т. Собор. — К., 1968. — С. 197.

³ Там само. — С. 230.

⁴ Там само. — С. 300.

Навіть відповідь на ряд негативних явищ сучасності О. Гончар старається дати за допомогою історії, знайти їхнє коріння. Авторським кредом щодо історії може бути відоме аварське прислів'я — «Якщо ти вистрелиш у минуле з пістолета, то майбутнє вистрелить у тебе з гармати», або ж подібна думка М. Рильського про те, що хто не шанує свого минулого, той не вартий свого майбутнього.

Тому й свіжі сліди історії й, особливо, затерті однаково дорогі для письменника; він завжди знаходить за можливе щось про них сказати у своїх творах чи то від себе цілим абзацом, чи у формі діалогу або й одним художнім рядком нагадати про це читачеві.

Історією Батьківщини у творах О. Гончара особливо цікавляться його молоді герої, які щойно закінчили школу й роблять перші самостійні життєві кроки, бо «каліка той, хто не здатен предківщиною дорожити»⁵. Вони обговорюють проблему ставлення до історичних пам'яток та історії культури в інших, навіть найвіддаленіших країнах, скажімо, в Індії, яка так багата оригінальними історичними пам'ятками й давньою культурою. Адже й сам художник слова не раз побував за кордоном, придивлявся до життя тамтешніх народів, їх традицій, вивчав їхню історію, а згодом писав про це окремі твори. У зв'язку з цим хочеться згадати про те, що О. Гончар бере активну участь у роботі Товариства охорони пам'яток історії та культури. Його годинами можна бачити в музеях, пропам'ятних місцях, під час розмов зі свідками й учасниками історичних подій. Він є членом журі різних комісій, до нього звертаються за допомогою чи порадою в найвідповідальніших питаннях, що стосуються історії й культури нашого народу.

Широка обізнаність О. Гончара з історією української й світової культури також допомагає письменникові робити глибокий науковий аналіз тих бурхливих процесів, які відбуваються в українській літературі нашого часу. З цього приводу характерні його наукові й публіцистичні виступи на з'їздах письменників, на сторінках преси, його чуйне батьківське виховання нової літературної зміни. Пряме відношення до історіографії має ґрунтовна доповідь О. Гончара як першого секретаря Спілки письменників України на V з'їзді письменників республіки. У ній він поставив і науково висвітлив цілу низку актуальних питань, пов'язаних з розвитком української літератури й культури на сучасному етапі, зокрема про роль і місце літератури в суспільно-політичному житті нації, зв'язок історії з літературою, питання патріотизму, охорону пам'яток історії та культури, популяризацію історичних знань, місце української мови в суспільному житті й перспективи її розвитку, проблеми школи й освіти, зв'язку української літератури й культури з культурою народів СРСР і зарубіжних країн тощо.

Своє письмове та усне слово О. Гончар завжди підкріплює ділом. Хочеться згадати лише про один факт громадянської поведінки письменника.

⁵ Там само.

Після присудження йому Ленінської премії він передав отримані кошти для придбання книжок з української літератури для бібліотек середніх шкіл республіки.

Отже, О. Гончар у своїй творчості й громадській діяльності прагне охопити раціональний зв'язок між філософією й буттям свого народу й філософією нашої доби. У день свого ювілею він перебуває в розквіті творчих сил, і можна з певністю сказати, що він зробить ще немалий внесок до золоті скарбниці української літератури.

ТА, ЩО НЕСЛА ЛЮДЯМ «ЖАЙВОРОНКІВ»...

З архівної довідки, здобутої заслуженим артистом Росії Анатолієм Підгородецьким: М.Р. Капніст була заарештована 27 серпня 1941 р. і засуджена на 8 років за ст. 58–10 (пропаганда та агітація, що містили заклик до повалення радянської влади УК СРСР), такою поширеною того часу. Звільнена 27 серпня 1949 р. (яка скрупульозна точність! — О.Л.) зі Степлагу Карагандинської області й направлена зі щойно народженою донечкою Радою на поселення в Козачинський район Красноярського краю. Вдруге її засудили 25–26 грудня 1951 р. на 10 років. Звільнена 10 лютого 1956 р. з Ангарлагу Іркутської області. Реабілітована 1958 р. за відсутністю складу злочину.

22 березня 1914 р., у день Сорока святих, коли печуть «жайворонків» (печиво у формі пташок), народилася Марія Капніст, актриса, спадкоємиця по чоловічій лінії графів Капністів грецького походження, а по жіночій — козацько-старшинського роду Дуніних-Борковських, який має споріднені зв'язки з гетьманом Павлом Полуботком і отаманом Іваном Сіркою, талановитим вояком і недолугим політиком, чиї, можна сказати, підступні дії ставали кілька разів на заваді здобуття Україною незалежності від Росії. (Неприємно писати про такі речі, та, як кажуть, з пісні слів не викинеш).

Марія Ростиславівна прожила непросто, драматичне, з трагічними обставинами життя, провівши 15 років у в'язницях, концтаборах, на засланні.

Заарештована в Батумі, після слідства, що тягнулося рік, отримала вирок та була відправлена в Баку, а звідти в трюмі пароплава (адже в'язнів перевозили лише так) перевезена на той бік Каспію. Пройшла етап пустелею (розповідь про це звучить по-біблійному), а потім шахти Караганди, Джеккагану, де їй поталанило зупинити вагонетку, що котилася на людей, і Степлаг, де ледве не загинула в пожежі, заслання в Казачинську в Якутії та другий арешт і концтабір у сибірському Тайшеті.

Насправді ж Марія Ростиславівна була репресована не в рік нападу німців на СРСР, а набагато раніше — того чорного ранку 1921 р., коли в Криму, поблизу Судака, більшовики розстріляли її милого таточка, графа Ростислава Капніста, надзвичайно шляхетну людину демократичних поглядів, члена комітету зі встановлення в Києві пам'ятника Тарасу Шевченку 1916 р. До комітету входили такі видатні представники української інтелігенції, як Людмила Черняхівська-Старицька, Володимир Леонтович, Сергій Єфремов, Володимир Науменко, Василь Кричевський та ін. (2011 р. на тому місці, де чекісти 1921 р. розстріляли кілька тисяч військових і цивільних людей, стараннями краєзнавців встановлена меморіальна дошка).

Саме з того дня, далеко перевершивши двадцять шість років, випадково і помилково вказані актрисою у відповідь на питання Віктора Василенка,

режисера документального фільму «Три свята Марії Капніст», почався страдницький шлях представниці роду Капністів, прапраправнучки надзвичайно хороброго бригадира Василя Петровича Капніста, праправнучатої небоги поета й українського патріота Василя Капніста, який, вболіваючи всією душею за поневолену Україну, їздив 1791 р. до Берліна скаржитися прусському міністру Герцебергові на «тиранію російського уряду» й питати, чи зможуть українці розраховувати на протекцію Пруссії в разі повстання проти російського ярма. Він не побоявся звернутися до Катерини II з протестом проти знищення козацтва. Василь Капніст — автор однієї з перших сатиричних комедій «Ябеда», попередниці «Ревізора», мав великий вплив на М. Гоголя. Він, який виховав синів-декабристів і написав «Оду на рабство», став духовним наставником своєї через століття племінниці, яка успадкувала мужній дух пращура, природну нетерпимість до несправедливості й насилля. І, пройшовши всі страхіття ГУЛАГу, підтвердила девіз, накреслений на гербі Капністі: «В огні не спалені». Неодноразово вона виявляла там, на краю життя, самовідданість заради людей, милосердя, елементарну людяність. У вірші «Чашечка кофе», присвяченому Марії Капніст, авторка А. Котенко свідчить, що там, де втрачалися співчуття й людська подоба, актриса відроджувала віру в добро:

В этих условиях... Как ты добра,
Как ты участлива, ласкова, искренна
К людям измученным, бедным, больным.
Кланяюсь низко тебе, ты не мыслима.
В горе сама — помогаешь другим.

Марія Капніст ніби народилася вдруге — змужніла, мудра, омиа стражданнями, спокутавши заподіяне зло й помилки, яких припустилася в тому першому житті не з умислу, а через якусь дивну легковажність, звільнившись від всього дрібного й незначного.

А приїхала молоденька Міра (так її називали в сім'ї та все життя й у нашій родині, тільки з однією «р», як наполягала вона) до Києва на початку 1930-х рр. Вона тут навчалася на бухгалтерських курсах, а потім і працювала, жила у своєї родички на Татарці, поки їй не заманулося їхати в Батумі. Туди збиралися переїхати мої батьки через відсутність сталої, «сродної», за висловом Г. Сковороди, праці в батька-піаніста. У нашій родині, де часто бувала Міра, велися нескінченні розмови про екзотичне місто Батумі. Вона почула про це й собі надумала поїхати, та, як розповідала мама ще в 50-ті рр. минулого століття, ніяк не могла зібратися, поки один спільний знайомий в оселі батьків на Короленка (тепер вулиця Володимирська, 37) не сказав, що збере її й відпровадить на вокзал, що й зробив. Ось так несподівано Міра виїхала з Києва десь на початку 1936 р. Це знаю достеменно, бо вона встигла заприятелюватися в Батумі з Ксаною Олександрівною Строгою, талановитою художницею, журналісткою, красунею, моєю духовною матір'ю, яка була заарештована 1937 р. і засуджена на 10 років таборів. Тож, коли батько приїхав у березні 1937 р., то Міра вже була там. Зупинилася так докладно на цьому моменті

життя Марії Ростиславівни тому, що побутує безпідставна причина несподіваного від'їзду з Києва, поширювана її знайомими тих років: буцімто через «предпісаніє» НКВС.

*Марія Капніст.
Фото. 30-і рр. XX ст.*

Я побачила тітоньку Міру вперше в новорічні дні 1941 р., хоча тоді запам'ятала не її, а величезні червонясті мухомори під ялинкою, що вразили своєю яскравістю уяву трирічної дівчинки. Численних Дідів Морозів, бачених потім, не запам'ятовувала, а ці мухомори врізалися в пам'ять. І в цій деталі, як у краплі води, блиснула неординарність Марії Капніст. Запам'ятала й будинок, і вулицю в Батумі, на якій він стояв, і якось тоді, в 1940-ві, проходячи по ній з мамою, спитала, до кого ми ходили на Новий рік. А що то був Новий рік, знала напевно, бо ж ялинка, бо ж тьотя Міра запропонувала нам із сестрою зняти з ялинки іграшку, яка сподобалась, що ми й зробили. Мені впав у око стандартний хлопчик з вати на санях, а сестра забажала бегемота з пап'є-маше, який приїхав і до Києва. Тітонька Міра побачила його на першій же ялинці в Новий 1957 рік і розповіла, що їй шкода було віддавати його, бо був схожий на її головбуха.

Удруге побачила її, коли, мов птиця, змахнувши крилом-плащем, літнього дня 1956 р. (саме тоді Юрій Холодовський повіз її своїм «Москвичиком» на побачення з морем до любогого Криму, де в благословенному Судаку

минуло її дитинство) завітала на часинку до нашої київської оселі на Киянівському провулку. Ми обідали, коли повз вікно промайнули силуети жінки й високого чоловіка (жили на першому поверсі з підлогою в рівень із землею). Мама вийшла зустріти незнайомих гостей, і я раптом почула її несамопитий крик: «Міра!!!». Марія Капніст увійшла в кімнату й тепер уже назавжди — в моє життя.

Юрій Холодовський — єдина любов Марії Капніст, чоловік, якого вона кохала ціле життя і який рятував її на краю прірви, всі роки надсилаючи в табори посилки (для цього йому кожного разу доводилося їхати в яесь містечко Московської області, щоб не «засвічуватись» у столиці).

А завітала вона до нас як до далеких родичів з маминого боку — по жіночій лінії Устимовичів — та дуже близьких їй все життя. Ще мій дід Костянтин Леонтович був у приязні з полтавськими Капністами, які часто найжджали до його маєтку в Литвяках, а другий дід, Володимир Леонтович, працював із графом Ростиславом Капністом на громадській ниві.

Повернувшись із заслання, Марія Капніст оселилася завдяки провидінню в Києві. Але не одразу. Цьому передувала ціла епопея її намагань. Після літнього побачення тітонька Міра знову приїхала восени того ж 1956 р. Ми з сестрою одразу полюбили й були раді кожному її приходу. Мама ж заходила обшивати, бо закінчила курси крою й шиття та шила все для нас. Купила тканину та пошила для неї модний тоді теплий костюм (такий носила і я), потім і літній вишиваний (мама чудово вишивала). Базою для тьоті Міри став приватний будиночок її подруги з 1930-х рр. Ані Пильняк на Деміївці (потім Сталінка), а в нас вона часто ночувала, і я з нею спала «валетом» на дивані, бо ми жили в кімнаті площею 14 кв. м. Батько запропонував їй оселитися на нашій, тоді, так би мовити, дачі в районі площі Шевченка, та вона прожила там зовсім недовго, мабуть, через віддаленість від центру. Прописати її, він, на жаль, не міг, бо в Києві без блату, як тоді казали, зробити це було неможливо. Тобто наша родина підтримувала, як могла, Марію Ростиславівну. (Але про хоч далеких, але єдиних по духу й душі ніхто ніде, з легкої руки журналістки Людмили Кочевської, авторки першої публікації про М.Р. Капніст до 40 днів від її кончини, словом не обмовився). І двірником тітонька Міра не працювала. Про це тільки йшлося в розмовах вдома, як про засіб для прописки. Вичерпавши всі резерви, враховуючи й звернення до Національної спілки письменників України (1958 р. вона вже брала діяльну участь у відзначенні 200-річчя від дня народження В.В. Капніста), Марія Ростиславівна вже думала відступитися від Києва, та доля їй усміхнулася. Як я чула від неї, випадкове знайомство в Криму з родиною художників Голембієвських змінило життя: вони запропонували оформити опікунство над їхньою старенькою знайомою. Невдовзі та померла, і тітонька Міра оселилася в невеликій кімнаті «комуналки» з двома літніми сусідками в двоповерховому будинку, характерному для дореволюційного Києва, на Гоголівській, 46. І потягнулися до неї люди — нові знайомі й ті, котрі знали її з ГУЛАГу...

Приїжджала до неї з московської Плющи «на полуницю» Анна Василівна Темір'єва, вірна супутниця останніх років легендарного адмірала Олександра Колчака, покорителя Північного полюса й правителя Сибіру, яка мужньо прийняла за подароване свято відданого кохання більш як 30 років в'язниць і таборів. Я водила її за надзвичайно великими конваліями до Пуша-Водиці, а одного вечора в затишній кімнаті на Гоголівській вона неймовірно краси контральто читала свій вірш «Бики», як відгомін Степлагу, де її звела доля з Марією Капніст, де вони, попри все, зберегли свою гідність і де влаштували вистави для в'язнів і тим давали можливість, хоч на мить, ожити страдницьким душам.

Я бачила зворушливу зустріч Марії Ростиславівни з науковцем Євгеном Пархоменком, врятованим нею. Хлопця з похоронної команди під Москвою 1941 р. прирекли на смерть лише за подив, висловлений товаришу ввечері в землянці, що командир складав звіт втрат напередодні бою, за що наступного ранку вже став дев'ятнадцятирічним в'язнем...

І відчиняла двері драматургу Галіату Валаєву, який, вшановуючи її, став перед нею на коліна. Він теж був у таборах і розповів, як ішов на світанку в колоні вулицями Новосибірська, а на тумбах на нього дивилися афіші з назвами його п'єс. І що в таборі на Соловках бачив Леся Курбаса.

Знаю, що її розшукав колишній злодій, який закохався в неї ще в Батумі і не дав поглумитися над жінкою, коли начальник табору, бажаючи помститися, тому що не стала його наложницею, кинув її на розправу до кримінальних злочинців.

Повернувшись із пекла холоду й страждань, Марія Капніст, зголоднівши за культурою, обійшла всі київські музеї, не пропускала жодної вистави в театрах, жодного концерту у філармонії. Хіба можна забути, як перед виступом славнозвісного ансамблю старовинної музики «Мадригал», що в 1970-х рр. був, як ковток свіжого повітря, на концерти якого майже неможливо було потрапити, вона, мов Вольф Мессінг, впевнено пройшла крізь міліцейські кордони, а потім, вийшовши з філармонії, покликала ну дуже офіційним голосом мене.

Марія Ростиславівна спершу багато розповідала про пережите, ніби вговорювалась за всі роки поневірянь, згодом дивуючи мене варіативністю оповідей. Потім цей потік поступово згас. Вона ввійшла в сучасне життя з його турботами й проблемами. Та кожного разу тільки варто було поквипити її (особливо це було необхідно зробити при зборах на вокзал), як тітонька Міра враз кам'яніла й лише викувала: «Собаки, собаки!». Так, ніби зовсім невинне прохання моментально відкидало її на десятки років назад, і вона знову опинялася на етапі в оточенні конвою з вівчарками...

Марія Капніст стала прикладом аристократизму духа, бо з надзвичайною гідністю пройшла подальший життєвий і творчий шлях. Не маючи, через походження, закінченої акторської освіти (деякий час вчилася у студії Ю. Юр'єва в Ленінграді), отримала чудовий вишкіл і театральні «університети» в таборах (незбагненно, але саме там, як на смішка, були КВЧ — куль-

турно-виховні частини), де Бог звів із видатним режисером, талановитими акторами, людьми великих знань і високої, як казали, старої культури. А була вона артисткою від Бога. Ще Ф. Шалаяпін, побачивши її в трирічному віці в «живій картині», пророкував їй артистичне майбутнє. Про те, якою вона була неперевершеною Мірандоліною, згадував у листі через багато років колишній в'язень письменник Данило Фібіх.

Марія Капніст на рівних увійшла в коло українських кіноакторів, більше тридцяти років пропрацювала на Київській кіностудії імені О. Довженка й завжди була зразком шляхетності та відданості своїй справі.

Проте торувала вона шлях до визнання дуже нелегко...

На студії з'явилася, може, вже й восени 1956 р. Тільки ні в якому не табірному ватнику, як написала Л. Кочевська. Вона взагалі приїхала з Москви до Києва восени 1956 р. у коричневому «в рубчик» драповому пальті, ніяких ватянок ніколи в неї не бачила. От, безумовно, у ватянці Марія їхала після звільнення із Сибіру до Москви, коли її на пероні не впізнав Юрій Євгенович. Та про ту ватянку ніхто й не знає, а ось студійна пішла гуляти по сторінках і екранах, ставши одним із міфів, які творяться й до сьогодні, враховуючи й телесюжет каналу СТБ про Марію Ростиславівну від 13 січня 2009 р.

Після першої появи на екрані 1958 р. в епізоді фільму режисера Марка Донського «Дорогою ціною» та перших ролей у фільмах Юрія Лисенка «Таврія» 1959 р. і Віктора Іванова «За двома зайцями» вона, завдяки щасливому збігові обставин, стала 1960 р. штатною актрисою Театру кіноактора кіностудії імені О. Довженка. І почалися невеликі ролі та епізоди, які згодом утворили велику й різноманітну галерею образів чудової характерної актриси. Але дуже часто на неї чатували прикрі розчарування. Пам'ятаю, як вона приходила до нас окрилена й з порога радісно сповіщала: «Мені дали нову роль!», як студіювала з мамою французьку вимову для ролі гувернантки або розучувала українську народну пісню, а через деякий час сумно повідомляла, що гратиме інша... Скільки разів у неї перехоплювали ролі! Навіть знаменитий Микола Кутузов — роль Відьми у фільмі «Вій». Та від відчаю Марія Ростиславівна поверталася до надії. І врешті вона їй не зрадила...

Взагалі, помітила, що акторську діяльність Марії Капніст можна поділити на два дивні періоди: короткої й довгої сукні. Бо успіх до неї прийшов якое саме з модою на останню. От тоді й з'явилася її перша велика роль Мануйлихи у фільмі режисера Бориса Івченка «Олеся», а потім не забарилися й інші.

Серед майже 100 перевтілень особливими для Марії Ростиславівні були: підступна чаклунка Наїна («Руслан і Людмила»), аристократка Міліца Федорівна («Шанс»), мудра Мануйлиха («Олеся»). Своєю виразною, неповторною індивідуальністю вона запам'яталася багатьом і в таких фільмах, як «Два Федори», «Бронзовий птах», «Дике полювання короля Стаха», «Циган», «Салют, Маріє!», «Нові пригоди Янки при дворі короля Артура» та ін. Марія Капніст була майстром епізоду. Так, у фільмі Леоніда Бикова «Де ви, лицарі?» вона протягом двох хвилин внесла таку свіжу і яскраву безпосередність

та індивідуальність, що враження від нього не потьмяніло за багато років, і зберігаю його, як блискітку.

*Марія Капніст у ролі лаборантки.
Кадр із художнього фільму «Ключі від неба» (режисер В. Іванов), 1964 р.*

*Марія Капніст у ролі помічника режисера Єви.
Кадр із художнього фільму «Великі клопоти через маленького хлопчика»
(режисери О. Муратов, В. Васильківський), 1967 р.*

На жаль, звання заслуженої артистки УРСР припізнилося на довгі роки...

Експансивна, емоційна, екстравагантна, гостра на слово Марія Ростиславівна чарувала людей своєю природною вишуканістю й шляхетністю, дарувала людям свято спілкування. Навіть коротка зустріч із нею ставала подією для них та запам'ятовувалася на все життя.

Марія Капніст у ролі економки Софії Павлівни («Графині»).
Кадр із художнього фільму «Бронзовий птах»
(режисери М. Калінін, В. Корш-Саблін), 1974 р.

Повернувшись, Марія Капніст, яка свято берегла пам'ять про свого видатного пращура Василя Васильовича Капніста, уже 1958 р. енергійно взяла участь у відзначенні 200-річчя від його дня народження. Так само «не пропускала» жодної круглої дати й надалі. Вона була гідним його нащадком. Залюблена в поезію Василя Васильовича, ніколи не розставалася з томом творів поета, пропагувала його творчість і завжди читала вірші Капніста як зі сцени, так і в житті.

Як вона торжествувала, коли побачила сценічне втілення «Ябеди», талановиту постановку якої зробив режисер Юрій Мочалов в Іркутському театрі юного глядача. Вистава мала надзвичайний успіх під час гастролей театру в Ленінграді! Я, вражена оригінальною афішею, полетіла в Ленінград, бачила виставу й можу стверджувати, що то був триумф п'єси. Яскраве, витончене, повне сарказму дійство ввійшло в пам'ять. Вважаю, що й у наші дні п'єса аж ніяк не застаріла, бо й зараз ходять поміж нас її герої. Якби-то знайшовся режисер...

На долю Марії Ростиславівни випало материнство, складне, з безліччю переживань, потерпань і душевних страждань. Адже виносити дитину й народити в тих умовах — то вже неймовірні муки і геройство. А потім, крім радості, скільки було терпінь! Та донечка, котра пройшла дитячі будинки, виросла гідною як своєї рідної мами, так і названої, Валентини Іванівни Базавлук, які, пройшовши через пекельні муки таборів, а потім душевні, виявилися мудрими, віддавши Радіславі всю свою любов без останку.

Марія Ростиславівна прилетіла з якоїсь незнаної країни, може, й планети, була посланцем неземної моралі й законів, наріжні камені яких склали Справедливість, Добро й Любов. Була химерною квіткою (Боже, як вона любила квіти!), яка не згинула ані в пеклі пустелі, ані в задусі карагандинських шахт, ані на морозі Тайшету.

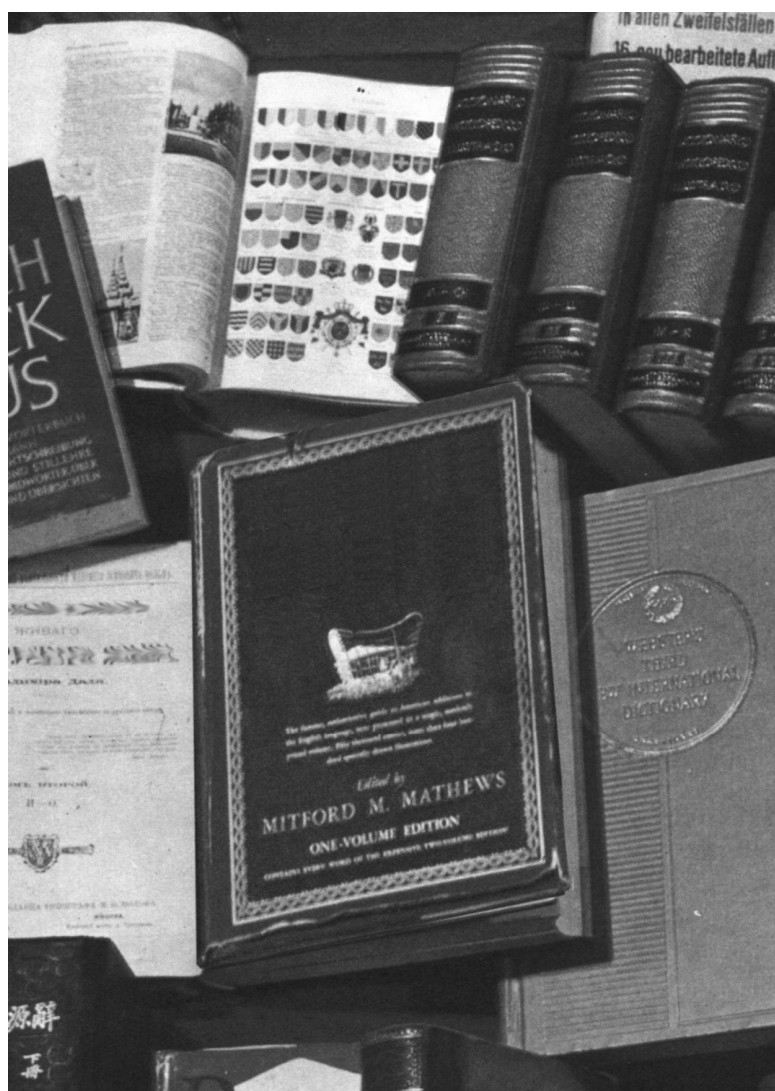
Для когось Марія Капніст залишиться улюбленою талановитою Актрисою, незвичайною Людиною, незбагненою Жінкою. А для мене — мою тітонькою Мірою зі своєю унікальною логікою, карколомними конструкціями для листів, яких надсилалося до свят десятками, неймовірними фантазіями та уявою, загадковими магнетизмом і привабливістю, своїми милими слабінками, дитячою безпомічністю в житейських ситуаціях і незбагненим стоїцизмом, які я спостерігала впродовж багатьох років. Залишиться моєю тітонькою Мірою, котра прилетіла з казкової країни...

Може, в цій країні любили так, як вона, бо все життя була зачарована Юрієм Євгеновичем Холодовським. Їм не судилося бути разом. Та відбувалися зустрічі, що дарували терпку радість і муку. Він був її Лицарем, її Георгієм Переможцем, її Вередуном, її Єдиним. Я не тільки спостерігала це неземне почуття, а й була посланницею, посередницею між ними. Мені було довірено читання листів тітоньки Міри, цієї поеми кохання, бачила душевні страждання, які завдавав їй обранець... І дивувалася тій непереможності почуття, яке по вінця наповнювало, окрилювало її.

Ким був Юрій Холодовський для Марії Капніст, стало зрозуміло, коли він помер. З неї немов вийняли стрижень. Погас вогонь, який палав у грудях, висохло джерело, з якого вона пила живу воду. Опам'ятатися від цієї втрати не змогла. Як істинна християнка примирилася, та вже ніколи не було в її очах того полум'я, тих блискавиць, які викликав тільки він.

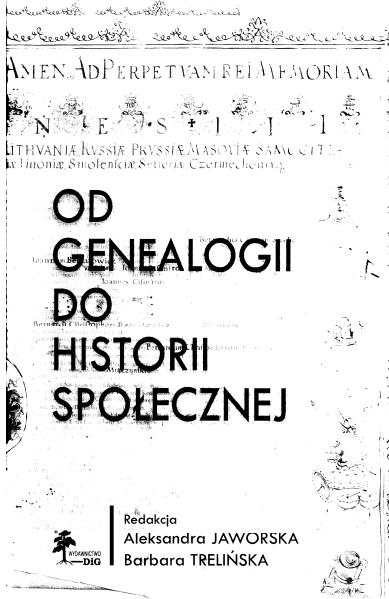
Неповторна жінка — неповторне її кохання...

...Вона несла людям «жайворонків» із запеченими мудрими побажаннями. Вчила їх прикрашати будні, любити одне одного, творити добро...

**РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ,
АНОНСИ, ДИСКУСІЇ**

ПОЛЬСЬКІ ВИДАННЯ
ЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ (ДОПОМІЖНИХ) ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Рец. на збірник статей: *Od genealogii do historii społecznej* / Red. Aleksandra Jaworska, Barbara Trelńska. — Warszawa: DiG, 2011. — 191 s.

Книга є збірником статей, які були виголошені як доповіді на З'їзді польських істориків у Ольштині в рамках другого симпозіуму під назвою «Від генеалогії до суспільної історії», що відбувся протягом 16–20 вересня 2009 р. У цілому, даний з'їзд фокусував увагу на науках, які дають змогу пізнавати історичні джерела. Питання методології вивчення нових джерел та їхня рецепція в практичному науковому дослідженні з огляду на нові технологічні виклики та наростаючі тенденції постмодерністичної парадигми вкотре змушують польських істориків до рефлексії та роздумів: що являють собою допоміжні історичні дисципліни, яка їхня місія?

Титул книги «Від генеалогії до суспільної історії» говорить про тенденції, які нині домінують у європейських історичних студіях. Тобто від вузького розуміння цілей та завдань кожної дисципліни до ширшого контексту культурного та цивілізаційного тла. Виявлення, опрацювання і введення до наукового обігу джерел та їхнє сформалізоване прилаштування до моделі реконструкції минулого є недостатнім завданням допоміжних дисциплін. Уже з побіжного огляду статей складається враження, що згідно з позиціями авторів допоміжні історичні галузі знань мають нанизувати, вкомпоновувати джерела до тканини минулого, немов кризь збільшуване скло вишукувати неосвоєні місця історичної пам'яті, надавати їй духу, подиху, смаку, життя.

Виконання такої мікроскопічної роботи вимагає опанування не тільки методик суміжних, і не лише гуманітарних, дисциплін, але й освоєння природничих, економічних наук. Усе чіткіше стає зрозумілим: геральдика, генеалогія, історична географія, сфрагістика, палеографія, дипломатика, нумізмати́ка потребують також допомоги методів психології, біології, медицини, хімії. Це є необхідною умовою реконструкції минулого в усіх його вимірах та зрізах. Інакше лише археографічне опрацювання джерел само собою буде тільки констатувати, але не зможе бути вплетене в причинно-наслідковий ланцюг «довгого тривання» подій та людської екзистенції.

Відкриває збірник стаття Марії Кочерської (Maria Koczerska) «*Політична еліта Польського королівства в XI–XV ст.*». Вона являє собою загальний огляд позицій фахівців щодо проблеми дефініції поняття «еліти» доби пізнього середньовіччя. Дослідниця ставить ряд питань: кого можна називати елітою між тих груп, яка роль короля у її формуванні, як вона давала раду без володаря, чи міг король урядувати без неї (с. 18)?

Історик показала, що влада короля сильно пов'язана з позицією еліт, але кожна сторона займає свою нішу й, тільки будучи в ній, має гарантії впливу та життя. «Олігархія, — пише М. Кочерська, — могла керувати при слабкому королі, але не могла б без короля» (с. 25). Цікавим є порушене питання щодо спроби дефініції соціальної групи канцеляристів. М. Кочерська вважає, що це була інтелігенція, тобто ті особи, які живуть із власних інтелектуальних вмінь. Авторка звертає увагу на невикористаність джерел XV ст., наприклад, кореспонденції, для повного пізнання еліт.

Аліція Шимчакова (Alicja Szymczakowa) у статті «*Родинні основи локальних еліт*» продовжує порушену вище проблему, зокрема, розглядає еліту локальну, тобто регіональну.

Дослідниця, як і Марія Кочерська, ставить питання: чи є елітою та частина привілейованого суспільства, яка не має урядницьких функцій? І тут же відповідає: не маючи статусу урядників, але за наявністю фінансів, нерухомості, політичних впливів, такі особи можуть так називатися.

Кшиштоф Мікульські (Krzysztof Mikulski) у статті «*Родинні стратегії міщан та шляхти Королівської Пруссії в XIV–XVIII ст.*» наголошує на важливості монографічних досліджень як методів студій генеалогії родин. Зрештою, таку думку підтримали й вищезгадані автори.

Він звернув увагу на те, що нинішні виклики та завдання перед історичною наукою часом відходять від методів джерелознавства та часто стосуються соціології (с. 45). Жодного соціального авансу без шлюбу з представником знатного роду — такий висновок робить автор, аналізуючи кар'єри міщанських родин (с. 54).

К. Мікульські зазначає, що з другої половини XV ст. недостатньо було мати герб, землю та належати до еліти, аби гарантувати собі шляхетство. Слід було отримати підтвердження статусу, акт нобілітації (с. 55). А в епоху Просвітництва необхідною умовою соціального авансу вже був університет, навчання в якому легітимізувало привілейований статус.

Генрик Вонсовіч (Henryk Wąsowicz) фактично в міні-монографії «*Інтелектуальні забави із часом*» (с. 117–161) представив широкий нарис про мистецтво обрахування часу, його циклів від початку християнства.

Найперше, що приходить на думку, читаючи статтю, — це розуміння солідного рівня розвитку хронології в польській історіографії. Г. Вонсовіч, до речі, є автором книги «*Середньовічна хронологія*»¹.

¹ Wąsowicz H. Chronologia średniowieczna. — Lublin, 2013.

Автор сконцентрувався на аналізі компутів (лат. *computus* — метод обрахунку часу) — збірок, які вміщували засади та принципи обрахунку часу. Дослідник наводить різні способи цього процесу на основі сонячного та місячного циклів.

Зібраний матеріал демонструє зв'язок ведення часу з геортологією, історичною географією й усвідомлює, наскільки нелегким було мистецтво часочислення.

Ян Тишкевіч (Jan Tyszkiewicz) у вступній частині своєї статті під назвою «Екологія людини в минулому, або про деякі допоміжні історичні дисципліни» запропонував фактично *modus vivendi* історичної науки. Автор слушно наголошує: «завдання та методи історичних досліджень змінюються в залежності від зміни цілей та нових можливостей пізнання. Теоретик та практик нині повинні пам'ятати та вести мову про кілька груп дисциплін, які допомагають у творчій праці історика: класичних допоміжних історичних наук [...], але також інших, які подають важливі тези та способи рішень» (с. 163).

Історик вказує на малознану в українській гуманітаристиці ділянку — екологію як науку, яка збагачує історичні дослідження та сприяє їхньому проведенню. Автор зупиняється на екології людини (напрямок, який розвивається з антропології, медицини та екології) та суспільній екології (результат співіснування соціології, етнології як культурної антропології й географії) (с. 164).

Червоною ниткою проходить ідея дослідника про співпрацю (інтердисциплінарність) ряду наук гуманітарного та прикладного характеру з метою пізнавати умови життя людини минулого в повному його часовому, просторовому, культурному та соціальному різнобарв'ї (с. 166).

Історик представляє цікаві пропозиції: на основі поєднання історичних та географічних методів формування антропогеографії (с. 165), поширення в європейських гуманістичних науках екології ландшафту (с. 166). Ян Тишкевіч переконливо стверджує потребу поєднання суспільних та природничих наук у реконструкції минулого та умов життя людини.

Томаш Ясінські (Tomasz Jasiński) у статті «Допоміжні історичні науки чи джерелознавство — термінологія чи дослідницькі методи» здійснив огляд еволюції поняття «допоміжні історичні науки» й висвітлив його розвиток від початку XVIII ст. (від Беньяміна Гедеріха, який 1711 р. видав книгу про такі науки, як географію, хронологію, генеалогію та геральдику, Ансельма Десінга — 1741 р. опублікував Енциклопедію допоміжних історичних наук, послуговуючись латинським поняттям «*auxilia historica*», до Йоганна Хрістофа Гаттерера, який уперше ввів німецькомовне поняття «допоміжні історичні науки» — «*historische Hülfswissenschaften*» — 1761 р.). Автор згадує спробу Карла Бранді 1939 р. змінити останню назву на «фундаментальні науки» (*Grundwissenschaften*).

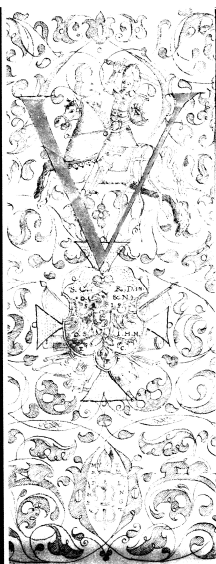
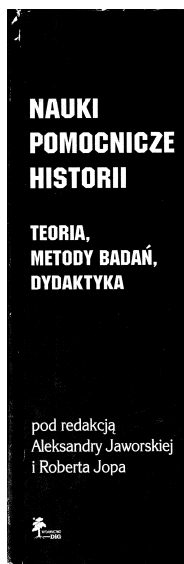
Говорячи про поняття «джерелознавство», автор наголошує на його німецькому корінні в сучасній польській історіографії. Джерелознавство, резюмує він, нині в польській історичній науці виконує чотири ключові функції: 1) критику джерел; 2) інтерпретацію; 3) спрямування до пізнання; 4) теорію їхніх досліджень.

Актуальне питання: яка ж кількість допоміжних історичних наук? Дослідник наголошує, що це залежить від категорій джерел та завдань, які ставить дослідник, опрацьовуючи джерела.

За автором, допоміжні історичні науки реєструють процеси та історичні явища, є дослідницькими методами та процедурами, якими має послуговуватись історик, розпочинаючи аналіз джерел.

На жаль, у збірнику відсутня стаття Зенона Пеха (Zenon Piech) «Образна система комунікації в культурі польського Середньовіччя», однойменна доповідь якого була виголошена на симпозиумі.

Завершує збірник розділ «Дискусія», в якому представлені зауваження та пропозиції щодо виголошених доповідей вищезгаданих авторів.

Рец. на збірник статей: *Nauki pomocnicze historii. Teoria, metody badań, dydaktyka* / Red. Aleksandra Jaworska, Robert Jop. — Warszawa: DiG, 2013. — 294 s.

Даний збірник є продовженням ідей та тез, означених у попередній публікації. Книга вийшла друком через два роки після випуску «Від генеалогії до суспільної історії». І можна порівняти, наскільки швидкими темпами відбуваються зміни в контексті ставлення питань до методів та завдань студій.

Видання є результатом одинадцятого міжнародного симпозиуму, які відбуваються в Польщі з 1973 р. та присвячені наукам, що дають змогу пізнавати історичні джерела.

Книга складається з 21 розвідки, серед яких, окрім польських, представлені також матеріали чеських, литовських та російських дослідників. Статті можна поділити на кілька груп: такі, що присвячені окремим дисциплінам (бібліології, вексилології, архівістиці), питанням джерелознавства (проблема дефініції критики джерел, класифікація писемних джерел середньовіччя), дипломатики й канцелярії, джерелам історичної географії та картографії, історичної іконографії, сфрагістики, нумізматики.

Марія Юда (Maria Juda) у матеріалі «Історична бібліологія в системі допоміжних історичних дисциплін» показує, як наука про книгу набуває нового виміру, соціологічної перспективи досліджень. Вона робить загальний огляд розвитку цієї галузі знань, демонструє, як бібліологія переплітається з генеалогією, геральдикією, хронологією, мовознавством та літературною культурою.

Авторка вводить поняття «культура книги», говорить про історію читання як субдисципліну науки про книгу. У підсумку М. Юда наголошує, що

вивчення книги як носія певного змісту, знаряддя збереження тексту, як інструменту міжособистісної комунікації представляє непроминальний інтерес у розумінні цивілізації писаного та друкованого слова.

Януш Лосовські (Janusz Łosowski) подібний огляд-ревізію здійснив на прикладі архівістики. Цікаво, що автор наголошує: «...використовую поняття «допоміжної дисципліни», але не «допоміжної науки», оскільки кожна зі знаних допоміжних наук, на моє переконання, є частиною історичної науки й у жодному разі не може бути визнана за осібну науку в стосунку до неї» (с. 22–23).

Дослідник підкреслює також специфіку формування архівів — документи, які містяться у фондах, є не стільки єдиними вцілілими матеріалами, скільки свідомо збереженими як репрезентативні писемні пам'ятки. І саме тому, наголошує автор, комплектування архівів має бути спільною турботою як архівістів, так і істориків.

Важливою тезою є актуалізація уваги на проблемі збільшення кількості документів на електронних носіях, на важливості інвентарів, каталогів архівних матеріалів.

Автор прогнозує в найближчому майбутньому суттєву зміну спрямованості та функцій архівів — вони стануть суто технічними центрами збереження та впорядкування інформації.

Залишається, як на нашу думку, відкрите питання: чи можливо проводити селекцію так, аби всі документи, які мають цінність та будуть необхідні для вивчення минулого, вдалося зберегти, а «маловартісні» — утилізувати? Так само постає питання збереження та формування відомчих архівів (де, можливо, зберігатимуться ті «маловартісні» матеріали), документи яких не будуть передаватись у державні архіви та довічно знайдуть прихисток в установі, яка їх створила.

Продовжує огляд стану та завдань допоміжних історичних дисциплін Ян Птак (Jan Ptak), один із найкращих польських фахівців із вексилології.

Стаття являє собою коротку історію виникнення поняття «вексилологія» та однойменної допоміжної історичної дисципліни. Показано, як розвиток цієї наукової дисципліни та практичного прапоротворення тісно пов'язаний, насамперед, із геральдикою та сфрагістикою. Автор пише про поняття «вексилоїд», — тобто елементи хоругв або ж вексилоподібні пам'ятки. Наголошує на важливості упорядкування термінологічних питань. Підкреслює значимість вексиліграфічних матеріалів як таких, що «більш поширені в історії як герби та печатки [...] та мають ширше коло практичних значень, аніж грошові номінали» (с. 44). Ян Птак вбачає в прапорах не тільки «код для переказу певної інформації, але й самі по собі [вони] можуть бути таким комунікатом».

Мацей Дорна (Maciej Dorna) у роботі *«Критика джерел — проблема визначення»* аналізує поняття «критики джерел», запропоноване свого часу Густавом Дройзеном. Дослідник висуває також альтернативу бернгеймовській концепції понять «зовнішня та внутрішня критика джерела» — «критика походження» та «критика інформаційного потенціалу».

Марія Блахова (Marie Bláhová) у статті «Класифікація писемних джерел періоду Середньовіччя» підкреслює важливість цього питання для «орієнтації в джерелах» та визначення належної методики історичної критики.

Рута Капайте (Rūta Šaraitė) у матеріалі «Прояви індивідуальних рис у письмі писаря в пізньому середньовіччі та ранній фазі ранньомодерного часу» висвітлює найдрібніші деталі, які могли вплинути на характер письма. Дослідниця переконує, що індивідуальні риси писаря в середні віки не мали впливу на форму письма, оскільки стиль був уніфікований.

Авторка звертає увагу на опанування писарями двох видів письма й одночасне послуговування ними в канцелярії, що часто приводить до хибних висновків про різних виконавців.

Стиль письма формувався завдяки зміні канцелярій, особистим контактам писаря, його зацікавленості новими формами та стилями письма. Р. Капайте підкреслює: «...уніфікована та деперсоналізована техніка письма продукувала й деперсоналізованого писаря» (с. 84). І тут же зазначає, що все ж таки можна визначити його індивідуальні риси, але вони свідчать не про психофізичні характеристики писаря, а про його вік чи хворобу (с. 85).

Продовжує тему палеографії, але вже періоду XIX ст., Аліція Кулецька (Alicja Kuleska). Авторка зупиняється на взаємозв'язках мови та письма, звертає увагу на взаємозв'язок між державою та мовою: «Не уявляю собі, — пише А. Кулецька, — аби мова могла існувати без держави».

Дослідниця приєднується до думок учених XIX ст. — уміння читати та писати є ознакою належності до сучасного суспільства й формувало підґрунтя до прийняття свідомих рішень.

Артур Гурак (Artur Górak) у розвідці «Гене́за кириличного письма російської адміністрації Польського королівства» наголошує на проблемі невеликого освоєння студентами в Польщі кирилиці, що має вплив на неналежне вивчення руських джерел. До речі, подібну проблему прослідковуємо і в Україні, але у вимірі латинської мови та латиномовних матеріалів.

Історик показує зв'язок між палео-, нео- та просопографією, біографістикою (с. 100). Автор вважає, що стиль письма може говорити про національні, психологічні та інші риси. Тому правдоподібно, що письмо є, на його переконання, одним із найконсервативніших елементів культури. Проаналізований А. Гураком матеріал свідчить про великі впливи європейської палеографії на російську.

Катажина Мадейська (Katarzyna Madejska) звернула увагу на проблему комплексного вивчення канцелярій фахівцями з архівістики, дипломатики та джерелознавства.

Марцін Грульковські (Marcin Grulkowski) скрупульозно вивчив проблему дефініцій та класифікацій міських книг. Такими він називає джерела, що мають наступні риси: 1) форму кодексу; 2) зовнішню будову у формі комплексу складок; 3) урядовий характер змісту; 4) вписи, як елемент внутрішньої будови.

Історик показує всю складність цієї проблеми, адже досить часто міська книга не вписується в прийняті в історіографії критерії визначення, оскільки, як стверджує автор, структура таких книг залежала від шляхів розвитку економіки того чи іншого міста.

Дослідник наводить приклади книг, які за вищенаведеними ознаками не можна назвати міськими, і тому пропонує їм визначення «канцелярська допомога».

Український вимір має стаття Пьотра Рахвала (Piotr Rachwał) «Невідоме джерело до залюднення унійної холмської дієцезії ХІХ ст.». Автор проаналізував демографічні матеріали (списки парафіян із зазначенням статі, народжень, шлюбів, смертей) Холмської єпархії ХІХ ст., здійснив спробу реконструювати етапи створення таких списків від парафії до консисторії.

Александра Яворська (Aleksandra Jaworska) аналізує портрети в ілюмінованих документах ХV—ХVІІ ст. Унікальні іконографічні джерела подають реальні образи польської еліти та королів. Такий матеріал є важливим інструментом у позавербальній комунікації та може багато сказати про структуру влади, суспільну ієрархію тощо.

«Паспорти до небес» — так польська дослідниця Єльжбета Домбровська охарактеризувала індульгенційні булли, які аналізував у контексті інтердисциплінарних студій Віктор Шимборські (Wiktor Szymborski). Історик наголошує на необхідності об'єднання фахівців з історії мистецтва, епіграфіки, дипломатики, символіки, бібліології, археології до вивчення індульгенцій. Аналіз інституціоналізації прощення показує, наскільки дані джерела є непроминальними щодо розуміння середньовіччя, релігійності, системи координат суспільств католицького світу.

Марцін Глебьонек (Marcin Głebionek) звертається до сфрагістики ХІХ ст., яка досі недостатньо вивчена. Тонко відчуваючи специфіку інформаційного потенціалу печаток цього часу, історик наголошує: «печатки не є потрібні до пізнання історії ХІХ ст. Але, аби зрозуміти це століття, — печатки не слід забувати».

Фактично він представив програму опрацювання печаток ХІХ ст., підкреслив різницю даного сфрагістичного матеріалу від сігілюмів попередніх століть. Найважливішим постулатом статті є вивчення печаток новітнього періоду кризь призму сфрагістичних систем, — тобто груп печаток, які об'єднані та підпорядковані єдиному диспонуєнту. Формування сфрагістичних систем є ефектом зростання канцелярій, їхніх підрозділів та документообігу в новітній період. Саме такий спосіб дослідження печаток буде сприяти ефективності наукового опрацювання новітньої сфрагістики.

Томіслав Гергел (Tomisław Giergiel) розглянув каштелянії як інституцію в історико-політичному вимірі.

Автор представляє проблему локалізації цих адміністративно-територіальних одиниць. З точки зору методології, історик наголошує на необхід-

ності застосовувати історичні, археологічні, мовознавчі методи задля вирішення означеного завдання.

Формуванню архівів у містах Уралу XVIII–XIX ст. приділила увагу Світлана Цеменкова. Показані юридичні колізії та відсутність правової культури в XIX ст., що приводило до втрати документів.

Роберт Йоп (Robert Jop) сфокусувався на проблемі методів вивчення середньовічних кордонів. Автор наголошує на багатьох труднощах, зокрема незадовільній збереженості джерельної бази. Але, здається, ключовим є акцент на необхідності використання опосередкованих відомостей — структури самого джерела, досить вмілого послуговування тією чи іншою термінологією (с. 242), визначення відношення людини до кордону, способу її мислення про простір та орієнтація в ньому (с. 243); прослідкування структури опису кордонів та термінології, а також змін у процесі формування кордонів протягом століть (с. 252).

Антоні Барчяк (Antoni Barciak) аналізує мапу Андреаса Хінденберга 1636 р. Дослідник демонструє її як «код суспільної та письмово-образної комунікації» (с. 253). Дана мапа є більше, аніж карта — це історико-політично-географічний словник у мініатюрі, який доповнюється генеалогічними, геральдичними, палеографічними даними.

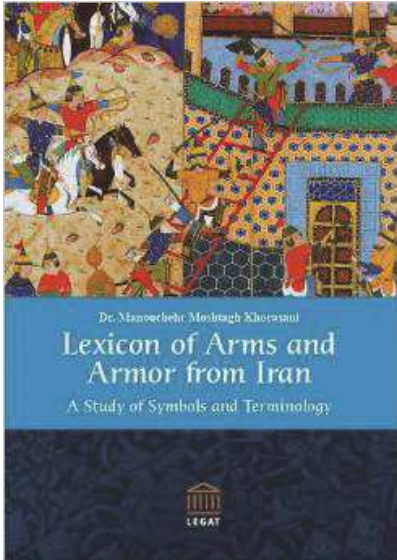
Марек Радох (Marek Radoch) показав у розвідці *«Die lattauischen Wegeberichte»* як джерело географічних знань у Ордені хрестоносців про землі Великого князівства Литовського, із якою педантичністю «визволителі гроба Господнього» підходили до питання збирання відомостей про географічний ландшафт та шляхи комунікації.

Павел Мадейські (Paweł Madejski) у статті *«Монета, гроші, історичний матеріал — зміни статусу нумізматичних свідчень у сучасній історіографії Стародавнього світу»* звертає увагу на те, наскільки питання іконографічного коду є донині остаточно не вирішеними. Наприклад, тези щодо зображень на римських монетах як форми пропаганди, підкреслення харизми імператора, за автором, не є такими однозначними (с. 277). Дані постулати, зазначає він, загнали дослідників у пастку.

Історик пропонує не опиратись на поширені версії щодо функції образу на монеті імператора, а намагатись зрозуміти, яку функцію могли виконувати подібні зображення свого часу. Ідучи таким методологічним шляхом, автор вважає, що монети могли виконувати роль підказки для потенційного глядача, який сам приходив до висновку щодо імператора та імперії.

Мечислав Рокош (Mieczysław Rokosz) у есе *«Давні дзвони як предмет досліджень допоміжних історичних наук»* показав, що костельні дзвони є малознаними джерелами з вивчення сфрагістики, геральдики, нумізматики. Означена проблема також переплітається з медициною (оскільки звук дзвону був терапією нервових захворювань). Історик висвітлив предмет студії також як категорію часу, означення певного простору та ідентифікації спільноти.

Представлений матеріал демонструє, наскільки зростають вимоги та завдання в історичних студіях. Недостатньо знати джерела, мови тощо, оперувати категоріями та понятійним апаратом історії та суміжних гуманітарних наук. Ідеться про оволодіння широким спектром знань та вмінь з обсягу прикладних наук. Постулат не є новим у європейській науці. Новими є цивілізаційні реалії історіографічних шкіл центральноєвропейських держав, зокрема й України, в яких наукові середовища аспірують до тих стандартів методологій та постановок проблем, які західна історіографія артикулювала ще принаймні на початку ХХ ст.

Рец. на кн.: *Manoucher Moshagh Khorasani. Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology. — Tübingen, Germany: Legat Publishers, 2010. — 560 pages.*

Рецензована книга є другою великою працею знаного фахівця в галузі історії іранської зброї та військового спорядження М.М. Хорасані. Вихід його попередньої монографії «Arms and Armor from Iran» став справжньою науковою подією — наразі це єдина праця з таким значним обсягом залучених джерел, цілком присвячена історії холодної зброї та обладунків давньої Персії.

Поява «Лексикона» є логічним продовженням цієї фундаментальної роботи, наступним кроком автора, вірного своїй кон-

цепції дослідження зброї в усій складності її історичного розвитку.

Вивчення історичної термінології аж ніяк не можна вважати вдячною справою для науковця, адже вона вимагає опрацювання величезної кількості писемних джерел, надзвичайно ретельного, прискіпливого відбору необхідного матеріалу. Зайве говорити, що вихідний продукт такої праці нагадує верхівку айсберга: для укладання словника історичної термінології слід провести справді титанічну роботу. Насамперед, цим пояснюється надзвичайна рідкість подібних досліджень, як у зброєзнавстві, так і спеціальних історичних дисциплінах у цілому. Зазвичай, науковці воліють уникати спеціалізованих праць, аналізуючи історичну термінологію в додатках до своїх розвідок. Власне, в Україні за останні десятиліття можемо згадати лише одне дослідження такого типу, виконане на належному науковому рівні, — «Уніформологічний словник» Є. Славутича¹, один із розділів якого присвячений назвам історичної зброї. Щодо пов'язаної зі зброєю історичної термінології давнього Ірану та й усього Близького та Середнього Сходу загалом, фундаментальні праці такого рівня досі були відсутні. У зв'язку з цим слід віддати шану науковій сміливості та наполегливості М.М. Хорасані, який зумів довести до завершення цю надскладну роботу.

Як і перша книга, «Лексикон» написаний англійською мовою, що відкриває йому найширші перспективи для опанування світового наукового ринку.

¹ Славутич Є.В. Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник / Відп. ред. Г.В. Боряк. — К., 2012. — 171 с.

Праця М.М. Хорасані вже традиційно для нього починається з мапи Ірану та хронологічної таблиці правлячих династій.

З розділу «Подяки» можна дізнатися, що в роботі використані матеріали з провідних музейних та бібліотечних установ Ірану. У написанні «Лексикона» брало участь чимало іранських і західних фахівців, що не дивно, адже таке дослідження вимагає найвищого рівня міжнародної й міжгалузевої наукової інтеграції.

Основній частині передують чотири вступні статті (с. 11–25), написані знаними європейськими та іранськими фахівцями. Кожна з них присвячена військовій історії давньої Персії та, водночас, є оцінкою наукового внеску доктора М.М. Хорасані.

Вступна частина завершується статтею самого автора, де він обґрунтовує актуальність дослідженої проблематики та описує хід своєї праці над книжкою.

Наступний розділ присвячений принципам лексичної організації «Лексикона». Оскільки використані в роботі матеріали охоплюють три періоди історії мови — Давній (Авеста), Середній (Пахлаві) та Новий, необхідно було укласти детальні фонетичні таблиці транскрибування давніх термінів.

В окремому розділі розглядаються засадничі писемні джерела, на яких ґрунтується «Лексикон». Цей корпус складається з близько 70 найменувань. Серед них — класичні епічні твори, як «Шахнаме» Фірдоусі, поезії Рудакі, Тусі та інших перських митців епохи Середньовіччя, знаних географів, філософів, математиків, дослідників-енциклопедистів давніх часів, відомих суспільних, політичних та військових діячів. У хронологічному відношенні ці тексти охоплюють період IX–XIX ст.

Дослідник також використав сучасні напрацювання, залучивши один із найновіших тлумачних словників перської мови А. Денкходи.

Основний матеріал книги (с. 59–477) розташований за літерами латинського алфавіту та проілюстрований чорно-білими світлинами, репродукціями й малюнками. Поряд із кожним транскрибованим терміном наведено оригінальне написання перською та зазначені писемні джерела. Автор здійснив короткий лінгвістичний аналіз термінів, виділяючи й тлумачучи лексичний зміст їхніх частин.

Далі в текстах статей визначені історичні значення термінів та наведені більш розлогі пояснення відповідно до цитованих писемних джерел.

Статті охоплюють широкий спектр військової термінології — від конкретних найменувань різновидів зброї й військового оснащення до техніки їх використання та більш широких понять, пов'язаних із теорією військової справи.

Не оминув автор і проблематику зброєзнавчої класифікації при розгляді назв зброї. Так, при аналізі знаменитого «шамшир» (с. 345–346), дослідник звертає увагу на той факт, що в західній історіографії цим терміном прийнято позначати шаблю з клинком високої кривизни, плавно звуженого до вістря, клинуватого в перерізі, без долів. Окрім того, клинок такої зброї не переобтяжений декором, що зазвичай обмежується одним-двома невеликими таушованими

ними золотом картушами. М.М. Хорасані зауважує, що в Ірані історичний термін «шамшир» ніколи не використовувався для розрізнення окремих типів мечів або шабел, а означав довгоклинкову зброю взагалі. Широке значення терміна найкраще продемонстровано на подальших сторінках праці, де розглянуто понад двісті історичних визначень, нерозривно пов'язаних із поняттям «шамшир» (с. 349–372).

Подібна різноманітність спостерігається й щодо назв іншої зброї. Так, похідні від терміна «табар» (сокира) не тільки позначають самі різновиди бойових сокир («табарзін» — сідельна сокира, «табарзін-екеран» — важка сідельна сокира тощо), спосіб носіння, навіть характер оздоблення, але й бойові техніки їх використання (с. 379–382).

Справжньою окрасою «Лексикона» є вміщений наприкінці кольоровий каталог предметів зброї та військового спорядження. Представлені предмети залучені з приватних колекцій, Військового музею Тегерану та Інституту музеїв Боньяда (Іран), колекції Гірінжеллі (Італія). Зразки супроводжуються детальною атрибуцією: наведено загальну характеристику, датування, матеріали та ремісничі техніки, опис декору та переклад клинкової епіграфіки, конкретні параметри. Світлини виконано в кількох ракурсах зі збільшенням окремих важливих фрагментів. Окремі з цих зразків вперше вводяться до наукового обігу.

До важливих недоліків «Лексикона» слід віднести відсутність історіографічного апарату з переліком писемних джерел та відомостями про їхню згадку у зв'язку з термінами в словникових статтях, що життєво необхідно в подібній праці. Розуміння складності такого завдання, що вимагає величезної кропіткої роботи, не звільняє автора від необхідності її здійснення. Адже саме зазначений недолік наразі не дозволяє словнику зайняти місце повноцінного наукового довідкового видання, залишаючи його серед спеціальних історичних досліджень. Сподіваємося, ця робота з часом буде виконана й словник посяде належне йому місце в ряду найбільш видатних праць такого роду.

Попри недоліки, зауважимо, що книга вже ввійшла до золотого фонду сучасного зброєзнавства й має бути в бібліотеці кожного дослідника історичної зброї Середнього Сходу. Укотре слід відзначити високий науковий рівень викладу матеріалу, незмінно притаманний усім працям іранського дослідника. Наразі маємо роботу, яка заповнює велику білу пляму в студіях із військово-історичної термінології давнього Ірану й дає гідний приклад дослідникам зброї країн Європи та Нового Світу, де розвідки подібного рівня й обсягу залишаються привілеєм науковців інших галузей знань.

АНОТАЦІЇ

Олексій Бакалець

ІВЧИНСЬКИЙ СКАРБ 1976 р. СРІБНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МОНЕТ КІНЦЯ XIV — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI ст. ІЗ ФОНДІВ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Виявлення та детальний аналіз монетних скарбів того чи іншого періоду має неоціненне значення для вивчення грошового обігу в певному регіоні. Автор статті, досліджуючи обіг грошей на теренах Поділля в другій половині XIV–XVI ст., аналізує один із найбільших комплексів срібних європейських монет кінця XIV — першої третини XVI ст. із с. Івча Літинського району Вінницької області.

Ключові слова: празький гріш, галицький грошик, гріш, півгріш, солід, денарій, обіг грошей, Польща, Велике князівство Литовське, Пруссія, Священна Римська імперія.

Тарас Барабаш

ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЕВОЛЮЦІЮ ЛАТИНСЬКОГО ПИСЬМА В ЄВРОПІ ТА УКРАЇНІ В XVI–XVII ст.

У статті досліджуються особливості впливу різноманітних політичних подій, явищ, процесів на розвиток латинського письма в XVI–XVII ст. у Європі та на українських землях (у той час володінь Корони Польської, згодом Речі Посполитої). Продемонстровано, яких саме змін зазнали типи та види письма на зазначених територіях під дією політичних обставин, наприклад, італійсько-французьких війн, Реформації та Контрреформації, Люблінської унії й т. д.

Ключові слова: гуманістичне письмо, політичні процеси, Люблінська унія, українські території, Реформація, Контрреформація.

Ярослав Борщук

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті подається короткий аналіз та здійснюється спроба узагальнення документів з історії українсько-польських відносин на Волині в 1942–1944 рр., що зберігаються в державних архівах України. Також розглянуто напрацювання вітчизняних істориків стосовно класифікації цілого комплексу джерел з історії ОУН і УПА.

Ключові слова: Волинська трагедія, архівні джерела, державні архіви України, класифікація джерел.

Марина Будзар

**ПАНСЬКІ МАЄТКИ ПРИЛУЦЬКОГО КРАЮ
В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІЙ СИТУАЦІЇ 1920-х рр.:
ДОЛЯ САДИБИ ГАЛАГАНІВ У СЕЛІ СОКИРИНЦІ**

У статті розглядається доля існування родового маєтку Галаганів в історичній ситуації 1920-х рр. Автор аналізує процес руйнування єдиного господарчого, архітектурного, культурного комплексу садиби. Цей процес презентовано в порівнянні з тими змінами, що відбувалися в інших приватновласницьких садибах Прилуцького краю в цей самий період.

Ключові слова: панський маєток, садиба Галаганів у селі Сокиринці, комплекс садиби, історико-культурна ситуація 1920-х рр.

Лариса Буряк

**РЕКОНСТРУКЦІЇ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ
У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ МНЕМОНІЧНОГО ПРОСТОРУ**

Досліджуються особливості українських наративних практик творення жіночих образів як органічної складової простору колективної пам'яті в контексті культурно-національних трансформацій. Обґрунтовується варіативність образних інтерпретацій, зумовлених закономірностями історичного поступу, пріоритетністю суспільних ідеалів. Здійснюється аналіз гендерних відмінностей у репрезентації жіночих образів, які виступали символами української ідентичності в мнемонічній парадигмі перших десятиліть ХХ ст.

Ключові слова: українська історіографія, мнемонічний простір, жіночі образи, культурно-національне відродження.

Ірина Войцехівська

Наталія Коломієць

**КАВАЛЕРСТВЕННІ ПАНІ ОРДЕНА КНЯГИНИ ОЛЬГИ:
МОДЕЛЮВАННЯ ОБРАЗУ УСПІШНОЇ УКРАЇНКИ**

На основі джерелознавчої методики здійснена спроба відтворити колективний портрет жінок, нагороджених трьома ступенями ордена княгині Ольги. Охарактеризовано діяльність нагороджених, їхній внесок у розвиток України.

Ключові слова: кавалерственна пані, нагороди, орден княгині Ольги, громадська діяльність.

Неля Герасименко

СТАН ВИВЧЕННЯ МЕТРОЛОГІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті проаналізовані праці дослідників метрології Київської Русі. Визначено основні напрями й методику їхніх досліджень, номенклатуру давньоруських мір і співвідношення деяких з них із метричними мірами. Зазначені недосліджені питання, які надалі мають стати предметом спеціального вивчення вчених.

Ключові слова: історична метрологія, давньоруські міри, Київська Русь.

Анатолій Дзагалов

**ОБЛОГА ГУНІБА ТА ПОЛОНЕННЯ ШАМІЛЯ У
СПОГАДАХ Д.І. СВЯТОПОЛК-МИРСЬКОГО**

У статті аналізуються матеріали з фонду князя Д.І. Святополк-Мирського, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Вони дозволяють простежити історичні процеси, доповнити й висвітлити події, що відбувалися на Північному Кавказі 1859 р.

Ключові слова: князь Д.І. Святополк-Мирський, князь О.І. Барятинський, Шаміль, Чечня, Дагестан, повстання.

Іван Дзира

**УКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XV–XVIII ст.
У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1830–1860-х рр.**

У статті розглядаються публікації 1830–1860-х рр., присвячені українським літописам XV–XVIII ст. Автор аналізує творчий доробок українських науковців і їхні досягнення на ниві вітчизняного літописознавства.

Ключові слова: літопис, літописознавство, історіографія.

Зінаїда Зразюк

**СІМ СКАРБІВ ІЗ КОЛЕКЦІЇ МІНЦ-КАБІНЕТУ
КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА**

У статті розглядаються сім «забутих» скарбів першої половини XVII ст. із колекції Київського університету св. Володимира. Скарби є важливим джерелом для вивчення економічного та політичного життя держави, внутрішньої та міжнародної торгівлі.

Ключові слова: місцева та міжнародна торгівля, грошовий обіг, скарби монет.

Андрій Зубко

ГРОШОВО-ВАГОВІ СИСТЕМИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

У статті дана характеристика вагових систем Київської Русі, встановлено норми ваги основних одиниць і визначено їхнє співвідношення між собою. Простежено також вплив на розвиток їхнього формування вагових систем інших держав.

Ключові слова: фунт, пуд, берковець, гривня, золотник, літра, драхма.

Ярослав Калакура

**ІНТЕГРАТИВНА ФУНКЦІЯ
СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН**

На основі аналізу ролі й місця спеціальних історичних дисциплін у структурі гуманітарного знання з'ясовується їхня інтегративна ознака та функція як у рамках системи історичної науки, так і на межовому рівні шляхом широкого залучення джерел суміжних наук і використання міждисциплінарних методів для їх дослідження та інтерпретації.

Ключові слова: спеціальні історичні дисципліни, інтеграційна функція, джерела, методи.

Віктор Карпов

ПРОБЛЕМАТИКА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ УНІФОРМІСТИКИ В НОВІТНІЙ ПЕРІОД

У статті розглядається питання становлення української уніформістики на сучасному історичному етапі. Подається аналіз історіографічних джерел, характеризується формування українського однострою. Стверджується, що процес творення національної військової символіки залежав від обставин суспільно-політичного розвитку держави та рівня наукового забезпечення розробок.

Ключові слова: уніформістика, армія, однострої.

Наталія Кашеварова

ДОКУМЕНТИ ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РОЗЕНБЕРГА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ ПЕРІОДУ ОКУПАЦІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті характеризуються документи Оперативного штабу Розенберга (донесення, звіти, фотодокументи, листування тощо), що містять відомості не лише про діяльність різних культурних, наукових та освітніх установ на окупованих територіях Радянського Союзу, а й також щодо картини повсякденного життя в окупації, наприклад, стану міст, побуту населення, його морально-психологічного стану, впливу війни на життя та моральні цінності окремих осіб тощо. Проаналізовано значення документів Оперативного штабу як джерел, створених, зокрема, його співробітниками як цивільними особами, а не військовими, що значною мірою відбилося на змісті та характері документів. Висвітлюється також вплив особистісних факторів автора — загальної культури, освіти й професійної належності, ідеологічної складової його світогляду — на документ.

Ключові слова: документ, історичне джерело, Оперативний штаб райхс-лайтера Розенберга, Друга світова війна, окупація, повсякденне життя в окупації.

Андрій Криськов

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ Й ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розкрито інформаційний потенціал неопублікованих джерел Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, державних архівів Вінницької, Житомирської, Київської, Тернопільської, Черкаської та Хмельницької областей, а також опублікованих джерел для дослідження землеволодіння та землекористування в губерніях Правобережної України кінця ХVІІІ — початку ХХ ст.

Ключові слова: архів, джерело, фонд, землеволодіння, землекористування, Правобережна Україна.

Ірина Кузьміна

**ОСОБОВИЙ ФОНД ФЕДОРА ШТЕЙНГЕЛЯ В ДЕРЖАВНОМУ
АРХІВІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

У статті аналізуються матеріали особового фонду барона Федора Штейнгеля, що зберігається в Державному архіві Рівненської області. Основну увагу приділено документам, які дають змогу висвітлити систему управління маєтком Штейнгелів у с. Городок. Досліджуються документи, пов'язані з діяльністю заснованої бароном лікарні св. Бориса та жіночої гімназії в Рівному.

Ключові слова: особовий фонд, Рудольф Штейнгель, Федір Штейнгель, управління маєтком, село Городок, лікарня св. Бориса, Федір Ріхтер.

Надія Миронець

**ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО ТА МИКОЛА ГЛУЩЕНКО:
ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН (ЗА ЩОДЕННИКАМИ ТА ЛИСТАМИ)**

У статті автор, спираючись на мемуарну та епістолярну спадщину, відтворює перебіг досить тривалих та складних стосунків між відомим українським митцем і політичним діячем В.К. Винниченком та радянським художником і розвідником М.П. Глущенком.

Ключові слова: Володимир Винниченко, Микола Глущенко, Маруся (Марусина) Бронштейн, Розалія Винниченко, художник.

Анатолій Мирончук

**ЗАКОНОДАВЧА КОМІСІЯ 1767–1768 рр. У ЛИСТАХ
Г. ЗАККЕ ДО А.В. ФЛОРОВСЬКОГО (ІЗ ЗІБРАННЯ АРХІВУ РАН)**

У статті введено до наукового обігу неопубліковані листи Г. Закке до А.В. Флоровського з Архіву Російської академії наук, що містять нові відомості з історії Законодавчої комісії 1767–1768 рр.

Ключові слова: Законодавча комісія 1767–1768 рр., Г. Закке, А.В. Флоровський, Архів РАН, науковий доробок, епістолярна спадщина.

Микола Ніколаєв

**ДО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ
ОЛЬВІЇ 380–340 рр. до н. е.**

На базі каталогу епонімів Ольвії IosPE. I². 201 (похибка синхронізації +2 / -4 рр.) виконано просопографічний та історичний аналіз магічного списку SEG 50:702,IV, який включає в себе імена вищої еліти Ольвії середини IV ст. до н. е. Це переважно сини борців із тиранічним кланом (380 р. до н. е.). Список SEG 50:702,IV, імовірно, прокляття, послане частиною тиранічного клану (Аристократида), яка повернулася з вигнання близько 350–344 рр. до н. е., своїм політичним суперникам (Діонісії, Леократида-Євресибіади-Леопрепиди, Пантакли-Клеомбрати, Нікерати(?), Протогени-Гіросони-Гіродори, Аристократида-Сократида, Батаки). Пам'ятка, очевидно, відображає латентний характер політичної боротьби в Ольвії в середині IV ст. до н. е.

Запропонована гіпотеза про значний інформаційний потенціал магічних списків Ольвії, що, вірогідно, співпадає з лапідарними написами.

Ключові слова: Ольвія, просопографія, соціально-политична історія, написи.

Світлана Орлик

РОЗМІННІ МАРКИ ТА КАЗНАЧЕЙСЬКІ ЗНАКИ В ГРОШОВОМУ ОБІГУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто причини виникнення проблем у сфері грошового обігу на території України в період Першої світової війни, які були спричинені різким переходом грошової системи Російської імперії із золотого монеталізму до паперово-кредитної системи, що призвело до «розмінної кризи». Проаналізовано рівень ефективності та результативності деяких антикризових заходів, які вживалися імперським урядом. Наведено описи, обсяги випуску та способи виготовлення гібридних грошових засобів — казначейських знаків і розмінних марок, висвітлено проблему фальсифікації останніх. Досліджено соціально-економічні наслідки грошових новацій для населення Наддніпрянської України.

Ключові слова: Україна, Перша світова війна, гроші, розмінні марки, розмінні казначейські знаки, марки-гроші, державне казначейство, грошовий обіг, Російська імперія, Держбанк.

Марина Палієнко

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ В СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ІСТОРИКІВ-АРХІВІСТІВ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД

У статті проаналізовано роль спеціальних історичних дисциплін у професійній підготовці архівістів у Національній школі хартій у Парижі, Ватиканській школі палеографії, дипломатики та архівістики, Архівній школі Марбурга, Інституті досліджень австрійської історії у Відні та інших європейських архівних центрах. Охарактеризовано особливості викладання джерелознавства, палеографії, дипломатики, сфрагістики та інших спеціальних історичних дисциплін в українській університетській традиції, зокрема в Київському та Львівському університетах.

Ключові слова: спеціальні історичні дисципліни, палеографія, дипломатика, архівна освіта, архівознавство, європейські традиції.

Олена Пастушенко

ІСТОРИЧНІ КНИЖКОВІ КОЛЕКЦІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ КНИГОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ (1999–2012)

У статті розглядаються напрями та зміст книгознавчих дисертацій, присвячених дослідженню історії книжкових колекцій у бібліотеках України. Увага приділена методам дослідження та питанням наукової реконструкції колекцій як явищ книжкової культури та історико-культурного джерела.

Ключові слова: українське книгознавство, книжкові колекції України, дисертаційні дослідження в галузі книгознавства, бібліотечні колекції України.

Юрій Перга

СТАНОВЛЕННЯ АНТОНА ВАСИНЧУКА ЯК ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА УКРАЇНЦІВ ХОЛМЩИНИ

У статті розглядається становлення Антона Васинчука як лідера українського населення Холмщини періоду Другої Речі Посполитої. Автор висвітлює перші роки життя та навчання в Київському політехнічному інституті, де й почалась політична кар'єра А. Васинчука. Показано його діяльність у період Українських визвольних змагань та в апараті уряду УНР, а також на території Холмщини в перші роки після входження територій до складу Польщі.

Ключові слова: Антон Васинчук, Холмщина, біографія, Польща, УНР.

Володимир Попик

ДЖЕРЕЛА З БІОГРАФІСТИКИ, РОДИННОЇ ІСТОРІЇ ТА ГЕНЕАЛОГІЇ В ГЛОБАЛЬНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ МЕРЕЖАХ

У статті досліджено різноманітні види джерел з біографістики, родинної історії та генеалогії, представлені у світовому та вітчизняному електронному інформаційному просторі. Особливу увагу приділено інформаційним базам, побудованим на динамічних платформах, зокрема «відкритим архівам», системам пошуку генеалогічної інформації. Проаналізовано їхню інформаційну цінність, достовірність, доцільність та особливості використання.

Ключові слова: історичні джерела, біографічна інформація, електронні ресурси з біографістики, родинної історії та генеалогії, бази даних, «відкриті архіви», мережа Інтернет.

Олена Походяща

ПОРТРЕТ АНАСТАСІЇ СТЕПАНІВНИ ПОЛУБОТОК: ДО ІКОНОГРАФІЇ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

Статтю присвячено іконографії представниці українського козацького роду — Анастасії Степанівни Полуботок, уродженої Леонтович. Автор розглядає портрет та його історію в контексті реконструкції біографії особи, яку зображено.

Ключові слова: портрет, іконографія, просопографія, жіночий образ, козацька старшина, музей.

Вікторія Прозорова

АРХІВОЛОГІЯ ЯК НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПРОГАЛИНИ У ФОНДАХ

Стаття містить результати дослідження автором проблеми виникнення лакун у архівних фондах та пропозиції щодо забезпечення повноти документування процесів під час надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: архівологія, лакуни в документуванні, прогалини у фондах, документальна пам'ять.

Юрій Савчук

**ВЕКСИЛОЛОГІЧНИЙ ЕСКІЗ: ПРАПОРНИЧА ТРАДИЦІЯ ПОЛТАВСЬКОГО
ТА МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКІВ
У СЕРЕДИНІ XVIII ст.**

У статті досліджуються формування та розвиток прапорничої традиції Полтавського та Миргородського реєстрових полків Гетьманату середини XVIII ст. Висвітлюється зв'язок ротації прапорів зазначених полків із реформою козацького прапоротворення, започаткованою гетьманом Кирилом Розумовським. Дане дослідження є завершальною публікацією циклу наукових розвідок щодо генези та реформування прапорничої традиції Збройних сил Гетьманату другої половини XVIII ст.

Ключові слова: Гетьманат, реформа, прапор.

Ірина Синельник

**КОЛЕКЦІЯ ФОТОГРАФІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В.В. ТАРНОВСЬКОГО
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КРАЮ**

У статті автор розглядає колекцію фотографій Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, сформовану впродовж XX ст. Визнає важливість та особливості використання фото як історичних джерел під час дослідження соціально-політичних, економічних та культурних подій.

Ключові слова: фотографія, фотодокумент, колекція, джерело, Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського.

Валерій Томазов

**ПРЕДСТАВНИКИ ОДЕСЬКОГО КУПЕЦТВА ХІОСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ
НА РОСІЙСЬКІЙ ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ: СТРАТЕГІЯ МАНЕВРУВАННЯ
(НА ПРИКЛАДІ КЛАНУ МАВРОГОРДАТО-РОДОКАНАКІ-СЕВАСТОПУЛО)**

У статті на значній джерельній базі простежується динаміка соціальних орієнтирів представників одеського купецтва хіоського походження. У другій половині XIX ст. через значні зміни в ринковій кон'юнктурі середземноморська торгівля пшеницею перестала давати надприбутки, переважна кількість компаній була ліквідована. Тому хіоські купці, які протягом понад півстоліття контролювали експортно-імпорتنі операції в Одесі та інших портах Чорноморсько-Азовського регіону, вимушені були або виїхати за кордон, або інтегруватися до оточуючого суспільства, намагаючись посісти якомога більш привілейоване становище. Представники родів Маврогордато, Родоканакі, Севастопуло обіймали державні посади, отримували ордени та чини, клопоталися про дворянство та спадкове почесне громадянство.

Ключові слова: Хіос, Одеса, Маврогордато, Родоканакі, Севастопуло, купецтво, дворянство, торговельні дома.

Наталія Томазова

АКТРИСА МІРА ЛІВШИЦЬ: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

У статті на базі архівних джерел реконструюється трагічна доля актриси Міри Лівшиць, яка в 1920–1930-х рр. виступала в трупах єврейських (зокрема Харківському та Київському державних) і Першого державного польського театрів та була засуджена репресивними органами СРСР як учасниця Польської військової організації.

Ключові слова: Міра Лівшиць, Перший державний польський театр, єврейський театр, Польська військова організація.

Альона Торопцева

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МЕМУАРАХ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Головною темою дослідження є питання державної визначеності України під час Першої світової війни в мемуарних творах іноземних авторів. Розглянуті різні точки зору щодо українського питання (політична, економічна, культурна сфери життя українського суспільства тощо). Проаналізовані погляди іноземних авторів із приводу значення та ролі України на європейській арені в період Першої світової війни.

Ключові слова: іноземна мемуаристика, Перша світова війна, українське питання, українська держава.

Олександр Удод

Михайло Юрій

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

У статті йде мова про формаційний та цивілізаційний підходи до розуміння історії. Дається філософський аналіз феномену культури.

Ключові слова: формація, цивілізація, концепція, прогрес, культура.

Анастасія Халмурадова

А.Г. ХАЛМУРАДОВ:

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ БІОГРАФІЇ НАУКОВЦЯ

Аналізується джерельна база для реконструкції біографії відомого українського та узбецького біохіміка й організатора науки А.Г. Халмурадова. Визначається інформативний потенціал джерел, які можна поділити на дві групи – офіційні та приватні.

Ключові слова: А.Г. Халмурадов, вітаміни, біохімія, джерело, Інститут біохімії ім. О.В. Палладіна НАН України.

*Манучегр Моштаг Хорасані
Денис Тоїчкін*

ТАБЕР І ТАБЕРЗІН: ПЕРСЬКІ БОЙОВІ СОКИРИ В МУЗЕЯХ УКРАЇНИ ТА ІРАНУ

Автори пропонують розглянути традиційні перські бойові сокири, що зберігаються в музейних і приватних зібраннях України та Ірану. У період Козаччини на українських теренах широко побутували сокири перського походження. Чимало зразків, які нині перебувають в українських музейних закладах, досі залишаються не атрибутованими. Одним із перших кроків на шляху дослідження цієї зброї є детальний аналіз її типів та історії розвитку.

Ключові слова: табер, таберзін, бойова сокира, перська сокира, козацька зброя.

Ірина Хромова

ДО ПРОБЛЕМИ МІСЦЕВОГО КАРБУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст.

У статті аналізуються випуски київських денаріїв Володимира Ольгердовича, подана інформація про нові знахідки.

Ключові слова: нумізматика, монета, денарій, Володимир Ольгердович, Київ, XIV ст., нові знахідки.

АННОТАЦИИ

Алексей Бакалец

ИВЧИНСКИЙ КЛАД 1976 г. СЕРЕБРЯНЫХ ЕВРОПЕЙСКИХ МОНЕТ КОНЦА XIV — ПЕРВОЙ ТРЕТИ XVI вв. ИЗ ФОНДОВ ВИННИЦКОГО ОБЛАСТНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Выявление и детальный анализ монетных кладов того или иного периода имеет неопределимое значение для изучения денежного обращения в определенном регионе. Автор статьи, исследуя обращение денег на территории Подолья во второй половине XIV–XVI вв., анализирует один из наибольших комплексов серебряных европейских монет конца XIV — первой трети XVI вв. из с. Ивча Литинского района Винницкой области.

Ключевые слова: пражский грош, галицкий грошик, грош, полугрош, солид, денарий, обращение денег, Польша, Великое княжество Литовское, Пруссия, Священная Римская империя.

Тарас Барабаш

К ВОПРОСУ О ВЛИЯНИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ НА ЭВОЛЮЦИЮ ЛАТИНСКОГО ПИСЬМА В ЕВРОПЕ И УКРАИНЕ В XVI–XVII вв.

В статье исследуются особенности влияния различных политических событий, явлений, процессов на развитие латинского письма в XVI–XVII вв. в Европе и на украинских землях (в то время владений Короны Польской, а затем Речи Посполитой). Продемонстрировано, какие именно изменения произошли в разных типах и видах письма на указанных территориях под воздействием политических обстоятельств, например, итальянско-французских войн, Реформации и Контрреформации, Люблинской унии и т. д.

Ключевые слова: гуманистическое письмо, политические процессы, Люблинская уния, украинские территории, Реформация, Контрреформация.

Ярослав Борщук

ИСТОЧНИКОВАЯ БАЗА ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ВОЛЫНСКОЙ ТРАГЕДИИ: НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ

В статье дается краткий анализ и осуществляется попытка систематизации документов по истории украинско-польских отношений на Волыни в 1942–1944 гг., хранящихся в государственных архивах Украины. Также рассмотрены наработки отечественных историков относительно классификации комплекса источников по истории ОУН и УПА.

Ключевые слова: Волынская трагедия, архивные источники, государственные архивы Украины, классификация источников.

Марина Будзар

**ДВОРЯНСКИЕ УСАДЬБЫ ПРИЛУКСКОГО КРАЯ
В ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЙ СИТУАЦИИ 1920-х гг.:
СУДЬБА УСАДЬБЫ ГАЛАГАНОВ В СЕЛЕ СОКИРЕНЦЫ**

В статье рассматривается судьба родового имения Галаганов в исторической ситуации 1920-х гг. Автор анализирует процесс разрушения единого хозяйственного, архитектурного, культурного комплекса усадьбы, этот процесс представлен в сравнении с теми изменениями, которые происходили в других частновладельческих усадьбах Прилукского края в этот же период.

Ключевые слова: дворянское имение, усадьба Галаганов в селе Сокиренцы, комплекс усадьбы, историко-культурная ситуация 1920-х гг.

Лариса Буряк

**РЕКОНСТРУКЦИИ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ В КОНТЕКСТЕ
КУЛЬТУРНО-НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ
МНЕМОНИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА**

Исследуются особенности украинских нарративных практик конструирования женских образов как органичной составляющей коллективной памяти в контексте культурно-национальных трансформаций. Обосновывается вариативность образных интерпретаций, обусловленная закономерностями исторического развития, а также приоритетностью общественных идеалов. Осуществляется сравнительный анализ гендерных различий в репрезентациях женских образов, которые выступали символами украинской идентичности в мнемонической парадигме первых десятилетий XX ст.

Ключевые слова: украинская историография, мнемоническое пространство, женские образы, культурно-национальное возрождение.

Ирина Войцеховская

Наталья Коломиец

**КАВАЛЕРСТВЕННЫЕ ДАМЫ ОРДЕНА КНЯГИНИ ОЛЬГИ:
МОДЕЛИРОВАНИЕ ОБРАЗА УСПЕШНОЙ УКРАИНКИ**

На основе источниковедческой методики осуществлена попытка воссоздать коллективный портрет женщин, награжденных всеми тремя степенями ордена княгини Ольги. Охарактеризована деятельность награжденных, их вклад в развитие Украины.

Ключевые слова: кавалерственная дама, награды, орден княгини Ольги, общественная деятельность.

Неля Герасименко

СОСТОЯНИЕ ИЗУЧЕНИЯ МЕТРОЛОГИИ КИЕВСКОЙ РУСИ

В статье проанализированы работы исследователей метрологии Киевской Руси. Определены основные направления и методика их исследований, номенклатура древнерусских мер и соотношения некоторых из них с метри-

ческими мерами. Определены неисследованные вопросы, которые в последующем могут стать предметом специального изучения ученых.

Ключевые слова: историческая метрология, древнерусские меры, Киевская Русь.

Анатолий Дзагалов

**ОСАДА ГУНИБА И ПЛЕНЕНИЕ ШАМИЛЯ В ВОСПОМИНАНИЯХ
Д.И. СВЯТОПОЛК-МИРСКОГО**

В статье анализируются материалы из фонда Д.И. Святополк-Мирского, хранящегося в Центральном государственном историческом архиве Украины в г. Киеве. Они позволяют проследить исторические процессы, дополнить и осветить события, происходившие на Северном Кавказе в 1859 г.

Ключевые слова: князь Д.И. Святополк-Мирский, князь А.И. Барятинский, Шамиль, Чечня, Дагестан, восстание.

Иван Дзыра

**УКРАИНСКОЕ ЛЕТОПИСАНИЕ XV–XVIII вв.
В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 1830–1860-х гг.**

В статье рассматриваются публикации 1830–1860-х гг., посвящённые украинским летописям XV–XVIII вв. Автор анализирует творческую работу украинских учёных и их достижения в области отечественного летописоведения.

Ключевые слова: летопись, летописоведение, историография.

Зинаида Зразюк

**СЕМЬ КЛАДОВ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ МИНЦ-КАБИНЕТА
КИЕВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА СВ. ВЛАДИМИРА**

В статье рассматриваются семь «забытых» кладов первой половины XVII в. из коллекции Киевского университета св. Владимира. Клады являются важным источником для изучения экономической и политической жизни государства, внутренней и международной торговли.

Ключевые слова: местная и международная торговля, денежное обращение, клады монет.

Андрей Зубко

ДЕНЕЖНО-ВЕСОВЫЕ СИСТЕМЫ В КИЕВСКОЙ РУСИ

В статье дана характеристика весовых систем Киевской Руси, установлены нормы веса основных единиц и определено их соотношение между собою. Прослежено также влияние на их формирование весовых систем других государств.

Ключевые слова: фунт, пуд, берковец, гривна, золотник, литра, драхма.

Ярослав Калакура

ИНТЕГРАЦИОННАЯ ФУНКЦИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

На основе анализа роли и места специальных исторических дисциплин в структуре гуманитарного знания выясняется их интеграционная функция как в рамках системы исторической науки, так и на пограничном уровне широкого привлечения источников смежных наук и использования междисциплинарных методов для их исследования и интерпретации.

Ключевые слова: специальные исторические дисциплины, интеграционная функция, источники, методы.

Виктор Карпов

ПРОБЛЕМАТИКА СТАНОВЛЕНИЯ УКРАИНСКОЙ УНИФОРМИСТИКИ В НОВЕЙШИЙ ПЕРИОД

В статье рассматривается вопрос становления украинской униформистики на современном этапе. Характеризуется формирование украинской военной одежды, анализируется историография проблемы. Утверждается, что процесс создания национальной военной символики зависел от различных обстоятельств общественно-политического развития государства и уровня научного обеспечения разработок.

Ключевые слова: униформистика, армия, военная форма одежды.

Наталья Кашеварова

ДОКУМЕНТЫ ОПЕРАТИВНОГО ШТАБА РОЗЕНБЕРГА КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ ПЕРИОДА ОККУПАЦИИ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье характеризуются документы Оперативного штаба Розенберга (донесения, отчеты, фотодокументы, переписка и др.), содержащие сведения не только о деятельности разных культурных, научных и образовательных учреждений оккупированных территорий Советского Союза, а также и о картине повседневной жизни в оккупации, например, состоянии городов, быте населения, его морально-психологическом состоянии, влиянии войны на жизнь и моральные ценности отдельных людей и др. Проанализировано значение документов Оперативного штаба как источников, созданных, в основном, его сотрудниками как гражданскими лицами, а не военными, что в значительной мере отразилось на содержании и характере документов. Освещается также влияние личностных факторов автора — особенностей общей культуры, образования и профессиональной принадлежности, идеологической составляющей его мировоззрения — на создаваемый документ.

Ключевые слова: документ, исторический источник, Оперативный штаб рейхслайтера Розенберга, Вторая мировая война, оккупация, повседневная жизнь в оккупации.

Андрей Крыськов

**ИСТОЧНИКИ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ И
ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В ГУБЕРНИЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ
КОНЦА XVIII — НАЧАЛА XX вв.**

В статье раскрыто информационный потенциал неопубликованных источников из Центрального государственного исторического архива Украины в г. Киеве, государственных архивов Винницкой, Житомирской, Киевской, Тернопольской, Черкасской и Хмельницкой областей, а также опубликованных источников для исследования землевладения и землепользования в губерниях Правобережной Украины конца XVIII — начала XX вв.

Ключевые слова: архив, источник, фонд, землевладение, землепользование, Правобережная Украина.

Ирина Кузьмина

**ЛИЧНЫЙ ФОНД ФЕДОРА ШТЕЙНГЕЛЯ В
ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИВЕ РОВЕНСКОЙ ОБЛАСТИ
КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК**

В статье анализируются материалы личного фонда барона Федора Штейнгеля, хранящегося в Государственном архиве Ровенской области. Основное внимание уделено документам, дающим возможность осветить систему управления помещьем Штейнгелей в с. Городок. Исследуются документы, связанные с деятельностью основанной бароном больницы св. Бориса и женской гимназии в Ровно.

Ключевые слова: личный фонд, Рудольф Штейнгель, Федор Штейнгель, Штейнгели, управление помещьем, село Городок, больница св. Бориса, Федор Рихтер.

Надежда Миронец

**ВЛАДИМИР ВИННИЧЕНКО И НИКОЛАЙ ГЛУЩЕНКО: К ИСТОРИИ
ВЗАИМООТНОШЕНИЙ (ПО ДНЕВНИКАМ И ПИСЬМАМ)**

В статье автор, опираясь на мемуарное и эпистолярное наследие, воссоздает течение достаточно длительных и сложных отношений между известным украинским писателем, художником и политическим деятелем В.К. Винниченко и советским художником и разведчиком Н.П. Глущенко.

Ключевые слова: Владимир Винниченко, Николай Глущенко, Маруся (Марусина) Бронштейн, Розалия Винниченко, художник.

Анатолий Мирончук

**ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ КОМИССИЯ 1767–1768 гг. В ПИСЬМАХ
Г. ЗАККЕ К А.В. ФЛОРОВСКОМУ (ИЗ СОБРАНИЯ АРХИВА РАН)**

В статье вводятся в научный оборот неопубликованные письма Г. Закке к А.В. Флоровскому из Архива Российской академии наук, содержащие новые сведения по истории Законодательной комиссии 1767–1768 гг.

Ключевые слова: Законодательная комиссия 1767–1768 гг., Г. Закке, А.В. Флоровский, Архив РАН, научный потенциал, эпистолярное наследие.

Николай Николаев

К СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ

ОЛЬВИИ 380–340 гг. до н. э.

На базе каталога эпонимов Ольвии IosPE. I². 201 (погрешность синхронизации +2 / –4 гг.) осуществлен просопографический и исторический анализ магического списка SEG 50:702,IV, включающего имена высшей элиты Ольвии середины IV в. до н. э. Это преимущественно сыновья борцов с тираническим кланом (380 г. до н. э.). Список SEG 50:702,IV, возможно, проклятие, посланное частью тиранического клана (Аристократиды), вернувшейся из изгнания около 350–344 гг. до н. э., своим политическим соперникам (Дионисии, Леократиды-Евресибиады-Леопрепиды, Пантакли-Клеомброты, Никераты(?), Протогены-Гиросоны-Гиродоры, Аристокритиды-Сократиды, Батаки). Памятник, очевидно, отображает латентный характер политической борьбы в Ольвии в середине IV в. до н. э. Предложена гипотеза о значительном информационном потенциале магических списков Ольвии, вероятно, совпадающем с лапидарными надписями.

Ключевые слова: Ольвия, просопография, социально-политическая история, надписи.

Светлана Орлик

РАЗМЕННЫЕ МАРКИ И КАЗНАЧЕЙСКИЕ ЗНАКИ В ДЕНЕЖНОМ ОБРАЩЕНИИ В УКРАИНЕ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье рассмотрены причины возникновения проблем в сфере денежного обращения на территории Украины в период Первой мировой войны, которые были вызваны резким переходом денежной системы Российской империи из золотого монометаллизма к бумажно-кредитной системе, что способствовало «разменному кризису». Проанализирован уровень эффективности и результативности некоторых антикризисных мер, которые принимались имперским правительством. Приведены описания, объемы выпуска и способы изготовления гибридных денежных средств – казначейских знаков и разменных марок, освещена проблема фальсификации последних. Исследованы социально-экономические последствия денежных новаций для населения Приднепровской Украины.

Ключевые слова: Украина, Первая мировая война, деньги, разменные марки, разменные казначейские знаки, марки-деньги, государственное казначейство, денежное обращение, Российская империя, Госбанк.

Марина Палиенко

**СПЕЦИАЛЬНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ДИСЦИПЛИНЫ
В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ ИСТОРИКОВ-АРХИВИСТОВ: ЕВРОПЕЙСКИЕ
ТРАДИЦИИ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОПЫТ**

В статье проанализирована роль специальных исторических дисциплин в профессиональной подготовке архивистов в Национальной школе хартии в Париже, Ватиканской школе палеографии, дипломатики и архивистики, Архивной школе Марбурга, Институте исследований австрийской истории в Вене и других европейских архивных центрах. Охарактеризовано особенности преподавания источниковедения, палеографии, дипломатики, сфрагистики и других исторических дисциплин в украинской университетской традиции, в частности, в Киевском и Львовском университетах.

Ключевые слова: специальные исторические дисциплины, палеография, дипломатика, архивное образование, архивоведение, европейские традиции.

Елена Пастушенко

**ИСТОРИЧЕСКИЕ КНИЖНЫЕ КОЛЛЕКЦИИ
КАК ОБЪЕКТ ДИССЕРТАЦИОННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ
ПО КНИГОВЕДЕНИЮ В УКРАИНЕ (1999–2012)**

В статье рассматриваются направления и содержание книговедческих диссертаций, посвященных исследованию истории книжных коллекций в библиотеках Украины. Внимание уделено методам исследования и вопросам научной реконструкции состава коллекций как явления книжной культуры и историко-культурного источника.

Ключевые слова: украинское книговедение, книжные коллекции Украины, диссертационные исследования в области книговедения, библиотечные коллекции Украины.

Юрий Перга

**СТАНОВЛЕНИЕ АНТОНА ВАСИНЧУКА
КАК ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА УКРАИНЦЕВ ХОЛМЩИНЫ**

В статье рассматривается становление Антона Васинчука как лидера украинского населения Холмщины периода Второй Речи Посполитой. Автор освещает первые годы жизни и учебы в Киевском политехническом институте, где и началась политическая карьера А. Васинчука. Показано его деятельность в период Украинской революции и в аппарате правительства УНР, а также на территории Холмщины в первые годы после вхождения территорий в состав Польши.

Ключевые слова: Антон Васинчук, Холмщина, биография, Польша, УНР.

Владимир Попик

ИСТОЧНИКИ ДЛЯ БИОГРАФИСТИКИ, СЕМЕЙНОЙ ИСТОРИИ И ГЕНЕАЛОГИИ В ГЛОБАЛЬНЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СЕТЯХ

В статье исследованы разнообразные виды источников для биографистики, семейной истории и генеалогии, представленные в мировом и отечественном электронном информационном пространстве. Особое внимание уделено информационным базам, основанным на динамических платформах, в частности «открытым архивам», системам поиска генеалогической информации. Проанализированы их информационная ценность, достоверность, целесообразность и особенности использования.

Ключевые слова: исторические источники, биографическая информация, электронные ресурсы по биографистике, семейной истории и генеалогии, базы данных, «открытые архивы», сеть Интернет.

Елена Походящая

ПОРТРЕТ АНАСТАСИИ СТЕПАНОВНЫ ПОЛУБОТОК: К ИКОНОГРАФИИ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ

Статья посвящена иконографии представительницы украинского казачьего рода — Анастасии Степановны Полуботок, рожденной Леонтович. Автор рассматривает портрет и его историю в контексте реконструкции биографии портретируемой.

Ключевые слова: портрет, иконография, просопография, женский образ, казацкая старшина, музей.

Виктория Прозорова

АРХИВОЛОГИЯ КАК НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ПРОБЕЛЫ В ФОНДАХ

Статья содержит результаты исследования автором проблемы возникновения лакун в архивных фондах и предложения для обеспечения полноты документирования процессов во время чрезвычайных ситуаций.

Ключевые слова: архивология, лакуны в документировании, пробелы в фондах, документальная память.

Юрий Савчук

ВЕКСИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЭСКИЗ: ЗНАМЕННАЯ ТРАДИЦИЯ ПОЛТАВСКОГО И МИРГОРОДСКОГО ПОЛКОВ В СЕРЕДИНЕ XVIII в.

В статье исследуются формирование и развитие знаменной традиции Полтавского и Миргородского реестровых полков Гетманата середины XVIII в. Освещается связь ротации знамен указанных полков с реформой казацких знамен, осуществленной гетманом Кириллом Разумовским. Данное исследование является завершающей публикацией серии научных статей, посвященных генезису и реформированию знаменной традиции Вооруженных сил Гетманата второй половины XVIII ст.

Ключевые слова: Гетманат, реформа, знамя.

Ирина Синельник

**КОЛЛЕКЦИЯ ФОТОГРАФИЙ ЧЕРНИГОВСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО
МУЗЕЯ ИМЕНИ В.В. ТАРНОВСКОГО
КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИИ КРАЯ**

В статье автор рассматривает коллекцию фотографий Черниговского исторического музея имени В.В. Тарновского, сформированную на протяжении XX века. Определяет важность и особенности использования фото как исторического источника во время исследования социально-политических, экономических и культурных событий.

Ключевые слова: фотография, фотодокумент, коллекция, источник, Черниговский исторический музей имени В.В. Тарновского.

Валерий Томазов

**ПРЕДСТАВИТЕЛИ ОДЕССКОГО КУПЕЧЕСТВА ХИОССКОГО
ПРОИСХОЖДЕНИЯ НА РОССИЙСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЕ:
СТРАТЕГИЯ МАНЕВРИРОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ КЛАНА
МАВРОГОРДАТО-РОДОКАНАКИ-СЕВАСТОПУЛО)**

В статье на значительной источниковой базе прослеживается динамика социальных ориентиров представителей одесского купечества хиосского происхождения. Во второй половине XIX в. вследствие значительных изменений в рыночной конъюнктуре средиземноморская торговля пшеницей перестала давать сверхприбыли, основная часть компаний была ликвидирована. Поэтому хиосские купцы, которые в течение более полстолетия контролировали экспортно-импортные операции в Одессе и других портах Черноморско-Азовского региона, вынуждены были либо выехать за границу, либо интегрироваться в окружающее общество, стремясь занять как можно более привилегированное положение. Представители родов Маврогордато, Родоканаки, Севастопуло получали государственные должности, ордена, чины, добивались дворянства и потомственного почетного гражданства.

Ключевые слова: Хиос, Одесса, Маврогордато, Родоканаки, Севастопуло, купечество, дворянство, торговые дома.

Наталья Томазова

АКТРИСА МИРА ЛИВШИЦ: СТРАНИЦЫ БИОГРАФИИ

В статье на базе архивных источников реконструируется трагическая судьба актрисы Миры Лившиц, которая в 1920–1930-х гг. выступала в труппах еврейских (в том числе Харьковского и Киевского государственных) и Первого государственного польского театров и была осуждена репрессивными органами СССР как участница Польской военной организации.

Ключевые слова: Мира Лившиц, Первый государственный польский театр, еврейский театр, Польская военная организация.

Алена Торопцева

УКРАИНСКИЙ ВОПРОС В ЕВРОПЕЙСКИХ МЕМУАРАХ ВРЕМЕН ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Главной темой исследования является вопрос государственной определенности Украины во время Первой мировой войны в мемуарных сочинениях иностранных авторов. Рассмотрены разные точки зрения относительно украинского вопроса (политическая, экономическая, культурная сферы жизни украинского общества и т. д.). Проанализированы взгляды иностранных авторов по поводу значения и роли Украины на европейской арене в период Первой мировой войны.

Ключевые слова: иностранная мемуаристка, Первая мировая война, украинский вопрос, украинское государство.

*Александр Удод
Михаил Юрий*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОНИМАНИЯ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

В статье идет речь о формационном и цивилизационном подходе к пониманию истории. Дается философский анализ феномена культуры.

Ключевые слова: формация, цивилизация, концепция, прогресс, культура.

Анастасия Халмурадова

А.Г. ХАЛМУРАДОВ:

ИСТОЧНИКИ ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦИИ БИОГРАФИИ УЧЕНОГО

Анализируется источниковая база для реконструкции биографии известного украинского и узбекского биохимика и организатора науки А.Г. Халмурадова. Определяется информационный потенциал источников, которые можно поделить на две группы — официальные и частные.

Ключевые слова: А.Г. Халмурадов, витамины, биохимия, источник, Институт биохимии им. А.В. Палладина НАН Украины.

*Манучегр Моштаг Хорасани
Денис Тоичкин*

ТАБЕР И ТАБЕРЗИН: ПЕРСИДСКИЕ БОЕВЫЕ ТОПОРЫ В МУЗЕЯХ УКРАИНЫ И ИРАНА

Авторы предлагают рассмотреть традиционные персидские боевые топоры, хранящиеся в музейных и частных собраниях Украины и Ирана. В период Казачины на территории Украины были широко распространены топоры персидского происхождения. Многие образцы этого оружия, хранящиеся в украинских музейных учреждениях, до сих пор остаются не атрибутированными должным образом. Одним из первых шагов на пути исследования этого оружия является детальный анализ его типов и истории развития.

Ключевые слова: табер, таберзин, боевой топор, персидский топор, казачье оружие.

Ирина Хромова

**К ПРОБЛЕМЕ МЕСТНОЙ ЧЕКАНКИ НА УКРАИНСКИХ
ЗЕМЛЯХ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIV в.**

В статье анализируются выпуски киевских денариев Владимира Ольгердовича, представлена информация о новых находках.

Ключевые слова: нумизматика, монета, денарий, Владимир Ольгердович, Киев, XIV в., новые находки.

ANNOTATIONS

Oleksii Bakalets

THE IVCHA TREASURE OF 1976 OF EUROPEAN SILVER COINS OF THE END OF THE 14TH — THE FIRST THIRD OF THE 16TH CENTURIES FROM THE FUNDS OF VINNYTSIA REGIONAL MUSEUM OF LOCAL HISTORY

The identification and the detailed analysis of coins treasures of one or another period has an invaluable significance for studying money and their circulation in a certain region. The author of the article, investigating the circulation of money on the terrain of Podillia in the second half of the 14th–16th centuries, dwells on the analysis of one of the biggest treasure complexes of European silver coins of the end of the 14th — the first third of the 16th centuries from the village Ivcha of Litynskiï district of Vinnytsia region.

Keywords: Praga grish, Galician groshyk, grish, pivgrish, solid, dinar, the circulation of money, Poland, Grand Lithuanian Duchy, Prussia, Holy Roman Empire.

Taras Barabash

THE INFLUENCE OF POLITICAL PROCESSES ON THE DEVELOPMENT OF LATIN WRITING IN EUROPE AND UKRAINE IN THE 16TH–17TH CENTURIES

The peculiarities of interaction of various political events, phenomenon and processes with the development of Latin writing in the 16th–17th centuries in Europe and on the territory of Ukraine (at that time part of Polish Kingdom, later Rzecz Pospolita) are researched in the article. The changes in types and sorts of writings on the mentioned territories being influenced by political circumstances have been demonstrated. Such political events as Italian-French War, Reformation, Counter-reformation, Lublin Union and other have been analyzed.

Keywords: humanistic script, political circumstances, Lublin Union territory of Ukraine, Reformation, Counterreformation.

Yaroslav Borshchuk

THE SOURCE BASE TO STUDY THE VOLHYNIA TRAGEDY HISTORY: SOME FEATURES

The article deals with a short analysis and a trial to generalize the available funds of the history of Polish-Ukrainian relations in Volhynia in 1942–1944 which are kept in the State archives of Ukraine. The achievements of Ukrainian historians about the entire OUN and UIA history source complex classification are also considered.

Keywords: Volhynia tragedy, archival sources, State archives of Ukraine, source classification.

Maryna Budzar

MANORIAL ESTATE OF THE PRYLUKY REGION OF HISTORICAL AND CULTURAL SITUATION OF THE 1920s: THE FATE OF THE GALAGANS FAMILY ESTATE IN THE VILLAGE SOCYRYNTSI

The article deals with the problem of existence of the Galagans family estate in the historical situation of the 1920s. The author analyzes the process of destruction of a single economic, architectural, cultural complex of the estate. This process is presented in comparison with the changes that have occurred in other privately owned estates of the Priluki region in the same period.

Keywords: Manorial estate, the Galagans family estate in the village Socyryntsi, estate complex, historical and cultural situation of the 1920s.

Larysa Buriak

RECONSTRUCTION OF FEMALE IMAGES IN THE CONTEXT OF THE CULTURAL AND NATIONAL TRANSFORMATIONS OF THE MNEMONIC SPACE

The article investigates main features of Ukrainian narrative practices in their construction of female images as an integral part of the collective memory in the context of cultural and national transformation. The variability of the image interpretations due to the laws of the historical development, as well as the priority of social ideals is justified. The comparative analysis of gender differences in the representations of images of women, which have been represented as symbols of Ukrainian identity in the mnemonic paradigm of first decades of the 20th century, was carried out.

Keywords: Ukrainian historiography, mnemonic space, images of women, cultural and national revival.

Nelia Herasymenko

THE STATE OF STUDYING OF KYIVAN RUS METROLOGY

In the article the works of researchers of Kyivan Rus metrology have been analyzed. The main courses and the methodology of its investigations, the nomenclature of Rus measures and the correlation of some of them with the metric measures have been determined. Unexplored questions, that hereafter shall become the subject of the special studying of scientists, have been indicated.

Keywords: historical metrology, Rus measures, Kyivan Rus.

Anatolii Dzagalov

THE SIEGE OF GUNIB AND THE CAPTURE OF SHAMILE IN THE MEMORIES BY D.I. SVIATOPOLK-MIRSKII

A short review and analysis of materials of the D.I. Sviatopolk-Mirskii fund, stored in the Kyiv Central State Historical Archives of Ukraine, are given in the article. The investigation allows tracing historical processes, to supplement and disclose events of North Caucasus in 1859.

Keywords: D.I. Sviatopolk-Mirskii, A.I. Bariatinskii, Shamil, Chechnia, Dagestan, revolt.

Ivan Dzyra

**UKRAINIAN CHRONICALS OF THE 15TH–18TH CENTURIES
IN A NATIVE SCIENTIFIC LITERATURE OF THE 1830s–1860s**

The article reviews the publications of the 1830s–1860s, dedicated to Ukrainian chronicles of the 15th–18th centuries. The author analyses creative works of Ukrainian scientists and their achievements in the field of native study of chronicles.

Keywords: chronicle, chronicle science, historiography.

Yaroslav Kalakura

**AN INTEGRATION FUNCTION
OF THE SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES**

The integration characteristic and function of the special historical disciplines in the frameworks of system of the historical science and also at the boundary degree has been ascertained on the base of the analysis of the role and place of the special historical disciplines in the structure of the humanitarian knowledge by means of extensive attraction of the sources of adjacent sciences and the using of the interdisciplinary methods for its investigation and interpretation.

Keywords: special historical disciplines, integration function, sources, methods.

Viktor Karpov

**THE PROBLEMS OF THE FORMATION OF UKRAINIAN
UNIFORMISTICS AT THE MODERN STAGE**

The article discusses the formation of Ukrainian uniformistics at the present stage. Characterized by the formation of Ukrainian military uniforms, historiography of the problem is analyzed. It is argued that the process of creating a new national military insignia time had been depending on the different socio-political circumstances of the state and the level of scientific software development.

Keywords: uniformistics, army, military uniforms.

Nataliia Kashevarova

**DOCUMENTS OF THE SPECIAL COMMAND FORCE
OF REICHSLEITER ALFRED ROSENBERG AS A SOURCE
OF HISTORY OF THE DAILY LIFE UNDER
THE OCCUPATION DURING THE WORLD WAR II**

The article characterizes documents of The Special Command Force of Reichsleiter Alfred Rosenberg (known as the «Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg» (ERR) (reports, records, photographs, and correspondence) that contain information not only about the activities of different cultural, scientific and educational institutions of the occupied territories of the Soviet Union, but also pictures of daily life under the occupation, for example, the condition of cities, mode of life of the

local population, its moral and psychological state of mind, the impact of war on the life and ethical values of individuals, etc. The article analyzes the value of the documents as resources mainly created by the employees of the ERR, and not by the military personnel. That is largely reflected in the content and nature of individual documents of the ERR. A special place is the highlighting of the personal factor directly related to the authors of the documents: a common culture, education, and professional affiliation, ideological component of their world.

Keywords: document, historical source, The Special Command Force of Reichsleiter Alfred Rosenberg («Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg»), World War II, occupation, daily life under the occupation.

Anastasiia Khalmuradova

**A.H. KHALMURADOV: THE SOURCES FOR
THE RECONSTRUCTION OF THE BIOGRAPHY OF THE SCIENTIST**

In this publication has been analyzed the source base for the reconstruction of the biography of the famous Ukrainian and Uzbek biochemist and organizer of science A.H. Khalmuradov. Has been determined the informative potential sources, which are divided into two groups – official and private.

Keywords: A.H. Khalmuradov, vitamins, biochemistry, source, A.V. Palladin Institute of Biochemistry of NAS Ukraine.

*Manoucher Moshtagh Khorasani
Denys Toichkin*

**TABAR AND TABARZIN: PERSIAN BATTLE AXES
FROM MUSEUMS OF UKRAINE AND PERSIA**

Authors analyze traditional battle axes stored in museums and private collections of Ukraine and Iran. In Cossack period on the territory of Ukraine were widespread the axes of Persian origin. Many samples stored in Ukrainian museums are still not properly attributed. One of the first steps in the study of this weapon is a detailed analysis of its type and develops.

Keyword: Tabar, Tabarzin, battle axe, Persian axe, Cossack arms.

Iryna Khromova
**FOLLOWING THE PROBLEM OF LOCAL COINAGE IN UKRAINIAN LANDS AT
THE SECOND HALF OF THE 14th CENTURY**

This article analyzes the monetary emissions of Kyiv principality during the rule of Volodymyr Olherdovych. Also, submitted information on new findings.

Keywords: numismatics, coin, denarius, Volodymyr Olherdovych, Kyiv, the 14th century, new findings.

Andrii Kryskov

**THE SOURCES FOR STUDY OF LAND TENURE AND LAND USING
IN THE PROVINCES OF RIGHT BANK UKRAINE
OF THE LATE 18TH — EARLY 20TH CENTURIES**

In the article the informational potential of the unpublished sources of the Central State Historical Archive of Ukraine and the state archives of Vinnytsia, Zhytomyr, Kyiv, Ternopil, Cherkasy and Khmelnytskyi regions, as well as published sources in the context studying of land tenure and land use in the provinces of Right Bank Ukraine of the late 18th — early 20th centuries are disclosed.

Keywords: archive, source, fund, land tenure, land use, Right Bank Ukraine.

Iryna Kuzmina

**A PERSONAL FUND OF FEDIR SCHEINHEIL
IN THE STATE ARCHIVES OF RIVNE REGION
AS A HISTORICAL SOURCE**

The article deals with the baron Fedir Schteinheil's personal fund in the State Archives of Rivne region. A major attention paid to documents that shed light to the management of Schteinheil's country estate in Horodok village. The author studied the documents that shed light on the activity of St. Borys hospital established by baron as well as his role in the foundation of classical school for girls in Rivne.

Keywords: personal fund, Rudolf Schteinheil, Fedir Schteinheil, to the management of country estate, Horodok village, St. Borys hospital, Fedir Rikhter.

Anatolii Myronchuk

**THE LEGISLATIVE COMMISSION OF 1767–1768
IN THE LETTERS OF G. SACKE TO A.V. FLOROVSKYI
(FROM THE COLLECTION OF THE ARCHIVES OF RAS)**

In this article the letters of G. Sacke to A.V. Florovskiy from the collection of the Archives of the Russian Academy of Sciences which provide new information from the history of the Legislative Commission of 1767–1768 are introduced to the historiographical context.

Keywords: The Legislative Commission of 1767–1768, G. Sacke, A.V. Florovskiy, Archives of RAS, scientific contributions, epistolary heritage.

Nadiia Myronets

**VOLODYMYR VYNNYCHENKO AND MYCOLA GLUSHCHENKO: TO THE
HISTORY OF INTERRELATION (BY DIARIES AND LETTERS)**

In the article the author, basing oneself on the memoir and epistolary heritage, reproduces the course of rather long and complicated relationship between a famous Ukrainian artist and political figure V.K. Vynnychenko and a famous Soviet painter and intelligence agent M.P. Glushchenko.

Keywords: Volodymyr Vynnychenko, Mykola Glushchenko, Marusia (Marusyna) Bronshtein, Rozaliia Vynnychenko, painter.

Mykola Nikolaiev

ABOUT THE SOCIAL AND POLITICAL OLBIA HISTORY OF 380–340 BC

Prosopographical and historical analysis of the magical list SEG 50:702,IV is based on the catalogue of eponyms IosPE. I². 201 (the error of synchronization is +2 / – 4 years). The list SEG 50:702,IV contains the names of the highest elite of Olbia of the middle of 4th century BC. Mostly the children of the fighters against tyrannical clan are meant (about 380 BC). For instance, the list SEG 50:702,IV is the damnation to sons of fighters against the tyrant (from families the Dionysios, the Leokratids-Euresibiads-Leoprepids, the Pantakls-Kleombrots, the Nikerats, the Protogens-Girosos-Girodors, the Aristokritids-Sokratids, the Bataks). The damnation was sent by a part of the tyrannical clan (from the Aristokratids), who returned to Olbia about 350–344 BC. Probably, the inscription reflects the latent political struggle in Olbia in the middle of 4th century BC. The information potential of the magical inscriptions and of the lapidary Olbian inscriptions obviously coincides.

Keywords: Olbia, prosopography, social and political history, inscriptions.

Svitlana Orlyk

STAMP MONEY AND TREASURY NOTES IN MONEY CIRCULATION IN UKRAINE DURING THE WORLD WAR I

The article is devoted to the problems of money circulation in Ukraine during the World War I. We examine the problems in the matter of money circulation within the period under study. The problems were caused due to a sharp transition of the monetary system of the Russian Empire from gold monometallism to paper-credit system, leading to «an exchange crisis». The level of efficiency and effectiveness of some anti-crisis measures, taken by the imperial government has been analyzed. The article shows descriptions, emission amounts and methods of making hybrid funds: stamp money and treasury notes. The problem of stamp money fraud is discussed. The socio-economic impact of monetary innovations for the population of Dnieper Ukraine has been investigated.

Keywords: Ukraine, World War I, money, stamp money, treasury notes, Department of Treasury, National bank.

Maryna Paliienko

SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES IN THE SYSTEM OF HISTORIANS AND ARCHIVISTS' TRAINING: EUROPEAN TRADITIONS AND NATIONAL EXPERIENCE

In the article it is analyzed a role of the special historical disciplines in the professional training of archivists in École nationale des chartes in Paris, Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, Archivschule Marburg, Insti-

tut für Österreichische Geschichtsforschung and other European archival centres. It is also characterised the peculiarities of teaching the source study, palaeography, diplomatics, sphragistics and other historical disciplines in the Ukrainian university tradition, particularly in Kyiv and Lviv universities.

Keywords: special historical disciplines, paleography, diplomatics, archival training, Archival Science, European traditions.

Olena Pastushenko

**HISTORICAL BOOK COLLECTION AS AN OBJECT
OF BIBLIOLOGICAL DISSERTATION RESEARCH
IN UKRAINE (1999–2012)**

We consider the directions and content of bibliological dissertations devoted to the study of the history of book collections of libraries of Ukraine, existing in the field of Social Communications Sciences. Attention is paid to research methods and issues of scientific reconstruction of collections compositions and as a phenomenon of literary culture and source in book history culture.

Keywords: Ukrainian bibliography, book collections of Ukraine, theses in the field of book science, library collections in Ukraine.

Yurii Perga

**A PATH OF ANTON VASYNCZUK OF BECOMING A POLITICAL LEADER OF
UKRAINIANS OF Kholm REGION**

Article describes the way of Anton Vasynczuk of becoming a leader of Ukrainian population of Kholm region in the period of the Second Polish Republic. The author covers the early years of living and studying at the Kyiv Polytechnic Institute where A. Vasynczuk began his political activity. Article shows his activities during the period of Ukrainian revolution and work at the Government Office of the UPR. Political activity of A. Vasynczuk on the territory of Kholm region during first years after its entry to the restored Poland has been illustrated.

Keywords: Anton Vasynczuk, Kholm region, biography, Poland, UPR.

Olena Pokhodiashcha

**THE PORTRAIT OF ANASTASIIA POLUBOTOK:
TO THE ICONOGRAPHY OF THE FEMALE IMAGES
OF THE COSSACK STARSHYNA**

The article is devoted iconography representative Ukrainian Cossack family – Anastasiia Polubotok, born Leontovych. The author examines the portrait in the context of prosopography research including as literary, archive and illustrative sources.

Keywords: portrait, iconography, prosopography, female image, Cossack, museum.

Volodymyr Popyk

THE SOURCES FOR BIOGRAPHICAL STUDIES, FAMILY HISTORY AND GENEALOGY IN GLOBAL INFORMATION NETWORKS

The various types of sources of biographical studies, family history and genealogy presented in global and domestic electronic information space have been investigated in the article. Particular attention is paid to information bases, built on dynamic platforms, including «open archives», search engines of genealogy information. Its information value, reliability, appropriateness and features of use are analysed.

Keywords: historical sources, biographical information, electronic biographical resources, databases of family history and genealogy, «open archives», Internet.

Viktoria Prozorova

THE ARCHIVELOGY AS A NEW VIEW AT THE GAPS IN THE FUNDS

The article contains the results of the author's investigation of the formation problem of the gaps in the archive funds and the proposals concerning the ensuring of the fullness of the processes documentation during the emergency situation.

Keywords: archive science, gaps in the documentation, gaps in the funds, documental memory.

Yurii Savchuk

BILL SKETCH: FLAG TRADITION OF POLTAVA AND MYRGOROD REGIMENTS IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY

The article examines the formation and development of flag tradition of Poltava and Myrgorod regiments Hetmanate in the middle of the 18th century. It highlights the connection rotation banners of these regiments with the reform of Cossack banners, carried hetman Kyrylo Rozumovskyi. This study is the final publication of a series of scientific articles dealing with the genesis and reform of the armed forces flag tradition Hetmanate in the second half of the 18th century.

Keywords: Hetmanate, reform, flag, banner.

Iryna Synelnyk

COLLECTION OF PICTURES OF CHERNIHIV V.V. TARNOVSKYI HISTORICAL MUSEUM AS A SOURCE FROM HISTORY OF REGION

In the article an author examines collection of pictures of Chernihiv V.V. Tarnovskyi Historical Museum, formed during 20th century. Analyses importance and features of the use of photo as historical source during research of socio-political, economic and cultural events.

Keywords: photography, photodocument, collection, source, Chernihiv V.V. Tarnovskyi Historical Museum.

Valerii Tomazov

**THE REPRESENTATIVES OF THE MERCHANTS OF ODESA
BY THE CHIOS ORIGIN AT RUSSIAN PUBLIC SERVICE:
THE STRATEGY OF MANOEUVRING (FOR EXAMPLE
OF THE MAVROGORDATOS–RODOKANAKIS-SEVASTOPULOS CLAN)**

In the article on the considerable source base the dynamics of the social reference points of the representatives of the merchants of Odesa by the Chios origin is examined. In the second half of the 19th century because of significant changes in the commercial conjuncture a Mediterranean trade of wheat stopped giving superprofits, a major part of companies was dissolved. Consequently, the merchants of Chios, that during the half century controlled the export-import operations in Odesa and other ports of Black Sea and Azov region, had to go abroad or be integrated in surrounding society, trying to occupy the most privileged position. The representatives of the Mavrogordatos, Rodokanakis, Sevastopulos filled the public capacities, got the orders and grades, solicited for the nobility and a hereditary freedom.

Keywords: Chios, Odesa, Mavrogordatos, Rodokanakis, Sevastopulos, the merchants, nobility, trade houses.

Nataliia Tomazova

ACTRESS MIRA LIVSHYTS: PAGES OF BIOGRAPHY

In the article on the base of archive sources it is reconstructed the tragic destiny of actress Mira Livshyts, that in the 1920s–1930s performed in troupes of Jewish (in particular, Kharkiv and Kyiv state) and The First State Polish theatres and was blamed by the repressive bodies of USSR as a participant of Polish military organization.

Keywords: Mira Livshyts, The First State Polish Theatre, Jewish theatre, Polish Military Organization.

Aliona Toroptseva

**UKRAINIAN QUESTION IN EUROPEAN MEMOIRS
DURING THE GREAT WAR**

A review of the foreign memoir science as a domain of historical source science has been presented. The main topic of the research is the question of the state definiteness of Ukraine during the First World War in memoir works of the foreign authors. The different points of view concerning the Ukrainian question (political, economical, cultural spheres of life of Ukrainian society) have been observed. The opinions of the foreign authors about the significance and the role of Ukraine at European scene during the First World War have been analyzed.

Keywords: foreign memoir science, the First World War, Ukrainian question, Ukrainian state.

*Oleksandr Udod
Mykhailo Yurii*

**METHODOLOGICAL ASPECTS
OF UNDERSTANDING OF HISTORY AND CULTURE**

The article deals with formational and civilizational approaches to understanding history. The author also gives the analysis of the phenomenon of culture.

Keywords: concept, culture, progress, formation, civilization.

*Iryna Voitsekhivska
Nataliia Kolomiets*

**CAVALRY LADIES OF PRINCESS OLGA'S ORDER:
MODELLING OF THE IMAGE OF A SUCCESSFUL UKRAINIAN**

The attempt of the reproduction of the collective picture of women that were awarded by three degrees of Princess Olga's Order has been realized on the base of source science methodology. An activity of awarded, their contribution in the construction of independent Ukraine has been described.

Keywords: cavalry lady, reward, Princess Olga's Order, public activity.

Zinaiida Zraziuk

**SEVEN MONEY HOARDS FROM THE MÜNZKABINETT'S COLLECTION
OF KYIV ST. VOLODYMYR UNIVERSITY**

The article discusses seven «forgotten» hoards of the first half of the 17th century from the collection of Kyiv St. Volodymyr University. Hoards are an important source for the study of economic and political life of the state, local and international trade.

Keywords: local and international trade, money circulation, hoard of coins.

Andrii Zubko

MONETARY AND WEIGHT SYSTEMS IN KYIVAN RUS

The article describes the weight systems of Kyivan Rus, determines weight standards of the main currencies and their correlation. Also the way that weight standards of other states effected the development of these weight systems is traced in the article.

Keywords: pound, pood, berkovets, grivna, zolotnik, litra, dram.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАКАЛЕЦЬ ОЛЕКСІЙ АНДРІЙОВИЧ — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, здобувач відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.
E-mail: bakalec_alex@mail.ru.

БАРАБАШ ТАРАС МСТИСЛАВОВИЧ — молодший науковий співробітник Центрального державного історичного архіву України в м. Львові.

БОРЩИК ЯРОСЛАВ ВІКТОРОВИЧ — аспірант відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

БУДЗАР МАРИНА МИХАЙЛІВНА — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка.

БУРЯК ЛАРИСА ІВАНІВНА — доктор історичних наук, професор, завідувач бібліографічного відділу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

ВОЙЦЕХІВСЬКА ІРИНА ІННІЛІВНА — доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ГЕРАСИМЕНКО НЕЛЯ ОЛЕКСІІВНА — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

ДЗАГАЛОВ АНАТОЛІЙ СОСЛАНБЕКОВИЧ — кандидат історичних наук, науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України. E-mail: dzagalov@inbox.ru.

ДЗИРА ІВАН ЯРОСЛАВОВИЧ — доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки та методики професійного навчання Київського національного університету технологій та дизайну. E-mail: knutd@knutd.com.ua.

ДЗИРА ЯРОСЛАВ ІВАНОВИЧ — історик, літературознавець, публіцист, перекладач, громадський діяч, кандидат філологічних наук.

ЗУБКО АНДРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ — кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗРАЗЮК ЗІНАІДА ОЛЕКСІЇВНА — завідувач відділу нумізматики Національного музею історії України.

КАЛАКУРА ЯРОСЛАВ СТЕПАНОВИЧ — доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

КАРПОВ ВІКТОР ВАСИЛЬОВИЧ — кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

КАШЕВАРОВА НАТАЛІЯ ГРИГОРІВНА — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

КОЛОМІЄЦЬ НАТАЛІЯ АНАТОЛІЇВНА — кандидат історичних наук, асистент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

КРИСЬКОВ АНДРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ — кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

КУЗЬМІНА ПРИНА ВОЛОДИМИРІВНА — аспірантка сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України.

ЛЕОНТОВИЧ ОЛЕНА ВАСИЛІВНА — письменниця, перекладач, член Національної спілки письменників України.

МИРОНЕЦЬ НАДІЯ ІВАНІВНА — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

МИРОНЧУК АНАТОЛІЙ СВЯТОСЛАВОВИЧ — науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. E-mail: myronchuk@nas.gov.ua.

НІКОЛАЄВ МИКОЛА ІЛЛІЧ — історик, археолог, кандидат технічних наук. E-mail: olbiopol@gmail.com.

ОРЛИК СВІТЛАНА ВЛАДИСЛАВІВНА — кандидат економічних наук, доцент кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету. E-mail: svetlana.orlik@mail.ru.

ПАЛЄНКО МАРИНА ГЕННАДІЇВНА — доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. E-mail: mpaliienko@gmail.com.

ПАСТУШЕНКО ОЛЕНА ВАСИЛІВНА — кандидат філологічних наук, головний спеціаліст департаменту атестації кадрів МОН України.

ПЕРГА ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ — аспірант кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний університет».

ПЕРКУН ВІТАЛІЙ ПАВЛОВИЧ — кандидат історичних наук, науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України.

ПОПИК ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, генеральний директор Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

ПОХОДЯЩА ОЛЕНА БОРИСІВНА — кандидат історичних наук, доцент кафедри мистецтвознавства та експертизи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

ПРОЗОРОВА ВІКТОРІЯ БОРИСІВНА — кандидат історичних наук, керівник представництва журналу «Вестник архивиста» в Європі (Париж).

РЕЄНТ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України.

САВЧУК ЮРІЙ КОСТЯНТИНОВИЧ — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України.

СИНЕЛЬНИК ІРИНА СЕРГІЇВНА — кандидат історичних наук, радник голови Чернігівської міської ради.

ТОЙЧКІН ДЕНИС ВІТАЛІЙОВИЧ — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України.

ТОМАЗОВ ВАЛЕРІЙ В'ЯЧЕСЛАВОВИЧ — кандидат історичних наук, завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України. E-mail: tomazov.valery@gmail.com.

ТОМАЗОВА НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА — молодший науковий співробітник відділу театрознавства та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України. E-mail: etnolog@etnolog.org.ua.

ТОРОПЦЕВА АЛЬОНА ІГОРІВНА — аспірантка сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України.

УДОД ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

ХАЛМУРАДОВА АНАСТАСІЯ АЛІШЕРІВНА — аспірантка відділу історії науки та техніки Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г.М. Доброва НАН України.

ХОРАСАНІ МОШТАГ МАНУЧЕГР — доктор філософії, фахівець з історії зброї (Ісламська Республіка Іран).

ХРОВОВА ІРИНА КОСТЯНТИНІВНА — кандидат історичних наук, науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України. E-mail: khromova_i@ukr.net.

ЮРІЙ МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ — доктор історичних наук, професор кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

ЗМІСТ

Від редакційної колегії	5
-------------------------------	---

Олександр Ресніт

МАРІЯ ДМИТРІЄНКО: ВЧЕНИЙ, УЧИТЕЛЬ, ЛЮДИНА	7
---	---

АРХІВОЗНАВСТВО

Вікторія Прозорова

АРХІВОЛОГІЯ ЯК НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПРОГАЛИНИ У ФОНДАХ	13
---	----

БІОГРАФІСТИКА, ГЕНЕАЛОГІЯ ТА ПРОСОПОГРАФІЯ

Лариса Буряк

РЕКОНСТРУКЦІЇ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ МНЕМОНІЧНОГО ПРОСТОРУ	25
--	----

Ірина Войцехівська, Наталія Коломієць

КАВАЛЕРСТВЕННІ ПАНІ ОРДЕНА КНЯГИНИ ОЛЬГИ: МОДЕЛЮВАННЯ ОБРАЗУ УСПІШНОЇ УКРАЇНКИ	41
---	----

Ірина Кузьміна

ОСОБОВИЙ ФОНД ФЕДОРА ШТЕЙНГЕЛЯ В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО	57
--	----

Микола Ніколасв

ДО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ОЛЬВИЇ 380–340 pp. до н. е.	73
--	----

Юрій Перга

СТАНОВЛЕННЯ АНТОНА ВАСИНЧУКА ЯК ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА УКРАЇНЦІВ ХОЛМЩИНИ	89
--	----

Володимир Попик

ДЖЕРЕЛА З БІОГРАФІСТИКИ, РОДИННОЇ ІСТОРІЇ ТА ГЕНЕАЛОГІЇ В ГЛОБАЛЬНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ МЕРЕЖАХ	97
---	----

Валерій Томазов

ПРЕДСТАВНИКИ ОДЕСЬКОГО КУПЕЦТВА ХІОСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ НА РОСІЙСЬКІЙ ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ: СТРАТЕГІЯ МАНЕВРУВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ КЛАНУ МАВРОГОРДАТО-РОДОКАНАКІ-СЕВАСТОПУЛО)	113
---	-----

Наталія Томазова

АКТРИСА МІРА ЛІВШИЦЬ: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ	125
--	-----

Анастасія Халмурадова

А.Г. ХАЛМУРАДОВ: ДЖЕРЕЛА ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ БІОГРАФІЇ НАУКОВЦЯ	135
--	-----

БОНІСТИКА

Світлана Орлик

РОЗМІННІ МАРКИ ТА КАЗНАЧЕЙСЬКІ ЗНАКИ В ГРОШОВОМУ ОБІГУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	141
--	-----

ВЕКСИЛОЛОГІЯ

Юрій Савчук

ВЕКСИЛОЛОГІЧНИЙ ЕСКІЗ: ПРАПОРНИЧА ТРАДИЦІЯ ПОЛТАВСЬКОГО
ТА МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКІВ У СЕРЕДИНІ XVIII ст. 151

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ярослав Борицук

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ:
ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ 161

Наталія Кашиєварова

ДОКУМЕНТИ ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РОЗЕНБЕРГА
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ ПЕРІОДУ ОКУПАЦІЇ
ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 167

Андрій Криськов

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ
Й ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ XVIII — ПОЧАТКУ XX ст. 183

Ірина Синельник

КОЛЕКЦІЯ ФОТОГРАФІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ В.В. ТАРНОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КРАЮ 191

ЗБРОЄЗНАВСТВО

Манучегр Моштаг Хорасані, Денис Тоїчкін

ТАБЕР І ТАБЕРЗІН: ПЕРСЬКІ БОЙОВІ СОКИРИ
В МУЗЕЯХ УКРАЇНИ ТА ІРАНУ 199

ІКОНОГРАФІЯ

Олена Походяща

ПОРТРЕТ АНАСТАСІЇ СТЕПАНІВНИ ПОЛУБОТОК:
ДО ІКОНОГРАФІЇ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ 209

КНИГОЗНАВСТВО

Олена Пастушенко

ІСТОРИЧНІ КНИЖКОВІ КОЛЕКЦІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ДИСЕРТАЦІЙНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ КНИГОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ (1999–2012) 217

ЛІТОПИСОЗНАВСТВО

Іван Дзира

УКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XV–XVIII ст. У ВІТЧИЗНЯНІЙ
НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1830–1860-х рр. 223

МЕМУАРИСТИКА ТА ЕПІСТОЛОЛОГІЯ

Анатолій Дзагалов

ОСАДА ГУНИБА И ПЛЕНЕНИЕ ШАМИЛЯ В ВОСПОМИНАНИЯХ
Д.И. СВЯТОПОЛК-МИРСКОГО 245

Надія Миронець

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО ТА МИКОЛА ГЛУЩЕНКО:
ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН (ЗА ЩОДЕННИКАМИ ТА ЛИСТАМИ) 255

Анатолій Мирончук

ЗАКОНОДАВЧА КОМІСІЯ 1767–1768 рр. У ЛИСТАХ Г. ЗАККЕ
ДО А.В. ФЛОРОВСЬКОГО (ІЗ ЗІБРАННЯ АРХІВУ РАН) 285

Альона Торопцева

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МЕМУАРАХ
ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 305

МЕТРОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА**Неля Герасименко**

СТАН ВИВЧЕННЯ МЕТРОЛОГІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСИ 315

Андрій Зубко

ГРОШОВО-ВАГОВІ СИСТЕМИ В КИЇВСЬКІЙ РУСИ 327

НУМІЗМАТИКА**Олексій Бакалець**

ІВЧИНСЬКИЙ СКАРБ 1976 р. СРІБНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МОНЕТ
КІНЦЯ XIV — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI ст.
ІЗ ФОНДІВ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ 339

Зінаїда Зразюк

СІМ СКАРБІВ ІЗ КОЛЕКЦІЇ МІНЦ-КАБІНЕТУ
КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА 349

Ірина Хромова

ДО ПРОБЛЕМИ МІСЦЕВОГО КАРБУВАННЯ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст. 357

ПАЛЕОГРАФІЯ**Тарас Барабаш**

ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЕВОЛЮЦІЮ
ЛАТИНСЬКОГО ПИСЬМА В ЄВРОПІ ТА УКРАЇНІ В XVI–XVII ст. 365

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО**Марина Будзар**

ПАНСЬКІ МАЄТКИ ПРИЛУЦЬКОГО КРАЮ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІЙ
СИТУАЦІЇ 1920-х рр.: ДОЛЯ САДИБИ ГАЛАГАНІВ У СЕЛІ СОКИРИНЦІ 375

УНІФОРМІСТИКА**Віктор Карпов**

ПРОБЛЕМАТИКА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ УНІФОРМІСТИКИ
В НОВІТНІЙ ПЕРІОД 397

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ:
ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА**

Ярослав Калакура ІНТЕГРАТИВНА ФУНКЦІЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН	407
Марина Палієнко СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ В СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ІСТОРИКІВ-АРХІВІСТІВ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД	421
Олександр Удод, Михайло Юрій МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ	435

ПРАЦІ З ШУХЛЯДИ

Ярослав Дзира ІСТОРІЯ В МАЙСТЕРНІ ХУДОЖНИКА СЛОВА (ДО 50-РІЧЧЯ О. ГОНЧАРА)	453
Олена Леонтович ТА, ЩО НЕСЛА ЛЮДЯМ «ЖАЙВОРОНКІВ»...	461

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОНСИ, ДИСКУСІЇ

Віталій Перкун ПОЛЬСЬКІ ВИДАННЯ ЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ (ДОПОМІЖНИХ) ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН Рец. на збірник статей: <i>Od genealogii do historii społecznej / Red. Alensandra Jaworska, Barbara Trelińska. — Warszawa: DiG, 2011. — 191 s.</i>	473
Рец. на збірник статей: <i>Nauki pomocnicze historii. Teoria, metody badań, dydaktyka / Red. Alensandra Jaworska, Robert Jop. — Warszawa: DiG, 2013. — 294 s.</i>	476
Денис Тоїчкін Рец. на кн.: <i>Manoucher Moshtagh Khorasani. Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology. — Tübingen, Germany: Legat Publishers, 2010. — 560 pages.</i>	482
Анотації	485
Відомості про авторів	517
Зміст	521

CONTENTS

Editorial Board's Note	5
-------------------------------------	---

Oleksandr Reient

MARIIA DMYTRIENKO: SCIENTIST, TEACHER, PERSON	7
---	---

ARCHIVAL AFFAIRS

Viktoria Prozorova

THE ARCHIVELOGY AS A NEW VIEW AT THE GAPS IN THE FUNDS	13
--	----

BIOGRAPHICAL STUDIES, GENEALOGY, PROSOPOGRAPHY

Larysa Buriak

RECONSTRUCTION OF FEMALE IMAGES IN THE CONTEXT OF THE CULTURAL AND NATIONAL TRANSFORMATIONS OF THE MNEMONIC SPACE	25
---	----

Iryna Voitsekhivska, Nataliia Kolomiets

CAVALRY LADIES OF PRINCESS OLGA'S ORDER: MODELLING OF THE IMAGE OF A SUCCESSFUL UKRAINIAN	41
--	----

Iryna Kuzmina

A PERSONAL FUND OF FEDIR SCHTEINHEIL IN THE STATE ARCHIVES OF RIVNE REGION AS A HISTORICAL SOURCE	57
--	----

Mykola Nikolaiev

ABOUT THE SOCIAL AND POLITICAL OLBIA HISTORY OF 380–340 BC	73
--	----

Yurii Perga

A PATH OF ANTON VASYNCZUK OF BECOMING A POLITICAL LEADER OF UKRAINIANS OF KHOLM REGION	89
---	----

Volodymyr Popyk

THE SOURCES FOR BIOGRAPHICAL STUDIES, FAMILY HISTORY AND GENEALOGY IN GLOBAL INFORMATION NETWORKS	97
--	----

Valerii Tomazov

THE REPRESENTATIVES OF THE MERCHANTS OF ODESA BY THE CHIOS ORIGIN AT RUSSIAN PUBLIC SERVICE: THE STRATEGY OF MANOEUVRING (FOR EXAMPLE OF THE MAVROGORDATOS–RODOKANAKIS–SEVASTOPULOS CLAN)	113
--	-----

Nataliia Tomazova

ACTRESS MIRA LIVSHYTS: PAGES OF BIOGRAPHY	125
---	-----

Anastasiia Khalmuradova

A.H. KHALMURADOV: THE SOURCES FOR THE RECONSTRUCTION OF THE BIOGRAPHY OF THE SCIENTIST	135
---	-----

BONISTICS

Svitlana Orlyk

STAMP MONEY AND TREASURY NOTES IN MONEY CIRCULATION
IN UKRAINE DURING THE WORLD WAR I 141

VEXILLOLOGY

Yurii Savchuk

BILL SKETCH: FLAG TRADITION OF POLTAVA
AND MYRGOROD REGIMENTS IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY 151

SOURCE STUDIES

Yaroslav Borshchuk

THE SOURCE BASE TO STUDY THE VOLHYNIA
TRAGEDY HISTORY: SOME FEATURES 161

Nataliia Kashevarova

DOCUMENTS OF THE SPECIAL COMMAND FORCE OF REICHSLEITER
ALFRED ROSENBERG AS A SOURCE OF HISTORY OF THE DAILY
LIFE UNDER THE OCCUPATION DURING THE WORLD WAR II 167

Andrii Kryskov

THE SOURCES FOR STUDY OF LAND TENURE
AND LAND USING IN THE PROVINCES OF RIGHT BANK
UKRAINE LATE OF THE 18TH — EARLY 20TH CENTURIES 183

Iryna Synelnyk

COLLECTION OF PICTURES OF CHERNIHIV V.V. TARNOVSKYI
HISTORICAL MUSEUM AS A SOURCE FROM HISTORY OF REGION 191

ARMS STUDIES

Manoucher Moshtagh Khorasani, Denys Toichkin

TABAR AND TABARZIN: PERSIAN BATTLE AXES
FROM MUSEUMS OF UKRAINE AND PERSIA 199

ICONOGRAPHY

Olena Pokhodiashcha

THE PORTRAIT OF ANASTASIIA POLUBOTOK: TO THE ICONOGRAPHY
OF THE FEMALE IMAGES OF THE COSSACK STARSHYNA 209

BOOK STUDIES

Olena Pastushenko

HISTORICAL BOOK COLLECTION AS AN OBJECT OF BIBLIOLOGICAL
DISSERTATION RESEARCH IN UKRAINE (1999–2012) 217

CHRONICLE STUDIES

Ivan Dzyra

UKRAINIAN CHRONICALS OF THE 15TH–18TH CENTURIES
IN A NATIVE SCIENTIFIC LITERATURE OF THE 1830s–1860s 223

MEMOIRS STUDIES AND EPISTOLOGY

Anatolii Dzahalov

THE SIEGE OF GUNIB AND THE CAPTURE OF SHAMILE
IN THE MEMOIRS BY D.I. SVIATOPOLK-MIRSKII 245

Nadiia Myronets

VOLODYMYR VYNNYCHENKO AND MYCOLA GLUSHCHENKO:
TO THE HISTORY OF INTERRELATION (BY DIARIES AND LETTERS) 255

Anatolii Myronchuk

THE LEGISLATIVE COMMISSION OF 1767–1768
IN THE LETTERS OF G. SACKE TO A.V. FLOROVSKYI
(FROM THE COLLECTION OF THE ARCHIVES OF RAS) 285

Aliona Toroptseva

UKRAINIAN QUESTION IN EUROPEAN MEMOIRS
DURING THE GREAT WAR 305

HISTORICAL METROLOGY

Nelia Herasymenko

THE STATE OF STUDYING OF KYIVAN RUS METROLOGY 315

Andrii Zubko

MONETARY AND WEIGHT SYSTEMS IN KYIVAN RUS 327

NUMISMATICS

Oleksii Bakalets

THE IVCHA TREASURE OF 1976 OF EUROPEAN SILVER COINS
OF THE END OF THE 14TH — THE FIRST THIRD OF THE 16TH CENTURIES
FROM THE FUNDS OF VINNYTSIA REGIONAL MUSEUM
OF LOCAL HISTORY 339

Zinaiida Zraziuk

SEVEN MONEY HOARDS FROM THE MÜNZKABINETT'S COLLECTION
OF KYIV ST. VOLODYMYR UNIVERSITY 349

Iryna Khromova

FOLLOWING THE PROBLEM OF LOCAL COINAGE
IN UKRAINIAN LANDS AT THE SECOND HALF OF THE 14TH CENTURY 357

PALEOGRAPHY

Taras Barabash

THE INFLUENCE OF POLITICAL PROCESSES
ON THE DEVELOPMENT OF LATIN WRITING IN EUROPE
AND UKRAINE IN THE 16TH–17TH CENTURIES 365

MONUMENT STUDIES

Maryna Budzar

MANORIAL ESTATE OF THE PRYLUKY REGION OF HISTORICAL
AND CULTURAL SITUATION OF THE 1920s: THE FATE
OF THE GALAGANS FAMILY ESTATE IN THE VILLAGE SOCYRYNTSI 375

UNIFORMISTICS

Victor Karpov

THE PROBLEMS OF THE FORMATION

OF UKRAINIAN UNIFORMISTICS AT THE MODERN STAGE 397

**SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES:
THEORY AND METHODS**

Yaroslav Kalakura

AN INTEGRATION FUNCTION

OF THE SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES 407

Maryna Paliienko

SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES IN THE SYSTEM

OF HISTORIANS AND ARCHIVISTS' TRAINING:

EUROPEAN TRADITIONS AND NATIONAL EXPERIENCE 421

Oleksandr Udod, Mykhailo Yurii

METHODOLOGICAL ASPECTS OF UNDERSTANDING

OF HISTORY AND CULTURE 435

WORKS FROM THE DRAWER

Yaroslav Dzyra

HISTORY IN WRITER'S WORKSHOP

(THE 50TH ANNIVERSARY OF OLES HONCHAR) 453

Olena Leontovych

THE ONE WHO WAS GIVING THE «LARKS»... 461

REVIEWS, ANNOUNCES, DISCUSSIONS

Vitalii Perkun

POLISH PUBLICATIONS IN SPECIAL (AUXILIARY) HISTORICAL DISCIPLINES

Review of the collection of articles: *Od genealogii do historii spotecznej / Red. Alensandra Jaworska, Barbara Trelińska. — Warszawa: DiG, 2011. — 191 s. 473*

Review of the collection of articles: *Nauki pomocnicze historii. Teoria, metody badań, dydaktyka / Red. Alensandra Jaworska, Robert Jop. — Warszawa: DiG, 2013. — 294 s. 476*

Denys Toichkin

Review of the book: *Manoucher Moshtagh Khorasani. Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology. — Tübingen, Germany: Legat Publishers, 2010. — 560 pages* 482

..... 485

Annotations 485

Notes on Authors 517

Contents 521

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ**

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
до 80-річчя доктора історичних наук, професора,
заслуженого діяча науки і техніки України,
лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки
Марії Федорівни Дмитрієнко

ЧИСЛО 26-27

Редактор: *Г. Калиниченко*

Науково-організаційне забезпечення:
В. Томазов, Г. Калиниченко, О. Алфьоров, А. Торопцева

Комп'ютерна верстка: *С. Блащук*

Підписано до друку 15.04.2015 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 30,6. Обл. вид. арк. 25,5.
Наклад 300 прим. Зам. 26.2015 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4